

TANULMÁNYOK
CSONGRÁD MEGYE
TÖRTÉNETÉBŐL

XXI.

TANULMÁNYOK
CSONGRÁD MEGYE TÖRTÉNETÉBŐL
XXI.

TANULMÁNYOK
CSONGRÁD MEGYE
TÖRTÉNETÉBŐL
XXI.

S Z E G E D
1994

TANULMÁNYOK
CSONGRÁD MEGYE TÖRTÉNETÉBŐL

Szerkesztő bizottság

BARTA LÁSZLÓ, BLAZOVICH LÁSZLÓ, GAÁL ENDRE,
KOVÁCS MIKLÓSNÉ, KRUSZLICZ ISTVÁN, VÍGH ZOLTÁN

Szerkesztette

BLAZOVICH LÁSZLÓ

Lektorálta

GAÁL ENDRE, PÉTER LÁSZLÓ

Műszaki szerkesztő

GAÁL ENDRE

ISSN 0133—414X

© *Blazovich László, 1994*

Kiadja a Csongrád Megyei Levéltár

TANULMÁNYOK

SZABADKA ÉS KÖRNYÉKE KÖZÉP- ÉS TÖRÖK KORI
KÉZMŰVESSÉGÉRŐL

Ha abból indulunk ki, hogy egy település legjellemzőbb mutatója iparának fejlettsége, akkor Szabadka a régmúlt időkben — az eddig felkutatott adatok alapján — nem is játszhatott kis szerepet a térségben. Ugyanis vidékünk kézművességét idéző tárgyi bizonyítékok néhány ezer évesek. Az agyagedények formagazdagsága és díszítőművészete már a neolitikumtól kezdve a vidék lakójának alkotókészségéről és esztétikai igényéről tanúskodik. Az kr.e. első évezred derekáig kézzel díszítették az edényeket, majd a korongolás művészete kezdett meghonosodni.¹ A fémek felfedezése és gyakorlati alkalmazása e táj emberének életében szintén gyökeres változásokat hozott. Először a réz alkalmazták és alakították, majd öntötték. A régészet számon tartja a Hajdújárás közelében levő kővágói bronzkori öntőműhely lelőhelyét és a néhány itt készített bronztárgyat.² A vas felfedezése már új technológiát kívánt, ami eleinte a kovácsmesterségben és ennek ágaiban, de főként az ötvösmesterség fejlettségében, az ötvösművészet gazdagságában csúcsondott ki. A nemesfémekből készített ékszerek tökéletes megmunkálása minden történeti korszak kézművesét nagy erőpróba elé állította, egyben különös tiszteletet kölcsönzött neki. A népvándorlás korából is többnyire agyag-, fém és csonteszközök láttak napvilágot. A bőr, fa, textil és más hasonló anyagból készült tárgyak megsemmisültek a föld felszíne alatt.³ Szembetűnő, hogy az üvegművesség termékeiből milyen elenyésző mennyiség fordul elő. Mindenképpen úgy kell ezekre a leletekre gondolni, hogy közülük valamennyi nem készülhetett vidékünkön. A távolsági kereskedelem áruja, ha nem is mutathatók ki minden esetben, de valószínűsíthetők. Sok tekintetben tehát kézzelfoghatóbb bizonyítékokról árulkodnak a későbbi, vagyis a közép- és török kori adatok. Annál is inkább, mert a régészeti eredményeket immár — ha gyéren is — az írásos emlékek, a történettudomány és segédtudományai, a nyelv- és más tudományágak egészíthetik ki. A Szabadkai Városi Múzeum nagy mennyiségű kézműipari jellegű leletének különös ipartörténeti és néprajztudományi jelentősége van, mert valamelyest vizuális képet nyújt vidékünk lakosságának művészi és technológiai felkészültségéről, ízléséről és igényéről.

A IX. század elején az avar államszervezet felbomlott, s amikor a X. században a honfoglaló magyarok megszállták a Duna-Tisza vidékét, az itt élő avar néptörzsek és a már korábban idetelepedett szláv népcsoportok keveredtek az újonnan érkezett magyarsággal.⁴ A szlávok befolyásolták a magyar falurendszer kialakulását,⁵ ezt tükrözik pl. a

¹ A Szabadkai Városi Múzeum kiállítási tárgyainak kísérő szövege alapján.

² Szekeres László szíves közlése. Az öntött bronztárgyak, az öntőminta stb. a Szabadkai Városi Múzeumban található.

³ Az említett anyagok egyes távoli vidékeken nem semmisülnek meg teljesen, ezenkívül az ősi gyűjteményekből is fennmaradtak; Európa több múzeumában sok évszázados kézműipari tárgyat csodálhatunk meg.

⁴ Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerkesztő SZÉKELY GYÖRGY. I. kötet. Budapest, 1987. 634–637.

⁵ A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Írta SZABÓ ISTVÁN. Budapest, 1971. 12. (A továbbiakban: SZABÓ ISTVÁN 1971.)

házépítéssel (gerenda, oszlop, cserép, kémény, konyha, asztal, pad stb.), vagy akáf a mesterségekkel (takács, mészáros, csizmadia, molnár, kovács stb.) kapcsolatos és a magyarok által átvett szláv jövevényszavak.⁶ Az ország falurendszere körülbelül öt évszázad alatt alakult ki, amikor is a települések már a XIV. század elejére többé-kevésbé elérték legmagasabb sűrűségi szintjüket.⁷ E társadalmi, gazdasági körülmény alapozta meg (a tatárjárás, a pestisjárvány és a török hódoltság tragikus eseményei ellenére) vidékünk településhálózatának kialakulását is. Ami azt jelentette, hogy az országutak mentén és a vizek közelében (Körösér, Csikér, Bácsér, Kelebiai-, Palicsi-, Ludasi-tó) 5–6 kilométerenként templomos falvak voltak.⁸ A nagy horderejű gazdasági fejlemények következtében országszerte kb. 800 mezőváros alakult ki, rendszerint minden 15–25 falu földrajzi körzetére esett egy mezőváros.⁹ Ismereteink szerint Szabadkát faluként (villa Zabadka) először 1407-ben, mezővárosként (oppidum Zabathka) 1428-ban említik az írásos emlékek.¹⁰ Mielőtt bővebben ismertetnénk Szabadka mezőváros kézművességi vonatkozásait, kanyarodjunk vissza a korábbi századokhoz.

A X–XI. század falutelepüléseinek lélekszámaátalaga 150–200 között jegyezhető.¹¹ Az Árpád-korban falvaink lakosai leginkább földbeásott házakban laktak.¹² A nagy egyházi összeírások XI–XIII. századi oklevelei sok kézművesről adnak hírt (kenyérsütők, kővágók, szűcsök, fazekasok, ácsok, aranyművesek, mészárosok, molnárok, tímárok, üstkészítők stb.). Szabadka és vidéke írásos emlékek hiányában ismét a régészet eredményeire támaszkodhat.

Eddigi ismereteink szerint Északkelet-Bácska okiratokból ismert középkori településeinek száma meghaladja a százat.¹³ Ezek közül templomos települést megközelítőleg harmincat sikerült meghatározni. Szabadka és szűkebb környéke gazdag régészeti lelőhelyekben, ám templomos helyei közül csak néhányat sikerült lokalizálni.¹⁴ Bácskában az első szilárd anyagból készült építményeket a XI. században kezdték építeni.¹⁵ Ugyanis I. (Szent) István király a kereszténység megszilárdítása érdekében elrendelte, hogy minden tíz falu köteles egy templomot építeni. Ez sok építómester, kőműves, kőfaragó, kovács, ács, lakatos, cseréprakó, képfaragó, kőpíró és harangöntő munkáját tette szükségessé.¹⁶ Az első feltárt templomok a román stílus szabályai szerint téglából, vagy mint Horgoson: téglából és keményre döngölt agyagos földből készültek.¹⁷ Az alapok anyagai — a helyi viszonyoktól függően — általában döngölt agyag és darázsok (lyukacsos mésztufa), valamint kődarabok voltak. A nemrégiben Hajdújárás közelében, az ún. kővágói részen feltárt település középkori templomába a kézműves mesterek nagyobb mennyiségű követ építettek. Ez egyáltalán nem meglepetés, ugyanis még az 1800-as évek második felében is az említett lelőhely

⁶ A magyar nyelv történeti — etimológiai szótára I–III. Budapest, 1967., 1970., 1976. Főszerkesztő: BENKŐ LÓRÁND. Szerkesztők: KISS LAJOS—PAPP LÁSZLÓ, KUBINYI LÁSZLÓ—PAPP LÁSZLÓ.

⁷ SZABÓ ISTVÁN 1971. 68.

⁸ A Szabadkai Városi Múzeum kiállítási tárgyainak kísérő szövege után.

⁹ SZABÓ ISTVÁN 1971. 196.

¹⁰ Magyar Országos Levéltár, Dl. 92 290. és Dl. 80 188. Hozzáfűzzük, hogy az 1391. évi Dl. 78 060. oklevéllel együtt ezek Szabadka eddig ismert legkorábbi írásos emlékei.

¹¹ SZABÓ ISTVÁN 1971. 79.

¹² SZABÓ ISTVÁN 1971. 139.

¹³ SZEKERES LÁSZLÓ: Középkori települések Északkelet-Bácskában. (Újvidék, 1983.) című munkájában (a továbbiakban: SZEKERES L.: Középkori települések ...) 81 okiratokból ismert helynevet sorol fel. Újabb levéltári kutatások eredményeként e szám megnövekedett és publikálásra vár.

¹⁴ SZEKERES L.: Középkori települések ... 9–60. Lásd még a mellékelt térképet!

¹⁵ SZEKERES LÁSZLÓ: Amit az idő eltemetett. (Kis vajdasági régészet). Novi Sad, 1981. 94. (A továbbiakban: SZEKERES L.: Amit az idő eltemetett 1981.)

¹⁶ Nemzeti kereskedelmünk és iparunk. A keresztény kereskedelem és ipar adattára. Szerkesztette MESTER KALMAN. Budapest, 1942. 55. (A továbbiakban: MESTER KALMAN 1942.)

¹⁷ SZEKERES L.: Amit az idő eltemetett 1981. 96–97.

közvetlen közeléből rengeteg követ bányásztak ki, többek között Szabadka építkezési, illetve vasútépítési céljaira. A középkori templomok tetőjét zsindelezték, ezek kovácsolt szögei több lelőhelyen előkerültek. A belső falrészeket freskók díszítették. A tavankúti templom ásatása alkalmával sikerült a színes freskók elenyésző darabjait, valamint egy szépen faragott gótikus ablakrészt megmenteni. Az alapfalak töredékei legalább két építési fázisról tanúskodnak és az előbb elmondottakból arra következtethetünk, hogy a templom már fejlettebb közösség igényeit szolgálta.¹⁸ Ezt alátámasztják az írásos emlékek, mert Tavankutat 1439-ben már mezővárosként említik.

A templomépítők mindig figyelembe vették az adott természeti körülményeket. Ott a helyszínen égették a téglát és meszet, formálták a követ és faanyagot stb. Az iparágakat eleinte a várszolgák és mások, továbbá a betelepült idegen (olasz, német) kézművesek gyakorolták. De később, amikor az iparcikkek szükséglete általánossá vált, az iparos mesterek a városokban és falvakban is tevékenykedtek.¹⁹ Királyi törvény rendelte el, hogy az iparcikkkel kereskedni csakis nyilvános vásárokon szabad.²⁰ Ez azt eredményezte, hogy felgyorsul a vásári szabadalmak osztogatása. Ezzel a királyok főként a XIII. századtól ruházták fel a városokat és községeket. Sajnos eddig a régészek Szabadkán és környékén kevés középkori lelőhelyet tártak fel. Azonban még így is viszonylag sokféle kézműáru látott napvilágot. A térség távolabbi részein másfajta leletek is felszínre kerültek: Becsén jól megőrzött gelencsérműhely részei, Zentánál pedig egy csaknem ép állapotban levő XIII. századi téglalevegő kemence, valamint a sütőkemencék egész sora.²¹ Hozzáteesszük, hogy Szabadka Kér nevű külvárosának közelében XI. századi edénycserepekre, bográcsdarabokra, téglatormelékre, gödrökre akadtak, amelyeknek az oldalába kemencéket vájtak.²² Elképzelhető, hogy az előbb említett települések a régmúlt időkben Szabadkával is ipari (kereskedelmi) kapcsolatban álltak.

Amikor Szabadka és környéke középkori régészeti leletanyagának kézművességi vonatkozásait igyekszünk nagy vonásokban összefoglalni, akkor a városon kívül a következő települések leleteire fektetjük a hangsúlyt: Hajdújárás, Suplyák (Ludas), Nosza, Kelebia, Sándor, Tavankút, Ómoravica és Pacsér. Azonban mindenképpen figyelembe vettük a Bajmok—Szabadka—Horgos—Csantavér—Bácstopolya—Bajmok földrajzi térség leletanyagát is.

Milyen középkori kézművességi-régészeti tárgyakat őriz a Szabadkai Városi Múzeum? Sokfélét és igen-igen sokat! Leegyszerűsítve, a készlet felosztható: agyag-, kő-, csont- és fémművességre. Leggazdagabb leletállományt az agyag- és fémművesség képezi. Elenyésző mennyiségben kerültek eddig elő a csont- és kő-, sőt az üvegtárgyak is. Viszont százával vannak az edényművesség, a fazekasság különböző nagyságú és féle példányai. Sajnos nem kevés a cserépedény töredékek száma sem. A korongolt fazekastermékek általában főzőedények, cserépuszt fajták, korsók stb., amelyeket inkább a formagazdagság mintsem a díszítés jellemez. Hadd szóljunk néhány sorban a kora középkorban kézzel formált, majd később korongolással készített cserépusztokról, amelyek a XII—XIII. századbeli lakóhelyek legjellemzőbb tárgyai voltak.²³ E jelenség is a földművelés mind nagyobb hódításával és a falutelepülések végleges kialakulásával van kapcsolatban. Szabadka környékén is igen nagy számban maradt fenn ebből az

¹⁸ SZEKERES L.: Középkori települések ... 53.

¹⁹ Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monografiája. Kiadta Bács-Bodrogh vármegye közönsége I. kötet Zombor, 1896. 132. (A továbbiakban: Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monografiája 1896. I.)

²⁰ Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monografiája 1896. I. 133.

²¹ SZEKERES L.: Amit az idő eltemetett 1981. 102—103.

²² SZEKERES L.: Középkori települések ... 35.

²³ FODOR ISTVAN: Cserépuszjeink származása. Archaeológiai Értesítő. Budapest, 1975. 250., 260—261.

edénytipusból, éppen ezért a régészetet külön foglalkoztatja e „tömegcikk” kérdése. Minden bizonnyal e korongolt üstöket a települések lakói nem a kis földházaikban, hanem azokon kívül használták. Az összetakolt nyári épületben vagy másutt (ahol nem volt a házéhoz hasonló agyagkemence) a szolgafára akasztott cserépüstöket, szabadttűzhelyen, főzéshez használta a lakosság. Az agyagművesség ősi mesterség, azonban hadd említsük meg, hogy a kora középkortól az agyagművesek (gelencserek) várjobbágyok voltak, akik a vár birtokosának tartoztak szolgáltatással, és akiket jellegzetes kézműáruiról, a XIV. század közepétől kezdve fazekasoknak hívtak.²⁴ A régészeti ásatások és az írásos emlékek azt bizonyítják, hogy az agyagművesség a történelem előtti időktől kezdve minden történelmi korszakban nélkülözhetetlen mesterség volt nemcsak a városokban, hanem a falvakban is.

Mégis sokkal szerteágazóbb és magasfokúbb foglalkozás volt a fémművesség. E kézművesmesterség leleteinek száma szintén több százra tehető. Általában a kovácsmesterek és az ötvösmesterség különféle termékei kerültek felszínre: fülbevaló, gyűrű, gomb, tű, ővcsat, kulcs, kés, sarló, hajkarika, ekepapucs, szög, zabla, kengyel, olló, lánc, sarkantyú, patkó, vaspánt, gyertyatartó, lándzsa, buzogány, nyaklánc, karperec, ágyúgolyó, lakat, ásóél, templomharang töredék stb.²⁵ E rövid felsorolásból is látható, hogy Szabadka és környéke — a kevés ásatás ellenére — már eddig is sokféle, egykor sok célt szolgáló középkori fémműveségi tárggyal gazdagodott, amelyek többnyire vasból, bronzból, rézből és ezüstből készültek. A vasmegmunkálás titkait az ember már a történelem előtti időkben elsajátította, s így alakult ki a kovácsmesterség a vaskorszak elején. Alapjában véve e mesterség az idők folyamán nem sokat változott. Korán rájöttek arra, hogy a vasból készült fegyverek és eszközök használhatóbbak, megfelelőbbnek bizonyulnak, mint a korábbi kő-, réz- vagy bronzszerszámok. A kora középkortól kezdve a lakosság számára leginkább a kovács készítette el a mezőgazdasági és háztartási eszközöket, valamint az ipari szerszámokat. A kovácsmesterségek idővel szakosodtak: megjelennek a kardcsiszárok, pajzsgyártók, lándzsakészítők, fegyvercsiszolók, szegkovácsok, zablakészítők, kocsi- és patkolókovácsok, továbbá az ötvösmesterségek, a puskaműves, a bádogos, a lakatos és más kézművesek. A körülmények változásával a sokféle fegyverkovács szerepét átvették a szerkovácsok (szerszámkovácsok).²⁶ Miután a szakosított kovácsmesterségek termékeit a társadalom számos területén nélkülözhetetlen eszközként jegyezték, és még ha hozzátesszük, hogy a kovácsok a történelem folyamán olykor orvosi tevékenységet is végeztek, akkor magától értetődő: miért volt e mesterség mindig az ország egyik legmegbecsültebb foglalkozása.

Mint már említettük, a Múzeum kevés középkori kő-, csont- és üvegtárggyal rendelkezik: malomkövek, csontdíszek, csontgyöngyök, üvegyöngyök kerültek elő a föld alól. Érdekes megemlíteni, hogy a Noszán 1948-ban és 1949-ben végzett ásatások alkalmával többek között néhány fából készült koporsó apró maradványait és egy kés nyelének fával borított darabját mentették meg a régészek. Minden bizonnyal jelen voltak tehát a faragómesterek (faragó jobbágyok) is vidékünkön, akik sokféle háztartási, mezőgazdasági és egyéb faeszközt készítettek. A faragómesterek a XVI. században továbbfejlődve differenciálódtak, s „megszülettek” a kerekesek, szekeresek,

²⁴ BOGDÁN ISTVÁN: Régi magyar mesterségek. Budapest, 1973. 67. (A továbbiakban: BOGDÁN ISTVÁN 1973.)

²⁵ A Szabadkai Városi Múzeum középkori leletanyagáról SZEKERES LÁSZLÓ említett munkái mellett lásd még: OLGA ŠAFARIK—DR. MIRKO ŠULMAN: Hinga. Srednjovekovna nekropola kod Subotice. Novi Sad, 1954., valamint Nebojša Stanojev: Nekropole X—XV. veka u Vojvodini. Novi Sad, 1989.

²⁶ BOGDÁN ISTVÁN 1973. 20.

tokárok (esztergályosok).²⁷ A régészeti leletekhez fűződően még annyit említünk meg, hogy a különböző történeti időkben fennmaradt csatok, szíjveretek, lószerszámok, sarkantyúk stb. arra mutatnak, hogy e tájon hagyománya lehetett a szíjgyártó mesterségnek, a bőrkikészítésnek. Annál is inkább, mert a vidék nagyterjedésű gazdag legelői kiváló feltételeket nyújtottak a jószágtartáshoz.

Mielőtt részletesebben ismertetnénk a Szabadka és környéke kézművességével kapcsolatos eddig ismert középkori oklevelek adatait, hadd idézzük fel röviden a XIII–XV. századok idevágó, a körülmények jobb megértését megvilágító néhány fontosabb történeti mozzanatait.

A tatárjárás (1241–1242) után gyökeres társadalmi, gazdasági átalakulás veszi kezdetét. A csaknem teljesen kipusztult Bács és Bodrog vármegyéket IV. Béla nagy részben újra telepítette és a városokat szabadalmakkal látta el.²⁸ Fontos mozzanatként jegyezhető meg, hogy IV. Béla király a másodszor is betelepülő kunok szállásterületeként többek között a Duna-Tisza közét jelölte ki. E területen a kunok belső ügyeiket sokáig (az állam beavatkozásától függetlenül) maguk intézték.²⁹ A Csertán vagy Csörtán kun nemzetségek sorából kiválik Köncső ispán és családja, a bácskai birtokok feudális főurai. Nagy valószínűséggel állítható, hogy magánbirtokaikhoz tartozott a négy mezőváros: Halas, Madaras, Szabadka, Tavankút és számos falu. (Köncső fiainak, Tompa László kun kapitányának az 1300-as évek végétől madarasi birtokai vannak). Később Szabadka is Káthai Mihály jászok ispán igazgatása alatt állott, majd a Hunyadiak kezére került.³⁰ Az írott források és a régészeti munkák arról győznek meg bennünket, hogy a XIV–XV. századi kun településhálózat nem volt ritkán lakott. Érdekes megemlíteni, hogy a Kunság lakossága csak a XV. század második felében vált végleg keresztényű.³¹ És ha még hozzátesszük, hogy a különböző középkori rendeletek serkentették az idegenek, a többi országokból származó kézművesek és mások letelepedését, elképzelhetjük évszázadokon át milyen kulturális és gazdasági kölcsönhatás bontakozhatott ki. Voltak időszakok, amikor a fentiek fokozott mértékben vonatkozathatók az ország déli, illetve határ menti településeire. Megítélésünk szerint ezért hárul a jövőben továbbra is különös szakmai feladat a régészet és más humántudomány felkutatott adatainak objektív kiértékelésére.

A tatárjárást követő új korszak tehát egyben a városok építését és újjáépítését, a kézművesek szaporodását, a faluhálózat kiszélesítését eredményezte. Az egyszerű áruforgalom által ismét piachelyek létesülnek, a piaci forgalom bizonyos napokra összpontosul. Ezekből a piachelyekből, vagyis „vásáros” helyekből lassan városok vagy mezővárosok alakulnak ki.³² E városok vonzóereje miután piachellyé alakultak nagymértékben megnövekedett, s felértékelődött a kézműves jobbágyság jelentősége. A jobbágy-, vagy féljobbágy-sorban élő mesterember ipari termékeit most már (mint ahogy a városi kézműves) a városi piacon, illetve az országos vásárokon is értékesíti.³³ Az árutermelés fejlődése az utak számának növelését serkentette. A XIV. századtól a kézművesség jelentős fellendüléséről győződhetünk meg. A mezővárosok átmenetet

²⁷ Uo. 26. Lásd még a kézművességről szélesebb vonatkozásban: ZOLNAY LÁSZLÓ: Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből. Budapest, 1977.

²⁸ Bács-Bodrogh vármegyei II. Szerkesztette. DR. BOROVSZKY SAMU. Budapest, 1909. 436. (A továbbiakban: Borovszky Samu 1909.)

²⁹ PALÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: Besenyők, kunok, jászok. Gyomaendrőd, 1989. 47. (A továbbiakban: PALÓCZI HORVÁTH ANDRÁS 1989.)

³⁰ GYORFFY GYÖRGY: A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990. 296. Hozzáfűzzük, hogy Mátyás király 1458. szeptember 8-án, Szegeden kelt levelében a szabadkai kunok (mint „igazi magyarok”) ügyéért száll síkra (Magyar Országos Levéltár, Dl. 88 331.)

³¹ PALÓCZI HORVÁTH ANDRÁS 1989. 95.

³² Magyarország története I. Az őskortól 1526-ig. Írta ELEKES LAJOS, LEDERER EMMA, SZÉKELY GYÖRGY. Budapest, 1961. 148. (A továbbiakban: ELEKES—LEDERER—SZÉKELY 1961.)

³³ Magyar történet III. kötet. Írta SZEGFÜ GYULA. Budapest, 1938. 561.

jelentenek a város felé, mert piacaikon a mezőgazdasági termékek mellett a falvaknál több kézműaru, tehát kézműves jelentkezik.³⁴ A kézművesség és a mezőgazdasági foglalkozás elválása immár elkerülhetetlen. A városok agrár jellege csökken, a kézművesek számaránya emelkedik, s országszerte fellendül az iparosodás. A városok körül létrejött az 50–60 km sugarú piackörzet, amelyen belül a környező falvak lakossága a heti vásárokon szerzi be iparcikk szükségleteit.³⁵ A mezővárosok lakosságának átlaga 4-5-ször nagyobb volt, mint a falvak átlaga (a XIV. században a lakosok falvankénti átlaga 118, az 1401 és 1526 közötti években csak 86 lélek!).³⁶ A falvakban csak kevés iparos maradt: szabó, csizmadia, kerékgyártó, kádár és mindenekelőtt kovács, akinek tűzveszélyes műhelye a falu szélén elkülönítve állt.³⁷ A mezővárosi és falusi kézművesipar fejlődését főként a rendelkezésre álló helyi nyersanyag határozta meg (pl. az állattenyésztés termékei: a bőr, prém, faggyú, gyapjú). A középkori városi kézműipar fejlettségét az egyes iparágak szakmák szerinti nagyarányú szétágazódása (differenciálódása) jelenti.³⁸ Az egyazon mesterséget folytató kézművesek — egymásrautaltságuk folytán — céhekbe tömörülnek. A Bács megyei Szondnák (a mai Sonta) ekkortájt igen fejlett ipara volt. A szondi csizmadiaírnak már 1448-ban céhszabályuk volt, 1513-ban pedig a budai káptalan a zentai csizmadia céhet ruházta fel a szegedi csizmadia szabályaival és megengedte, hogy a zentai szabócéh a szegedi szabók szabadalmaival élhessen.³⁹ A XV. század folyamán az ország mezővárosainak száma nyolcszáz fölé emelkedett és egy-egy város lakosságának 15–20 százaléknyi iparosa 24–30 féle ipart űzött.⁴⁰ Számos iparágban a kézművesek nem alakultak céhszervezetté: a mezővárosi és falusi mesterek nagy része háziiparosként és parasztiparosként tevékenykedett.⁴¹ Azonban a külföldi iparcikkek korlátlan beáramlása folytán a nagyvárosok iparosodása már a XV. század derekán megtorpant. A céhek egyre inkább bezárkóznak, éles harcot indítanak a kontárok ellen, de jött a mohácsi vész (1526) és a céhszervezetek is összeomlottak.

Milyen középkori oklevelek tanúskodnak vagy utalnak Szabadka és környéke kézművességére?

Településeink történetére eddig ismert legkorábbi megbízható írásos emlékeink csak a XIV. századtól fordulnak elő,⁴² de a kézművességhez kötődő adataink csak a XV. században jelentkeznek.

Említést tettünk a piachelyekről, vásárokról. A csanádi káptalan 1407. augusztus 7-i jelentésében Zsigmond királyt három piaci napról tudósítja: hétfőn Szegeden, kedden Zabodka faluban és csütörtökön Zeer faluban tartottak hetivásárt.⁴³ Tehát a középkorban Szabadka falu áruforgalma a keddi napon összpontosult, ezen a napon értékesíthette ipari termékeit a kézműves jobbágyság, vagy pedig a többi napokon más helységeken, a piackörzetben bonyolíthatta le áruforgalmát. Mint már említettük Szabadkát mezővárosként — eddigi ismereteink szerint — először 1428-ban említik az

³⁴ ELEKES—LEDERER—SZÉKELY 1961. 201.

³⁵ A kultúra világa. A magyar nép története. Szerkesztette: MÁRKUS LÁSZLÓ. Budapest, 1965. 318. (A továbbiakban: MÁRKUS LÁSZLÓ 1965.)

³⁶ SZABÓ ISTVAN 1971. 191., 197.

³⁷ BÍRÓ FERENCNE—CSORBA CSABA: Élejt a középkori Európában és Magyarországon. Budapest 1985. 50. (A továbbiakban: BÍRÓ FERENCNE—CSORBA CSABA 1985.)

³⁸ Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerkesztette: KRISTÓ GYULA. Szeged, 1983. 397. (A továbbiakban: Szeged története I. 1983.)

³⁹ BOROVSKÝ SAMU 1909. 436. Lásd még: ÉRSZEGI GÉZA: Adatok Szeged középkori történetéhez. Tanulmányok Csongrád megye történetéből. VI. Szeged, 1982. 39–41. (A továbbiakban: ÉRSZEGI GÉZA 1982.)

⁴⁰ MÁRKUS LÁSZLÓ 1965. 329.

⁴¹ EPERJESSY GÉZA: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686—1848). Budapest, 1967. 8. (A továbbiakban: EPERJESSY GÉZA 1967.)

⁴² Egyes vélemények szerint a viszonylag késői adatok a kunok jelenlétével magyarázhatók.

⁴³ Magyar Országos Levéltár, Dl. 92 290.

oklevelek. Vagyis az 1407–1428 közötti évek azt az (átmeneti) időszakot jelentik, amikor a már piachellyel rendelkező (fejlett?) falu — még stabilabb és vonzóbb piackörzettel — mezővárossá alakul át. Megnehezíti a vizsgálódást az, hogy nem ismeretes előttünk milyen nagyságú mezővárosról van szó. Ha Szabadkának faluszerű nagysága volt, akkor lakosainak száma 100–150 fő (20–30 háztartás) között mozoghatott.⁴⁴ A településtörténeti felmérésekből kölcsönzött adatokból azt is említettük, hogy az ország falvainak lakosságátalaga az 1400-as évek elejétől 86 lélek (17–18 háztartás) körül volt. De elképzelhető, hogy Szabadka mezőváros (mint a városok átlaga) 4–5-ször volt nagyobb a falvak átlagánál, vagyis kb. 340–430 lakossal rendelkezett. Minthogy a mezővárosok lakosságának 15–20 százalékát iparosok képezték, megközelítőleg meghatározható Szabadka és Tavankút mezővárosok kézműveseinek egyenkénti létszáma: valószínűleg 51 és 86 között mozoghatott az iparosok száma a XV. században. Tovább kísérve az eseményeket, szorosan kötődik a témakörhöz Sebastianus (Sebestyén) szabadkai kereskedő neve, aki arról nevezetes, hogy 1460-ban esküvel tanúsította, hogy 6 éves fia Újlakon Kapisztrán János ferences szerzetes sírja előtt meggyógyult.⁴⁵

Szabadkára és környékére eddig közel hatvan középkori oklevél került elő. Felkeltette a figyelmünket, hogy ezekben itt-ott gazdasági vonatkozású adatokra bukkanhatunk. 1462-ben Mátyás király anyja, Szilágyi Erzsébet többek között az alábbi helységek és puszták birtokában volt: Gywrge, Baymok, Napfen, Chontafeyer, Bwdakwthá, Pathyr birtokok, továbbá Paly puszta stb.⁴⁶ A latin nyelvű dokumentumban olvasható, hogy e területek „...minden haszonvételükkel és összes tartozékukkal ... szántókkal, termőföldekkel, rétekkal, mezőkkel, legelőkkel ... szőlőkkel ... vizekkel, folyókkal, halászhelyekkel, halászati jogokkal és vízfolyásokkal, malmokkal és malomhelyekkel ...” került Szilágyi Erzsébet tulajdonába. Az említett sorok többek között a kézműipar jelenlétét tükrözik e vidéken, de ilyen adataink vannak a Szabadka és környékére vonatkozó 1481., 1502., 1504., 1506. évi oklevelekben is.⁴⁷ Arra is gondolhatnánk, hogy e felsőbb helyen kiállított oklevelek egyes részei sablonszerűen készültek. Azonban az eddig, s az alábbiakban felsorakoztatott tényekből az következik, hogy a középkori kézművességnek e vidékén mely gyökerei vannak.

A kézművesek a középkorban családnevükben is őrizték foglalkozásukat.⁴⁸ Ugyanis a mesterség, a foglalkozás többnyire öröklődött a családban. A mester fia általában könnyebben szerezhette meg a mesteri rangot. Ez a kiváltság arra serkentette a mestereket, hogy családon belül folytassák az ipart. A foglalkozásnevekből (mesterségnevekből) alakult személynevek leginkább a dézsmalajstromában — amely közel négyezer jobbgynevet tartalmaz — elsősorban Varga, Szabó és Kovács nevű lakossal jóformán minden faluban találkozunk.⁴⁹ A Bodrog megyei Tótfalu 122 családja közül 21 jobbgynak Varga volt a vezetékneve. Egyébként a Bodrog megyei falvakban az említetteken kívül gyakrabban előfordulnak a Mészáros, Mónár, Csapó foglalkozásnevek, Bács megyében pedig a Varga, Szabó, Kovács nevek mellett a Fazekas, Szekeres, Pintér, Csapó, Mónár, Kőműves stb. mesterségnevek. Csongrád megyében ugyanakkor sokkal ritkább a Varga és Szabó, de gyakoribb a Faragó, Szekeres, Fazekas, Mészáros, Pintér vezetéknev. A foglalkozásnevekből

⁴⁴ SZABÓ ISTVÁN 1971. 197.

⁴⁵ Ferences Levéltár, Budapest, 1940. Fol. 44., 56. In: FÜGEDI ERIK: Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai. *Századok*, 1977/5. 847–894.

⁴⁶ Magyar Országos Levéltár, Dl. 15 703.

⁴⁷ Magyar Országos Levéltár, Dl. 18 514., Dl. 88 872., Dl. 88 902., Dl. 88 950.

⁴⁸ BÍRÓ FERENCSE—CSORBA CSABA 1985. 61.

⁴⁹ SZABÓ ISTVÁN: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstroma 1522-ből. Budapest. 1954. 7. (A továbbiakban: SZABÓ ISTVÁN 1954.)

következtethetünk a jobbágyság igényeire, háztartására, katonáskodására stb. Vagyis betekintést nyerhetünk a falu gazdasági tevékenységébe, a szakmák változatos szétágazódásába. A dézsmalajstromban ezenkívül többek között az alábbi mesterségnevek fordulnak elő: Kerékgyártó, Asztalgyártó, Szitagyártó, Szíjgyártó, Nádvagó ... A magyar köz- és főnemesség családneveinek kialakulása a XV. század végén fejeződött be. A polgárság és a jobbágyság csak a XIV. század végétől használ családnevet, s körükben a családnevek kialakulása valójában a XVI. század végén fejeződött be.⁵⁰ Itt említjük meg, hogy az egész történelmi korszakban előforduló kevés szláv családnévből nehéz foglalkozásnevekre (mesterségnevekre) következtetni.

Eddigi adataink szerint legtöbb szabadkai vonatkozású foglalkozásnév a XVI. századi dokumentumokban található: 1516-ban a szabadkai Zabó (Szabó) Lukács jelenlétében beiktatták birtokába Magoch-i Porkoláb Mártont és fiait.⁵¹ A következő évben a néhai Várdai Miklós és Zabó (Szabó) Lukács közötti perben megegyezés született.⁵² Különösen értékes számunkra egy 1521-ből származó nemrégiben előkerült oklevél, amely a mai Vajdaság területére emelnél több jobbágynevet tartalmaz, s a Szabadka környéki néhány település lakosainak jegyzékében foglalkozásnevekre is bukkanhatunk.⁵³ Pachyr-on (Pacsér) pl. Kowach (Kovács) és Zabo (Szabó); Baymok-on (Bajmok) Kowach, Warga (Varga) és Zabo; Bwdakwth-on (Budakut) Mezaros (Mészáros) és Fazekas; Napffen-en (Nagyfény) két Warga; Chonthaffeyer-en (Csantavér) három Zabo és egy Warga; Kerekegyhaz-án (Kerekegyház) négy Zabo vezetőknév jobbágy volt. E számunkra felbecsülhetetlen értékű dokumentum (amely a Sulyok és Török családok közötti viszálykodással kapcsolatos) az említettekén kívül többek között a Bács és Bodrog megyei jobbágyok foglalkozásneveit tartalmazza: Saru, Kozorus (Koszorús), Chapo (Csapó), Paysgyartho (Pajzsgyártó), Thakach (Takács), Igyartho (Íjgyártó), Kerekgyartho (Kerékgyártó), Chishar (Csiszár), Zekeres (Szekeres).

Az összeírások, de más oklevelek is egy-egy helység kézműveseinek számát, a mesterségek megoszlását tükrözhetik. Azonban hozzátesszük, hogy a személynévanyag elemzéséből mégsem vonhatunk le pontos következtetéseket, mert a kézműveseket nem jelölték mindig foglalkozásuk nevével.⁵⁴ Mégis állítjuk, ha az 1521. évi oklevelet és az 1522. évi dézsmalajstromot nyelv- és ipartörténelmi vonatkozásban alaposabban összehasonlítanánk és kielemeznénk, akkor a térség középkori múltját újabb fontos láncszemekkel gazdagítanánk. A középkori kézművességünkkel kapcsolatos új adatokat csakis a régészeti ásatásoktól, valamint a levéltári kutatásoktól várhatunk. Ugyanez vonatkozik a török korszak ipari tárgyaira is.

A mohácsi csatával (1526) megbukott a független középkori Magyarország, és ezután Szabadka és környéke életében is új történelmi korszak, a török hódoltság kb. 150 éves nehéz időszaka köszöntött be. A megmaradt kevés őslakosság eleinte a környező szállásokra, majd a biztosabb országrészekre költözik. A szegedi szandzsák az 1540-es években szerveződött meg és néhány kisebb területi egységgel, ún. náhijébből állt. A náhijéhez tartozó helységek várai és templomerődei a török helyőrségek szálláshelyei voltak. A helységek vásári és piaci központokként biztosították a törökök ellátását. Azonban ekkortájt vidékünkön csak a szabadkai vár állott a benne élő török

⁵⁰ SZABÓ ISTVÁN 1954. 9.

⁵¹ ÉRSZEGI GEZA 1982. 44.

⁵² Magyar Országos Levéltár. Df. 89 104.

⁵³ Magyar Országos Levéltár. Repográfia 5586. doboz. 00055-ös számú oklevél. Állag: Gyulay—Kun család oklevelek. Eredetije: Román Sz. K Akadémiája kolozsvári fiókjának történelmi levéltára. (Sajnos az Országos Levéltár felvétele igen rossz minőségű, s csak az eredetiről való újabb felvétel könnyítheti a helyzetet!)

⁵⁴ Szeged története 1. 1983. 606.

helyőrséggel és a lakosság betelepítése valószínűleg 1552 óta folyhatott.⁵⁵ Az 1570. és 1578. évi összeírás a szabadkai náhijét már önálló területként tünteti fel, miután II. Szelim szultán Szabadkát időközben járási központtá, székhellyé tette meg.⁵⁶ Azzal, hogy a szultán újjászervezte a náhijét, mintegy újra megalapította Szabadkát és elrendelte a polgári lakosság telepítését.⁵⁷

A Szabadkán és környékén talált régészeti leletek arról tanúskodnak, hogy az ipari élet a török hódoltság alatt sem szűnt meg. Ugyanis eddig e korból lándzsa, agyagedény, mozsárgyú, puzdraveret, feszítőzabla, kengyel, pipa, korsó, cserép, véső, kés stb. maradt fenn, de várható, hogy a szabadkai egykori vár környékének majdani megásásával újabb értékes leletekkel gazdagodik a város. Most is érvényes korábbi megállapításunk: a vidékünkön talált török kori régészeti tárgyak mindegyike legnagyobb valószínűséggel nem készült itt helyben.

A török korban nagy területek válnak pusztává, városok és falvak semmisülnek meg. Az Alföldön is megváltozik az életmód: a korábban üzött földművelés helyébe az állattenyésztés lépett, vagyis pásztorrá lesz a lakosság alsó rétege.⁵⁸ A településhálózat megritkulása már a XV. században elkezdődött és csak kb. 60 %-uk érte meg a XVI. század közepét, az oszmán–török hódítás korát.⁵⁹ A budapesti, valamint a nyugat európai könyvtárak és levéltárak gazdag térképtárainak XVI. századi metszetei már részben tükrözik a Duna-Tisza közének gazdasági állapotát: a kunok térségeként megnevezett területen feltűnő nagyságú ábrázolásban különböző állatokat (marhákat, juhokat, kecskéket) és pásztorokat (többször törökös viseletben) kutyáikkal figyelhetünk meg. Ezt láthatjuk pl. Wolfgang Lazius 1556-ban és 1570 után, Zsámboky János 1579-ben, Nicander Philippus Fundanus 1595-ben és Gestaldi 1596-ban készített térképein. Ha már az egykorú felvételek Szabadka környékén is ennyire hangsúlyozzák az állattartást, magától értetődik milyen jelentősége volt a mészárosnak és általában a bőrhez és prémhez fűződő mesterségeknek. Erről tanúskodik (közvetett úton) több török kori dokumentum. A szabadkai náhije 1570. évi összeírásában, a városi szállásokon Varga Pál és Varga István, valamint Szűcs Gellért, a kelebiai pusztán Varga Ferenc és Varga Alajos, a város közelében levő Császárhomoka pusztán pedig Varga Tamás nevével találkozunk. Az 1578. évi összeírásban Szabadka közelében elterülő Keresztves pusztán Varga Tamás és Varga Pál neve fordul elő.⁶⁰ Hadd említsük meg, hogy az 1570. évi összeírás több mint hatvan, az 1578. évi pedig ötvennél több falut és pusztát említ, ahol immár — a névsorból ítélve — csaknem száz százalékban szláv, elsősorban szerb lakosság él. E lakosok családnéveinek alapos nyelvtudományi elemzése után vonhatók le kézzelfoghatóbb és mélyrehatóbb következtetések a kézművesség kérdésével kapcsolatban. Ezúttal csak annyit adunk az elmondottakhoz, hogy a két összeírás állatadóztatási adatai vidékünk gazdag jószágirtásáról tanúskodnak. Többek között Szabadka város, Himosity, Kis Baysa (Topola), Nagy Baysa, Roglaticsa, Ómarócs (Aranyad) Kis Hegyös, Nagy Hegyös, Papfén (Nagyfén), Budi Baymoka, Verősegyház, Pacsér, Sebesegyház, Kelebe, Ludas, Tavankut, Gyurgyin, Pálegyház, Csontaver falvak fizetnek nagyobb összegű juh- és sertésadót. Ebből adódik azután, hogy e helységekből a hússal és bőrrel való foglalkozás akkortájt — sőt amint látjuk később is — a kiemelkedőbb mesterségek közé tartozott. De más is kitűnik e két XVI. századi összeírásból: a lakosság életében immár

⁵⁵ VASS ELŐD: A szabadkai náhije 1570. és 1578. évi összeírása a szegedi szandzsákban. Kézirat, 1991. II. oldal. (A továbbiakban: VASS ELŐD 1991.)

⁵⁶ DR. OLGA ZIROJEVIĆ: Upravna podela današnje Vojvodine i Slavonije u vreme Turaka. Zbornik za istoriju br. 1. Matica Srpska. Novi Sad 1970. 21.

⁵⁷ VASS ELŐD 1991. II. oldal.

⁵⁸ MESTER KÁLMÁN 1942. 152.

⁵⁹ PALÓCZIJHORVÁTHI ANDRÁS 1989. 103.

⁶⁰ VASS ELŐD 1991. 2. 22. 26.

a szántóföldi növénytermesztés és a kertgazdálkodás is fontos szerepet játszik. Gyakori a len- és kendertized, valamint a méhkasadó. Ha lenről és kenderről ejtünk szót, akaratlanul a len- és kendervásznat, tehát a szövés-fonás művészetét, a háziipart idézi fel képzeletünkben, amelynek különösen nagy hagyománya volt a szláv lakosság körében. Ezenkívül a kézművességet idézik még az összeírások „Ludas nevű halastó”-val, gyertyaöntőházzal, Szabadka piacaival és vásáraival, valamint Himosity falu malmával kapcsolatos adatai is. Szabadkán ősszel, télen és tavasszal tartottak nagyvásárt (Szent Kereszt-, Szent István- és Szent Lázár-napi vásárok), míg a hetipiac pénteken volt.⁶¹ Ehhez hozzáfűzzük, hogy a távolsági kereskedők gyakrabban Szegedről és Bajáról szállítottak ipari árut és a szabadkai piacon élőállatot vásárolhattak. Ha ilyen szempontból vizsgáljuk a többi török dézsma-, illetve úrbéri lajstromot és más dokumentumot, vidékünk újabb ipari vonatkozású adataira bukkanhatunk.

A kalocsai és bácsi érsekség 1543. évi urbariumában⁶² többek között szintén e táj bõrhöz fűződõ foglalkozásaira, a cipész, és csizmadiamesterség fejlettségére gondolhatunk, hiszen sok pár csizmában fizet adót Szabadka, Baysa, Csantavir, Feketics, Gyurgyia, Kis Hegyes, Ludas, Nagy fen, Nagy Hegyes, Omorovicz, Pacsir, Rogaticsa, Sebesics, Tavankut, míg Baymok papucskokkal rója le tartozását. Hogy a háziiparágak közül a lábbeli készítés mennyire el volt terjedve, bizonyítja az a tény, hogy Bács és Bodrog megye 51 helysége fizette (készpénzen kívül) adóját csizmával és papuccsal.

Az 1650. évi dézsmalajstrom szerint huszonöt helység, az 1678. évi lajstrom szerint hat település fizet a kalocsai érseknek csizmával és papuccsal.⁶³ Ugyancsak a kézművesség fejlettségéről tanúskodik az 1652. évi úrbéri lajstrom.⁶⁴ Gróf Wesselényi Ferenc füleki uradalmához tartozó bácskai „rác” birtokairól is rendszeresen szedte úrbéri járandóságait. Csantaffer, Kishegiess, Nagyhegiess csizmával, papuccsal és sajttal, míg Ludas csizmával, vajjal és szõnyeggel fizette adóját.

Az 1578. évi összeírás nem véletlenül tesz említést a „Ludas nevű halastó”-ról, hiszen a halászmesterség e tájon is õsfoglalkozás. Evlija Cselebi 1665-ben „A szobocskai palánk leírása”-ban többek között ezt írja: „A vár egy széles mezõ közepén helyezkedik el, a nyugati oldalán egy kicsi tengerecske látható, amelybõl fzetes halakat lehet kifogni ...”⁶⁵

Hogy a török kori Szabadkán és környékén a tímár-, varga-, csizmadia-, szücs-, mészáros-, halász-, szövõ-, fazekas-, kovács-, molnármesterségek mellett más foglalkozások is előfordultak, bizonyítja Benlich Máté püspök 1653. szeptember 8-i bérmaútja. A belgrádi püspök megemlíti, hogy a Bajmok és Györgyén közti szép templom újonnan épült fából. Ugyanezt jegyzi fel a szintén bácsi plébániához tartozó jánosalmi erőd melletti Szent György templomról, de hasonlóan vélekedik a martonosi Nagyboldogasszony tiszteletére felszentelt templomról is.⁶⁶ Az 1570. és 1578. évi adóösszeírások gyakori tűzifa illetve arról gyõznek meg bennünket, hogy

⁶¹ GYÖRE KORNÉL: Adalékok Szabadka gazdaságtörténetéhez. *Üzenet*, 1973. 9. szám. 668.; DOBOS JÁNOS: Szabadka lakosságának 1578. évi összeírása. Koreni — Gyökerek. br. 1. Svedočenje vekova — Évszázadok vallomása. Szabadka, 1991. 136. Megjegyezzük, hogy VASS ELŐD idézett kéziratából nem tűnik ki, hogy Szabadkán pénteken tartották a hetipiacot!

⁶² Magyar Országos Levéltár. Ur. et Cons. Fasc. 103. Nr. 47. Meggyõzõ bizonyítékok alapján állítják, hogy e dokumentum száz évvel késõbb keletkezhetett.

⁶³ Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monografiája. Kiadta Bács-Bodrogh vármegye közönsége. II. kötet. Zombor, 1896. 442.

⁶⁴ Magyar Országos Levéltár. Ur. et Cons. Fasc. 24. Nr. 80.

⁶⁵ MÁGYAR LÁSZLÓ: Melyik az igazi Cselebi? A török fordítások szabadkai vonatkozású buktatói. *Üzenet*, 1991. 11—12. szám 859. Megjegyezzük, hogy Vass Előd fordításában „kis tengerecske” és nem „kis tó” olvasható! (M.L.)

⁶⁶ GYETVAI PÉTER: Egyházi szervezés fõleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén. München, 1987. 115—116.

Szabadka bővelkedhetett faanyagból, környékén jelentős kiterjedésű erdők lehettek (ami a méhészetnek is kedvezett). Ez azt jelenti, hogy talán némi hagyománya lehetett itt az ác- és faragómesterségnek szintén, de meglehet, hogy még egy sor foglalkozásnak is, amelyekről eddig — adatok hiányában — nem tettünk említést. Hiszen a templomépítés minden történeti korszakban sokféle és kiváló mesteremberek szaktudását követeli meg. Ezt hangsúlyozzuk akkor is, ha vidékünk templomépítő mesterei esetleg más vidékről származnának.

A török kort idéző dokumentumok között számunkra megkerülhetetlenek a besztercebányai (Banska Bystrica) Koháry-Coburg Levéltár jobbáglevelei,⁶⁷ amelyek a bácskai jobbágycsoport XVII. századi megpróbáltatásaira és némileg a kézművességre is fényt vetnek. Ugyanis állandó teherként nehezedett a kelebiai, tavankúti, ludasi, csávolyi, csantavéri, roglaticai, zobnaticai, nagyfényi stb. „rác” falvak lakosságára a török és a füleki, lévai, szendrői, ónodi várkatonák portyázása, rablása és kegyetlenkedése. Mindenekelőtt hangsúlyozni szükséges, hogy a bácskai falvak nemcsak a töröknek, hanem a magyar földesuraknak pénzben és természetben is adóztak, de ez nem gátolta meg a végvári katonákat a megtorlások gyakori elkövetésétől. A hódolt falvakban rengeteg állatot (lovat, marhát), lábbelit, kalpagot, bútordarabot, pénzt, stb. zsákmányoltak. A kóbor végváriak egy 1679. szeptember 4-i tudósítás szerint megtámadták Ludast és elhajtottak a faluból 80 lovat, 400 marhát és 35 jobbágyot.⁶⁸ Két évvel korábban ugyancsak Ludasról raboltak háromszáz forintot érő lovakat, egy másik alkalommal pedig Kelebiáról 30 ökröt, Tavankútról 24 ökröt és 7 lovat, Zobnaticáról 84 lovat hajtottak el, miközben Kelebián 10 jobbágyot megöltek.⁶⁹ Egy másik jelentés szerint 1677-ben a tavankúti származású Rác Illia és a Kelebiáról való Radoicza füleki katonák Ludason garázdálkodtak: pénzt, csizmát, kalpagot, felnyergelt lovat, paripát, szekrényt, az asszonyoktól „előkötokeket”, pálinkafőzésre szolgáló vasfazekakat zsákmányoltak.⁷⁰ A Koháry-féle jobbáglevelekből immár a török birodalom hanyatlása érződik ki, ugyanakkor a bácskai falvak lakosságának személyi és vagyoni bizonytalanságáról is képet kapunk. Nemkülönböztetve elgondolkozhatunk e falvak jószágirtásáról, a marhák és lovak viszonylag magas létszámáról, vagyis arra gondolunk, hogy a XVII. században falvaink lakosságának megélhetési forrása továbbra is az állattenyésztés maradt, ám az állattartás hagyományainak ápolása magától értetődően fejlesztette a kézművességet (szűcs-, cipész-, csizmadia-, tímár-, mészárosmesterség). Másrészt az 1677. évi tudósítás egyéb mesterség, a háziipar fűzésére is utal (az asszonyok előkötokeinek és a pálinkafőzésre szolgáló fazekak említéséből mindenképpen erre következtethetünk.) Tudtunkkal Szabadkán és környékén még a XVII. században sem létesültek céhegyesületek, viszont minden jel arra mutat, hogy a háziipar némely ágának régi hagyománya van városunkban. Ez természetesen a szláv ajkú lakosság (amely leginkább a rác, dalmata, katolikus rác és bunyevác megnevezéssel fordul elő a dokumentumokban) nagyarányú letelepedésével még színesebb jelleget ölt. Sok évvel később, 1756-ban — vagyis már a török hódoltság után — nem véletlenül írja Makai Ferenc lelkész Nagyváradról a szegedi gárdiához intézett levelében: „Addigh is izennyen, vagy írjon T. Attyaságod a szabadkai P. Praesidensnek, hogy az ott való ájtatos Bákoktul, Bunyévaktúl szerezen egy pár Szőnyeget, asztalra valót, ollyat, a mi néműt ők szoktak szűnni ...”.⁷¹

⁶⁷ HEGEDŰS ANTAL: A bácskai jobbágycsoport a török hódoltság végén (1660—1680). *Létünk*, 1981. január—február, I. szám. 147—169. (A továbbiakban: HEGEDŰS ANTAL 1981.)

⁶⁸ HEGEDŰS ANTAL 1981. 155., 169.

⁶⁹ HEGEDŰS ANTAL 1981. 155., 168.

⁷⁰ Szeged története I. 1983. 736.

⁷¹ Csongrád Megyei Levéltár, b/14. k. Liber Fundationum 1724—1907. (Alapítványok), fol. 32.

A török hódoltság vége tájáról, 1684-ből származik egy újabb szabadkai vonatkozású dokumentum, amelyből kiderül, hogy a felsővidéki korponai őrség adót szedett városunktól: 300 tallért, hetven kalpagot, hetven csizmát, hetven vég abát (posztót), tíz hegyes tört, egy vég gránátot (gyöngyfűzért).⁷² Felesleges magyarázni milyen mesterséget tükröznek az adatok. Végül ide tartozik Gabriel Vlassich 1796. évi Körös patakot ábrázoló térképleírása, amelyből meg tudható, hogy a Vojnits család vizimalma a határvidéki korszakban (és előbb is?) az egykori Szabadkai Csárda közelében állott.⁷³

A török uralom alá került Duna-Tisza közén az ipar és kereskedelem nem szigetelődött el a három különszakított országrészen, hanem szervesen összekapcsolta azokat.⁷⁴ A parasztvárosok Erdélyből és a királyi területről szereztek be iparszükségleteik egy részét. Ha most nagy vonásokban összegeznénk a török fennhatóság alá került területek kézművességét, az elmondottakat néhány megállapítással egészíthetnénk ki. A török igazgatás adókkal terhelte az ipari készítményeket, az állattenyésztést. A malomadót minden keréktől évi 50 akcsében állapította meg.⁷⁵ A malmokat a vásárfelügyelők külön ellenőrizték, hogy a vámszedés körül ne merüljenek fel bonyodalmak és hogy a fertália-t (fertály) a kincstári malmokban megfelelően kezeljék. Miután gazdag állattartásról beszélhetünk, kiemeljük, hogy a leginkább tenyésztett juh darabja után 1/2 akcse adót vetettek ki.⁷⁶

Már az 1520-as évek második felében a török történetírók beszámolóiból egyes észak-bácskai települések anyagi jólétére gondolhatunk: „... jelentékeny és megerősített városok, melyek fegyverekkel és egyéb hadi szerekkel s gazdag kereskedőkkel bővülködő helyek valának ... mind meghódítottak az országghódító pasa kardja előtt ... szolgálknak és szabadoknak, lovasoknak és gyalogoknak szívük — szemük jóllakott s kezük és markuk megtelt mindennemű zsákmánnyal és foglyokkal ...”⁷⁷ A török történetírók további sorai szemmel láthatólag eltúlozzák a települések gazdagságáról írt tényállást. Annyi azonban bizonyos, hogy a török uralom alatt — a középkorhoz viszonyítva — több iparágakban visszaesés tapasztalható. Elsősorban nyersanyaghiány miatt mutatott hanyatlást az élelmezési ipar és a szövőipar. A pékipar — és több más iparág — inkább a háziipar szintjén működött.⁷⁸ Bár az állattartás fejlettnak jegyezhető és jelentős a húsfogyasztás, mégis gyakran jelentkeznek zavarok az ellátásban. A két legelterjedtebb iparág a kovács- és a lábbelikészítő mesterség.⁷⁹ A kovács e korszakban is igen szerteágazó munkát végez: az apró fémtárgyak készítésétől kezdve a puskajavításig.⁸⁰ Minthogy a lakosság főfoglalkozása ekkortájt az állattenyésztés volt,⁸¹ természetesen jelentős az állathőr feldolgozás. S amikor a XVII. században a törökös viselet egyre inkább elterjed, a vargák helyett a csizmadiák

⁷² Szabadka szabad királyi város története. I. rész. Írta IVÁNYI ISTVÁN. Szabadka. 1886. 73—74.

⁷³ Istorijski arhiv — Történelmi Levéltár, Subotica. Térképtár, 3.1.2.54. („Grabe Illirisch prokop der Wojnischen Familie sonst Billichev. alwoh ihre Wasser-mühle vor Befreyung der Stadt Existiret hatte ...”).

⁷⁴ EPERJESSY GÉZA 1967. 13.

⁷⁵ Magyarországi török kincstári defterek. Fordította LÁSZLÓFALVI DR. VELICS ANTAL. Bevezetéssel ellátta és sajtó alá rendezte KAMMERER ERNŐ. Második kötet. Budapest, 1890. XXVIII.

⁷⁶ A török összeírások. Cselebi útleírása, valamint egyéb dokumentumok arról is tanúskodnak, hogy Szabadkán és környékén nem lehetett fejletlen a konyhakertészet, sőt a szőlészet sem.

⁷⁷ Török történetírók. Ford. és jegyz. THURÝ JÓZSEF. Török-magyar kori történelmi emlékek. Második osztály: Irók. Budapest, 1893. 270.

⁷⁸ Magyarország története 1526—1686. Főszerkesztő PACH ZSIGMOND PÁL 1. kötet. Budapest, 1987. 361. (A továbbiakban: Magyarország története 1526—1686. 1. kötet)

⁷⁹ Magyarország története 1526—1686. 1. kötet 365. Lásd még: Magyarország története 1526—1686. Főszerkesztő PACH ZSIGMOND PÁL 2. kötet. Budapest, 1987. 978. (A továbbiakban: Magyarország története 1526—1686. 2. kötet)

⁸⁰ DR. DUŠAN J. POPOVIĆ: Srbi u Vojvodini. Knjiga prva, Od najstarijih vremena do karlovačkog mira 1699. Novi Sad, 1957. 233. (A továbbiakban: DR. DUŠAN J. POPOVIĆ 1957.) Lásd még: Magyarország története 1526—1686. 1. kötet. 365.

⁸¹ DR. DUŠAN J. POPOVIĆ 1957. 217.

kerülnek előtérbe.⁸² A falusi ipar a helyi igényeket elégítette ki, miközbe egyre nő a városban a török iparosok száma. Keresettebb a ruházati ipar, pl. a szabómesterek munkája. Lényeges fejlődést mutat a fazekasipar és a XVII. században a kerámiaakéztmények széles körű elterjedéséről számolhatunk be.

Már a mohácsi ütközet előtt elkezdődött a tömeges délszláv betelepülés az Alföld déli részeire.⁸³ A török uralom védelmében bevándorolt újabb rác lakosságnak privilegizált helyzete volt, belőlük került ki a török katonaságot ellátó iparos-kereskedő réteg többsége.⁸⁴ A közelmúltban feltárt és a XVII. század második feléből, valamint a XVIII. századból származó bácskai vonatkozású dokumentumok többek között a szerb iparos- és kereskedőlakosság tevékenységéről, fennmaradásáért folytatott erőfeszítéseiről, a katolikus közzévaló nézeteltéréseiről adnak hírt.⁸⁵ Éppen Szabadka többnemzetiségű hagyományainak köszönhetően válhatott kézművessége sokszínűvé, melynek alaposabb felkutatása és kiértékelése még várat magára.

1686. szeptember 19-én „Coari (Koháry — *M.L.*) ezredes magyarokból álló ezredével bevette Sapata-t (Szabadkát — *M.L.*)”,⁸⁶ majd az 1697. évi Zentai ütközetet követően megkezdődik a vármegye újjászervezése, s lassan fejlődésnek indul a gazdasági élet. Az 1699. évi összeírás szerint a vármegye valamennyi községében 298 kézműipari műhely volt. Bács vármegyében ekkor 10 pálinkaégető, 14 sörfőzőműhely, 29 kocsmá és 16 malom működött.⁸⁷ Azonban az észak-bácskai város lendületesebb ipari fejlődésére mégis néhány évtizeddel később kerülhetett sor.

Dolgozatunk olyan szándékkal készült, hogy röviden összefoglalja Szabadka és környéke közép- és török kori kézművességének eddig feltárt adatait, másrészt ösztönzésként, hogy a különböző tudományágak kutatói régmúltunk hajszálgökeitel kézzelfoghatóbban, hitelesebben rajzolják meg.⁸⁸

⁸² Magyarország története 1526—1686. 2. kötet. 978.

⁸³ Uo. 1440.

⁸⁴ Uo. 1442.

⁸⁵ Lásd erről bővebben a következő dokumentumkötetekben: SLAVKO GAVRILOVIĆ, IVAN JAKŠIĆ, SRETA PECINJACKI: Gradja o balkanskim trgovcima u Ugarskoj XVIII. veka. Carinarnice is kontumaci. Knjiga prva. Beograd, 1985.; SLAVKO GAVRILOVIĆ i IVAN JAKŠIĆ: Gradja za prijednu i društvenu istoriju Bačke u XVIII. veku. Beograd, 1986.; SLAVKO GAVRILOVIĆ, IVAN JAKŠIĆ: Izvori o Srbima u Ugarskoj s kraja XVII i početkom XVIII veka. Knjiga I. Beograd, 1987.; SLAVKO GAVRILOVIĆ: Izvori o Srbima u Ugarskoj s kraja XVII i početkom XVIII veka. Knjiga II. Beograd, 1990.

⁸⁶ Haus- Hof-, und Staatsarchiv Habsburg—Lotharingisches Hausarchiv Kt. 50. Pag. 824—825. Lásd még: Budától—Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686—1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerkesztette SZITA LÁSZLO. Pécs, 1987. 78—79.

⁸⁷ BOROVSZKY SAMU 1909. 436.

⁸⁸ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül DR. DJURDJICA PETROVIĆ: „Prilog istoriji Bačke u XVI veku” (Matica Srpska, Zbornik za društvene nauke br. 48. Novi Sad, 1967. 95—105.) című dolgozatát, amelyben szintén alaposan elemzi a T. HALASI—KUN által 1964-ben közzétett 1578. évi adóösszeírást. A munkából kiténik, hogy amíg Szabadka és Titel városiasodásának folyamata lassú, addig Bács és Zombor messze előttük járnak. Bácsban 92 kézműves 30 féle foglalkozást űz. A városban legtöbb a szabó (26) és a csizmadia (19). Zomborban 34 kézművest említ az adóösszeírás: legtöbb az építőmester (7) és a csizmadia (5). A szerző megállapítja, hogy Bácskában ekkortájt nem a keresztény, hanem a muszlimán lakosság foglalkozott kézművességgel.

Szélesebb földrajzi vonatkozásban eleven képet fest a hódoltság korának kézművességéről többek között TAKATS SÁNDOR: „Rajzok a török világból” (II. kötet, Budapest, 1915. III. kötet, Budapest, 1917), aki különösen a XVI. és XVII. századi faragómolnárok, a nélkülözhetetlen faragómesterek elterjedtségére hívja fel a figyelmet. Ugyanis a háziesszközök és még sok más tárgy nagyjából fából készült.

SZENTES IGAZGATÁSA AZ 1848/49-ES FORRADALOMBAN

„Én István Ferenc Győző, császári királyi Főherceg, Magyarország Nádora és pteljes hatalmú Helytartója, s. a. t. e. rendelet tartalmánál fogva tudomásul adom mind azoknak, kiket illet, miképen én Csongrád megyében kebelezett Szentes m. város közönségének abbéli kérelmét, miszerint magát első bírósági hatósággal elláttatni, és a gyakorlattal megbízandó rendes tanácsnak az 1848:XXIVik t. cz. értelmében eszközzendő választására feljogosíttatni kéri, méltó figyelembe vevén, és tapasztalván, hogy a nevezett város terjedelme, lakosainak száma és képzettsége, pénztárainak és közjövödelmeinek állapotja, — mint másrésről az ügyek gyorsabb menete, az igazgatás ellenőrzött biztossága, és főképen a hazafiúi érdekeltség fejlesztése is e kérelem teljesítését javasolják: ennélfogva a fent említett megyének meghallgatása után, a ministerium javaslatára Szentes m. város közönségét azon hatalomhoz képest, a mit az 1848. III. és XXIV. t. cz. értelmében gyakorolni jogom van, első bírósági hatósággal ezennel felruházom és felruházottnak kijelentem: adván neki képességet, hogy az illető bírákat és tisztviselőket törvényszeresen megválaszthassa, és ezen az úton a rendezett tanácsot megalakíthassa. E rendeletem teljesítésével a belügyministert bízom meg.

Kelt Budapesten 1848ik évi Julius 16ik napján.

ISTVÁN nádor s. k.
k. helytartó

Belügyminister
SZEMERE BERTALAN s. k.”¹

A rendezett tanácsú városszervezet megalakításának engedélyezése — Szentes önálló országgyűlési választókerületté nyilvánításával együtt — az 1848-as forradalom legnagyobb jogi-közigazgatási vívmánya volt. Mintegy megkoronázta, beteljesítette a város régi önállósulási törekvéseit.

Az a tény, hogy Szentes forradalmi közigazgatása 1848/49-ben kellő hatékonysággal működött, és meg tudott felelni a rendkívüli idők és körülmények követelményeinek, az előzményekben leli magyarázatát, nevezetesen az örökváltáság körüli küzdelmekben.

¹ Az eredeti irat minisztériumi száma: 5460/1848. B. levéltári jelzete: A Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Fióklevéltára (a továbbiakban CSML SzF), Szentes Város Tanácsának iratai 1720—1849 (a továbbiakban: tan.), 2025—2026/1847—1848. sz. ir. Az eredeti okmány eltűnt, hiteles másolata a 890/1863. sz. tan. ir.

AZ ELSŐ RENDEZETT TANÁCS²

1836. január 10-én Szentés *Örökváltsági szerződést* kötött földesuraival, a Károlyi grófokkal. Mivel a kitűzött időre nem fizette ki a váltságösszeget, *Pótszerződés* köttetett a felek között 1837. április 19-én. Ennek értelmében az úrbéres viszonyok haszonbéres viszonyokká alakultak át a váltság kétharmadának letörlesztéséig; a törvényhatóságot, vagyis a szerződés értelmezése szerint a közigazgatást és az alsófokú bíraskodást azonban már néhány nap múlva megkapta a város. A Pótszerződés 13. pontjának értelmében elkészült a *Coordinationale planum*, vagyis a város szervezési és működési terve, amely szabályozta a képviselők és a tisztviselők választásának eljárásait és a választott testületek, tisztviselők és alkalmazottak hatáskörét, jogait és kötelességeit.

A Coordinatio előírásai szerint a birtokos, háztulajdonos és értelmiségi lakosok tizedenként 30, összesen 120 esküdtpolgárt választanak. Az esküdtpolgárok választják a 60 tagú külső tanácsot, elnökük a főbíró. Megfigyelőként részt vehetnek a tanácsüléseken. A külső tanács elnöke a szószóló. Megválasztja a 12 tagú belső tanácsot, majd a 12 közül a főbíró, a főkamarást és a szószólót. 60 tagja közül — az 1836 elején kötött *Előleges egyezés* szerint — 20 nemes, 40 nem nemes. Egyharmad részét évenként újra választják. Megfigyelőként jelen lehetnek a belső tanács ülésein. A belső tanács 4 tagja nemes, 8 nem nemes. Közülük hármat évente újra választanak. A bírósági tanács elnöke a főbíró, a gazdasági tanácsé a főkamarás. A két tanács — a belső és a külső — együtt alkotja a közgyűlést.

A *közgyűlés* csírái már megvoltak a korábbi, tisztán feudális városszervezetben is. 1742-től a *tanácsüléseken* részt vettek más lakosok is, többnyire vagyonos, tekintélyes emberek. Ezek név szerinti felsorolása mellett ez áll a jegyzőkönyvekben: a község részéről. Ezt a csoportot az 1837. április 30-ai jegyzőkönyv *képviselőségnek* nevezi.

A régi, feudális városszerkezet legfőbb hatalmi szerve a *népgyűlés* volt. A tisztújításon kívül ritkán hívták össze, csak az örökváltsági küzdelmek során vált szokássá, hogy a birtokos lakosokat összehívták a nagyobb tekintetű döntések meghozatalára. A Coordinatio ennek a gyakorlatnak is véget vetett volna a közgyűlés megválasztásával.

1837. április 30-án, néhány nappal a Pótszerződés aláírása után az egész községnek nevezett népgyűlés megválasztotta 1840. november 1-jéig tartó megbízatással a város főbírájával Boros Sámuel, aki az örökváltsági alkudozásokat a város részéről eddig is vezette, és ideiglenesen megerősítette a tanácsot és a képviselőséget. Május 5-én átrendezték a tanácsot és a képviselőséget a Coordinatio és az *Előleges egyezés* szerint, vagyis megvalósították a nemes és nem nemes tagok előírt arányát. Ekkor és így született meg az ideiglenes belső és külső tanács.

1837. június 10-én a nép közfelkiáltással *pártfogóul* választotta Klauzál Gábort, a Coordinatio alkotóját. A pártfogó a Coordinatio szerint elnököl a testületi üléseken — ha jelen van —, korlátlan kezdeményezési és ellenőrzési joga van, ő nevezi ki a pénztári ellenőrt és a főkapitányt. Hivatala a váltságú summa kétharmadának

² Szentés 1836 és 1848 közötti történetére, különösen az örökváltságra és a rendezett tanácsra nézve lásd a következő feldolgozásokat (mind pontos levéltári jelzetekkel): SIMA LASZLÓ: Szentés város története I. Szentés, 1914.; SIMA LASZLÓ: Szentés rendezett tanácsú város története 1837—1849. Az I. kötet folytatása, CSMI SzF, Kézirattár. PAHI FERENC: Adalékok Szentés város közigazgatásának és igazságszolgáltatásának történetéhez (1837). In: *Levéltári Híradó*, 1959/3—4., 162—203. old. BARTA LASZLÓ: A szentesi örökváltság. Szeged, 1979. BARTA LASZLÓ: Szentés Város Községének (Közgyűlésének) iratai 1837—1848. In: *Levéltári Szemle*, 1980/1—2. 109—113. old. BARTA LASZLÓ: Szabad Szentés városának képviselői és igazgatási rendje 1837—1840 (Klauzál Gábor reformtervei). In: *Tajulmányok Csongrád megye történetéből* X. Szerk. BLAZOVICH LASZLÓ. Szeged, 1986. BARTA LASZLÓ—LABADI LAJOS: Boros Sámuel. Szentés, 1986.

lefizetéséig tart, felelősséggel csak a lelkiismeretének tartozik. Júniusban az ő elnökletével tartották meg az ideiglenes tisztújítást, megválasztották a főbíró mellé az új belső tanácsot, a külső tanács kiegészült a volt belső tanácsbeliekkel. A novemberre tervezett rendes választásokig a belső tanács külön és a külső tanáccsal együtt tartott üléseket, ez utóbbiakat közgyűlésnek, elegyes ülésnek, közönségnek, érdemes tanács és nemes ügy nem nemes közönségnek, belső és külső tanácsnak, nemes és érdemes gyülekezetnek, közgyűlésnek, közös ülésnek, tanácsi és képviselői ülésnek stb. nevezték. A külső tanács önmagában ritkán ülésezett.

Az új ideiglenes városszervezés működése során kiderült, hogy a pártfogói méltóság sérti a város szabadságát, a hivatali apparátus túlságosan drága, holott egyes részei fölöslegesek, a nemes és nem nemes lakosok között súlyos ellentétek alakultak ki, s hogy a városi tanács a maga nevében, nem pedig úriszék képeben akar bíraskodni. Ezért az 1837. augusztus 20-ai közgyűlés a Coordinatiót érvénytelennek nyilvánította — alaki hibára hivatkozva —, de ésszerűnek vélt rendelkezéseit megtartotta. Ettől kezdve a közgyűléseken a főbíró elnökölt.

1837. november elején tartották meg a három évre szóló rendes tisztújítást. Ismét Boros Sámuelt ültették a főbírói székbe, őt és a *belső tanács* tagjait a nép választotta meg. Ugyanígy néhány nap múlva a *külső tanácsot* is. A két tanács az új rendszerben is együtt alkotta a *közgyűlést*. Mindkét testületben továbbra is a korábbi arányban voltak nemes és nem nemes tagok. Kiemelkedően fontos alkalmakkor azonban összehívták a *népgyűlést* is. A testületek és a tisztviselők — ez utóbbiakat és az alkalmazottakat is a közgyűlés választotta — közgyűlési utasítások szerint jártak el hivatalukban. Fizetésüket is a közgyűlés állapította meg.

A Coordinatio elve alapján választott belső tanács a főbíróból, a főkamarsból, a szószólóból és kilenc tanácstagból állt. Két tagozatra oszlott: a *bírósági és a gazdasági tanácsra*. A bírósági tanács első fokú polgári bíróság. Teljesíti a megye rendszabásait, felosztja az adókat, felügyel az árvák vagyonának kezelésére, a város birtokaira. Elnöke a főbíró. A gazdasági tanács kezelteti a váltsági pénztárt, kiveti a váltsági pénztár taksáit, kezeli a zálogos javak és a regálék haszonbéréit, telekkönyvet vezetett, felmérési a határt, és töltséket emeltet, ügyel a város összes gazdasági és pénzügyeire, előmozdítja a lakosok gazdaságát, rendezi a város utcáit, tereit. Elnöke a főkamars.

A belső tanács tagjai egyenként is megbízatásokat kaptak: közülük került ki a főbíró, a főkamars, a szószóló, a főkapitány, a pénztári felügyelő, a katonai biztos, a vármegyei rendeletek végrehajtója, az alkamars, a váltsági pénztár felügyelője, a királyi haszonvételek felügyelője, a városi épületek felügyelője és a birtokfelügyelő. A tanács tagok 250—600 Ft évi *fizetést* kaptak.

A tanács mellett a következő *tisztviselők* működtek: árvagyám, ügyész, főjegyző, gazdasági jegyző, aljegyző, főpénztáros, ellenőr, alkapitány, adószedő és számvevő, 200—800 Ft évi fizetéssel.

A város fizetett *alkalmazottai* (cselédei) voltak: az orvos, a veszettség-orvos, a mérnök, 8 bába, 4 írnök, 3 kisbíró, 4 lovag, 7 hajdú, 8 hadnagy, 16 lándzsás, 3 toronyőr, 3 pusztabíró, 8 tizedes, 3 csösz, a dobos, a kocsis, az udvaros, a csikósok, 2 ökörhízlaló, az órás, az utcatisztító és 39 palétás; a város levéltárát az aljegyzőre bízták.

Ezekkel a változásokkal egyidőben, 1836-ban az országgyűlés törvényeket hozott a jogszolgáltatás megreformálására. Közülük az 1836: X. tc. a földesúri törvényhatóságról, vagyis ebben az értelemben az úriszékéről, valamint az 1836: XX. tc. a szóbeli perek bíróságairól új lehetőséget adott a városnak a törvénykezésre. Az örökváltsági szerződésekkel ugyanis a földesurak átengedték a városnak az úriszéket és az új törvény értelmében létrehozott szóbeli bíróságot. Az *úriszéki és a szóbeli törvényszéki bíraskodás* a Pótszerződés 13. pontja szerint megalkotott ideiglenes

városigazgatási szabályrendelet, a Coordinatio értelmében a városi belső tanácsot, pontosabban annak bírósági tagozatát illeti meg, amelynek elnöke a főbíró.

1837 júniusában az uradalom átadta a városnak azt a több mint 100 *polgári peres* ügyet, amelynek érdekelt felei szentesiek, s addig az uradalmi ügyészi hivatalban feküdtek. Ezeket és a közben fölmerült ügyeket a tanács *Szabad Szentes Városa Törvényszékeként* ítélte meg. Az 1838. április 2-ai megyei közgyűlés azonban elrendelte, hogy a tanács a törvényes bizonyság, vagyis a járási szolgabíró jelenlétében úriszékileg gyakorolja a bíraskodást. Ezután az üléseken a kor szokása szerint meghívott bírák is részt vettek. Csak szentesi illetőségű lakosok polgári pereit tárgyalta, üléseit a vármegyei közgyűlés rendelte el, évente 3-4 alkalommal ítélkezett. Fellebviteli fóruma Csongrád Vármegye Törvényszéke volt. Büntetőügyekben az 1836: X. tc. értelmében a megyei törvényszék volt az illetékes.

Az 1836: XX. tc. és az 1840: XI. tc. rendelkezett a *szóbeli perek bíróságairól*. Az előbbi a 60 Ft summa értéket fölül nem haladó készpénz iránti perekre írta elő a sommás szóbeli bíraskodást, és ezt a rendezett tanácsú községekben a tanácsra bízta: ezek bírója két esküdttel együtt bíraskodik. Fellebviteli fórumuk a vármegyei törvényszéke. Az eljárásban keresetlevél nem szükséges, az ügy szóban vagy írásban is előadható, jegyzőkönyvet kell róla fölvenni. Az ítéletet nyolc napon belül végre kell hajtani, fellebbezni birtokon belül lehet. Az 1840: XI. tc. a summa felső határát 200 Ft-ra emelte, a világos adósságok esetében pedig nem szabott felső határt.

Az 1837. évi Pótszerződés után az uradalmi úriszék átadta a városi tanácsnak a szóbeli bíraskodás jogát is. 1840-ben pedig nem vette vissza. Így a főbíró és két vagy több esküdtje 1849 júniusáig gyakorolta ezt a fajta törvénykezést.

Azokban az ügyekben, amelyekben a perben forgó összeg nem haladta meg a 12 Ft-ot, az 1836: XX. tc. 3. paragrafusára szerint a bíró és két esküdtje, olykor Szentesen a főbíró egyesbíróként döntött.

Az 1836: XX. tc. 1. paragrafusára engedélyezte a pörös felek által *választott bíróság* rövid úton történő ítélezését is. A felek által választott vagy a törvényhatóság által kiküldött két-két ülnök fölött a főbíró elnökölt. Jóváhagyásra a szolgabíróhoz kellett benyújtani.

Az 1836: X. tc. megszüntette ugyan az úriszék *büntetőbíráskodását*, de kisebb vétségekben és kihágásokban meghagyta. Az 1837. évi Pótszerződés és a Coordinatio értelmében a földesúrnak ez a joga a városi tanácsra szállt, s ezt az 1840. évi változás után sem vette vissza. Egyébként a városi tanács korábban is gyakorolta ezt a jogot 12 pálca-, ill. korbácsütés és néhány napi áristom erejéig. 1837-től nyolc napi elzárás volt a felső határ, ezt olykor böjtöltetéssel és kurtavasba veréssel is súlyosbították, adott esetben pácázással, ill. nők esetében korbácsolással is. Az idegeneket a büntetés kiállása után hazatoloncolták. A leggyakoribb vétségek a verekedés, káromkodás, lopás, kártyázás, paráznaság, botrányokozás, a városi alkalmazottak körében a kötelességmulasztás volt. Az ennél súlyosabb büntettek már a vármegyei törvényszékére tartoztak.

Szentes Város Büntető- (Fenyítő-) törvényszékének elnöke a főbíró volt, tagjai a tanácsstagok. A hivatalból üldözendő vétségeket a rendőrkapitány jelentése alapján a városi ügyész terjesztette elő, de a lakosok följelentéseit is vádindítványként kezelték. A nemesek hasonló ügyeit a tanács átadta a szolgabírónak.

Szabad Szentes városa tehát képviseleti testületeivel, alsófokú bíróságával és főhivatású, jól fizetett tisztviselőivel még az erre vonatkozó törvény megjelenése előtt megvalósította a rendezett tanácsú városszervezetet.

Ez a rendszer 1840. szept. 29-éig működött. Akkor egy megyei törvényszéki döntés — amely legfelsőbb intézkedésre született — megsemmisítette a város eddigi

igazgatási rendjét, és helyreállította a földesúri törvényhatóságot. Ez azt jelentette, hogy a polgári és büntetőbíráskodás joga — a jelzett kivételekkel — visszaszállt az uradalomra, a földesúr élhetett a bírójelölés jogával, felülvizsgálhatta az adásvételeket, a számadásokat, a költségvetést, a haszonvételeket és az árveréseket, az árvaügyi és az egyházi számadásokat. Ezzel Szentés újra az 1836: IX. tc. előírásai szerint működő úrbéres község lett, bár az úrbéres szolgáltatások helyett a váltsági tőkét és annak kamatait fizette.

Ettől kezdve a 12 tagú tanács többé nem egészült ki a községet képviselő lakosokkal. A *tanács a népgyűléssel együtt* irányította a várost a törvény által szűkre szabott kereteken belül. Ebben az időszakban a népgyűlés jelenti a városi közönséget, a jegyzőkönyvek is így nevezik.

A forradalomig hátralévő időben már kevés történt: 1844-ben egy helytartótanácsi rendeletre összeült a megyei törvényszék, és a Coordinatio visszaállítására kötelezte az uradalmat és a várost. Ezt a határozatot azonban nem hajtották végre, mert egyik félnek sem felelt meg. Gyökeres változásnak már csak egy országos esemény adhatott keretet.

A FORRADALOMBAN³

Az 1848. évi átalakulás előtt már folyamatban volt néhány olyan változás, amelytől sokat remélhetett a város. Az országos kormányzásokon újra a döntés közelébe jutott az örökváltság, és vele kapcsolatban a rendezett tanács dolga. 1847. október végén a helytartótanács áttette az ügyet az udvari kancelláriához. A város megvásárolt egy 500 holdas tési nemesi birtokot, és ezzel a nemesi vármegye tagja lett. Kifizette a katolikus egyházközség 6630 forintos patronálási tőkéjét, így ettől a kötelezettségétől megszabadult. Bejelentette a vármegyén, hogy hozzá akar járulni az országgyűlési költséghez — ezt eddig szentesi birtokaik után a Károlyi grófok fizették. Ismét határozatot hozott a közlegelők felosztásáról, ennek a módját azonban egyelőre nem dolgozta ki.

Inkább a türelmetlenség és egy legfelsőbb helyről jött utasítás, mint a kedvező tapasztalat ösztönözte a tanácsot arra, hogy már január elején megkezdje a rendezett tanácsú városszervezet kidolgozását. A népgyűlések nehézkessége, a közöny vagy éppen a túlzottan szenvedélyes viták — elsősorban mégis a város szabadabb állása — igényelték a hatékonyabb és mozgékonyabb hatalmi és hivatali apparátust. A tekintélyes gazdák ezt sokkal egyszerűbben úgy fogalmazták meg, hogy a népgyűléseken „sokan a birtoktalanok közül előre tolazkodva ... maguknak pártot szer-

³ A korszak átfogó feldolgozása a Magyarország története c. 10 kötetes munkában, ugyanott részletes bibliográfia is található. A Csongrád megyei, szentesi eseményekre nézve: BARTA ISTVÁN: Kossuth alföldi toborzó körútja 1848 őszén. In: *Századok*, 1952/1. URBAN ALADAR: A nemzetőrség és a honvédség szervezése 1848 nyarán. Bp. 1973. SZANTÓ IMRE: Szeged az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején. In: *Tanulmányok XI.* 1987. ZSILINSZKY MIHÁLY: Csongrád vármegye története III. Bp. 1900. SÍMA kézirat. Nem nélkülözhetők KOSSUTH LAJOS Összes munkáinak (a továbbiakban KLÓM) Kossuth Lajos az OHB élén és Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. Bp. 1952–1955. Sajtó alá rendezte BARTA ISTVÁN, valamint XIII–XIV–XV. kötetei. A legfontosabb helyi források CSML SzF állományában, kiváltképp a Csongrád Vármegye Bizottmányának (a továbbiakban megyebiz.) iratai 1848–1849, a városi közgyűlés és a városi tanács iratai. A nemzetőrök délvidéki táborozására vonatkozóan számos irat található az újvidéki Vajdasági Levéltár Torontál és Bács-Bodrog vármegyei fondjaiban (Arhiv Vojvodine, Novi Sad, Torontalska zupanija, Backo–Bodoska zupanija). Az emlékiratok közül VUKOVICS SEBŐ visszaemlékezései 1849-re. Bp. 1982. és gróf LEININGEN-WESTERBURG KÁROLY honvéd tábornok levelei és naplója. In: *Az aradi vértanúk I.* Bp. 1979. Szerk. KATONA TAMÁS. 92. old. említik Szentest. Ha a szövegből következtetni lehet a levéltári forrás helyére, a hivatkozást a jegyzetapparátusban mellőztem. A sajtó igen kevés használható anyagot tartalmaz.

veznek, és a békés lakosokat felizgatni törekednek, azok (ti. a népgyűlések) veszedelmessé kezdenek lenni.”⁴

A város és a vármegye között az utóbbi időben normális kapcsolatok alakultak ki, sőt a megye is biztatta a várost, hogy dolgozza ki az új igazgatási szervezetét, s a maga részéről egy bizottságot nevezett ki a közreműködésre. 1848. február 23-án a tanács elkészítette a városi képviselő-testület megválasztásának tervét. Hangsúlyozta, hogy ez a tervezet két okból is ideiglenes: a képviselő-testület csak a közöslgelő-használattal foglalkozik majd, s csak addig, amíg a minden pillanatban várható legfelső döntés meg nem érkezik. A tanács 180 jelöltet állított, akik közül a házzal bíró lakosok megválasztják majd a 60 tagú képviselő-testületet, úgy, hogy abban megfelelő arányban kapjanak helyet a külső telekkel és a csak házzal bíró lakosok (48:12), illetve az adófizetők és a nemesek (40:20). A tanács nem látott okot arra, hogy az 1837. évi igazgatási rendszeren, sem arra, hogy a birtokaránylagos legelőhasználaton változtasson.

Sem a grófok, sem a vármegye nem tartották szükségesnek, hogy — a korábbi évek gyakorlatához hasonlóan — feleslegesen beavatkozzanak a város ügyeibe. A Boros Sámuel által vezetett tanács eltökélten és higgadtan vezette a várost. A pénztár végre rendbejött, a hivatalok szakszerűen működtek, a gazdák szépen gyarapodtak, a város körüli ármentesítő munkák rendben folytak. Minden remény megvolt rá, hogy a várt királyi döntés engedélyezni fogja a rendezett tanács kiépítését.

Az 1847. október 31-én megválasztott tisztviselők — Boros Sámuel főbíró, Szeder Ferenc albíró, Kugler János (röviddel később Nyíri József), Pál József, ns. Dózsa Lajos, ns. Sarkady Nagy Mihály, ns. Molnár István, ns. Dobosy Zsigmond, Lakos Ferenc, Kalpagos Szabó István, Nagy József, id. Lakos András és id. Nagy Ferenc tanácsnokok, Hadzsy György, Horváth Ferenc és Beliczay Pál jegyzők — mind a lakosság, mind a vármegye, mind a grófok bizalmát élvezték. Aligha készültek arra a földrengésre, amelyben végül is megtették, amit meg kellett tenniük. Ők is, azok is, akik megválasztották őket, sőt azok is, akiknek — birtokuk nem lévén — ezekbe a dolgokba semmi beleszólásuk nem volt.

1848. március 15-én Boros Sámuel éppen a fővárosban tartózkodott. A 18-ai tanácsulésen beszámolt arról, hogy a régen óhajtott királyi döntés már beérkezett a helytartótanácsához, hogy a grófokkal nem tudott találkozni, s hogy „az országos körülmények végett” nem tudott pénzt kölcsönözni a váltásági summa kifizetésére. A pesti forradalom méltatását átengedte Hadzsy Györgynek, aki lelkes szónoklatban ismertette a fővárosi eseményeket. Fölolvasta a 12 pontot, szólt a pesti közcsendí bizottmányról, végül éltette a királyt és a hazát. Beszédének barokkos bősége nem fűdi el a szónok aggodalmát, az őszinte örömben figyelmeztetés vegyül: „ezen pontok kérelmek tárgyai, és annál fogva a békés uton az egész átalakulás meg ejthető,... minden lázongás, vérontás, a vagyon és személy bátorság meg háborítása nélkül vívódhat ki.” Másrészt keserűen jegyzi meg, „hogy eddig — noha városunk drága pénzen és nagy áldozatokkal meg vette a jogokat, és mégis egy nyomorult rendszert (rendezett tanácsot) sem bírt magának ki eszközölni.”

A nép fölvilágosítását, főleg a 12 pont magyarázatát a március 21-ei népgyűlésre, azon pedig Boros Sámuel főbíróra hagyta a tanács. A népgyűlésre megérkezett Dobosy Lajos másodalispán, Szabó Lajos járási főszolgabíró és Basa János esküdt — mind a vármegye reprezentánsai —, így a népgyűlés nem lépte át — bizonyára e nélkül sem tette volna — a vezetők által megszabott kereteket. A szónoklatok és az éljenzések őszintén lelkesek voltak, de a rendről és a nyugalomról sokkal többet beszéltek, mint a

⁴ CSML SzF Tan. jkv. 541/1847—1848. sz.

változásokról. A „forradalom” szót 1849 augusztusáig egyszer sem írták le Szentés Város Tanácsának és Képviselő-testületének jegyzőkönyveiben.

Boros Sámuel főbíró ezen a népgyűlésen vetette föl a közlegelők használatának kérdését. Ez az életbevágóan fontos ügy azonnal a hétköznapiakra terelte a figyelmet. A népgyűlés a legelőhasználatot a felosztásig birtokaránylag határozta meg, kizárta a legeltetésből az idegeneket, illetve a házzal és földdel nem bírókat, majd — furcsa fintora a történelemnek — „éljen az egyenlőség!” felkiáltásokkal oszlott el. Az eső tovább zuhogott, a megyei urak és a Swarzenberg-ulánusok Szentesen állomásozó századának tisztjei megkönnyebbülten lélegeztek föl.

A közcsendi választmány és a nemzetőrség

Mind a március 18-ai tanácsülésen, mind a 21-ei népgyűlésen sokat beszéltek a rend, az élet- és vagyonbiztonság megőrzéséről. Ezért március 24-én Boros Sámuel javasolta a polgárőrség felállítását, s másnap a tanács ki is nevezett egy 11 tagú összeíró bizottságot, ez pedig megkezdte „az önkéntesen vállalkozó birtokos és birtoktalan, tiszta, békés jelleműkről isméretes lakosok” számbavételét. Másnap a tanács és az említett bizottság — nevezzük későbbi nevén *közcsendi választmánynak* — vegyes ülést tartott, és megválasztotta elnöknek Molnár István tanácsnokot, helyettesül pedig Farkas Zsigmond gyógyszerészt. Ezzel Szentés két héttel megelőzte a megyei intézkedést, nem felülről kinevezett, hanem a tanács által választott testület hozott létre. Emiatt Dobosy Lajos másodalispán másnap meg is intette a várost, és felszólította, hogy intézkedését vonja vissza. A városi tanács azonban szembefordult a megyei intéssel, s „a nemzeti működés továbbá is folytatatni határozatott.”

Valóban, a vármegyén elég késedelmesen, csak a március 31-ei közgyűlésen — amelyen „a népnek köztanácskozásba be vétele” megtörtént — olvastatott fel Batthyány Lajos miniszterelnök 18. sz. rendelete, amelyben „egy állandó választmány alkotása rendeltetik.” A megyegyűlés megválasztott egy központi bizottmányt — valójában *közcsendi bizottmányt* — Kárász Benjámín elnökletével, s a közbátorság fönntartása és a *nemzetőrség* szervezése tekintetében teljhatalommal ruházta fel. Az új megyegyűlés, vagyis Csongrád Vármegye Központi Bizottmánya megalakulásáig, 1848. május 3-ig ez volt a megye legfőbb hatalmi, igazgatási és önkormányzati szerve. Szentési tagjai ns. Szilágyi János, ns. Farkas Sándor, Lakos András és Jurenák Ede voltak.

Csongrád Vármegye Közcsendi Bizottmánya minden városba és községbe *közcsendi választmányt* nevezett ki, gondosan ügyelve rá, hogy a vezetők helyet kapjanak benne. Így lett a szentesi választmány elnöke Szabó Lajos járási főszolgabíró, tagjai Basa János alszolgabíró, Boros Sámuel városi főbíró és még 13 tekintélyes polgár. Mire a márciusi ifjak radikális forradalmi bizottmányának példája megyénkben és városunkban is megvalósult, liberális polgárokból, nemesekből és gazdákból álló végrehajtó testületté szelídült.

A szentesi tanács által megválasztott közcsendi választmány működésének két hete alatt kb. 500 nemzetőrt írt össze. Április 6-án viszont már a megye által kinevezett közcsendi választmány első ülése zajlott le. Ez a miniszterelnöki rendelet értelmében a szentesítésre váró törvények ismertetését és magyarázatát, valamint a nemzetőrség szervezését kapta feladatul; ez utóbbira nézve a még nem szentesített 1848: XXII. tc. értelmében az önként jelentkező birtokos, békés és becsületes egyének összeírását és megszervezését.

A jelentkezők összeírása a következő napokban erőteljesen folyt, bár a szentesi eredményekkel a megyei bizottmány nem volt megelégedve. Április 9-én 291 gyalogos és 86 lovas nemzetőr választotta meg elöljáróit. A szomszédos Csongrádhoz és Hódmezővásárhelyhez képest valóban kevésnek látszik a 344 nemzetőr, mert Szentesen

a birtoktalanok kihagyása némi tétovázást szült. Azonban az összeírás folytatásakor a létszám folyvást gyarapodott: április 18-án már 5 gyalogos, 1 lovas és 1 vadász század állt talpon — ez utóbbiak főleg a városi intelligencia köréből kerültek ki —, és kezdte meg a kiképzést. Fegyvert egyelőre nem tudott küldeni a honvédelmi miniszter.

Május 3-án megalakult *Csongrád Vármegye Központi Bizottmánya*, s ezzel a közcsendí választmány működése fölöslegessé vált. Már április 19-én a szentesi népgyűlés is megválasztotta a *86 tagú nagyválasztmányt*, amely a váltsági ügyek megvitatására alakult ugyan, de tulajdonképpen a képviselő-testület szerepét töltötte be. Kárász Benjámín főispán a tanács kérésére magára a városi tanácsra ruházta a nemzetőrség igazgatását, az pedig egy *öttagú választmányt* bízott meg — a főbíró elnökletével — ezzel a feladattal. Minthogy a közcsendí választmány eddig is a városi tanáccsal karöltve dolgozott, s végrehajtó szervül eddig is a tanácsot használta fel, ez a változás nem jelentett zökkenőt a szervezésben. Május 28-án a szentesi nemzetőrség letette az esküt, és átvette a honvédelmi minisztérium küldeményét: 300 szuronyos puskát, 3600 töltnyt és 3 csomag gyutacsot.

Az ünnepélyes eskütétel alkalmából nyolc gyalogos, két lovas és egy vadász nemzetőr század (800 fő) sorakozott fel a zászlók alatt, nemzetiszínű karszalaggal és kokárdával.⁵ A jelenlévő főispán, Kárász Benjámín elégedett lehetett a zeneszóra felvonuló egységekkel. Mind birtokosok voltak: telkes gazdák, iparosok, háztulajdonosok, valamint értelmiségiek. A tanult emberek a századok élén masíroztak, és büszkén viselték tisztí jelvényeiket. A szentesi nemzetőrség egyelőre a birtokos rétegek rendfenntartó eszköze lett. A birtoktalanok csak az asszonyok és a gyermekek között éljeneztek; rájuk majd akkor kerül sor, ha a harctérre kell menetelni.

A forradalom és a váltság

Amikor a március 21-ei népgyűlésen a nép az úrbéres viszonyok megszüntetését éljenezte, bizonyára mindhárom jogász — Boros Sámuel, Hadzsy György és Horváth Ferenc — fejében megfordult a nagy kérdés: mi lesz az örökváltsággal? A március 21-ei tanácsülésen éles vita robbant ki: ugyanis a jelenlévők egy része a szerződés teljesítését, más része a féltételét pártolta, a harmadik része pedig a barátságos egyezsége hajlott. Végül kiküldték Borost és Hadzsyt, hogy puhatolja ki a grófok szándékát.

A hallgatás jónak látszott, mert az országgyűlés még nem döntött a megváltakozott helységek ügyében. Csongrád megye konzervatív követe, Babarczy Antal a hátralévő váltságösszeg elengedését követelte. Mások is azzal érveltek, hogy éppen a legiparkodóbb jobbágyok lennének büntetve, ha a váltságteher továbbra is fenntartatna. Végül az 1848: XII. tc. a megváltakozott helységekről kimondta, hogy róluk „a körülményekhez képest a minisztérium fog igazság és méltányosság szerint intézkedni.”

Boros és Hadzsy küldetése nem járt sikerrel: nem tudtak találkozni a grófokkal, így a közvetlen tárgyalások kapuja továbbra is zárva maradt. Ugyanakkor új lehetőség kínálkozott. Április 15-én olvasták föl a tanácsban Mezőtúr megváltakozott város levelét, amely — éppen a hasonló helységek bizonytalan állapotára hivatkozva — tanácskozássra hívta össze Szarvasra az érdekelt városok és községek képviselőit. Az április 19-én tartott népgyűlés Nagy Józsefet, Horváth Ferencet és id. Lakos Andrást küldte el a megbeszélésre, de már a határozat előtt kijelölte a 86 tagú nagyválasztmányt a váltsági ügyek tárgyalására és javaslat készítésére a népgyűlés számára.

⁵ A teljes névsort az 1551/1848. sz. tan. ir. tartalmazza.

A szarvasi értekezlet abban maradt, hogy a váltságolt helységek május 7-én egyszerre nyújtják be egyenkénti kérelmüket az igazságügy-minisztériumban. Ebben az akcióban azonban a szentesiek nem vettek részt, mert ügyüket — némi okkal — különlegesnek, minden más város dolgától eltérőnek vélték.

Éppen azon a napon a 86 tagú nagyválasztmány a népgyűlés elé terjesztette javaslatát. Ez az előterjesztés „egy igen rövid történeti vázlatban” összefoglalja a szentesi úrbéres viszonyok fejlődését, a földesurakkal folytatott perek főbb állomásait, majd óvatosságból — bár igazának teljes tudatában — arra a következtetésre jut, hogy ebben a tisztázatlan helyzetben ki kell kérni a minisztérium véleményét. A Boros Sámuel által vezetett küldöttség Deák Ferenc igazságügy-miniszternek adta át a város nevében a népgyűlési határozatot. Erre a miniszter azt az egyszerű kérdést tette föl, hogy akarja-e a város fenntartani az örökváltsági szerződéseket vagy nem. A nagyválasztmány — rácafolva a felelettel a kérdés egyszerű voltára — három napi tanácskozás után 54:24 arányban a szerződések felretételét javasolta a népgyűlésnek. A házankénti szavazás során 1072 lakos hagyta jóvá a választmányi javaslatot, 277-en a szerződések fenntartására szavaztak, 969-en tartózkodtak a szavazástól. Az arányok mindenesetre elgondolkodtatók voltak.⁶

A választmány úgy döntött, hogy a határozatról értesíti a grófokat. Ennek az lett a következménye, hogy néhányan a Károlyiak legelőire hajtották jószágaikat, ezt a főbíró „szánt szándékos erőszakoskodó ..., meggondolatlan, hibás és büntetésre méltó tettnek” minősítette. Rövidesen megérkezett a grófok intő levele, amelyben követelték a június 15-éig esedékes félévi részletet. Szentes addig 1 059 000 ezüstit forintot fizetett a váltságba, és még 918 250-nel tartozott.⁷ A tanács, a választmány, majd a népgyűlés ekkor még Deák Ferenc rendeletét várta, és fölöslegesnek tartotta azt is, hogy válasza méltassa a grófokat. Augusztus közepén azonban megérkezett Hubai József országbírói ítélmester értesítése arról, hogy az Örökváltsági szerződés 14. pontja értelmében létrejött a *kompromisszumos bíróság*, ennek ő az elnöke, a Károlyiak kijelölték a bíróság két tagját, tegye ezt Szentes is.

A város képviselői azonnal Pestre utaztak, s ott Deák Ferenctől azt a tanácsot kapták, hogy folyamodjanak az egyeztető bíróság felfüggesztéséért. Ezt itthon a népgyűlés meg is szavazta, arra az esetre azonban, ha mégis a kompromisszumos bíróság elé kellene állni, a bíróságba Nyáry Pált és Perczel Mórt jelölte a város, majd amikor ők nem tudták vállalni, Feyér Lajost és Táncsics Mihályt. A felfüggesztést kérő beadványt Boros Sámuel vitte Pestre, Deák Ferenc azonban akkor éppen Bécsben volt, ezért a levelet Horváth Ferencre, Szentes népképviselőjére bízta, ő pedig Ghyczy Kálmán államtitkárnak adta át. Az ügyben lényeges fejlemények már nem történtek: mind az országos rendezést, mind az esetleges egyezkedést elsodorta a fegyveres önvédelmi harc. A szentesiek bíztak benne, hogy többé nem kell a váltságba fizetniök, ezért a váltsági pénztár tartalmát kétségek nélkül a szabadságharc támogatására fordították.

Ekkoriban jelent meg a Munkások Újságjában Igaz Pál aláírással egy szentesi levél.⁸ Igen erős osztrákkellenes hangot üt meg, aztán azt fejtegeti, hogy városunkban a bukott megyei pecsovicsok szint változtattak, és most hivatalra vadásznak Szentesen. Beszámol az örökváltság körüli bajokról, s arról, hogy néhány vezető kihúzta magát a nemzetőri szolgálat alól. A cikkíróban azt a Szépe Pált vélhetjük, aki néhány társával már 1842 óta vitatta a legelőelkülönítés jogos voltát. Szerintük a 11 200 holdat a grófok az örökveteli summa fejében kapták, tehát jogtalanul követelik a pénzt is. Egyébként is, amikor a város 1840-ben kényszerűségből visszaadta a törvényhatóságot

6 1382/1848. és 1428/1848. sz. tan. ir.

7 1696/1848. sz. tan. ir.

8 1848. szept. 24-én.

a földesuraknak, megsemmisült a legelőkkelkülönítési szerződés is. Ha tehát fizet a város, vissza kell kapnia az elkülönített legelőket. Ebből az álláspontból kiindulva minden lehető alkalommal támadták Boros Sámuel és híveit, és elleneztek minden egyezkedést a grófokkal. Radikális felfogásuk szembeszállt minden okos és kényszerű kompromisszummal, személyiségük pedig nem nyújtott erkölcsi fedezetet elveikhez és cselekedeteikhez. Szépe Pál ekkor már több mint harminc éve volt átad ellensége az uradalomnak, de legfeljebb a leginkább földéhes gazdák túlzó képviselőjét láthatjuk benne.

Az úrbéres viszonyok megszüntetése a váltság és az országos törvények útján megadni látszott azt a lehetőséget, hogy a szentesi gazdák gyarapítsák birtokaikat és átalakítsák a mezőgazdaság szerkezetét. A *közlegelő felosztása* újra napirendre került, s az eredményes lebonyolítás lehetővé tette volna a gabonatermesztés nagyarányú kiterjesztését. Ugyanakkor a folyószabályozások és az ármentesítés révén a legelők sem csökkentek volna számottevő mértékben, vagy ha igen, akkor a tanyahálózat sűrítésével elterjedhetett volna az istállózó állattenyésztés. Az 1848-as átalakulás meggyorsította volna a már eddig is ebbe az irányba mutató folyamatokat. A legelőfelosztásról már jóval korábban elkészítette tervezetét Sipos Gábor mérnök, most a birtokos lakosság óriási többséggel határozatot is hozott róla, sőt a 20 000 holdas zálogos birtokot is bevonta a tervbe, a végrehajtás azonban igen hosszadalmas lett. 1848 tavaszán a legelők nagy része víz alatt volt, a zálogos földek pedig még további négy évre haszonbérbe voltak adva. Egyelőre tehát csak feltételesen lehetett kidolgozni a felosztás rendjét. 1848. szeptember 24-én a népgyűlés meghallgatta az ezzel megbízott küldöttség jelentését, majd határozatot hozott arról, hogy 1849 őszéig a tagosztálynak meg kell történnie. A két népfölkelés között, október 12-én a népgyűlés elfogadta a felosztás tervét. A közös földeket három osztályba kell sorolni: az 1. osztályba a legjobb minőségű szántók (Belsőnyomás, Királyság, Szentlászló, Eperjes, Seprűhalom, Nádashalom); a 2. osztályba a gyengébb minőségűek (Ecser, a tőkei külső pusztá, a berki lapály, a fertői oldal, az allodiális és az eperjesi földek közül a gyengébb minőségűek); a 3. osztályba a rétek, a tőkei gáton túl lévő földek és a füzesek helyei kerülnek. Az 1. osztályú földeket 1849 Szent Mihály napjáig (szept. 20.), a 2. osztályúakat és a réteket Mindenszentek napjáig (nov. 1.) kell birtokba adni. A felosztás az 1836: VI. tc. szerint birtokaránylag történik, minden birtokos kap — sorshúzással — minden osztályból. A felosztási kulcs szerint minden ház 1/8 teleknek felel meg. A város azonnal szerződést kötött Kocsis Pál mérnökkel a nagy művelet lebonyolítására. Az 1. osztályú földek mennyisége 7785 hold/1200 négyszögöl (5839 kh, 3360 ha) volt, ez maga mintegy egyharmadával megnövelte volna a saját tulajdonú szántóföldeket. A haszonbérletek lejártukig érvényben maradnak, de a régi árendások az új tulajdonosoknak fizetik a bért. (A 2. és 3. osztályú földek adatai hiányoznak, 1851-ben pedig, a tényleges kiosztáskor szereplő számok az 1846. évi Sipos Gábor-féle tervezet adataitól is jelentősen eltérnek). Mint ebből is kiderül, a kiosztás a szabadságharc idején nem történt meg, a császári hatóságok pedig azonnal megtiltották a megvalósítását.

A birtok szerinti felosztás szűkkeblű, de törvényes és akkor természetes elve tulajdonképpen konzerválni óhajtotta az 1836-ra megszilárdult birtokviszonyokat. A birtoktalanok kizárása a földtulajdonból szinte egy évszázadra meghatározta a nincstelenek sorsát. Pedig lett volna rá alkalom, hogy kiszélesedjék a szentesi gazdatársadalom. Azonnal az október 12-ei határozat után a birtoktalan zsellérek házhelyért és a ház után járó földilletményért folyamodtak. A birtokosok népgyűlése azonban a haza szolgálatára szólította fel őket, s megígérte, hogy javasolja az országgyűlésnek: részesítse „a helyben levő jó jellemű Magyar lelkes zselléreket” az országos telepítésben.

Érdekesen kapcsolódik a váltságához a fábiánsebestyéni puszta ügye. Ezt a gróf Keglevich család tulajdonában lévő 5776,5 holdas/1200 négyszögöl pusztát a 18. századtól a szentesi lakosok árendálták, 1845-től az éves bérlet 11 552 Ft volt.⁹ Az árendások társaságot alkottak, külön pénztárt tartottak, és a tanács felügyelete alá tartoztak. 1848 Szent Mihály napjára azonban nem küldték fel Budára a grófi család pénztárába az esedékes félévi bért, s Ladomerszky Imrének, a család ügyvédjének felszólítására ismételten alaptalan és átlátszó menstéseket tartalmazó válaszokat küldött a tanács. Amikor 1849 Szent György napja is elmúlt, és a következő félévi árenda is elmaradt, az ügyvéd perrel fenyegette meg a várost. Ekkor Szentest feltételesen és óvás alatt befizette ugyan az elmaradt bérleteket, de közölte, hogy pert indít, mivel a fábiáni puszta eredetileg úrbéres természetű birtok, tehát az 5194/1849. elnöki sz. kormányrendelet szerint a városé.¹⁰ Ez a már korábban is felmerült, megalapozatlan, de legalábbis bizonyíthatatlan álláspont arra vall, hogy a szentesi gazdák olykor elvették a mértéket, ha ködös reményük is volt a földszerzésre. A per és a birtokgyarapítás természetesen elmaradt.

A rendezett tanács

Amikor a március 18-ai tanácsülésen Hadzsy György keserűen említette föl a „rendszer” hiányát, a jelenlévők bizonyára abban reménykedtek, hogy a küszöbönálló átalakulás azt is meghozza. Senki nem tudta, mit tartalmazott erre nézve a múlt év végén született, de a helytartótanácscon elakadt legfelsőbb elhatározás. De ez nem is érdekelt senkit. Május elején Boros Sámuel jelentette Pestről a tanácsnak, hogy a minisztériumi döntés ebben az ügyben rövidesen várható, s valóban, 1848. május 4-én Török Bálint másodalispán — az áprilisi törvények felolvasása után — ismertette Szemere Bertalan belügyminiszter levelét, mely felszólította Szentest a rendezett tanács elnyeréséhez szükséges intézkedések megtételére. A 86 tagú nagyválasztmány már másnapra kidolgozta, majd 6-án a népgyűlés elé terjesztette a megválasztandó tisztviselők felsorolását és fizetését, valamint a város évi jövedelmeiről (179 904 Ft) és kiadásairól (133 163 Ft) készült kimutatást. A népgyűlés a tervezetet elfogadta, és elrendelte, hogy a tanács küldje föl jóváhagyás végett a nádornak. A július 16-án kelt nádori leiratot — Szemere Bertalan ellenjegyzésével — az augusztus 6-i népgyűlésen olvasta fel Vidovich Mihály, a megye e tárgyban kiküldött bizottságának elnöke.

A nevezetes okmány kiemelte Szentest mezővárosi mivoltából, és felruházta mindazokkal a jogokkal, amelyeket az 1848: XXIV. tc. írt elő: Szentes terjedelme (118 480 hold a határ), lakosainak száma (21 897) és képzettsége, pénztárainak és közjövedelmeinek állapota, az ügyek gyorsabb menetele, az igazgatás ellenőrzött biztossága okán fölhatalmazza a várost az első folyamodású bíraskodás hatóságával, bírái és tisztviselői megválasztásának, tehát a *rendezett tanács* megalakításának jogával.¹¹

A korábban csak váltsági ügyek vitelére, időközben az országgyűlési választások előkészítésére is kijelölt nagyválasztmány most megbízást kapott a hivatalok működési szabályzatainak kidolgozására is. A statútum-tervezetek elkészítése után a tisztújítást többször is el kellett halasztani, mert a nemzetőrség és a felkelt nép távolléte miatt egyszerűen nem lehetett megtartani. Mivel 1848. május 6-án elvileg a tanács is lemondott, s csak a kényszerítő körülmények miatt vitte tovább a város ügyeit, s mivel a népfölkelések idején — a tanács, a nagyválasztmány és a népgyűlés helyett — a *népfölkelési bizottmány* intézte Szentes dolgait: a közigazgatásban minden ideiglenes és

⁹ 2506/1846—1847. tan. jkv. sz. és 2480/1850. sz. tan. ir.

¹⁰ 40/1849. közgy. jkv. sz. Az elnöki rendelet s Közlöny 1849. ápr. 21-ei számában.

¹¹ Az adatok az 1612/1847—1848. közgy. jkv. sz. alatt.

változó állapotban volt. De minden testület első embere Boros Sámuel, hangadói pedig az ő fegyvertársai voltak, a város vezetésében egységes irány és törekvés mutatkozik: Szentés korszerű önkormányzatának kiépítése és az önvédelmi harc erőteljes támogatása; 1848. november 12-én a népgyűlés — az év végére halasztott tisztújításig — megerősíti a tisztviselőket, a tanács pedig „a város ügyeinek igazgatásában teljhatalommal mint rendezett tanács megbízatik.” Másnap a népgyűlés tizedenként 6 választott polgárból 24 tagú *ideiglenes képviselő-testületet* hozott létre, amelynek feladata a kiosztandó közös földek osztályozása és a közügyek intézése lett.

Ez a képviselő-testület újév napjára tűzte ki a tisztújítást, ezt a nemzetőrök távolléte miatt azonban ismét el kellett halasztani, s a testületeket és a tisztviselőket újra meg kellett bízni az ügyek vitelével.

A választásokra csak 1849 januárjának utolsó és februárjának első napjaiban került sor. Az 1848: XXIII. tc. előírása szerint a népgyűlés még 1848 szeptemberében kijelölte Verner Mihályt választási elnöknek, megválasztott tizedenként egy-egy négytagú szavazatszedő bizottságot. Az 1849. január 30-án tartott népgyűlésen a nép tizedenként 25, összesen 100 tagú testületet választott, amely a tanáccsal egyesülve titkos szavazással kijelölte a 10 tagú jelölőbizottságot. Ez a „*kijelölő választmány*” bonyolította le a következő napokban a tisztújítást Verner Mihály elnökletével. Először is Szépe Pálnak és társainak az óvását kellett megtárgyalnia. Ők egy 1842-ben indult és máig is befejezetlenül maradt pörre hivatkozva — amelyben Boros Sámuel, Nagy Sámuel és mások hűtlen pénzkezelés miatt vád alá voltak helyezve — meg akarták akadályozni jelölésüket. A „*kijelölő választmány*” — éppen a pör befejezetlen voltára hivatkozva — elutasította az óvást. Végre megkezdődhetett maga a választás, amely a titkos szavazás miatt egy hétig elhúzódott. A tisztviselőket jelöléssel, a képviselő-testületet jelölés nélkül választották.

Boros Sámuel hatalmas többséggel választották meg *polgármesterré* (520:22:21), de a főbíró választása már nem ment simán, mert a nép előbb fölvetette a jelöltek közé, majd meg is választotta Dósai Molnár Mihályt. Másnap a birtoktalanokat eltávolították, mégis a jelenlévők ismét kifogásolták a jelölést, majd a szavazatok összeszámolását. Végül az egész délelőtt tartó heves jelenetek után Hadzsy György lett a főkapitány. Az ő megválasztásával szemben látszott a legnagyobb elleneállás: az előző nap megbukott főbíróválasztáson, most is vele kapcsolatban élesedett ki a vita. Mintha a nemesi párt Boros híveinek kibuktatásával akarta volna meggyöngyíteni az új polgármester helyzetét. A *8 tagú tanács* tagjai lettek: Dósa Lajos, Nyíri József, Molnár Imre, Jámbor Nagy József, Győry József, Bartha János, Lakos Lajos, Pápay József. Főjegyzőnek Vosits Ferencet, aljegyzőnek Kása Antalt, főügyésznek Vecsery Zsigmondot, árvagyámnak Sréter Antalt választották — a szavazópolgárok feltűnő részvétlenségének közepette.¹² A tanácsnokok és a tisztviselők közt új név kevés van: ez a választási rendszer kizárta a meglepedéseket.

A választások utolsó mozzanata a *képviselő-testület* létrehozása volt. Az 1848: XXIII. tc. szerint Szentés közepes város volt a maga kb. 22 000 lakosával, ezért arányosan 107 képviselőt választhatott. Ezt egyszerűen úgy csinálták, hogy a választópolgárokkal fejenként fölfrattak egy listára 107 nevet, s az így legtöbb szavazatot kapott 107 polgárból lett városi képviselő.¹³ Ebben a testületben szinte mindenki benne volt, aki Szentesen valamit is számított, a hírhedt békebontó Farkas Sándor a 107. helyen került be. A tisztújító gyűlésen váratlanul megjelent és lelkesítő szónoklatot tartott Lenkey János ezredes.

¹² A részvétlenséget a *Tisza-vidéki Újság* 1849. febr. 21-ei száma azzal magyarázza, hogy a szentesiek nem fogták föl a dolog fontosságát.

¹³ Névsoruk a 2/1849. sz. közgy. iratban.

A képviselő-testület 1849. február 18-án tartotta alakuló közgyűlését, erre a 107 képviselőből mindössze 61 jött el, a délutáni folytatáson még 30-an sem voltak, ezért el is kellett halsztani. A következő hetekben is összesen 76-an tették le az esküt. A választásokon és a közgyűléseken mutatkozó részvétlenség aligha magyarázható mással, mint hogy a szavazatképes lakosság Boros Sámuel és munkatársai kezében jó helyen látta letéve a város ügyeit. A választásokból kizárt lakosok legfeljebb a népgyűléseken hangoskodtak, míg el nem távolították őket.

A közgyűlés a maga kebeléből ideiglenesen megválasztotta az árvabizottmányt, a közteherviselésre, előfogatokra, katonai élelmezésre és szállításra ügyelő bizottmányt. Megalakította a bírói és a polgári tanácsot magából a 8 tagú tanácsból, megállapította a napidíjakat, az utalványozás és a hitelesítés rendjét, valamint a hivatali időt. Megválasztotta a város alkalmazottait — orvos, sebész, írnokok, baromorvos, veszettségi orvos, bábák, belső alkapitányok, külső vagy mezei kapitányok —, a kisebb hivatalok betöltését és a cselédek alkalmazását a tanács hatáskörében hagyta.

Március 31-én a közgyűlés jóváhagyta a város *rendezési tervét*.¹⁴ Ez a tervezet az 1848: XXIII. tc. alapján készült, és magába foglalta mindazokat a tapasztalatokat, amelyeket 1837. évi Coordinatióból, annak egyszerűsített változatából és az 1848-as ideiglenes városszervezet működéséből hasznosítani lehetett.

Az 1848: XXIII. tc. a szabad királyi városokról szól. Ennek értelmében a szentesi rendezési terv első mondata így szól: „Szentes Városa mint követválasztásra jogosított, első bírósági hatósággal ellátott és a gyakorlattal megbízott rendezett Tanácsú Város, mint ön álló köz törvényhatóság köz dolgait, törvényes felsőbb felügyelet alatt, minden más törvényhatóságtól függetlenül, a köz törvény szerint igazgatja.”

Legfőbb képviseleti szerve a *közgyűlés*, amely a városi tisztviselőkből és a képviselőkből áll. Elnöke a polgármester. Havonta legalább egyszer ülésezik. Hatásköre kiterjed minden nem bírósági ügyre. Ülései nyilvánosak.

A *kisgyűlés* a városi tisztviselőkből áll. Elnöke a polgármester. Felügyeli a pénztárakat, visszaélések esetén azonnal intézkedik.

A *tanácsülés* 8 tanácsbeliből és a főügyészből áll. Elnöke a főbíró. Minden olyan bűnbeli és polgári perben ítél, amely szoros értelemben bírói eljárást igényel, beleértve a bírói zár elrendelését, valamint a be- és kitáblázások teljesítését is. Szóbeli és rendőri perekben fellebbviteli fórum. Ülései nyilvánosak.

A *szóbeli bíróság* egy tanácsbeli elnöklete alatt 2 tanácsbeliből áll.

A *rendőri bíróság* a főkapitány elnöklete alatt egy tanácsbeliből és a főügyészből áll. Kihágási ügyekben ítélkezik.

A közgyűlés a kisgyűlés közvetítésével tart kapcsolatot a különféle *szakbizottmányokkal*.

Az *árvabizottmány* elnöke egy tanácsbeli, tagja 4 képviselő, az árvagyám és a főügyész. Az árvák vagyonát kezeli a kisgyűlés felügyelete alatt. Határozatait az árvagyám hajtja végre.

A *katonaszállásolásra és -élelmezésre, előfogat-szolgálatra ügyelő bizottmány* a város négy tizedéből választott 16 képviselőből és az előfogathiztosból áll. Elnöke egy tanácsbeli. Elrendeli a szükséges szolgálatot, és az arányos kivetésre is ügyel. Határozatait az előfogathiztos (szekérmester) hajtja végre.

A *szépítésre, építkezésre, vízmentesítő gátakra és utakra ügyelő bizottmány* elnöke egy tanácsbeli, tagjai: a város négy tizedéből 2—2 képviselő és a városi mérnök. Elkészíti az utcák rendezési tervét, ellenőrzi az építkezéseket, ügyel az utak és a 6534 ölnyi gát állapotára, kirója a közmunkákat, terveket készít a karbantartásra és a fejlesztésre.

¹⁴ 163/1849. sz. közgy. ir.

A *birtoklátói bizottság* elnöke egy tanácsbeli, tagjai: a város négy tizedéből 2—2 képviselő, a városgazda és a mérnök. Ügyel a város minden vagyonára, épületeire és gazdálkodására. Az egyes polgárok ingatlan javait bejegyzí a telekkönyvbe, átvezeti a változásokat, kivonatokat készít és ad ki: egyszóval vezeti a telekkönyvet.

A *nemzetőri bizottság* 4 képviselőből áll, elnöke a főkapitány. Elkészíti a nemzetőrök név szerinti jegyzékét, kirendeli őket, számon tartja a kiadott fegyvereket, kivizsgálja és elintézi a panaszokat, teljesíti a felsőbbség utasításait.

A közgyűlés szabályokat alkotott a végrendeletekről, a tanúvallomásokról, az idézésekről, a pénztárakról és az utalványozási jogról, a pecsétékről és a napidíjakról. Minthogy az István nádor által 1848. július 16-án kiadott diploma kísérelvelevelében Szemere Bertalan belügyminiszter nem tartotta szükségesnek a mérnöki, a pénztárnoki és a számvevői hivatal fenntartását, a szabályrendelet tervezete ezekre külön is kitér.

A *mérnöki hivatal* fenntartását az teszi szükségessé, hogy éppen folyik a közlegelő birtokaránylagos tagosztálya. Ez a hivatal kezeli a 99 670,5 hold/1100 négyeszőgöles határt nyilvántartó telekkönyveket és térképeket. 1837 óta működik, évi költségvetése 360 Ft.

A *pénztárnoki hivatal* fenntartására és az adópénztártól való elkülönítésére azért van szükség, mert az utóbbi az egyes lakosok adóját, az előbbi pedig a város pénzét kezeli. 1837 óta így működik, évi költségvetése 400 Ft.

A *számvevői hivatal* sem lehet összevonni a főügyészi hivatallal, mert mindkettőnek igen terhes kötelezettségei vannak. A számvevői hivatal kötelessége a számadások felügyelete, a költségvetés, az árjegyzékek vizsgálata, szóval a városi közigazgatás számvevője. 1837 óta működik, évi költségvetése 300 Ft.

Nem látja szükségesnek a tervezet a Szemere által javasolt ellenőri hivatal létrehozását.

A tervezet tartalmazza a *tisztviselők* és hivatalbeliek működésére vonatkozó utasításokat. Részletes utasítást kaptak a polgármester (évi 400 Ft fizetéssel), a főbíró (300), a 8 tanácsbeli (200—200), a főkapitány (400), a főjegyző (400), a főügyész (400), az aljegyző, egyszersmint levéltárnok (250), a gyámatya (300), az adószedő (400), a mérnök (360), a pénztárnok (400) és a számvevő (300). Ugyanígy az *alhivatalnokok*: a belső alkapitány (120), a külső alkapitány (lótartás nélkül 200), a tömlőcortáró (100), a katonai biztos (160) és a városgazda (160). A tervezet felsorolja a város állandó *alkalmazottait*, cselédeit is: orvos (200), sebész (150), baromorvos (120), 2 bába (50—50), 2 írnök (160—160), 2 kishírő, 4 mezei csendőrhadnagy, 4 levélhordó hadnagy, 4 tizedes, 8 lándzsás, 6 pénztári őr (96—96), 50 éjjeliőr (40—40) és 3 toronyőr (50—50). A tisztviselők és alkalmazottak évi fizetése összesen 12 228 Ft.

A felsorolt állandó cselédeken kívül, ha a szükség úgy hozza magával, a város 4 lovaskocsist, 2 ökrösbérest és 1 udvaros és kályhafűtőt is alkalmazni óhajtott. Fizetésüket — lehetővén időszakai alkalmazottak — előre nem állapították meg.

A tervezetet Bartha János tanácsnok és Vecsery Zsigmond főügyész vitte Debrecenbe. Az Országos Honvédelmi Bizottság jóváhagyta egyetlen pont kivételével: tudniillik, hogy Szentes önálló köztörvényhatóság. Ez alkalommal — nem először és nem utoljára — elesett attól, hogy a törvényhatósági jogot megnyerhesse. Az OHB alárendelte a várost a vármegyének, az pedig a járási főszolgabíró által érvényesítette jogait.

Új választásokra és kinevezésekre már csak akkor került sor, ha valaki lemondott.

A megszervezett új rend nem sokáig, 1849. augusztus 2-áig működött. A császári seregek bevonulása után már egy kinevezett tanács hajtotta végre a felsőbb hatóságok parancsait.

A népképviselő eszméje a református egyházat is áthatotta: 1849. április 29-én a presbitérium helyett 24 tagú képviselő-testületet választottak. Ez azonban szeptember elején Dobosy Lajos alispán javaslatára feloszlott.¹⁵

Az országgyűlésen

1848. május 29-én — a nemzetőrök az előző nap esküdtek fel — megérkezett István nádor levele, amelyben, az 1848: V. tc. értelmében meghívta Szentest képviselő-jét a július 2-án megnyíló népképviselői országgyűlésre. Ugyanekkor jött Szemere Bertalan sürgönye is, amely a választási eljárást szabályozta.

Ekkor már éppen egy hónapja folytak a választási előkészületek Csongrád vármegyében. A megye a három városon kívül — Csongrád, Hódmezővásárhely, Szentest — még két választókerületet szervezett a községek és a puszták számára Szegvár és Tápé központtal. Létrehozta Rónay Mihály első alispán elnökletével a *megyei központi választmányt*, amelynek hét szentesi tagja is volt, és elrendelte a választás szabályainak kihirdetését, valamint a választópolgárok összeírását. A járási főszolgabíró éppen erre hivatkozva emelt óvást az 1-jei népgyűlésen, amikor is 86 tagú nagyválasztmány felhatalmazást kapott egy szentesi *központi választmány* kijelölésére és a választás előkészítésére. Június első napjaiban mind a vármegye, mind a város központi választmánya folytatta a szavazópolgárok összeírását: a város a szabad királyi városokra és a rendezett tanácsú községekre érvényes 300 Ft értékű házat vagy földet, a megye az egyéb községekben előírt 1/4 telket vagy ehhez hasonló értékű birtokot véve cenzusnak. A módszer nem volt mellékes, mert a városi mérce szerint majdnem kétszerannyi szavazót lehetett listára venni. A város június 23-át, a megye 20-át jelölte ki a választás napjával.

Ezúttal a vármegyének kellett engednie, mert a belügyminiszter rendelete megerősítette, hogy Szentest önálló választókerület, és így a választást saját központi választmánya bonyolítja le.

A törvény szerint összeírt választópolgárok száma 1590 volt. Döntő többségük természetesen birtokos (1528), hozzájuk képest a birtoktalanok száma elenyészően kevés (62). A birtokosok legnagyobb része pusztán háza, telke vagy szőleje révén lett szavazópolgár (1195), kisebb része mesterember is volt (277), kereskedést is űzött (7), vagy értelmiségi foglalkozású is volt (40). Birtokukon és egyéb jogcímükön fölül a régi, feudális jogon is szavazóképesek voltak 83-an. A birtoktalanok között volt 18 mesterember, 30 értelmiségi, 1 kereskedő és 1 jövedelme szerint jogosult. A felsorolt birtoktalanok közül 16-an a régi jog szerint is szavazópolgárok voltak, 12-en viszont csakis a régi jogon élhettek szavazóképességükkel.

1848. június 23-án Seres László választási elnök „a Város közháza melletti szabad téren” megkezdte a képviselő-választás lebonyolítását. Nincs nyoma, hogy a két jelölt — Boros Sámuel főbíró és Horváth Ferenc jegyző — között bármiféle választási harc lett volna, hisz barátok és harcostársak voltak, céljuk is azonos volt: a rendezett tanács és az örökváltság ügyének elintézése. A megjelent 905 választó közül Borosra 118, Horváthra 787 adta le a voksát, így ez utóbbi lett Szentest követe az első népképviselői országgyűlésen.¹⁶ Megválasztását elsősorban annak köszönhetette, hogy az utóbbi hónapokban a város legfontosabb ügyeit intézte, liberális nyilatkozataival és hatásos szónoklataival megnyerte a népet, s főleg, hogy Boros Sámuelre itthon nagyobb szükség volt.

¹⁵ 14/1849. sz. presbitériumi végzés. Közl.: PAPP LAJOS: A szentesi ref. egyház története c. kéziratában. CSML. SzF Mikrofilmár.

¹⁶ 2824/1848. sz. be nem jegyzett tan. ir.

Horváth Ferenc országgyűlési tevékenységének alig van nyoma. A szavazások alkalmával a kormánypárti többséggel tartott. Közvetített a kormány és a város között, váltásági ügyekben járt el. Követte a kormányt Debrecenbe, de szerencséjére állítása szerint április derekán itthon tartózkodott, így a trónfosztó ülésen nem vett részt. Április végén pedig Erdélybe küldte Kossuth, hogy kivizsgálja báró Kemény István Alsó-Fehér megyei főispán ügyét, akinek vétkes mulasztása miatt az ellenség földülta Nagyenyedet. Csak június végén tért vissza Pestre. A bukás után a haditörvényszék kötél általi halálra ítélte, kegyelem útján szabadult.

„Életünk és vérünk a hazáért”

1848 mérlegén megmérve nem az a legfőbb kérdés, miként sikerült Szentés belső átalakulása, hanem az, hogy milyen mértékben járult hozzá a nemzet önvédelmi harcához. Ebben az összefüggésben világosan látszik, hogy Szentés lakói és vezetői helyesen értékelték az eseményeket; a fegyveres küzdelem sikerétől függ minden, ami fontos volt számukra: a váltáság, az önkormányzat és a birtokgyarapítás. Az igen jól működő hatalmi és hivatali gépezet képes volt mozgósítani az embereket és az anyagiakat az elvárhatónál nagyobb mértékben is. Szentés nem esett a nagy hadjáratok útjába. Egyike volt azoknak az alföldi városoknak, amelyek embert, pénzt, hadtápot szolgáltatottak a harcoló hadaknak, az első perctől az utolsóig. Mintegy 2800 nemzetőr szállt táborba a Délvidéken és a Bánságban, kb. 400-an harcoltak a honvéd zászlóaljokban. Kiszámíthatatlan, de hatalmas volt az anyagi hozzájárulás is. S végül talán az is érdem, hogy a bukás reménytelen napjaiban nem temetkezett öngyilkos vállalkozással a város romjai alá.

A Csongrád megyei és benne a szentesi *nemzetőrség* első mozgósítására 1848 júniusában, bevetésére pedig július közepén került sor. Július 6-án értesült a tanács Rónay Mihály alispántól a második délvidéki lázadásról és szerb betörésről. A térségbe irányított sorkatonasággal és nemzetőrséggel Bechtold Fülöp ezredes — még a Csongrád megyeiek megérkezése előtt — megostromolta a szenttamási sáncokat, de sikertelenül. A megyei nemzetőrök törzsparancsnoka, Kirschner Károly őrnagy 1300 embert vezényelt két hétre Becsére. A 300 szentesi gyalogos 16-án este indult el kocsin Hadzsy György századdal az élén, a lovasszázadot Beliczay Pál század vezette. Másnap Szegeden behajózták a gyalogságot, és az éjszakát a Tiszán lehorogonyozva töltötték. Első áldozatként egy nemzetőr a folyóba veszett. Óbecsén már nem volt hely, ezért átmentek Törökbecsére, ott azonban a szerb lakosok fegyvert fogtak ellenük. A város megtisztítása után egész éjszaka riadókézsültségben voltak. A hiányosan fölszerelt szentesiek nem vettek közvetlen részt a szenttamási sáncok ostromában, napjaik egyhangúan, de feszültségben teltek.¹⁷

Az otthon maradtok Müller Ignác vezetésével *nemzetőri bizottmányt* szerveztek, és fölkészítették a második csapatot az indulásra. Miniszteri rendeletre megengedték a helyettesítést is, de csak nemzetőri jogú, tehát birtokos polgárral. A gazdák egy része még azt a könnyítést is kevesellte, sokan pénzért akarták megváltani a fegyveres szolgálatot. A váltás július 30-án indult el székéren Törökbecsére. A 145 szekeres gazda közt nem volt nemes, mert a törvény november 1-jéig fölmentette őket az előfogatolás alól. Itthon éppen ekkor került napirendre a rendezett tanácsot engedélyező legfelső határozat, s mivel a szentesi nemzetőrök továbbra sem kerültek tűzbe — Basa János, az 1. lovas század kapitánya csak véletlenül sebesült meg, s a derék szentesi nemzetőrök 900 birkát zsákmányoltak —, az itthoni ügyek fontosabbnak látszottak. Ennek ellenére a 3. váltás felkészült — a tanács igen sok fölmentést adott —,

¹⁷ Hadzsy György beszámolója az 1938/1848. sz. tan. iratban. A törökbecsei bevonulásra: Vajdasági Levéltár, Torontál vm. ir., 842/1848. sz. tiszti vizsgálati jkv.

és augusztus 14-én el is indult Müller Lajos százados vezetésével. Mivel a szentesi nemzetőrségnek mindössze két lovasszázada volt, csak 300 gyalogos szekerezett a tábor felé. Másnap Szegeden fogták őket, hogy biztosítsák a várost egy fellázadt zászlóalj ellen. 17-én felváltották a 2. turnust, a lovasszázad egyelőre maradt. A második váltásnak is volt vesztesége: egy lovas nemzetőrt a lovak tapostak agyon.¹⁸

Augusztus közepén már 1953 gyalogos nemzetőr szerveződött 8 századba és 1 vadászcsapatba, és 194 lovas alkotott két századot. A gyalogságnak 566 szuronyos puskája volt, a többiek lándzsát és egyenes kaszát kaptak. 162 lovasnak volt pisztolya és kardja, a többiek fokossal voltak fölfegyverkezve.¹⁹

Mire a 3. váltás táborba szállt, gr. Batthyány Lajos miniszterelnök elrendelte az önkéntes nemzetőrség felállítását a harc végeztéig. Ekkorra azonban a megyebizottmány már elhatározta a *10 hetes önkéntes nemzetőrség megszervezését*. A Csongrád megyére kirótt 600-ból 135 jutott Szentesre. Az önkéntesek az államtól 8, a megyétől 12 krajcár napi zsoldot kaptak, és 10 hétre álltak be. Szentesen a választmány azonnal 20 ezüstforint jutalmat is magajánlott minden önkéntesnek, s a toborzó bizottságnak meghagyta, hogy fogadja el az ajánlkozókat, „ha bár azok mesterlegények vagy cselédek legyenek is.” Így augusztus 24-én a 135 önkéntes felcsapott, 27-én el is indult Becsére, és felváltotta a kéthetes zászlóaljat. Ott volt köztük 4 tiszt (Dobosy Zsigmond, Tar Szilveszter, Molnár Farkas József és Tánczos János), 20 földműves, 16 iparos és 1 kereskedő, akikről föltételezhető, hogy birtokosok voltak; a többiek: 22 béres, 35 mesterlegény, 3 kocsis, 5 munkás, 6 napszámos, 5 cseléd, 2 juhász, 7 obsitos, 4 lakó, 1 bojtár és 4 egyéb foglalkozású.²⁰ Ez a csapat 1848. október 13-án került tűzbe. Ezen a napon a szerbek támadást indítottak a Tisza két partján (Óbecse, Törökbecse és Nagyikinda irányában), azzal a céllal, hogy Szegedig, illetve a Marosig hatoljanak. Törökbecsét Csuha Antal alezredes védelmezte 300 becsei, 600 tízhetes Csongrád megyei nemzetőr és 120 Turszky-gyalogos élén. Ez utóbbiban is szolgáltak szentesiek. Háromórás csata után sikerült az ellenséget visszaverni.²¹ Az elesettek nevét és számát nem ismerjük, többen megsebesültek. November közepén ez a csapat váltás nélkül jött haza, soraikból azonnal megkezdték a honvédek toborzását.

Az a vonakodás, amely egyre inkább érezhető volt a nemzetőrség táborba szállásakor, szinte elenyészett Kossuth szentesi látogatása után. A tanács szeptember 30-án vette Batthyány Lajos miniszterelnök levelét, amelyben elrendelte a *népfölkelést* a horvát betörés miatt. A másnap reggelre összehívott népgyűlés már arról is értesült, hogy Kossuth Lajos teljhatalmú országos népfölkelési biztos még a délelőtt folyamán Szentesre érkezik. Kossuth nagy alföldi toborzó körútjának az volt a célja, hogy mozgósítsa az Alföld népét.²² Cegléd, Szolnok, Nagykőrös, Kecskemét és Csongrád után érkezett városunkba „Hazánk Nagy Polgárja” október 1-jén délután 4-5 óra tájban. A földi révnél a lovas, a város szélén a gyalogos nemzetőrök és a város vezetői várták. A nép sorfala közt, dörgő éljenzés közepette vonult végig a menet a mai Boros Sámuel, Sima Ferenc és Ady Endre utcán. A belső piactéren, a mai Kossuth téren felállított emelvényről hangzott el nagyhatású szónoklata. A nép — el se fért a téren —, „fel hevülve általános, s lelkes felkiáltások közt a Hazáért élni halni (késznek) nyilvánítván magát — felkelésre készségét többszöri fölkiáltások közt ismételte.”

¹⁸ *Márczius Tizenötödike* 1848. aug. 21-ei számában SZABÓ JÁNOS cikke, valamint Müller Lajos beszámolója a 2144/1847—1848. tan. jkv. sz. alatt.

¹⁹ 2049/1847—1848. tan. jkv. sz.

²⁰ Névsoruk a 2305/1847—1848. sz. tan. iratban.

²¹ OLCHYÁRY ÖDÖN: A magyar függetlenségi harc 1848—49. Szabadka, 1902. 84—85. old. Közli VARSÁNYI PÉTER ISTVÁN: A hódmezővásárhelyi nemzetőrség 1848-ban. Hódmezővásárhely, 1979. 205—206. old. A *Közlöny* 1848. október 22-ei és köv. számai öt beszámolót közölnek erről a csatáról, mindegyik cikk más-más adatokat tartalmaz.

²² BARTA ISTVÁN i. m. és Kossuth két levele Szentesről a képviselőház elnökének, ill. az OHB-nek. KLÓM XIII. 24/a és 24/b sz. alatt.

Ezután Kossuth és kísérete — Jókai Mór, Egressy Gábor és Csernátony Lajos — szállására ment, s bizonyára nemhivatalos megbeszélést folytatott Szentés vezetőivel. Itt kapta az első hírt a pákozdi csatáról, bár az ütközet kimeneteléről még nem szerzett tudomást. Másnap reggel a városháza nagytermében Kossuth „előadta, miképp életének legkedvesebb pillanata volt a tegnapi estvel elfogadása, miszerint látta azt, hogy Szentés Várossa Lelkes Lakossai a haza meg mentésére készek.” Majd életbe léptette a rendkívüli állapotot: a fölkelő nép őrnagyául kinevezte Müller Lajost, polgári biztosul Boros Sámuel, *népfölkelési bizottmányul* Mikecz Lajos főszolgabíró elnöksége alatt Verner Mihály helyettes főbíró, Lakos András és az egyik városi jegyzőt. Ez a testület gyakorolta a fölkelés hat napján a főhatalmat, elsődrendű feladata a fegyverforgató lakosok megszervezése és táborba szállítása volt, amint ezt az azonnal megtartott nyilvános ülésen fölolvastott Kossuth-rendelet előírta. Maga Kossuth és kísérete közben a megyeszékhelyre, Szegvárra távozott, onnan másnap Mindszentre, majd Vásárhelyre. Ott végre értesült a pákozdi győzelemről, de azért lement Szegedre is. Onnan — az OHB ismételt sürgetésére — Kisteleken, Kiskunfélegyházán és Kecskeméten keresztül a fővárosba hajtatott. Hódmezővásárhelyről parancsot küldött Müller Lajos őrnagynak, hogy a már megszervezett fölkelőket haladéknélkül indítsa el Csepelre. Az első századok már Kunszentmiklóson voltak — 554 ember, közülük 34 szuronyos, 68 szuronytalan puskával, 27 pisztollyal, 163 lándzsával, 29 fokossal, 21 vasvillával, 15 karddal, 7 kaszával, 7 baltával volt fölfegyverkezve, 154-nek nem volt fegyvere —, amikor Kossuth Kecskeméten, 1848. október 6-án kelt levelében elrendelte az ideiglenesen nélkülözhetővé vált népfölkelés feloszlását.²³ Ezt azonban csak 11-én lehetett végrehajtani: ekkor rövid időre megszűnt az ostromállapot.

Október 14-én újra táborba szállt a nemzetőri *népfölkelés*: 2652 nemzetőr vonult Aradra Müller Lajos és Boros Sámuel vezetésével. Jól megszervezett futárszolgálat és hadtápbiztosította, hogy ekkora tömeg szállítása, fölfegyverzése és ellátása zavar nélkül folyt le. A táborozók részt vettek a császári kézen lévő Arad körülzárásában és ostromában. A szentesiek az ott töltött két hét alatt három napig voltak tűzben: október 23—24—25-én, és lelőttek néhány ellenséges tüzért. Veszteségük nem volt, betegjük is alig. Máriássy János őrnagy dicséretlevele azt mutatja, hogy becsülettel szolgáltak. Vásárhelyi nemzetőrök váltották fel őket, kissé késedelmesen.²⁴

Közben Vukovics Sebő és Egressy Gábor kormánybiztosok és Rónay Mihály alispán elrendelték és türelmetlenül sürgették 4—6 nemzetőr század küldését Nagyszentmiklósról. A vármegyének 2000 nemzetőrt kellett volna Nagy-Sándor József őrnagy segítségére küldenie, de ezek kiállítása a népfölkelések és a tízhetesek távolléte miatt lehetetlen volt. November második hetében sikerült részben önkéntes alapon, részben sorozással és sok helyettesítéssel kiállítani 381 nemzetőrt, közülük azonban csak 334 érkezett meg Nagyszentmiklósról: 135 puskás, 134 lándzsás, 2 dobos, 4 tisz, 2 őrmester és 55 lovas. Ennek a csapatnak a harci értéke azonban alatta maradt a korábbiaknak, mert sok volt köztük olyan, aki eddig mindig kibűjt kötelessége alól. November 16-án indultak el Bartha János gyalogos és Lakos Ferenc lovas százados vezetésével. Nagyszentmiklósról Nagy-Sándor József alezredes Billéden keresztül Knézre irányította az együtt szekerező szentesi és csongrádi nemzetőröket. Knéz környékén osztrák ulánusok ugrasztották szét oszlopukat, egy könnyű sebesülés is esett. Kéthelyen a házakból lövöldöző románok egy másik szentesit is megsebesítettek. Végül Zsombolyán szálltak táborba. Bartha János keserűen tudatta a tanáccsal katonáinak tudatlanságát, panaszkodott, hogy tömérdek baja van velük, és intette a tanácsot, hogy itthon szervezzen gyakorlatokat. De levele végén ott visszhangzik a

²³ 2826/1848. sz. be nem jegyzett tan. ir. és Müller Lajos őrnagy jelentése az OHB-nek a KLÖM XIII. 92/f sz. alatt.

²⁴ Boros Sámuel beszámolója a 2500/1848. sz. közgy. iratban.

kossuthi gondolat: „Uraim, e népben van erő, van bátorság, csak gyakorlat és rend hiányoznak, ha ezek helyre üttetnek, csodákat teend.” Végül az első zombolyai hadjáratból nemzetőreink veszteség nélkül tértek haza december közepén, igaz, Nagy-Sándor csak a lovasokat dicsérte meg.²⁵

A második váltást, a 3. és 4. századot Lakos Lajos százados indította el december 11-én. Csak 472 gyalogos ment, mert több lovast már nem lehetett kiállítani. A sorozók az OHB rendelete szerint csak akkor engedték meg a helyettesítést, ha az apa helyett a fia ment. S amikor karácsony táján fölmerült, hogy a Zombolyán táborozók közül 86-an önkéntes helyettesül maradnának a következő váltásban is, a tanács ezt nem engedte meg. Ezt a zászlóaljtag karácsony előtt átvezényelték Kumánra.

A nemzetőrség harci értékére vonatkozóan mind a szabadságharc idején, mind a történetírásban szélsőséges vélemények alakultak ki. A hadvezérek, az OHB és a történetírók közül is többen helyesen jelölték meg a nemzetőrség helyét a hadműveletekben. A harcászati szabályzat előírásai szerint megvívott, nyílt ütközetekben a nemzetőrök gyakran vallottak kudarcot az ellenség tüzrőségével és sorkatonaságával szemben. De a mozgó nemzetőrség a gerillaharcban, a táborozók pedig a megszállásban kitűnő szolgálatot tettek. Megyénk és benne városunk nemzetőrei Arad, Becse, Zombolya és Kumán körzetében a harcok gócainak környékét szállták meg, biztosították a honvéd zászlóalj hátát és hadtápvonalait, olykor tűzbe is mentek: mindenképpen számolnia kellett velük az ellenséges hadvezetésnek. Amikor pedig 1849 elején a déli hadszíntérről kivonták, és a tavaszi hadjárat összpontosítási körzetébe vezényelték a sorkatonaságot, a déli megyék mozgó és táborozó nemzetőrsége vette át a Dél-Alföld megmaradt részének védelmét.

December 17-én vette és hirdette ki a tanács Egressy Gábor kormánybiztos rendeletét, amely új népfölkelésről intézkedett, ezúttal is Arad célponttal. Mivel azonban Urban császári tábornok csapatainak és a temesvári fölkelő szerbeknek és románoknak a támadása elmaradt, a népfölkelést lefűjték. Újra összeírták és kilenc 200 fős századba osztották az itthon tartózkodó nemzetőröket. A Kumánban táborozók felváltására 1849. január elején indult el az 1. és 2. század. A váltás azonban csak részleges volt, mert az előző csapat egy részének maradnia kellett Soós Zsigmond századossal együtt. Sőt a hónap közepén sem jöhettek haza, mert a váltást Szegedről hazaküldték. A várható szerb támadás kivédésére Hadik Gusztáv ezredes, a 4. katonai körzet parancsnoka Szegedre rendelte a maradék 7 gyalogos és 1 lovas századot, az utolsó pillanatban azonban lefűjték a hadjáratot. Kumánról is hazajöttek január végére a nemzetőrök, s végre meg lehetett tartani a már régen halogatott tisztújítást. Ez, mint láttuk, két hétig tartott.

Ezt azonban már nem lehetett kivárni. Február 8-án Balogh János 3., Antalffy Ferenc 4. és Rimóczy József 5. gyalogos százada és egy lovas század Szegedre vonult. Február 11-én a szerbek bevonultak Újszegedre, és onnan lötték Szegedet. A honvédek és a nemzetőrök egy része a jégen, más része — köztük a Csongrád megyeiek — a hídon tört át, és kivetette az ellenséget Újszegedről, majd Szőregről.²⁶ Február 16-án Algyőre menetelt gyalogosan Bárdos Antal 6. százada 156 fővel, Boldizsár Mátyás 7. százada 174 fővel és Nyíri Dániel 8. százada 145 fővel, a 3., 4. és 5. század március 8-án gőzhajóval tért vissza. Nem sokat pihenhettek, mert Vukovics Sebő rendeletére 300 nemzetőrnek március 17-én éjjel Cibakházára kellett mennie. A lovasság Szegeden maradt, és csatlakozott az Algyőről odavont gyalogos századokhoz. Március 14-én indult felváltásukra az 1., 2. és 9. gyalogos század és a másik lovas nemzetőr század. Az 1. és a 2. század gőzhajón, a lovasság lóháton tért vissza április elején, a 9. század

²⁵ Bartha János százados beszámolója a 2673/1848. sz. közgy. iratban.

²⁶ A századosok beszámolója a 27/1849. sz. tan. iratban. A *Tisza-vidéki Újság* 1849. febr. 21-ei számában írja le a csatát.

csak április 21-én érkezett meg Csákó István százados vezetésével, részben gyalog, részben gőzhajón. Felváltásukra egy lovasszázad ment április 15-én Szegedre.

Ezzel az oly terhes és nehézkes tábori nemzetőri szolgálat véget is ért. A belügyminiszter április elején elrendelte a gazdálkodásban eddig is nélkülözött nemzetőrség hazabocsátását. A honvédség sorállományának gyarapodása és a mozgó nemzetőrség megszervezése lehetővé tette a táborozások megszüntetését.

Az *önkéntes, mozgó nemzetőrség* eszméje már 1848 augusztusában megszületett, amikor a miniszterelnök elrendelte felállítását, „míg a harc tart.” Ezt Csongrád megyében átmenetileg a 10 hetes nemzetőrséggel helyettesítették. Amikor azonban 1849. január közepén vésteljes hírek érkeztek Szolnok elestéről, s a 4. katonai körzet parancsnoksága Szegedre rendelte Szentesről is az egész nemzetőrséget, a tanács azonnal felállította a mozgó nemzetőrséget, nehogy azok is elmenjenek a kéthetessekkel. Január 17-én Kárász Benjámint főispán kinevezte a szentesi mozgó csapat parancsnokául Beliczay Pál századost, aki eddig a lovas nemzetőrség kapitánya volt. A toborzás gyorsan ment: a 30 ezüstforint jutalom és a zsold csábító volt. A Szentesre kivetett 58 helyett 115 lovas és az előírt 78 gyalogos csapott fel. Nem tudjuk, mikor vetették be őket, valószínű, hogy Szentesről 101 lovas ment a Délvidékre Bene Lajosnak, a Csongrád megyei mozgó nemzetőrség őrnagyának, majd alezredesének vezetésével.²⁷ Az ottani táborozó és mozgó, valamint a környező megyék mozgó nemzetőrségével együtt Perczel Mór honvédseregét támogatták. Haditetteikről alig tudunk valamit. A szentesiek április 28-ára egy mozsárgyút küldtek haza ajándékba, két másikkal együtt Keresztúron zsákmányolták a szerb fölkelőktől. Végigharcolták a szabadságharcot, veszteségeik is voltak, sokan közülük parancsnokukkal együtt beálltak honvédek.

A Délvidékről kivont katonaság pótlására a kormányzat újabb intézkedéseket tett. A szerb fölkelőktől fenyegetett Bács, Pest, Csongrád és Csanád megyébe és a kiskunsági kerületre szóló megbízatással kiküldte gróf Batthyány Kázmér vezér-főispánt, ő február 21-én elrendelte a *18–30 éves korosztályok mozgó nemzetőrségbe* szervezését. A vármegye már január 25-én *állandó választmányt* jelölt ki a honvédelemmel kapcsolatos ügyek intézésére, ennek szentesi tagjai Szabó Lajos és Szalai János voltak. Összeírták Szentesen is a sorozandókat, a sorozásra azonban nem került sor. (Az egyik összeírt nemzetőr, Vosits Ferenc jegyző felpanaszolta Batthyány Kázmérnak, hogy öt besorozták annak ellenére, hogy beteges, bezzeg a 7 telket bír, 3000 holdnál többet árendáló, 100 000 Ft ingatlan vagyonú, ép, egészséges, pirosposztag Jurenák Ede kimaradt.)²⁸ A képviselő-testület nemzetőri bizottsága — a várható újabb mozgósítás előkészítése céljából — június elején újra összeírta és teljes századokba osztotta a birtokosokból álló *nemzetőrséget*, a birtoktalanokból pedig *népfölkelő századokat* alakított. Június 30-án vették a kormány rendeletét a népfölkelésről, azonnal elrendelték a 16–60 éves férfiak összeírását és a fölfegyverzett nép mozgósítását. Újra Müller Lajos lett a katonai, Boros Sámuel pedig a polgári biztos, a város kormányzását egy *bizottság* vette át (Müller Ignác, Dósai Molnár Mihály, Hadzsy György és Pápay József), Csongrád Vármegye Állandó Védbizottságába Szabó Lajost küldték. Az összeírt 5548 hadra fogható férfi előtt július 4-én felolvasták Szemere Bertalan miniszterelnök levelét a „keresztes hadjáratról”. Erre azonban nem került sor. Július 18-án váratlanul megjelent a tanácsülésen Csány László közlekedésügyi miniszter, és megparancsolta egy zászlóalj talpraállítását a *tartaléksereg* számára. A közgyűlés másnap elhatározta, hogy ezt a 16–30 éves korosztályokból fogja besorozni. Új rendelkezés nem jött, a megvalósítás elmaradt.

²⁷ Névsoruk a 348/1850. sz. tan. iratban.

²⁸ 2064/1848. közgy. sz. ir. A Jurenák Ede vagyonára vonatkozó számok túlzottak.

A csekély, de fájdalmas veszteségek, amelyeket a táborozó, a tízhetes és a mozgó nemzetőrök szenvedtek, nem mérhetők a *honvédség* áldozataihoz. Még fontosabb: az eredményeik sem. Ha a fegyveres részvétel valódi értékét keressük, elsősorban azokról a szentesiekről kell megemlékeznünk, akik a honvéd sorzászlóalj tagjaiként a harctereket is megjárták.

A Kossuth július 11-ei beszédén alapuló, soha nem szentesített törvénytervezet, amely végül a 8370. sz. belügyminiszteri rendeletben valósult meg, 50 000 újonc besorozását írta elő. Csongrád Vármegye Központi Bizottmánya 1848. szeptember 2-án elrendelte a 19—22 éves hadkötelesek összeírását és a megyére eső 1615 újonc kiállítását. Szentesre ebből 328 jutott. A sorozás azonban nem tetszett a gazdáknak, mert őket a nemzetőri szolgálat is terhelte, s gazdaságuk is megsínylette volna felnőtt fiuk sorozását. Ezért a szeptember 10-ei népgyűlés a toborzás kérvényezése mellett döntött, ezt a 2460. sz. miniszterelnöki rendelet meg is engedte. A rendelet éppen az őszi vásár napjára érkezett meg, s a népgyűlés azonnal 42 Ft jutalmat ajánlott meg a felcsapó újoncoknak: azonnal be is állt 77 legény. A népfelkelés és a tízhetesek távolléte hátráltatta a toborzást, visszatérésük után sem gyorsult lényegesen, de azért 1849 márciusáig 235 honvéd állt be, 136 pedig a Hunyadi-, a Turszky- és Rákóczi-csapatba.²⁹ A toborzásnak nagy lendületet adott Kossuth Gödöllőn, április 7-én kelt levele, amely beszámolt a tavaszi hadjárat győztes csatáiról. Az április 13-ai közgyűlés Boros polgármester javaslatára vállalta, hogy a besorozandó újoncoknak fejenként egy 325 négyszögöles házelket és 1 hold/1100 négyszögöl házföldet ad a legjobb szentlászlói földekből az állam által adott 20 Ft-on felül. Ezeket a telkeket a besorozás után azonnal ki is mérték, és kiadták a birtoklevelet is. (A császári hatóságok ezt törvénytelennek nyilvánították, a házhelyek kiosztására a kiegyezés után került sor, akkor az 1 hold helyett 100 forintot kapott 155 volt honvéd.) Az ünnepélyes percekben Boros Sámuel és Dósai Molnár Mihály átvállalták 2—2 újonc foglалópénzét és 100—100 újonc földadóját, Hadzsy György 50 újoncét, Hajdú Lajos professzor pedig négy évre 32 Ft adó fizetését a honvédek helyett. Gyönyörű példa volt ez: Szentes egy pillanatra példája lett az áldozatvállalásnak.³⁰ Némi árnyékot vetett a nagylelkűségre, hogy amikor a korábban beállt honvédek hozzátartozói kérték ugyanezt, a közgyűlés elutasította őket.

Tavaszi vásár volt éppen, kilenc cigány húzta a toborzót, a módos polgárok nem fukarkodtak a birkapaprikással, a borral és a pálinkával. Rövid idő alatt 162 újonc csapott fel honvédnek, elsősorban a Földvály-zászlóaljba, 27-en pedig a szegedi 1. vadászcsapatba álltak be, bár ez utóbbi nem számított be az újonckvótába (Bálint László nemzetőr százados a toborzás hevében — hogy lelkesítő példát adjon — szintén felcsapott honvédnek. Be is sorozták.) Az április 24-ei országgyűlési végzés 50 000 újonc kiállítását rendelte el, ebből Csongrád megyére most 405, Szentesre 82 jutott. Szentes a kétszeresét állította ki az előírt számnak, de nem érte el az önként vállalt 1848-as létszámot.

Egy szentesi lakos azt panaszolta a belügyminiszternek, hogy „e Városban kivételesen csak a Nép fiai állíttatnak katonának.” Egy másik a május 17-ei toborzáskor azt követelte, hogy birtokaránylag sorozzanak. Szerinte a gazdák azért ajánlják fel a házhelyeket, hogy elhordassák a szegényeket, s hogy az ő fiaik itthon maradhassanak. A szegények majd akkor állnak be, ha Kossuth verbunkja jön.³¹ A méltatlankodóknak jórészt igazuk volt: a módos gazdák fiai nem szorultak rá az állami és a városi jutalomra. Mivel a városra kirótt újonclétszámot toborzással is kétszeresen

²⁹ 59/1849. közgy. jkv. sz.

³⁰ A levéltári iratokon kívül: *Közlöny*, 1849. máj. 9. A cikket VOSITS FERENC városi főjegyző írta.

³¹ 291/1849. közgy. jkv. sz. és 250/1849. sz. tan. ir. Ez utóbbi Hadzsy György városi rendőr-főkapitány jelentése.

lehetett teljesíteni, sorshúzásra nem került sor. A vagyonos gazdák és polgárok gondoskodtak róla, hogy a város közös javaiból birtoktalan másként ne részesülhessen. Így 155 szentesi férfi valóban életével és vérével váltotta meg azt a honi földet, amelyben gyökeret verhetett. Rónay Mihály alispán elismerő levele szerint 433, a császári hatóságok számára készült névsor szerint 377 szentesi honvéd vállalta önként a halált, a rokkantságot és a dicsőséget.³² Nem ismerjük a korábbi években besorozottak sorsát.

Honvédeink közül arról a 271-ről, aki tagja lett az 1867-ben alakult honvédegyletnek, minden fontos adatot tudunk: nevüket, rendfokozatukat, korukat, foglalkozásukat, mettől meddig katonáskodtak, kinek a seregében, mely csatákban vettek részt, hol és miként sebesültek meg vagy estek el. Ott voltak szinte minden csatában. Harcoltak Bem, Perczel, Guyon, Leiningen, Kmetty, Damjanich, Görgei, Dembinszki, Nagy-Sándor, Klapka, Kazinczy és Vécsey seregében és a szabadcsapatokban. Közülük 2 százados, 4 főhadnagy, 5 hadnagy, 12 őrmester, 2 tüzemester, 3 irányzó, 32 tizedes, 6 őrvezető és 205 közvitéz volt. Foglalkozásukat tekintve 1867-ben 5 földbirtokos, 116 földműves (48–49-ben egy részük föltehetőleg zsellér), 47 iparos (48–49-ben egy részük föltehetőlen mesterlegény), 32 napszámos, 4 szolga és béres, 3 ügyvéd, 3 katona, 2 tanító, 2 tanyás, 2 magánzó, 1 kocsis, 1 toronyőr, 1 festőművész, 1 aljegyző, 1 drótostót, 1 gátőr, 1 városi írnok és 1 halász, 12 ismeretlen foglalkozású volt köztük, 35-en pedig már nem éltek. 14-en elestek, vagy belehaltak sebeikbe, 16-an megsebesültek, ketten eltűntek, egy pedig Angliába emigrált. Molnár Sándor altiszt elszökött az osztrák seregből, hazajött Szentesre, és azonnal beállt honvédek. Bartha János tanácsnok önként állt be a 102. honvéd zászlóaljba, ott hadnagyi rangot kapott, s a bukás után besorozták a császári seregbe több mint 200 volt honvéddel együtt. Kiss Zsigmond 19 éves korában tüzér hadnagyként részt vett a tavaszi hadjárat minden nagy csatájában. Rácz Bálint, a 17 éves parasztyerek élete első ütközetében Titelnél elesett. Kanyó Imre szabó a 14. zászlóalj 5. századában szolgált Görgei táborában, 1848 szeptemberétől Világosig harcolt, őrmesteri rangot ért el, ott volt a pákozdi, schwechati, nagyszombati, pandorfői, iglói, branyiszközi, szini, kápolnai, mezőkövesdi, hatvani, váci, nagysallói, győri, komáromi, miskolci és keszthelyi csatában, 22 éves volt, amikor letette a fegyvert.³³

Egy ostoba és rosszindulatú anekdota szerint Szentesről ketten álltak be katonának, közülük is az egyik szegvári volt, s a Tiszától mindketten visszafordultak és hazajöttek. A valóság bemutatása remélhetően új és méltóbb hagyomány kezdete lesz.

Lehetetlen kiszámítani, mit jelentett *anyagiakban* a szabadságharc Szentesnek. A kormánykölcsonök, a katonaeállítás és -szállítás, a fölkelte nép és a nemzetőrök élelmezése és fuvarozása, a fegyverek és a 400 egyenruha, a honvédek verbunkja és jutalma, a debelliácsi 241 menekült tartása, a 248 cseh fogoly tüzér, a 78 horvát és a 150 szerb hadifogoly ellátása, a 180 ágyas hadikórház felszerelése és a sebesültek gyógyítása, táplálása, a katonai és polgári biztosok fogadása, a város kiküldöttjeinek napidíjai és fuvarbéréi stb. — bár ezeknek a költségeknek a nagyobb része az államot terhelte, a fizetés vagy elmaradt, vagy ún. Kossuth-bankókban történt, azok pedig a bukás után értéküket veszítették. Becslés szerint a háborús költségek fölemésztették a város minden arra az időre eső jövedelmét. A terheket természetesen elsősorban a birtokos lakosság viselte, a vagyontalanok munkájukkal és vérükkel adóztak.

A felsorolt és nem említett hozzájárulás megszervezése a kormány és a különböző rangú és hatáskörű katonai parancsnokok, katonai és polgári biztosok — közülük elsősorban Vukovics Sebő, Egressy Gábor, Hunkár Antal, gr. Batthyány Kázmér,

³² 377/1849. közgy. jkv. sz. és 454/1850. sz. tan. ir.

³³ A Szentesi Honvédegylet ir., év és sz. nélkül.

Halasi Kázmér és Luzsénszky Pál említendő — és a megyei adminisztráció feladata volt. Közvetlenül vagy közvetve adták utasításait, s az átalakulásban lévő városszervezet szinte mindig eleget tudott tenni kívánságaiknak és parancsainak. Az előszámlálhatatlan sorból a gr. Vécsey Károly és Damjanich János parancsnoksága alatt fölfelé vonuló hadak ellátásáról és szállításáról készült vaskos kimutatás néhány adatát közöljük. 1849. február 3-a és március 5-e között 680 gazda 5762 szekeres napot teljesített a gyalogság és a málha fuvarozásával, 254 gazda Cibakházáig, Törökszentmiklósig vagy Tiszafüredig szénát és zabot szállított a sereg után. A beszállásolt katonaság ellátása — élelmezés és kvártély — 18 490 forintjába került a vendéglátóknak. (Maga gr. Vécsey, Damjanich és gr. Leiningen is megfordult Szentesen.) A felsorolt szolgáltatásokért soha egy fillért sem kaptak meg a lakosok, de nem is panaszkodtak miatta. (Annál inkább Sváb Lőrinc, a katonaelelmezés haszonszerűje: ő 1849 első négy hónapjában 70 943 részlet, vagyis napi adag kenyeret, 66 425 részlet zabot és 55 390 részlet szénát szolgáltatott ki, de a város késedelmeskedett a fizetéssel.) A pénzügyek kezelése a háborús zűrzavar ellenére annyira tiszta és becsületes volt, hogy a bukás után a császári hatóságok semmi visszaélést nem tudtak fölfedezni.³⁴ (Nyíri Sámuel egy hadifogoly után küldte annak kulacsát és egy forintját. A cseh tüzer az ő gyermekét kérte meg, hogy vegye tele a kulacsot pálinkával, de közben a foglyokat elszállították.)

Az *ellenforradalomnak* nem volt bázisa Szentesen. Időnként meggyanúsították azokat, akik köztudomás szerint nem voltak hívei az átalakulásnak: elsősorban Dobosy Lajost, Basa Józsefet, a vádak azonban bizonyíthatatlanok voltak. 1849. március 11-én két osztrák kém reménytelen helyzetében önként feladta magát. Azonnal Törökszentmiklóstra kísérték őket.

Általános megbotránkozást váltott ki Leéb Mátyás katolikus esperes-plébános esete. A március 15-ei forradalom évfordulójára a városi közgyűlés elrendelte, hogy a templomokban tartsanak ünnepélyes istentiszteletet, és imádkozzanak a szabadságharc győzelméért. Leéb Mátyás azonban a korai mise után bezárta a templomot, és eltávozott a városból. A közgyűlés zár alá helyezte az egyház épületeit és a plébános vagyonát, és jelentést tett az eseményről Vukovics Sebő kormánybiztosnak. Mivel Leébet egyenesen hazaárulással vádolták, Vukovics a szegedi vértörvényszék elé idézte. Bizonyíték híján nem marasztalták el, de helyzete itthon tarthatatlanná vált. A plébános a szentesi származású csanádi püspökhöz, Horváth Mihályhoz fordult oltalomért, aki már kultuszminiszterként megtiltotta Leéb zaklatását. Az esperes 1878-ban bekövetkezett haláláig vezette a szentesi katolikus egyházközséget.

Politikai okokból tehát senkinek nem történt bántódása. A Szentesre kiszállt megyei rögtönítélő bíróság 1848. október elején felkötetett két rablót.

Az a nagy felbuzdulás, amely áprilisban az újoncállításkor mutatkozott, még egyszer feltört a függetlenség kihirdetésekor. A megyebizottmány április 28-án hozott végzése szerint a megye helységeiben 1849. május 8-án, vasárnap kellett kihirdetni a *Függetlenségi Nyilatkozatot*. Müller Ignác helyettes alispán és Mikecz Lajos járási főszolgabíró megyei küldöttek részvételével délelőtt többezres tömeg gyűlt össze a belső piactéren. A később nem elég gondosan törölt jegyzőkönyvből kiolvasható, hogy Boros Sámuel polgármester ismertette a nyilatkozatot, hevesen támadta a dinasztiát, köztársasági eszméket fejtegetett, és föleskette a népet a haza függetlenségének megvédésére. Hasonlóképpen Hajdú Lajos református rektor is. A következő hetek azonban — mint már láttuk — csendesebbek voltak.

Szentes népe és vezetői alighanem akkor kezdtek kételkedni a végső győzelemben, amikor az orosz betörés híre megérkezett. Néhány városi képviselő visszavonult,

³⁴ Az elszámolások egy része a 2478/1850. sz. tan. iratban.

tisztviselők mondtak le megbízatásukról. A kormány tagjai egymásután utaztak keresztül Szentesen, útban Szeged felé. Július 10-én „a nép Kossuthot nagy lelkesedéssel fogta körül”, s ő a kíséretében lévő Vukovics Sebő igazságügy-miniszterrel felfrissült a Kurca vizén felállított fürdőben. Még aznap folytatták útjukat Vásárhelyre, velük volt Kossuth családja is.³⁵ 18-án Csány László közlekedésügyi miniszter jelent meg, és elrendelte egy tartalék zászlóalj felállítását. A következő napokban a Perczel Mór seregéhez tartozó Lenkey-hadosztály vonult át a városra. A felkelés szervezése immár — mint szintén láttuk — az adminisztráció szintjén rekedt meg. Szentes új feladatokat kapott. Megteltek a kórházak sebesült és beteg honvédekkel. Wagner Gusztáv tüzér őrnagy elrendelte a salétromfőzést a fölépítendő lőporgyár számára.³⁶ A városban és a határban óriási élelmiszer- és takarmánykészleteket halmoztak fel a hadsereg ellátására. Július 27-én Luzsénszky Pál biztos megparancsolta, hogy 1800 előfogat 200 000 részlet kenyert, 40 000 részlet zabot és 50 000 részlet szénát szállítson Szentesről Perczel Mór táborába.³⁷

Kossuth, aki július utolsó és augusztus első napjaiban szinte mindenben személyesen tájékozódott, szervezett és ellenőrzött, július 25-én Szegedről Szentesre érkezett. Másnap Cibakházán és Törökszentmiklóson keresztül Kunmadarasig hatolt, majd Kisújszálláson keresztül 27-én visszatért Szentesre. Másnap itt írta meg azt a levelet Csongrádra, amelyben megparancsolta a kisebb ellenséges alakulatok megsemmisítését, majd Szegedre utazott.

Július 29-én kisebb osztrák lovascsapat vonult be Csongrádra, de a lakosság kiverte őket. Másnap reggel 400-an tértek vissza, felgyújtották a várost, majd este 7-kor egy század könnyű- és egy század nehézlovas jelent meg három 12 fontos ágyúval a böldi révnél, hogy kifürkésze az átkelés lehetőségét. A révet a szentesi oldalon a Lenkey Károly ezredes 7. hadosztályához tartozó 49. zászlóalj egy fél százada védte két ágyúval. A tüzérségi párbajban osztrák részről elesett öt katona, elpusztult hét ló, és megsemmisült egy ágyú, magyar részről nem voltak veszteségek. Lenkey egy 60 fős lovas nemzetőr csapatot rendelt a böldi révhez, majd hadosztálya élén elvonult Vásárhelyre, előtte azonban óva intette a várost az ellenállástól.³⁸ Este 10-kor Csongrádon nagy tűz látszott, s ez baljós jel volt a katonai fedezet nélkül maradt Szentes számára.³⁹

Július 31-én és augusztus 1-jén már csak kisebb egységek menetelnek sietve a városra keresztül dél felé, az utolsó összpontosítási körzetbe. Schweidel József tábornok Makóra irányítja a Szentesen felhalmozott készleteket.⁴⁰ Az őrizet nélkül maradt böldi révhez Eötvös György, a körösi és kecskeméti védcsapat vezetője 170 lovas nemzetőrt parancsol. Augusztus 1-jén éjjel az utolsó szállítmányok is elhagyják a várost, az egyik kocsin Boros Sámuel ül. Augusztus 2-án Mikecz Lajos főszolgabíró gyorsfutárral elküldi utolsó levelét a Vásárhelyen tartózkodó megyei védbizottmányoknak: „Előőrseink tudósítása szerint az ellenség már Kunszentmárton alatt van.” Mire a jelentést tárgyalásra felvették, Szenteset megszállták a császári csapatok.⁴¹

³⁵ VUKOVICS i. m. 158. old.

³⁶ 409/1849. sz. közgy. ir. és KLÖM XV. 264/a.

³⁷ 418/1849. sz. közgy. ir.

³⁸ 2847/1849. sz. be nem jegyzett tan. ir. Csak a névmutatóban, az irat hiányzik.

³⁹ 799/1849. és 801/1849. sz. tan. ir. és KLÖM XV. 469—480. old.

⁴⁰ 813/1849. sz. megyebiz. ir.

⁴¹ 215/1849. sz. megyebiz. ir.

**ÚJABB ADATOK AZ 1848—49-ES FORRADALOM
BÁNSÁGI ESEMÉNYEIHEZ**

Az 1848—49-es forradalom bánsági eseményei Krassó megye iratainak nagyrészt feltáratlan volta miatt jórésztben feldolgozatlanul maradtak. A magyar történettudományban periférikus kérdésként szerepel, a románban az Erdélyi Nagyfejedelemségben végbement eseményekkel szemben háttérbe szorult. Ha csupán Krassó megyét vizsgáljuk, kétségtelen, hogy több tekintetben sajtáságos képet mutat.

E megye, Lugos székhellyel szintén a Bánságnak Magyarországhoz történt csatlóása nyomán jött létre (1878—79). Földrajzilag hosszú sávot alkotott a Duna s a Maros között, nyugaton Temes, keleten Hunyad megye valamint Havasalföld határolta. Déli részén beleékelődött a románbánsági határhoz területe a bécsi Haditanács kormányzata alatt. Területe 908 800 holdat tett ki. Ebből 308 914 (33,99 %) szántóterület, míg az erdők 356 071 (39,18 %) holdat foglaltak el. A legelők és kaszálók együttesen 13,58 %-kal, míg a terméketlen föld 8,45 %-kal szerepelt.¹ A 219 191 főnyi népesség nemzetiségi és vallási tekintetben a következőképpen oszlott meg:²

Román	194 361	88,67 %	Gör.kel.	192 645	87,88 %
Német	11 650	5,31 %	Katolikus	24 970	11,39 %
Krasován	10 040	4,58 %	Izraelita	640	0,29 %
Magyar	2 500	1,14 %	Evangélikus	492	0,22 %
Zsidó	640	0,29 %	Református	444	0,20 %

A forradalmat megelőző évtizedekben a katolikusok között szerepel 1716 román is, akik nem régen fogadták el az egyesülést Rómával.³ A városokban folyamatos német és magyar bevándorlás észlelhető a megyehatáron túlról érkezők részéről.

A lakosság nagy többsége földművelő volt, akik a bánsági urbárium (1780) aránylag kedvező rendelkezéseit élvezték.

Telki állomány	Létszám	%
Egész telkes (34 hold)	153	0,41
Féltelkes (19 hold)	2 374	6,48
Negyedtelkes (11 hold)	12 154	33,18
Nyolcadtelkes (7 hold)	13 159	35,93
Zsellér	8 780	23,97
Családfő	36 620	—

¹ GALGÓCZI KÁROLY: Magyarország, a Szerb Vajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisztikája. Pest, 1855. 31.

² ÉMBER GYÖZŐ: Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalom történetéhez. Budapest, 1951. 209.

³ Országos Levéltár Budapest (köv. OL.) Departamentum religionare graeci ritus non unitorum (köv. Dep.) 52/1831., 43., 88/1836., 23., 47/1837., 23/1842., 27., 30., 31., 59., 104/1844., 45/1845., 8/1845., 45., 54/1847.

A telki állomány lezáratlan volta folytán 1828-tól a forradalomig a jobbágyok száma 26 650-ról 27 840-re nőtt (+4,46 %) míg a zselléréké 11 526-ról 8780-ra csökkent (-21,78 %). A helyzet magyarázata elsősorban az erdőirtás lehetőségében rejlik, hiszen 1848-ban újabb 1836 telek várt gazdára. A parasztok kezén volt 296 058 hold, túlnyomó részben gyenge minőségű szántó, kaszálók és terjedelmes gyümölcsösök. A lehetőségeken belül marha, disznó és főképp juhtenyésztés folyt.⁴

A kincstár 1716 után fegyverjogon megszerzett birtokaiból 1847-ig 76 középbirtokot hasított ki és adott el. A vevők sok színű soraiban jelentős szerepet játszottak a görögkeletiek (szerbek, vlahok, görögök), akik részben kereskedelemből, részben a karlócai ortodox „nemzeti” alapból felvett kölcsönből szereztek meg a vételárat és ezzel együtt a nemességet is (Ioanovici, Kapra stb. család). A krassói gyengébb földekért kevésbé tehetősek versenyeztek és anyagi eszközeik fejlettebb gazdálkodás bevezetésére is korlátozottabbak voltak. A legfejlettebbnek tekinthető bulesei uradalom is elmaradt Temes és Torontál átlagától.⁵ Ezen okból több földesúr szívesen látta az újabb robotnapokat biztosító úrbéri telkek kimérését.

A majorsági birtokok oroszlánrészét Krassó megyében az erdők jelentették. Mivel a telkeket általában a kamarai gazdálkodás idején pontosan kimérték, a földesuraknak kevés lehetőségük volt megcsonkításukra vagy előnytelen kicserélésükre (Tinkova, Zgribeșt, Herendgest, Dulei stb.)⁶

A nemesség másik alkotóelemét a közhivatalok betöltésére oda telepedett családok képezték. A nemesség összlétszáma 1347 fő volt, szavazati joggal 363-an rendelkeztek.

A kincstár megtartotta az Oravica székhelyű uradalmat, beleértve az 1,5 millió köbméter fát jelentő erdőket, a kőszent és más termékeket biztosító bányákat. 1848-ban már 6000 tonna lignitre nőtt a termelés, és két-három éven belül megháromszorozódására számítottak. 1840 után létrehozták a csiklovai rézolvastót, a tömesti üveghutát és növelték a resicai vasmű termelését. Számos kapacitást bérbeadtak, s e téren a Maderspach család játszott a főszerepet. A bányakerület lényegében a megyei joghatóságon kívül maradt, és a közigazgatás a bányatisztviselők közbejöttével történt. A bányatörvényszékek közigazgatási hatáskört is gyakoroltak. A lakosok (kb. 40 000) adó- és úrbérmentesek voltak. Jelentős erőfeszítések történtek a kivitel fokozására, amit elősegített az Oravica—Báziás vasútvonal (1846—47).

A mezőgazdaság fejlődése és a bányászat fellendülése növelte a mesteremberek jelentőségét. Számuk a megyében 1828 és 1846 között 1396-ról 2158-ra nőtt (+53,15 %). A helyi kereskedelem főpiaca Temesvár volt, ahova fát, pálinkát, gyümölcsöt, állatokat és ásványokat szállítottak, kiváltképp a Bega csatorna felhasználásával. A kereskedők létszáma 1828 és 1846 között 104-ről 139-re szaporodott (+33,65 %).⁷

A polgári fejlődés hordozói Krassóban is elsősorban a birtokaik korszerűsítését szorgalmazó földesurak voltak (Fichtig, Ioanovici, Kapra stb. családok). Hasonló érdekeket képviseltek Lugoson és a bányavárosokban élő bányabérlők, kereskedők és jelentősebb iparosok, akik jó részben magyarosodó németek, valamint románok voltak. Ez utóbbiak közül kiemelkedik a lugosi polgármesterségre emelkedő Gheorghe Ursu (1839) valamint Constantin Udrea (1848). Gyorsan nőtt az értelmiség száma is, akik egyes közhivatalokat szálltak meg, derékhadukat azonban az aradi román tanítóképzőben valamint a verseci szemináriumban képezték ki. 1812 és 1847 között 273-an

⁴ EMBER GY., i.m. 209., FÉNYES ELEK: Magyarország leírása. I. Pest. 1847. 327—329.

⁵ D. BRAHARU: Un colaborator al lui Șaguna Secretarul de stat Gheorghe Ioanovici de Dulcu și Valca Mare. Cluj. 1932. I. és köv. GALGÓCZI K., i.m. 320., 349—350.

⁶ Allami Levéltár Temesvár. Szörény megyei iratok (köv. A. L.). 454., 893/1848. Documente privna revolutia de la 1848 in Țările Române C. Transilvania. III. Bușurești 1982. 532., 535., 539.

⁷ ASBÓTH LAJOS: Emlékirat az 1848-iki és 1849-iki magyarországi hadjáratról. Pest. 1862. I. 301. FÉNYES E., i.m. 329., 340., 345., *Pesti Hírlap*, 1848. IV. 23. ARÁTO ÉNDRE: A nemzetiség kérdés története Magyarországon, 1840—1848. II. Budapest. 1960. 28—33.

szereztek tanítói oklevelet.⁸ Krassómegeye 1846-ban elismerte „honorációri” jogállításukat.⁹

A forradalmat megelőző években létrejött a helyi ellenzéki szabadelvű szerződés, Balogh László lugosi ügyvéd vezetésével. Csakhamar melléje állt a gyorsan magyarosodó, reformokat igénylő birtokos nemesség és a városi polgárság zöme. Jellemző, hogy 1845-ben Dimitrie Iancovici és Constantin Manaszli felajánlották az önkéntes adófizetést...¹⁰ A reformokért kiállt a román értelmiségiek tömege is és helyzetüknél fogva elsősorban az önálló román görögkeleti egyház valamint iskola és alapítványi rendszer megteremtését célozták. Habár a magyarországi görögkeleti egyház híveinek 69,32 %-a román volt (1845), a döntési joggal bíró kongresszusban messze kisebbségben voltak, sőt csupán hosszú harc után, 1829-ben érték el, hogy román jusson az aradi püspöki székhelybe. A feltörekvő román polgárság csak nagy ritkán juthatott kölcsönhöz a „nemzeti” alapból. Egyetlen jelentősebb krassói kölcsönt ismerünk e forrásból: Vasile Fogarassy 26 000 forintot kapott (1836).¹¹ Programjukat 1837-ben Maxim Pascu, a későbbi kerületi iskola igazgató fogalmazta meg.¹²

A haladó erők összetétele valamint a helyi erőviszonyok folytán a meginduló magyarosodás általában nélkülözte az erőszakos elemet. Az anyakönyvek magyar nyelvű szerkesztése gyakorlatba ment, a papok és tanítók kötelező nyelvtudását sem erőszakolták. Komolyabb kérdéseket vetett fel a megszoruló román értelmiség igénye közhivatali állásokra, amelyekbe csak elvértve jutott be. 1848-ban csupán a főadószedő, főorvos, útmester, két alszolgabíró és esküdt volt román.¹³

A forradalmat megelőző két évtizedben egy román radikális mozgalom is kifejlődött. Első hírnöke a „Constituția” elnevezésű titkos szervezet volt, amelynek vezetője Dimitrie Stoichescu teológiai tanár majd esperes volt.¹⁴ A hatóságok felszalták a szervezetet, megtorlásokra azonban nem került sor. Nemsokára Ruszán szervezkedtek és a jobbagység megszüntetése mellett román republikánus elveket vallottak. Mindkét csoport népfelkelés szervezését fontolgatta.¹⁵

Jelentősebb szerepet játszott az Eftimie Murgu szervezete mozgalom. Végső fokon a jobbagység megszüntetését és a részéről parazitának bélyegzett, bevándorolt birtokos nemesi osztály felszámolását tűzte ki célul. Ebben látta a román népi-nemzeti emancipáció feltételét is. Gyakorlati téren is működött, támogatta a Frummer földesúrral harchan álló jobbagyokat.¹⁶ Elméleti téren is szerephez jutott és Pesten 1830-ban kiadta „Wiederlegung” című vitairatát, amelyben a román egyházi és iskolai követelések jogosultságát bizonyította. Másik vitairatát 1849-ben a császári hadbíróóság bűnjelként a vádirathoz csatolta. Ebben főképpen a pánszlávizmust támadta.¹⁷

Murgu évekig a Kárpátokon túl tanárkodott. Radikális politikai elvei börtönbe juttatták és csakis császári alattvalói minősége biztosította hazatérését (1844).¹⁸ Lugoson sem gyökerezhetett meg, mivel 1845-ben a megye adminisztrátora elfogatta

⁸ BOROS JÁNOS: Történeti feljegyzések Lugos városából és Udrea Constantin nevű bírójáról az 1848–49. évi szabadságharcral kapcsolatban. Lugos, é. n. I. és köv.

⁹ OL. Dep. 65/1846.

¹⁰ C. BOGDAN DUICA: Eftimie Murgu. Bucuresti, 1937. 118–119.

¹¹ OL. Dep. 31/1834., I. D. SUCIUR. CONTANTINESCU: Documente priviteare la istoriu mitropolitici Banatului. Timișoara, 1980. II. 655–659.

¹² OL. Dep. 42/1823., 31/1824., 20/1825., 14/1827., 81/1837., 98/1835., 37/1836.

¹³ FENYÉS ELEK: Magyar gazdatiszti névtár 1848 szököévről. I. 71.

¹⁴ BOROS IOAN: Constituția. Societate secretă română din Lugoj 1830–1834. Lugoj, 1928.

¹⁵ C. GÖLLNER: Conspiratia emigrantului polon Adolf David. *Revista Istorică*, 1937. VII–IX. 239–242.

¹⁶ EFTIMIE MURGU: Serieri. Kiadta I. D. SUCIU (Bucuresti) 1969. Bevezetés.

¹⁷ A budapesti Hadtörténelmi Levéltárban lévő kézirat másolata a temesvári egyetem könyvtárának birtokában van.

¹⁸ GLÜCK JENŐ: A Murgu-kutatás jelenlegi állása. *Korunk*, 12/1968. 1877–1880.

azzal a váddal, hogy végső fokon román nemzeti állam létrehozásán dolgozik, majd vizsgálat céljából Budára szállították.¹⁹

A krassói politikai színpéchez hozzátartozik a megye vezetését kézben tartó kicsiny konzervatív párt is, Jakabffy alispán vezetésével. Valószínűnek látszik, közeledtek Széchenyi elveihez.

A helyzetet bonyolította az 1847–48-ban fellépett éhínség is, főképpen Lugos, Bulcs, Krassó és Oravica kerületekben.²⁰

Kétségtelen, 1848 elején adottak voltak a forradalom kirobbanásának feltételei. Lugoson — mint általában a Kárpát medencében — a bécsi, de főképp a pesti forradalom híre adott lökést a helyi mozgalom számára. Az események krónikása, dr. Kánitz Simon elmondja, hogy március 19-én a Nagyvendéglőnél fehér zászlót tűztek ki „szabadság, egyenlőség, testvériség” jelszavával és kiszegtek a 12 pontot. Tanultabb emberek magyarázták értelmét, amit az oda sereglett tömeg lelkesedéssel fogadott. Az események központi alakja Balogh László lett. A konzervatívok csatlakoztak a szabadelvűekhez és a testvéri egyetértés légköre teljes volt nemzeti és vallási különbség nélkül. A megye és város vezetői sürgősen összeültek, nehogy egyesek „veszélyeztessék” a rendet, az élet- és vagyon biztonságot.

A március 20-án tartott megyegyűlés népgyűléssé szélesedett. „Az oláhok tömegesen özönlöttek a gyűlésterembe, a zsidók is résztvettek abban” — írja Kánitz doktor.²¹ Minden jelenlevő szavazati jogot kapott és lelkesedéssel nyilatkoztak a 12 pont mellett. A rend fenntartására széleskörű bizottságot hoztak létre Jakabffy alispán, Balogh László, Vasile Fogarassy stb. részvételével. Bevonták az előbbi összeesküvések képviselőit is, mint például Ioan Vanceat és Dimitrie Popovitat is. Délután Német- és Román Lugoson az alispán, Balogh László, Márcu gör.kel. esperes és mások újra megmagyarázták a népnek a 12 pontot.²² Időközben a román-lugosi városházán néhány román vezető ember gyűlt össze és a 12 pont kiegészítéseként kérték nemzetiségük törvényes elismerését. Egyben követelték az épülő gör.kat. román templom lebontását mint gör.kel. hitük elleni kihívást.

Oravicán a 12 pont elfogadása után a tömeg kivívta, hogy a rendőri és a bányabírói üléseken a bányászok képviselői is részt vehessenek. A bányaigazgatóság április elsejei hatállyal a görög keleti papoknak a katolikusokéval azonos fizetést biztosított. Újmoldován szintén lelkes tüntetés volt.²³

A megye vezetősége csakhamar az ideiglenes miniszteri bizottság majd a felelős kormány intézkedéséhez igazodott. Április 6-án a falvakban kerületenként szervezett bizottságokat küldött ki, akik hírvül adták az úrbér és nemesi kiváltságok közeli megszüntetését. A bizottságok összetétele továbbra is az első napok egyetértését tükrözte. Így például a lugosi kerületbe Brukenhal Mihály báró és Marcu esperes, a krassóiha Pánczél Károly és Partenie Grueseu plébános, az oravicaiba Ignatie Vuia esperes és Balázs Zsigmond stb. száll ki. A törvények pozitív jellege, a jelentések szerint kedvező fogadtatásra talált. Felszínre kerültek azonban a parasztság sérelmei is, sőt néhol máris megtagadták a robotot. Mások a majorságok kérdését feszegették vagy az úrbéri hátralékok megadását nehezményezték. Komolyabb gondot csupán a herendgyesti 185 holdnyi legelő kérdése képezte, mivel a falu hosszú ideje

¹⁹ IOAN MILOIA: Un denunt Austriac in contra lui Eftimiu Murgu și Gheorghe Poșta. *Analele Banatului*, 1/1928. 17–22.

²⁰ AL., 704/1848.

²¹ KÁNTZ SIMON DR. 1848. és 1849. évi naplójából. *Történelmi Lapok*, 14 évf. (1895), 16–17, 125–127. — Az 1848-as forradalomnak a magyarországi nemzetiségi vezetők részéről történt támogatására március végén, április elején lásd KEMÉNY G. GABŐR: A magyar nemzetiségi kérdés története. I. rész. Budapest, 1947, 51. és köv. lapok.

²² AL., 157/1848.

²³ *Drapelul*, (Lugoj) 1904. VI. 1/14., *Pesti Hirlap*, 1848. IV. 2., 12.

elmérgesedett perben állt a földesúrral. Román-Boksán a görögkeletiek visszakövetelték a görögkatolikusoknak átadott templomot, ami április 10-én meg is történt.²⁴

A törvények április 14-én történt szentesítése nyomán kihirdetésük céljából összehívták a megyegyűlést. Az 537 falusi küldött választása Ebendorf kivételével rendben történt. Itt Pavel Lata plébános vezetésével a falusiak mellőzték az uradalom jelöltjét, és némi rendezésre került sor. Május 3-án mintegy ezer résztvevő jelenlétében a törvényt ünnepélyes légkörben magyarul hirdették ki, majd románul és németül megmagyarázták.²⁵

A törvények végrehajtása nyomán 36 620 család szabadult fel a hűbéri függésből. 27 840 jobbágycsalád, 296 058 hold földhöz jutott, amihez a későbbiekben a legelőréssz járult, mivel elkülönítésük 1848 előtt alig kezdődött meg. Országos viszonylatban igen kedvező arányt jelentett részesedésük a szántóterülethöz és a saját földtulajdonnal rendelkező családok viszonylatában (76,03 %). A zsellércsaládok aránya (23,97 %) esetében számuk további csökkenését biztosíthatta a rendelkezésre álló üres úrbéri telkek sokasága.

Földesúri tulajdonban maradt (beleértve a kincstárt) mintegy 746 331 hold, főképp erdőterület. Vitathatatlan, hogy elmaradottabb fejlettségi fokok következtében a robot megszüntetése érzékenyebben érintette őket, hiszen a legfejlettebb bulcsi birtok is — mint már jeleztük — elmaradt a már régen nagymértékben bérmunkát foglalkoztató szomszédos megyéktől. Nem alaptalan Kossuth Hírlapjának siránkozása az uradalmakat terhelő, számukra szinte megfizethetetlen munkabérek megjelenéséről.

Krassóban az átmenet az új viszonyokra nagyobb megrázkódtatások nélkül indult meg. Nem ismerünk kísérleteket a törvények kijátszására. A változatlan jogállásban maradt szerződéses jobbágyok elégedetlensége csekély létszámuknál fogva nem jelentett súlyos gondot. Zsena és Prizaka érdekeltjei megelégedtek panaszlevél benyújtásával egy újabb kedvező törvény reményében. Kricsován azonban megtagadták a szolgáltatásokat. Szécsényben és Nagymutnokon a megye leintette az uradalmat, amely földeket akart a szerződésből kivonni.²⁶

A megyénél iktatott panaszlevelek zöme az úrbéri rendezés sérelmeit tárta fel. Kapriórán 1822-ben a rendezés kedvezőtlen volt a falu számára. Zsenán szerintük 17 év előtt a földesúr a legjobb földet a majorságba osztotta be. A zaguzsényiek szerint a földesúr a közlegelő melletti földjét önkényesen 29-ről 100 holdra növelte. Viszágon a falusiak visszakövetelték a kincstártól kapott „ajándék” földjüket és panaszolták a közlegelő megcsonkítását stb.²⁷ Az alig megkezdett legelő-elkülönítés is paraszti sérelmek forrása volt. Herendgyest ismertett esete mellett, panaszlevelek érkeztek Honorisról, Boldurból, Dezestből, Furlagról stb.²⁸

Több falu mint Valeapáj, Vermes és Nagyzerlenc kérték az üres telkek kiosztását. A fizesisiek meg sem várták az intézkedést, hanem maguk tettek igazságot. A verseci görögkeleti püspök megkereste a megyét, mivel több helyen beszüntették az egyházi járandóságok fizetését is.

Habár a megye vezetőinek szíve inkább a földesurak irányába dobogott, általában józanságról és törvénytiszteletről tettek tanúságot. Celán a földesúr és a község vitája a robothátralékok ügyében elmérgesedett, a megye azonban lecsendesítette a feleket. Bata és Lapusnik robothátralékának ügyében a megyei törvényszék a parasztnak

²⁴ *Revoluția de la 1848—1849 din Transilvania (köv. Revoluția), I. 324—326., II. 253. Pesti Hírlap, 1848. IV. 27. AL. 180., 197., 374., 417., 590., 597., 897/1848.*

²⁵ *Ibidem, 353., 393., 466/1848.*

²⁶ *Ibidem, 461., 471., 499., 977., 1299/1848. Kossuth Hírlapja, 1848. VIII. 17.*

²⁷ *AL. 457., 563., 579., 616., 764., 927., 938., 1029/1848. ION DIMITRIE SUCIU: Revoluția de la 1848—49 in Banat. București, 1968. 77—78.*

²⁸ *AL. 454., 456., 460., 468., 562., 567., 570., 582., 583., 587., 615., 618., 895., 899., 1029/1848. Revoluția III. 532—535.*

adott igazat. Az üres telkek ügyében kormányzati döntést kértek, ami azonban egyelőre késett. Mindössze Herendgyesre küldték ki a megyei csendbiztost, aki fellépett a vitatott legelő elfoglalóival szemben.²⁹

A márciusi törvények eltörölték a földesúri hatóságot, amely a modern viszonyok irányában tett egyik első lépést jelentette. E rendelkezés azonban tovább mérgeztette a megye és a bányahatóságok régóta vajúdjó vitáját. A megyei igazgatás bevezetésének ellenében a bányai igazgatóság a régi rendszer fenntartását kérelmezte a kormánytól. A helyzetet tovább bonyolította a bányatermékek iránti kereslet hirtelen csökkenése, illetve az élelmiszer árak éhinség okozta növekedése, amit az igazgatóság csak 60 %-ban tudott kiegyenlíteni béremeléssel. A megye kísérletet tett hatóságának kiterjesztésére, azonban Dognácskán április 21-én máris népmozgalom robbant ki. Két hónapi huza-vona után Szemere belügyminiszter jórésztben megoldotta a kérdéseket. A bányatörvény megszavazásáig is elválasztotta az igazgatóságot a bíróságtól, amely ezentúl Oravica székhellyel és nyolc kihelyezett tanáccsal működött. Az adóügy az igazgatóság hatáskörében maradt, a városoknak pedig a tanáccsal rendelkezőkkel egyenlő jogállást biztosított. A munkásokat felmentették a nemzetőri szolgálat alól és adómenetek maradtak. Tovább gyűrűzött a bányatársaságok és alkalmazottaik közötti jogviszonyok ügye, amelyeket kedvezőtlennek ítélt a Pesti Hírlap tudósítója is a lap május 10 és 18-i számaiban.³⁰

A reformok egyik legfontosabbika a közteherviselés törvénybeiktatása volt. Krassóban a volt kiváltságos osztályt 50 783 forint adó terhelte volna, de bizonytalan, hogy valóban fogantatva is tették, ami nem is volna példa nélküli.

A megye reformját a következő országgyűlésre halasztották. A közgyűlés hatáskörét egy választott bizottság vette át, amelynek Krassóban 150 tagja volt, kétharmad részben románok, akiknek élén Eftimie Murgu szerepelt 917 szavazattal. E bizottság teljes létszámban többé nem ült össze, határozatait nevében a jelenlévő szabadelvű párt tagjai hozták. Elutasítón választottak Temes megye felhívására „a tisztogatást” illetően, ami a magyarság befolyását gyengítette volna. Az üresedések esetében azonban tekintettel voltak a románokra is. Vasile Fogarassyt és Axente Bojincat bírónak választották és más hivatalokat is románokkal töltöttek be. Községi szinten erőre kapott a bírák és jegyzők elleni hagyományos panaszkodás, jelentősebb mozgalom csupán Lugoshelyen robbant ki, ahol Teodor Mály jegyző távozását követelték. A mozgalom hátterébe feltűnt Vasile Nicolaeivici, Murgu munkatársa, aki a megyét a parasztok jogainak csorbításával vádolta. Viszont Lugoson új tanácsot választottak tiszteletbe tartva a katolikusok és ortodoxok egyenlőségét, míg a „polgárnagy” Constantin Udrea lett.³¹

A márciusi törvények felállították a nemzetőrséget és részvételre kötelezték az értelmiségieket, a legalább féltelkes parasztokat és a segédet foglalkoztató mesterembereket. Az érdekeltek azonban a szolgálatot terhesnek ítélték, és május 22-én a megye sajnálkozva jelentette, hogy addig mindössze 706 személyt jegyeztek be, a románok aránya pedig alacsony volt.³²

A megye népének összetétele előtérbe állította a nemzeti kérdést is. A román szabadelvű földesurak és értelmiségiek vezetői (Vasile Fogarassy, Gheorghe Ioanovici, Petre Atanasievici esperes stb.) a márciusi törvények vívmányait pozitívan értékelték,

²⁹ ÁL. 425., 428., 542., 722., 771., 898., 935., 1162., 1307., 825., 979., 980. SINKOVICS ISTVÁN (szerk.) Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban. Budapest, 1957. 85–86., 295–296.

³⁰ Ibidem, 267–268., 276–278., 304–305., 299–302. ÁL. 192., 194/1848., Állami Levéltár Temesvár, Fond montanistic 40/1848.

³¹ AL. 549., 745., 930., 932., 962., 963., 969., 1053., 1551., 1382/1848. IOAN BOROȘ: Evenimentele revoluției de libertate din anii 1848–49 desfășurate în Lugoj. Lugoj, 1927. 10–11.

³² AL. 908/1848.

és előtérbe állították egyházi és iskolai igényeiket, számítva a magyar kormány segítségére a hajlíthatatlan szerb főpapsággal szemben. Kirajzolódott az Eftimie Murgu vezetőjükként elismerő román radikális irányzat is, főképpen annak — a márciusi ifjúság segítségével történt — április 8-i kiszabadulása után. Úgy látszik, hogy ezen irányzat vezetői (Axente Bojincă, Stefan Ioanescu, Ignatie Vuia esperes stb.) a fentiekben túlmenően a Bánságban egy román autonóm terület létrehozását óhajtották. A két irányzat követelései találkoztak az önálló egyház sürgős megvalósítása érdekében, főképpen Beöthy Ödön törvénybe iktatott javaslata nyomán, amely elrendelte a görögkeleti egyházi kongresszus összehívását, mégpedig a hívők nemzetiségi aránya alapján álló képviselői rendszer szerint. Sajnos a törvény a románok számára előnyös intézkedése, amely az elválás kimondását eredményezhette, elsikkadt a budai püspök által készített felosztásban. A száz mandátumból a román jellegű aradi egyházmegyének 14 helyet biztosított, ugyanakkor a temesvári és verseci püspökség 29 helyére csak részben számíthattak.³³ Ezen eseményekkel egybeesik a szerb nemzeti mozgalom radikalizálódása Rajasics metropolita vezetésével, amely igényt jelentett be a Szerb Vajdaság keretében a Bánságra is, és fenn akarta tartani az illír privilégiumok rendszerét. Igyekezett a románok segítségét is megnyerni, sőt meghívta őket a május 1-től 12-ig Karlócán tartott értekezletre. A krassóiak távolmaradásukkal tüntettek.³⁴ Ezzel szemben az aradi székesegyház román közössége áprilisban kezdeményezte a képviselői rendszer felülvizsgálását és a kongresszus áthelyezését egy románok által is lakott városba. Eötvös József, mint vallás és közoktatásügyi miniszter, vizsgálatot rendelt el, de az eredmény bevárása nélkül kormányzati szinten csupán a kongresszus Temesvárra áthelyezését rendelték el.³⁵

A krassóiak radikális megoldásban egyeztek meg. A megyegyűlés után május 4—5-én tartott gyűlésükön Nicolae Bojinca javaslatára a kongresszus bojkottálását határozták el és egyben 16 tagú küldöttség indítását Eftimie Murgu vezetésével, amely felkéri a kormányt a különálló román egyházi és iskolarendszer elismerésére.³⁶ Hasonló elképzeléseket fogalmazott meg május 15. és 21. között Pesten, az Emanuel Gozdsu elnöklete alatt összeült gyűlés, kilenc krassói küldött részvételével. Beadványukban az önálló szervezeti zsinati megalakításáig a vezetést egy érseki vikáriusra akarták bízni, egy lelkes és egy világi tanácsos segédletével. Az alapítványokból kérték a románok részét. Előterjesztésükben sikraszálltak a román nyelv biztosításáért a templomban és iskolában valamint általában „belügyeiben”. A Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumban román ügyosztályt óhajtottak, a különböző hivatalokban pedig a román tisztviselők számának szaporítását. Ugyanezt szerették volna elérni a határőzredeknél is.

A június 15—27-re Temesvárra összehívott kongresszus meghiúsult. Távol maradtak a krassóiak és ellenkező okból a szerbek, két baranyai küldött kivételével. Vukovics Sebő — ő maga is görögkeleti szerb — mint királyi biztos, figyelmen kívül hagyta Szemerének a románok számára kedvező utasítását, amely előírta, hogy „a jelenlévők döntenek”. Az aradi, verseci és temesvári egyházmegyék románjai külön gyűlést tartottak, és ott megerősítették a pesti határozatokat, kiegészítve nemzetiségük

³³ *Gazeta de Transilvania*, 1848. III. 29. Román Akadémia Könyvtára Bukarest. Kéziratár (köv. Ak.) mss rom. 1059. 81.

³⁴ Temesvári gör. kel. román érsekség levéltára. Lugosi gör. kat. püspökség alapja 436/1848. *Pesti Hírlap*, 1848. V. 27.

³⁵ Ak. 143/1956/126. Foae pentru minte, inimă și literatură 1848 IV. 26.

³⁶ AL. 394. 475/1848. *Gazeta de Transilvania*, 1848. V. 13. 17. 24.

törvényes elismerése és a helyi közhivatalok nemzetiségi arányszám szerinti betöltése igényével.³⁷

1848 májusában mind világosabban kirajzolódott, hogy a délvidéken kialakuló helyzetben alapvető kérdés a románok magatartása. Figyelmeztetésül szolgált a Krassóban fennálló aránylag békés légkör közepette, hogy Rajasics kapcsolatot keres a lugosi görögkeleti komunitással, levelét azonban elfogták. Szemere már a pesti gyűlés alkalmával kapcsolatot talált Maxim Pasecu és Teodor Petrovici megbízottakkal és engedményeket helyezett kilátásba, elsősorban a papság helyzetének javítását, sőt megítélése szerint egy román érsek „sem lenne talán rossz eszme”. A nemzeti nyelv biztosítását „a családban és a templomban” és egyes románok bevonását a közhivatalokba is tervbe vette. Ugyanekkor abban reménykedett, hogy „a lázas állapotok” elmúltával békés úton folytatni lehet az „olvasztást”.³⁸ Csakhamar tovább ment és valószínűleg Sigismund Popon keresztül, aki az „Amicul Poporului” című magyarbarát lapot szerkesztette, kapcsolatot teremtett Eftimie Murguval is. Nehezen bár, bizonyos megegyezés jött létre, amelynek háttérét a márciusi törvények Murgu által is értékelt jelentősége képezte, és ezt a bánági románokhoz intézett felhívásában is kidomborította. Elismerte, hogy „a bojárok pozsonyi gyűlése” eltávolította a „tiránikus” kormányt és „új világot” teremtett. E tények alapján a románok kötelessége testvéri érzelmeket táplálni a magyarok irányába.³⁹ Szemere ezenkívül reményt nyújtott az egyházi és iskolai kérdés kedvező megoldására, a pesti gyűlés kívánságain túlmenően, ahová — Atanasie Sándor aradi tanár emlékiratai szerint — Murgu nem ment el, mivel túlzottan mérsékeltnek tartotta. Nem vitás, hogy a délvidéki események döntően befolyásolták magatartását, mivel az adott körülmények között nem látott más lehetőséget. Ugyanakkor nem vitatható, hogy már rövid lejáraton ő is román autonomisztikus igényeket melengett a Bánággal kapcsolatban, sőt bizonyos pánromán vonatkozásokat is. A helyzetet ismerő krassói alispán, sőt mások is siettek Vukovicstól figyelmeztetni, hogy Murgu radikális nemzeti és társadalmi mozgalmakat szíthat.⁴⁰

Hazatérve június 5-én Temesváron találkozott Vukoviccsal, aki nyugtázta Szemerével kialakított álláspontját. A Pesti Hírlap és a Közlöny tudósítói lugosi bevonulását rendkívül ünnepélyesnek írják le. Az öt üdvözlő szónokok között volt Balogh László is. Este fáklyásmennettel tisztelték meg. Magyarul és románul elmondott beszédében testvériségre és a helyzet megkövetelte együttműködésre szólított fel. Másnap azonban már fogadta a falvak küldötteit és átvette panaszleveleiket. Szóba sem állt a megye hivatalos vezetőivel, akikre neheztelt bebörtönzése miatt, és június 12-én körútra indult a Temes balpartján. Mindenütt lelkesedéssel fogadták, és lugosi beszédeihez hasonló hangnemet ütött meg. Zsifkovics temesvári szerb püspök június 17-én Vukovicshoz intézett levelében panaszolta, hogy Murgu a Bánátról mint román tartományról, Temesvárról mint a jövőendő román érsek székhelyéről beszél. Karánsebesen, Áppel ezredes őrséget állított szállása elé és megakadályozta találkozását

³⁷ Ak. mss. rom. 1060/158., 1061/257., 1059/51., 143/1956/126. ÁL. 528/1848., 560. sz. alap, 8/18., 21., Országos Levéltár Budapest. H. alap fons 7., nr. 15., 18–20., 22., 23., fons 8., nr. 9., 14., fons 3. nr. 2., 3., 12., 13., VUKOVICS SEBŐ emlékiratai. Budapest, 1894. 257–259.

³⁸ Allami Levéltár Arad, fond 1848 (köv. ALA), III. 108. Adatok az 1848 évi eseményekhez Krassó vármegyében. Szemerjai dr. Deák Imre levéltári kutatásai és feldolgozása alapján sajtó alá rendezte JAKABFFY ELEMÉR DR. Lugos, 1931. 55–56., 66.

³⁹ SILVIU DRAGOMIR: Studii și documente privitoare la revoluția Românilor din Transilvania în anii 1848/49. I. 347–351. Ak. mss. rom. 1061/293., 1058/270.

⁴⁰ Ibidem mss. rom. 1059/81., 143/1956/124. *Pesti Hírlap*, 1848. V. 27., S. DRAGOMIR i.m. V. 352–353.

a határőrökkel. Útját a Temes jobbpartján folytatta tovább, nagy lelkesedés közepette.⁴¹

Murgu és támogatói programjuk széleskörű ismertetése érdekében június 15–17-re Lugosra általános bánsági népgyűlést hirdettek. Megelőzően Vukovics tudomására hozták, hogy céljuk „a szláv-szerb” mozgalommal szembeni állásfoglalás és a magyarokhoz történő csatlakozás. A királyi biztos feltételül szabta, hogy csupán kéréseket fogalmazzanak meg, a Bánságot ne kezeljék különálló tartományként és a népgyűlés legfeljebb egy napig tartson.

A résztvevők számát illetően ellentmondó adatok keltek szárnra. Murgu 20 000 emberről beszélt, Vukovics jelentése csupán 1500-at említ, sőt a népgyűlés vége felé márcsak néhány száz maradt. A *Gazeta de Transilvania* mintegy 10 000 főről tudott. A tömeg főként parasztokból állt valamint a falusi értelmiség tagjaiból. A szabadelvű vezető értelmiségiek gyéren jelentek meg.⁴²

Azóta Szabadságmezőnek nevezett területen lefolyt eseményekről bőszeges adatok állnak rendelkezésre, főképp Vukovics révén, akit helyszíni megfigyelői tudósítottak. Murgut a nép üdviválgással fogadta, majd követelték, hogy a kocsiján helyet foglaló Maxim Pascu szálljon le, mert bosszantó, hogy a „szeretett” férfiú egy „gyűlöletessel” érkezik. E magatartás mögött a kerületi iskolaigazgatóval ellentétben álló tanítóságot fedezhetjük fel. Murgu beszédjének veleje a haza megmentésének ügye volt a szerb mozgalommal szemben. Vukovics a magyarok irányában barátságosnak ítélte meg a népgyűlés hangulatát. Kifogásolja azonban, hogy harcckészségüket a „hazéért” külön álló román fegyveres erő létesítéséhez kötötték, amelynek élén kapitányként Murgu állt volna. A Bánság átszervezésével kapcsolatban a román nyelvű közigazgatás bevezetése került napirendre, és csupán a kormánnyal óhajtottak magyarul levelezni. A Pesti Hírlap tudósítója úgy értékelte a követeléseket, hogy a Bánságnak Horvátországhoz hasonló jogállást igényelnek.

A szerb püspököknek megtagadták az engedelmisséget, és helyükbe vikáriusokat választottak. Rendzavarás nem történt és a Vukovics által oda rendelt fegyveres erő is elvonult. Az *Amicul Poporului*-ban megjelent a népgyűlés petíciója, amelyből megtudhatjuk, hogy hat nap alatt óhajtották a nép felfegyverzését megvalósítani, és visszakövetelték a megyétől beszedett fegyvereket.⁴³

A gyűlés határozatait a felek saját szemszögükből értékelték. Murgu 16–17 év távlatából az „ököljog” elleni tiltakozásnak minősítette, és sajnálatosnak, hogy a kormány intrikák által megtévesztve figyelmen kívül hagyta „egy népi határozat szentségét”. Murgu végül is a kormány és elsősorban a királyi biztos negatív magatartása miatt az országgyűléshez benyújtott törvényjavaslatban csupán az egyházi vonatkozású határozatokat, elsősorban az önálló román egyház megteremtését szorgalmazta. Kossuth Lajos a maga részéről augusztus 26-án lényegében a lugosi gyűlést a magyar államegység elleni megmozdulásnak minősítette, és kétségbe vonta jogosultságát. A törvényjavaslat napirendre tűzésével kapcsolatban Gál János és Alosin Vlad annak megtárgyalását indítványozták, míg Gorove István a román-magyar együttműködés mellett emelt szót. Többen a halasztás mellett érveltek, végül is az osztályokhoz utasították és többé nem tárgyalták.⁴⁴

Az Egyenlőségi Társulat augusztus 2-án tárgyalta a románok igényeit, valószínűleg Murgu előterjesztése alapján, aki egyben a szervezet tagja is volt.

⁴¹ *Pesti Hírlap*, 1848. VI. 22. *Közlöny*, 1848. VII. 1. DEÁK IMRE: i. m. 80. I.D. SUCIU-R. CONSTANTINESCU: Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului. II. 703–704.

⁴² *Ibidem*. 767. ALA. III. 43. *Gazeta de Transilvania*, 1848. VI. 1., *Közlöny*, 1848. VII. 4.

⁴³ *Drapelul*, 1901. VI. 11/24., *Közlöny*, 1848. VII. 4., *Pesti Hírlap*, 1848. VII. 19., *Amicul Poporului*, 1848. VII. 22–VIII. 3., VII. 29–VIII. 10., VUKOVICS SEBŐ i. m., 260–261.

⁴⁴ BELLE JÁNOS: Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Budapest, 1956. 143., 160., 226., 230., *Közlöny*, 1848. CI. 19. Anul 1848 in Principatele Române. II. 137.

Jogosnak ítélték a román egyházi- és iskola rendszer megteremtését, nemzeti nyelvük tiszteletben tartásával. Az *Amicul Poporului* azonban megjegyezte, hogy a románoknak további követelése is vannak.

A magyar forradalom vezetőinek, elsősorban Szemere Bertalannak reális képük volt a külső szövetségesek szükségességéről. Ezek között fontos helyet foglalt el Havasalfölddel, főképpen a június 11-i forradalom kirobbanása után megfelelő kapcsolatok létesítése. Világos, hogy e téren nincs mit számítani a Mehádiára menekült elemekre, mint például Solomon ezredes vagy Odebescu tábornok, akiknek lábára a forradalmárok kötötték utilaput. Ugyanakkor Vukovics emlékirataiból tudjuk, hogy Lugoson Murgut felkeresték régi elvbarátai, C. A. Rosetti és C. Epureanu, akik összekapcsolták a szerbek elleni harcot egy Bukarestben központosított nemzeti mozgalom gondolatával. Vukovics Pestre utasította őket, főképpen lancovici nevű megbízottja tudósítása alapján, aki úgy jellemezte Murgut mint akinek „feltett szándéka” arra „gerjeszteni” a románokat, hogy „Oláhországhoz csatlakozzanak”.

A román nemzeti mozgalom vezetőinek titkos levelezéséből világosabb kép derül ki, hogy tulajdonképpen mit tartottak az adott körülmények között elérhetőnek. Egyik legfontosabb szellemi vezérüknek tekinthető Ion Ghica Nicolae Bălcescuhoz írt levelében szorgalmazta, hogy egyezzünk meg az összes román pártokkal, nevezzünk ki egy birodalmi vikáriust, mivel a szlávoknak is ez áll szándékukban. Tegyük meg velük egyszerre, kijelentvén, hogy nem akarunk elválni az illető államoktól („staturile”). Ghica javasolta, hogy többek között egyezzenek meg Murguval, sőt Havasalföldre hívta. A. G. Golescu Bécsből július 19-én szintén Bălcescuhoz írt levelében úgy tájékoztatja, hogy Murgu a Bánságban 10 000 fegyveres felett rendelkezik néhány nap óta készen állva, hogy bevonuljanak Olteniába egy ellenforradalmi külső beavatkozás esetén. Murgu a moldovai forradalmároknak 2000 embert ígért, ha az oroszokkal harcra kerülne a sor, de nem segíti forradalom kirobbanását, ami a beavatkozásukat provokálná. Golescu azt is remélte, hogy Murgu nyomást tud gyakorolni a magyar kormányra a Havasalföldre irányuló fegyverszállítás tilalma ügyében. A magyar belpolitikával kapcsolatban arról tudósított, hogy a román képviselők erős parlamenti kisebbséget alkothatnak, akik az „elégedetlen” magyarokkal és a többi nemzetiségekkel esetleg megbuktathatnák a kormányt, amit ugyan kétkedéssel említett. Ő is szükségesnek tartotta, hogy „egy titkos és nagy méretű testvériség jöjjön létre, amelynek minden román tartományban feje van, központja azonban Bukarest legyen”. A Bánságban újságot kellene kiadni és felhívások ezreit terjeszteni. Murgu segítséget ígért a havasalföldieknek az ágyúgyártás beindítására valamint műszaki tiszteket.⁴⁵

Murgu szerepéről augusztusban egy Cretulescu nevű küldött is tudósította Golescut, miután Pesten találkozott vele. Nehezményezte, hogy nem kap híreket Havasalföldről és megerősítette, csapatokat küld oda egy külföldi intervenció esetére. Nem nehéz a fentiekből kihámozni, hogy Murgu a krassói nemzetőrségre, főképp a július elején megindított román szervezkedésre számított, a kormánybuktatás gondolata valószínűleg az Egyenlőségi Társulat köreiből származott. A román forradalmárok is hamarosan értesültek arról, hogy valójában mit jelentenek ígéretei. Ion Maiorescu tanár szeptember 6-án Frankfurtból úgy értékelte Murgut, Golescuhoz írt levelében, mint aki sohasem mozgott abban a körben, amelyben élt, hanem olyanban, amely nincs. Október 16-án megerősítette, hogy Murgura nincs mit számítani.⁴⁶

A fenti eseményekkel párhuzamosan Krassó megyében is kibontakozott a választási harc. A törvény meghagyta a nemesi jogon bírt választóképeséget, de bevonta az

⁴⁵ *Amicul Poporului*, 1848. VIII. 12/24., VUKOVICS SEBŐ i. m., 261–262.

⁴⁶ *Ibidem*, 262. ALA. III/321. Anul 1848 in Principatele Române. II. 193., 614–616., 610–620., VI. 24–25., V. 176., GEORGE FOTINO: Din vremea renasterii Tării Românești. Boierii Golești. București, 1939. II. 100.

„alkotmány sáncaiba”, a legalább negyedtelkes parasztokat, segédet foglalkoztató mestereket és az értelmiségieket, sőt később a bányászokat is.⁴⁷ A névjegyzékek összeállítása is nehézségekkel járt, mivel a parasztok jelentős része értetlenül állt jogaival szemben. Kitartó rábeszélés nyomán jó részben egyházi személyek részéről 6828-an iratkoztak fel. Így a választó testület 1847-es helyzethez képest 19-szeres növekedést mutatott és a 16 000 potenciális választó 43 %-át jelentette, ami sok más megyéhez képest elismerésre méltó volt.⁴⁸

A választási harcban négy politikai erő kapcsolódott be. A magyar egyesült szabadelvű-konzervatív párthoz közel álltak a bányászok testületei. A románágon belül a szabadelvűek és a radikálisok mérték össze erejüket. A szavazópolgárokat leginkább Murgu és hívei tudták mozgósítani, sőt Facsádon és Lugoson a magyarokat és németeket is. Lugoson a 819 bejegyzett szavazó közül a megjelentek közfelkiáltással Murgut választották meg, és végülis e mandátumot fogadta el.⁴⁹

Facsádon szavazásra került sor. Murgut Krinitzky Pál ajánlotta, míg ellenjelöltje Maxim Pascu volt. A szavazásnál Murgu 163 (főleg magyar és német) voksot kapott, Pascu mindössze 136-ot. A sajtó híradása szerint egy magyar szabadelvű jelölt is kísérletezett, de támogatást nem kapott. Pascu rendezavarása panaszkodott, azonban Murgu lemondása miatt már csak pótválasztást tűztek ki. Oravicán a bejegyzett 1624 szavazó paraszti többsége már a választás elején Murgu nevét visszhangozta. Balogh Lászlót és Emanuel Gozsdut csak a sátorban helyet foglaló „urak” emlegették. A választás közben összetűzésre került sor a román parasztok és a bányászok között. Murgu lemondása következtében megerősítik Vukovics megállapítását miszerint „a műveltebb oláhok között Murgut nem kedvelik, vagy általa üldöztetik. Így Gozsdu és Paseu megválasztását Krassóban az ő befolyása akadályozta meg.”⁵⁰

Német-Boksán a román szabadelvűek részéről Gheorghe Ioanovici dulloi birtokos lépett fel. A tömeg, a nemesség, a földesurak és a szerbek elleni jelszavukat hangoztatott és Ioanovici hívei távozni kényszerültek. Az alispán nem óhajtott erőszakot alkalmazni, és így Stefan Ioanescut „egyhangúlag” megválasztották. Mandátumát hatálytalanították, a rendezavarás valamint a szabálytalanul, csupán románul kiállított jegyzőkönyv miatt. Szászán a radikális Axente Bojinca és a bányászok Zankó nevű jelöltje állt szemben, támogatóik összetűzése azonban meghiúsította a mandátum oda ítéletét. Nagy-zerlezen Murgu és Aloysin Vlad mérköztek meg politikai elveik rokonsága ellenére. Vladot 507 szavazó (főképp román falvakból) óhajtotta, míg Murgut csak 204-en, főképp a német bányászok. Karánsebesen a szoldateszka a választást meghiúsította.⁵¹

Július 31-én Oravicán a bányászok Trangous Lajost jelölték míg a románok többsége a papok és tanítók vezetésével Maxim Pascut támogatta. Összetűzésre került sor, és a választás kudarcba fulladt. Végül augusztus 9-én Német-Boksán, 22-én Oravicán illetve Szászán szavaztak. A bányászok távol maradtak, és így egyhangúlag Stefan Ioanescut, Maxim Pascut és Axente Bojincat választották meg. Facsádon Dionisie Ciolocos, Murgu híve nyerte el a mandátumot 39 szavazattöbbséggel.⁵²

A választások nyomán a krassói képviselők a népképviselői országgyűlés tagjaivá váltak, közülük jelentősebb szerepet, radikális vonalvezetéssel Aloysin Vlad játszott. Működésük azonban a továbbiakban kevés kapcsolatot mutat fel küldőikkel.

⁴⁷ ÁL. 917/1848. *Közlöny*, 1848. VII. 7/8.

⁴⁸ ÁLA. III. 157., ÁL. 1040/1848.

⁴⁹ *Pesti Hírlap*, 1848. VII. 8., *Közlöny*, 1848. VII. 4., 7., Ak., mss. rom. 1059/73. GLÜCK JENŐ: A Murgu-kutatás jelenlegi állása. *Korunk*, 12/1968. 1877–1880.

⁵⁰ ÁL. 921., 1145., 1402/1848. Választási jegyzőkönyv 18., 20., 21., 26. DEÁK IMRE, i.m. 182., 203.

⁵¹ ÁL. 922., 1061/1848. ÁLA. III. 273., DEÁK IMRE, i.m. 182.

⁵² *Ibidem*.

A választások lebonyolítása után Krassóban a nemzetőrség szervezése került előtérbe. A szerb felkelés tovaterjedése, a császári-királyi haderő csekély létszáma és főképp megbízhatatlansága arra készítette a kormányt illetve megbízásából Szemere belügyminisztert, hogy gyorsan növelje a nemzetőrség létszámát. A május 18-i és június 10-i rendeletek Krassó megyére 3000 főt vetettek ki. E szám lényegesen túllépte a törvényileg kötelezettek körét, és nem kis terhet jelentettek a parasztság illetve a városi közrendűek számára. A felhívás a legnagyobb falusi dologidőben érkezett.⁵³ Az első felhívásra kevés helyen állították ki a községre kivetett létszámot, mint például Kelmákon. Poganestin a főszolgabírónak a megjelentek kijelentették, hogy nem fogják őrizni a földesurat. Ramnán az előljáróság 32 embert jelölt ki, a következő éjjel azonban gyümölcsösüket elpusztították. Székáson és más falvakban alku kezdődött rövid szolgálati idő biztosítására. A sajtóban túlzott hírek jelentek meg a nemzetőrség szervezésének sikeréről. Ezzel szemben az alispán, aki végigjárta a megyét, a július elsejei megyegyűlésen arról számolt be, hogy az emberek hangulata nyomott, nemigen dolgoznak, vagy igen magas munkabéreket követelnek. A beszámolóból arra lehet következtetni, hogy a szerbektől nem kis mértékben féltek, midőn kijelentették, hogy ha jönnek megadják magukat. Gheorghe Ioanovici jobbágyai úgy nyilatkoztak, hogy a szerbek csupán a nemesek és földesurak vagyonát veszélyeztetik. Ugyanakkor kidomborodott a délvidéki események kézbentartására kinevezett királyi biztos, Csernovics Péter tehetetlensége és Vukovics csak fokozatosan vehette át hatáskörét. A megye a kormánytól katonai erőt kért védelmére, ez azonban csak később járt eredménnyel.⁵⁴ Krassó megye helyzete pedig mind veszélyesebbé vált június végén és a következő hónap elején, mivel a szerb felkelés túlterjedt Fehértemplomon, és harci övezetté alakította a Duna menti Ó- és Új Moldova vidékét, sőt behatoltak Szuboticára is, amely Krassó megye egyetlen szerb lakosságú falva volt.

A közvetlen veszély nyomán a németek határozottan foglaltak állást a szerb felkelés ellen, a románok többnyire távortartották magukat, egyes falvak azonban, mint Agadics, Kis- és Nagy Tikván, Forátik, Greová, Kákova hajlandóknak mutatkoztak fegyvert fogni. A június végi szerb betörés alkalmával 200 majdani román a jegyző és a pap vezetésével önként jelentkezett Oravica védelmére.⁵⁵

A fegyvereserő kiállítása körül mutatkozó nehézségek előtérbe helyezték a lugosi gyűlés megfelelő határozatait. Július 11-én Nicolae Bojincă, Vasile Nicolaevici, Vasile Albini és Avram Mihut támogatásával javasolta a megyének 20 000 román gyors felfegyverzését és hadba indulását 12 napra saját költségén. Azzal érveltek, hogy a románok csak olyan vezetést fogadnak el, akikben bíznak a szerbek elleni harcban. Teodor Poruțiu, a kezdeményezés egyik vezetője, emlékiratában hangoztatta, hogy Murgu intenciói szerint jártak el. A megye felhatalmazta Nicolae Bojincă-t, hogy szervezze meg önkénteseit, és el is indult toborzó útjára. Ugyanakkor felhívták Temes, Torontál és Arad megyéket, hogy ők is szervezzék meg a tömeges felkelést.

Poruțiu emlékirata szerint a felhívást „ezt vártuk” felkiáltásokkal fogadták, sőt Lugoson Vasile Nicolaevici vezetésével e csapat megkezdte gyakorlatait. Olyan hírek keltek szárnyra, hogy 7000 embert mozgósítottak.⁵⁶ A terv végrehajtása azonban nehézségekbe ütközött. Tagadhatatlan, hogy az ifjak kezdeményezésében több volt a lelkesedés, mint a realitás, elsősorban az anyagi feltételeket és a győzelem kivívására megállapított két hetet illetően. Ameddig a helyzetről értesült kormány tanakodott,

⁵³ ÁL. 847/1848. I. D. SUCIU: *Revoluția*. 273., 274. VUKOVICS SEBŐ o.m. 320.

⁵⁴ ÁL. 939., 970/1848., fond 560/33., 104. Ak. 118/1956/58. *Kossuth Hírlapja*, 1848. VII. 17., *Közlöny*, 1848. VII. 30. *Amicul Poporului*, 1848. IX. 30.—XI. 12.

⁵⁵ Ak. 118/1956/57., *Közlöny*, 1848. VII. 1. *Pesti Hírlap*, 1848. VI. 30. VUKOVICS SEBŐ, i.m. 233—235.

⁵⁶ Ak. 143/1956/98. ÁL. 1108., 1109/1848. *Közlöny*, 1848. VII. 30. VUKOVICS SEBŐ i.m. 262. S. DRAGOMIR II. 15—16.

Vukovics július 15-én hatálytalanította a megye határozatát és a toborzást „sikertelennek és zavarokozónak” nyilvánította. A megindult folyamat megállítása azonban nem volt egyszerű feladat. Nicolaevici megkísérelte, hogy kész helyzet elé állítsa a királyi biztost, és csapatával Oravicára valamint Ómoldovára készült indulni. Kísérletével szemben fellépett Ursulescu lelkész és kijelentette, hogy a papság csakis a megye rendeleteinek engedelmeskedik. Ezután a mozgalom elsorvadt.

A következő napokban a megye a maga hatáskörében folytatta a nemzetőrség toborzását és július 26-án elméletileg már 2400 fővel rendelkezett. A rövid szolgálati idő, az egyszerre harcbavethetők korlátozott létszáma és főképp gyakorlatlanságuk miatt katonai értékük csekély volt. Nem voltak hatékonyabbak a bányahelyeken szervezett 1327 főnyi nemzetőr csapatok sem, mivel alig egy ötödük rendelkezett valamiféle lőfegyverrel és gyakorlatilag csupán helyi szolgálatra voltak alkalmazhatók.

A helyzet ismeretében Mészáros hadügyminiszter úgy rendelkezett, hogy a nemzetőrség Krassó megye határainak védelmére szolgáljon. Tevékenységükről Vukovics bizonyos elismeréssel szólt, és ez feltehetőleg a két Moldova és Szubotica körül hullámozó harcokban való részvételüket érinti. Gräzenstein július és augusztus havában szinte naponta számolt be a bányavidéket veszélyeztető szerb támadásokról, amelyek Versec illetve a Duna déli partján lévő táboraikból indultak ki.⁵⁷ A felkelők további kísérleteket tettek arra, hogy a románokat a magyarok ellen hangolják, és számos alkalommal hangsúlyozták, hogy csak az utóbbiak ellen harcolnak. Valójában Krassó megyének sikerült bizonyos mértékben mozgósítani a románokat, és ebben Murgu néhány híve is támogatta, mint például Stefan Ioanescu lugosi nemzetőr kapitány. A szerbek magatartása, ahova bevonultak, a románok számára nem egyszer kiábrándító volt, mivel a hatalom birtokában már a románok nemzeti jogairól tudni sem akartak. Így például augusztus 3-án a visszafoglalt Új Moldován Jumanca postamester és Sina pap arról biztosította Asbóth ezredest, hogy újabb szerb támadás alkalmával ők is résztvesznek az ellenállásban. Sajnos, a harcok nyomán a két Moldova jó részben elpusztult.⁵⁸

A harcok kiterjedése és a nemzetőrök igénybevétele hamarosan bebizonyította, hogy csak rövid ideig lehet rájuk számítani. A lugosi román nemzetőrség II-es százada augusztusban csak úgy indult újra, hogy Ioanescu kapitány írásba adta, hogy szolgálatuk 14 napon nem terjed túl. Felváltás hiányában egy részük meg is tagadta az engedelmisséget. Lägerdorfnál szintén hasonló jelenségek mutatkoztak, sőt augusztus 15–16-án a krassóiak főerejét képező tábor a csata küszöbén megfutott.⁵⁹

A helyzet rosszabbodása nyomán a megye újabb tervezetet dolgozott ki egy 500, később 400 főnyi, legalább három hónapra szervezett csapat felállítására magyar érzelmű egyénekből, és segítségül kérték Arad, Csanád, Békés és Csongrád megyéket. Vukovicstól legalább egy századot vagy magyar nemzetőrséget sürgettek. Hasonló elképzeléseket melengetett a bányaigazgatóság is. A csapat szervezése azonban igen lassan folyt, és néhány hét alatt csupán 61 főt tudtak toborozni.⁶⁰

A politikai helyzet is veszélyeket rejtett. Augusztus 22-én a lugosi görögkeleti komunitás az aradiak levelét tárgyalta, amelyben a kormányt vádolták, hogy nem tartja tiszteletben az elmúlt országgyűlésen hozott XX. törvénycikkkel az egyházi kongresszus ügyében, az iskolai törvényjavaslat pedig sérti a románok jogait a tannyelvet illetően. A lugosiak felszólították a krassói képviselőket, hogy ezen, „élet és halál” kérdésben nyújtsanak be saját törvényjavaslatot, és sürgessék a kongresszus összehívását a

⁵⁷ AL. 1155., 1286/1848. VUKOVICS SEBŐ, i.m. 207–211. 256–257. DEÁK IMRE i.m. 234.

⁵⁸ AL. 1733/1848., ALA. III. 11., 14., 403., I. 20–23. 6–9. *Pesti Hirlap*, 1848. VIII. 9. *Közlöny*, 1848. VIII. 26.

⁵⁹ AL. 1233., 1241., 1160/1848.

⁶⁰ AL. 1242., 1244., 1250., 1277/1848.

békésebb Aradra vagy Lugosra. Napirendre került a boksai uradalom üres telkeire történő magyar telepítés ügye is. Igaz, Ioan Dragoş felszólalására Kossuth biztosította, hogy a fegyverben álló román nemzetőröket nem rekesztik ki.⁶¹

1848 szeptemberében már világosan kirajzolódtak a kamarilla szándékai, majd október 8-án a Bánságban is levetették az álarcot. A temesvári főhadparancsnokság az ellenforradalom gócpontjává vált. A veszélyhelyzetben a krassói szabadelvű nemesség zöme, sőt a románság vezetőinek nagy része is a szabadságharc oldalára állt. Jakabffy alispán és a megyei központi tisztikar egy oldalon állt Murgu, Vlad, Bojinca képviselőkkel, Vuia oravica esperessel stb. A bányavidék, Granzenstein igazgató vezetésével szintén elutasította a császári proklamációt, mivel azt az országgyűlés hivatalosan meg sem kapta. Már július 21-én Vlad arra figyelmeztetett az országgyűlésen, hogy a honvédség szervezésével a nehézségek növekedni fognak, és szorgalmazta, hogy látványos engedményekkel javítsák a közhangulatot. Ezekből azonban csupán a szőlődézsma szeptember 15-én elfogadott eltörlése valósult meg, ami Krassóban édeskeveset esett latba. Dimitrie Iancovici és Vasila Brancovan Vukovicsot a románok körében terjedő magyarelles vagy legalább is passzív magatartásról tudósította. Természetesen a szoldateszka mindent elkövetett, hogy meghiúsítsa a sorozás sikerét. A temesvári parancsnokság, néhány kincstári tisztviselővel és a szerbekhez húzó lelkészekkel azt híresztelte, hogy a sorozás nem kötelező és a „jó császár” ellen irányul. E mítosz terjesztésére alapot szolgáltatott az a tény, hogy a parasztok egyes helyeken, az egykori kincstári állapotokhoz képest bizonyos veszteségeket szenvedtek. Ellensúlyozására szeptember 24-én öt román képviselő felhívást adott ki, amelyben méltatták többek között a jobbagyság eltörlését.⁶²

A megye újoncjutaléka 3593 főt tett ki; 898-at azonnal kellett kiállítani. Az összeírás a legtöbb helyen csendben történt meg. Több helyen azonban a sorozás elleni elégedetlenség helyi agrársérelmekkel kapcsolódott össze. Barrán szeptember 2-án elűzték a bizottságot és másnap birtokba vették a földesúr erejét. Rakitán vagy 50 botokkal feltegyvertett falusi letépte a sorozási hirdetőt, de valamennyire megnyugodtak, midőn felvilágosították őket, hogy a nemzetőri szolgálat egyúttal megszűnik. A legnagyobb méretű mozgalom október 21-én Facseton indult meg, ahol az Erdélyből érkező honvédek le akarták fegyverezni. Másnap a helyszínre érkezett alispán, Vasile Fogarassy és Ioanescu kapitány lecsendesítette a kedélyeket. A bulcsi és bégai kerületben az alispán azzal ért el eredményt, hogy az újoncok bevonulását nem fogják erőszakolni a törvény királyi szentesítéséig. A megye erőszak alkalmazására csak elvétve tett kísérletet, például Szerb-Ohabán.

A kormány Gyürky főispánt és Pascu képviselőt bízta meg a sorozás irányításával. A főispán gyorsan kibújt azzal, hogy az országgyűlésre utazik és ezért Pascu segítségére egy bizottságot nevezett ki. A képviselő hamarosan búcsút mondott a forradalom ügyének, a bizottság pedig tehetetlennek bizonyult.⁶³

Több eredménnyel kecsegtetett a Murgu hívei felé kezdeményezett nyitás. Az összes megüresedett megyei hivatalokat velük töltötték be (Vasile Nicolaevici, Vasile Albini stb.). Október elején a helyzet némiképp elmozdult a holtpontról és tíz nap alatt 110 önkéntes jelentkezett. Ezekhez járult a megye által toborzott 61 nemzetőr és a bányavidék 76 embere. Az újoncokat Csákovára irányították.⁶⁴ Az alig 4000 fős, de jól szervezett temesvári várőrség, igyekezett hatósugarát kiterjeszteni. Október 27-én elfoglalták Lugost, ahonnan a nemzetőrség egy része Fischer kapitány vezetésével

⁶¹ I. D. SUCIUR. CONSTANTINESCU: Documente. II. 716., 717.

⁶² S. DRAGOMIR; II. 31–32. ALA. I. 31., IV. 217–218., 338., Temesvári Egyetem Könyvtára, kéziratára, Vukovics iratok 37., VUKOVICS SEBŐ, i.m. 389.

⁶³ Ibidem. 17., 41., AL. 1431., 1467., 1502., 1524. Ak. mss. rom. 1059/74., 77.

⁶⁴ AL. 1467., 1485., 1499., 1518/1848. ASBÓTH LAJOS, i.m. 126.

Oravicára vonult vissza. A temesvári főhadparancsnokságnak nem sikerült Vukovicst letartóztatnia, sőt meglepően gyorsan megszervezte a Bánság többi részének védelmét. Újabb csapatok toborzása mellett mozgósították a bányavidék gazdasági erejét. November 25-én például a bányavezető jelentette, hogy Aradra új szállítmányt küldött. Vukovics igyekezett az ágyúöntés megszervezésébe is bevonni a Bánság erejét. Ugyanakkor nem kis gondot jelentett a császáriak által elfoglalt bányahelyek menekültjeinek eltartása.⁶⁵

A császári csapatok offenzívája Boksa—Resica—Szászka irányában elakadt, és Temesvár 40–60 km-es hatókörzetében hullámzó harc alakult ki. Csupán december 25-én sikerült Bokst végleg és Resicát elfoglalniuk, ekkor azonban már napirenden volt a Bánság kiürítése és az összes magyar erők összpontosítása a Tiszához. Sajnos — amit Kánitz és Vukovics is hangsúlyoz — a hadműveletek hovatovább elvadultak. A császári csapatok Pascu és Popovita segítségével román parasztokat mozgósítottak elnézve a földesurak, sőt a városiak elleni támadásaikat. Azzal hitegették őket, hogy az összes földet birtokba vehetik, de nem egyszer valósággal maguk előtt hajtották őket. Kánitz fájdalommal állítja szembe a Resica eleste alkalmával történt vérengzést az Ezeres, Ternova, stb. ellen végrehajtott megtorlásokkal a honvédek vagy a nemzetőrök részéről. Kánitz arra is rámutat, hogy a császáriak a velük kapcsolatba lépett román vezetőket saját autonóm terület ígéretével ámították.⁶⁶

Lugoson a császáriak a közigazgatást egy vegyes bizottságra bízták. 14 tagjának (6 magyar, 6 román és 2 szerb), hatalma azonban csekély volt. A letartóztatások egyre folytak. Börtönbe került Balogh László, Vasile Nicolaevici, Nicolae Bojinca stb.⁶⁷

A következő hetekben a lugosi román liberális vezetők jórésben csatlakoztak az erdélyiek kezdeményezéséhez, akik Béctől engedményeket reméltek. Kánitz arról számol be, hogy 1849. január 23-án August Treboniu Laurian balázsfalvi kanonok és Popasu brassói esperes útba ejtették Lugost Olmütz felé utaztukban, hogy csatlakozzanak a delegációhoz, amely egy autonóm román koronataromány létrehozását kérte a birodalom vezetőitől. Emlékiratuk indokolásában hivatkoztak többek között a bánsági szabads csapatok kiállítására valamint négy ottani zászlóalj kiegészítésére is. Erőfeszítéseik azonban eredménytelenek maradtak, a március 4-i birodalmi alkotmány figyelmen kívül hagyta igényeiket. Ugyanakkor Lugoson olyan hírek terjedtek el, hogy Bálcescu az osztrák intrikákkal szemben fel óhajtja nyitni az illetékesek szemét. Hasonló nézeteket tulajdonítottak a Lugoson átutazó hat havasalföldi forradalmárnak, elsősorban Magheru tábornoknak, aki, mint más forrásból tudjuk, később felajánlotta szolgálatait Kossuthnak is.⁶⁸

Krassó megye elfoglalása 1849 fordulóján a császári csapatok által, további lehetőséget nyitott Rajasics pátriárka tervei számára is. A szerb vajdaság császári elismerése (1848. december 15.) majd alkotmányos biztosítása arra készítette a pátriárkát, hogy nyeregbe érezze magát. Elsősorban egyházi téren intézkedett, és a rendelkezésre elhurcolt versec-karánsebesi püspök helyébe Patrachie Popescut, saját emberét nevezte ki. A Vajdaság újdonsült fővárosában február 9–10-én saját elnöklete alatt tartományi kormányt alakított („Odbor”). Ebbe bevonta Vasile Fogarassyt is. A Temesvárra rendelt lugosi vezetők viszolyogva mentek oda. Marcu esperes csak a lugosi császári parancsnok biztosítása után indult el. Ioanescut viszont figyelmeztették, hogy ne agitáljon. Mindössze Pascu halmozta el dicsérrel a pátriárkát, és ezért

⁶⁵ Aradmegyei Múzeum, MR 5904., ÁLA. V. 191., 200., 272., VI. 14., I. 35., 42., 49. Kánitz Simon i. m. 1896/18–20. 185–188, 205.

⁶⁶ Ibidem 174., 187. VUKOVICS SEBŐ, ki. m. 387., 389–391., 405. VAHOT IMRE; Honvédek könyve. Pest, 1861. III. 22. I. BOROS: Evenimentele. 36–37.

⁶⁷ Ibidem. 29–30, Ak. 275/1956/169.

⁶⁸ ILARION PUȘCARIU: Mitropolia românilor ortodocșidin Ungaria și Transilvania. Sibiu, 1900. 10–13, 21–23. KANITZ SIMON. i. m. 1895/198–199. 1896/3–6.

jutalmul a politikai osztályon kapott hivatalt. Egyesek azonban mégis hitelt adtak románbarát ígéreteinek, mint például Udrea lugosi polgármester. Mivel a mocsonyiak máris állást foglaltak Rajasics intézkedéseivel szemben és a császárhoz külön küldöttség menesztését fontolgatták, a pátriárka a románokat szinte kivétel nélkül törölte kormányzata soraiból. A maga részéről ő sem volt valami elégedett, mert a császári parancsnokság Temesváron leszedette a szerb zászlót, a szerb csapatokat pedig német vezénylet alá helyezték. Az „odbor” is lényegében működésképtelen volt. A császári szolgálatba szegődött Ambrózy (a bánági konzervatív földesurak vezetője) csalódottan emlegette, hogy a robot és tized visszaállítása helyett a románok és a szerbek harcát érte meg.⁶⁹

Kánitz emlékirata több adatot közöl a krassói románság érlelődő hangulat-változásáról. A döntő fordulat 1849 tavaszán, Bem győzelmei nyomán következett be. Bem április 19-én bevonult Lugosra. A Közlöny beszámolt a lelkes fogadtatásról és arról, hogy a papok térdenállva áldották meg a honvédeket. Petőfi, aki Bem kíséretében volt, beszámolt arról, hogy az elmenekült lakosság visszatért, mivel értesült arról, hogy az otthoniakat nem bántják. A szórványos kilengésekkel szemben a tábornok a tőle megszokott szigorúsággal járt el. A jó hangulatot elősegítette Karánsebesen kiadott rendelete, amelyben a só árát 50 %-kal csökkentette.⁷⁰

A Duna déli partján belépésre várakozó Bălcescu örömmel nyugtázta Bem sikereit, és kiemelte a románok jelenlétét csapataiban, valamint 300 hadifogoly csatlakozását a honvédekhez.

Kossuth komoly fenntartásokkal fogadta Bem erdélyi és bánági intézkedéseit, azonban a román képviselőkkel folytatott tárgyalásai nyomán gyakorlatilag szabad kezet engedélyezett a bánági helyi vezetőknek. Május 19-én újjá alakult Krassó tisztkara, és mellőzték az elmúlt év tavaszán hivatalban maradt konzervatív elemeket. Az első illetve másodalispán Makkai Sándor és Gheorghe Ioanovici lett. Az öt főszolgabírói állás közül hármat a románoknak jutattak (Gheorghe Atanasievic, Ioan Faur és Vasile Nicolaevici). Vasile Borodan és Nicolae Bojină csendbiztosok lettek. A többi állást a magyar liberálisok és mindkét árnyalatú románok között osztották meg. Fülepp kormánybiztos lelkükre kötötte, hogy a néppel szemben „emberi bánásmódra” van szükség. A két megüresedett mandátumra Fülepp Sándort (Oravica) és Vasile Nicolaevici-et (Facsád) választották meg, ami szemmel láthatóan kielégítette a bányász és paraszt választók igényeit. Az újoncok kiállítása a jelek szerint most már komolyabb ellenállás nélkül folyt.⁷¹

Fontos előrelépés történt az egyházi és iskolai kérdésben is. Fülepp már a tisztújításkor elismerte a verseci egyházmegye krassói részén a Lugoson megválasztott Vuia vikárius illetőségét. Május 31-én Horváth Mihály vallás és közoktatásügyi miniszter ideiglenesen megerősítette a lugosi gyűlés választotta vikáriusokat; feladatuknak szabta meg az üresedésben lévő plébániák betöltését és a nép felvilágosítását. Véleményt kért a görögkeleti kongresszus ügyében és jelölteket a minisztériumban szervezendő megfelelő ügyosztály személyzetére nézve. A tanácsosi állásra Gheorghe Atanasievici lugosi főszolgabíró is kombinációba került. Steichescu temesvári vikárius azonban lényegében a kongresszus megtartása ellen működött. E magatartás háttérében végső fokon a lugosi gyűlés elutasító határozata keresendő, valamint az a félelem, hogy a kongresszuson a szerbek valamilyen formában meghiúsíthatják a románok számára a döntést a különálló nemzeti egyház kérdésében.

⁶⁹ Ibidem. 1895/205., 1896/10–11, 30–34. VUKOVICS SEBŐ, i. m. 431–432. S. DRAGOMIR: II. 508–509. NICOLAE CORNEANU: Monografia Caransebeş. Caransebeş. 1940. 347–348.

⁷⁰ Közlöny, 1849. IV. 26. V. 1. Honvéd, 1849. V. 28. KÖVÁCS ENDRE:

⁷¹ Közlöny, 1849. V. 30. Pesti Hírlap, 1849. VI. 3. Drapelul, 1904. VI. 26., VII. 0. Temesvári Egyetem Könyvtára, kéziratár, Vukovics iratok 64.

Kétségtelen, hogy mind a verseci, mind a temesvári vikárius széleskörű szervező munkát kezdett és gyakorlatilag helyi szinten létrehozták a román egyházat. Számos támogatójuk is akadt. A forradalom után jónéhányan börtönbe kerültek, mint például Stoichescu temesvári vikárius, Ilie Paulescu nagykastélyi, Stefan Peteu temességi, Stan Iliev temesvári plébánosok stb. Ignatie Vuia pedig emigrált.⁷²

A bánsági román iskolák ügyét (kb. 500) Lugos székhellyel Vicentiu Babes vette át. Igyekezett biztosítani az iskoláztatást, a tanítók helyzetének rendezését és a szerb befolyás kiküszöbölését.⁷³

A megváltozott katonai helyzetben Bălcescu átkelhetett a Dunán, sőt Mehádián május 20-án Bemmel is tanácskozott. Javaslaival Bem Kossuth Lajoshoz utasította, de máris 2000 katonát ígért arra az esetre, ha sikerül a román légió beindítása. Nem tartozik tanulmányunk körébe a debreceni és pesti tárgyalások menete. Tény azonban, hogy július 14-én Szegeden Kossuth, Bălcescu és Boliaie által aláírt „megbékélési tervezet” a korabeli európai követelmények között is előremutató dokumentum volt. Krassói viszonylatban intézkedései a lugosi gyűlés követeléseinek nagy részét biztosította, az államegység megőrzése mellett. A román nemzetiség törvényes elismerésének elve összekapcsolódott az anyanyelv széleskörű alkalmazásával a közigazgatás, a törvénykezés és a nemzetőrség vezényletének terén. Gyakorlatilag falusi szinten egyértelműen román nyelvű adminisztráció bevezetésére került volna sor, míg megyei szinten mind a magyar, mind a román hivatalos nyelvként szerepelt. Egyházi és iskolai téren a különálló román rendszer elismerést nyert. Megegyezés született a román légió felállítására is.⁷⁴ Sajnos az együttes császári és cári támadás közepette gyakorlati alkalmazására nem kerülhetett sor. Ugyanerre a sorsra jutott a Szegeden megszavazott nemzetiségi törvény is.

Nem feledhetjük, hogy Krassó megyében folytak az utolsó kísérletek a forradalom megmentésére. A temesvári csatavesztés után (augusztus 9.), a honvédség egy része déli irányba vonult vissza. Facseton Bem tárgyaló asztalhoz ült Murguval, és terveket fontolgattak, hogy Világos után valójában mit is tehetnek. A körülmények azonban erősebbnek bizonyultak, és augusztus 25-én az ellenforradalmi erők már az egész Bánságban úrrá lettek.⁷⁵

⁷² GH. CIUHANDU: Sase documente si citeva cuvinte despre pretepopul Dimitrie Stoichescu-Petrovici. *Analele Banatului*, 4-12/1931. 151–153. MISKOLCZY AMBRUS: Egyház és forradalom. Budapest, 1991. 250.

⁷³ GEORGE JOANDREA: Vicentiu Babes ca director distriktuel de scoala. Lugoj, 1903. passim.

⁷⁴ Lásd: SPIRA GYÖRGY: A magyar forradalom 1848–49-ben. Budapest, 1959. 564–567. I. GHICA, i.m. 30., 41–42., 84., 106., 120–130.

⁷⁵ Ibidem. 148., 154–155., KOVÁCS ENDRE, i.m. 634–639.

A CSANÁDI EGYHÁZMEGYE 1848/49-BEN

Írta *JUHÁSZ KÁLMÁN*, a kéziratot sajtó alá rendezte
és jegyzetekkel ellátta *LOTZ ANTAL*

JUHÁSZ KÁLMÁN EGYKORI BEVEZETÉSE (1948)

Ezen cikk szemelvény a szerző terjedelmesebb kéziratából. Részben a régi csanádi püspöki levéltár (Temesvár) adatain épül fel. Kizáróan csanádi egyházmegyes adatokra szorítkozik, ezért Horváth Mihály életének ismertetésével sem foglalkozik behatóan.

1. EGYHÁZMEGYEI VISZONYOK

Vérzivataros nyárba fulladt a márciusi derüs tavasz. A vértelen forradalmat véres háború váltotta fel. Versec, Fehértemplom, Écska, Perlasz hangos volt a puskaropogástól, még éjjel is világos a gyújtogatásoktól. Lehullott a lepel a bécsi kormány kétkulacos politikájáról. Egymásután visszavonták az engedményeket.¹ Végül kimondták a magyar független önállóság megszüntetését. Azt hitte a „dacos merevség” izzó felbuzdulásában, hogy ha összefog, a pokol kapui se vesznek erőt rajta, a „körmönfont ravaszság” ellenben hűvösen számított: Végső esetben a cár túlnyomó erejére.² Meggyilkolták a fegyveres erők főparancsnokát, a Bécsből kinevezett Lamberg Ferenc grófot.³ Ezzel nyíltan kitört a forradalom.⁴ Egy évszázad távlatából tárgyilagosan mérlegelve az akkori politikai helyzetet, elfogadhatjuk ezt a megállapítást: A forradalom előidézésében főbenjáró bűnt a bécsi kamarilla követte el.⁵ Ismeretes, hogy az uralkodó feloszlatta az országgyűlést⁶ és az országot haditörvények alá vetette. Az országgyűlés azonban tovább is együttmaradt, folytatta működését, és megalakította a Honvédelmi Bizottságot.⁷

A csanádi egyházmegyét ebben az időben még a Lonovics József püspöktől joghatóságilag szabályszerűen kinevezett helynök,⁸ Róka József kormányozta. Segítségére volt a csanádi székeskáptalan, illetve consistorium. (Püspöki szentszék). Állást kellett foglalniuk: Alávetik-e magukat a császári rendeletnek, vagy hűek maradnak-e a magyar kormányhoz? Hamarosan⁹ határoztak: Elvetették a császári rendeletet, és továbbra is elismerték a magyar kormányt. Temesvárot, a csanádi

¹ M 132. 143. 151.

² M 145. A dacos merevségen Kossuthot, a körmönfont ravaszságon Kossuth gyűlöljét, Metternichet érti.

³ 1848. szept. 28.

⁴ „Hic sumit initium jam publice erumpens rebellio”. (Hám János emlékiratai. M 147.) — A forradalom kezdete 1848. március 15., a szabadságharcé 1848. szept. 11.

⁵ M 148.

⁶ 1848. okt. 3.

⁷ H 90 — Az Országos Honvédelmi Bizottmány 1848. szept. 15-én alakult meg, s 21-én kezdte működését.

⁸ Azelőtt Fábry Ignác volt a helynök (=vikárius), akiről még újból bőven szó lesz. Fábry 1848. aug.-ban leköszönt.

⁹ 1848. okt. 12.

püspökség és székeskáptalan székhelyén báró Rukovina György altábornagy, várparancsnok kihirdette az ostromállapotot.¹⁰ Egyelőre, amíg ellenség nem közeledett, nem csukatta be a várkapukat, de nyilatkozatot tett közzé, hogy a Honvédelmi Bizottmánynak nem fogad szót, és az országos zavarok lecsillapultáig a várat senkinek sem adja át. Megtartották az utolsó városi közgyűlést, és ugyanazon a napon, melyen a Csanádi szentszék állást foglalt a császári pátens ellen,¹¹ lefegyverezték a nemzetőrséget.¹²

Rukovina tábornok még ugyanazon hónap folyamán átiratot intézett a Püspöki Szentszékhez, és ennek kézbesítésétől számított három óra alatt „világos és határozott” nyilatkozatot kívánt a következő kérdésekre:¹³

1. Törvénytelennek ismeri-e el a jelenlegi magyar kormányt?

2. Elfogadja-e egész terjedelmében a folyó hó 3-án kelt királyi rendelkező leiratot?

3. Aláveti-e magát feltétlenül a temesvári várostrom állapotának, és az itt alakult Haditanácsnak?

Az átiratot magyarul így indokolták: „Elkerülhetetlenül szükséges, hogy a Haditanács pontosan ismerje a Consistorium politikai véleményét, és felfogását. Ezekre a pontokra határozott válasznak a kiadását annál inkább megkívánja, mert különben a Haditanács kényszerítve leend a jelenleg fennálló Consistoriumot felosztani, és helyébe az ügykezelés folytatására egy ideiglenest alakítani.”¹⁴

A Consistorium átlátta a helyzet súlyosságát. Bekövetkezett a hatvan évvel ezelőtt¹⁵ megszűnt állapot: Az egyházmegye tekintélyes része „osztrák” uralom alá került, és csak a Marostól északra fekvő terület maradt meg „magyar” joghatóság alatt. Püspökével és a Marostól északra eső terület híveivel kapcsolatot csak magyar területről nyerhetett. A Consistorium tehát elhatározta, hogy az összeköttetés megszakításának elkerülése, továbbá szabadságának megőrzése céljából Temesvárról áttesszi a székhelyét Makóra.¹⁶ A Rukovina-féle felhívásra Róka József püspöki helynök elnökletével még aznap üléseztek, és kijelentették:¹⁷ „A püspöki Consistorium minden világi hatalomtól független hatóság. Az egyházi és hazai törvények értelmében egyedül a megyéspüspököktől függ. A Haditanács rendelkezéseit tehát nem fogadja el, a többire nézve már nyilatkozott.” Mihálovits József, tb. kanonok, püspöki irodaigazgató — aki évekkal később zágrábi érsek, majd bíboros lett — és Hopf János püspöki titkár már néhány nappal ezelőtt Temesvárról Pestre utaztak. Ezután Róka József püspöki helynök Oltványi Pál szentszéki jegyzővel egy alkalmi makói szekerre rakta a legfontosabb iratokat, és északra indultak. Csak ezután küldték meg a Consistorium választását Rukovina bárónak.¹⁸

Róka püspöki helynök Makón a püspöki székházban rendezte be a helynöki hivatalt.¹⁹ Az egyházmegyei papság részére körrendeletet bocsátott ki.²⁰ Ezt Oltványi szentszéki jegyző fogalmazta meg. Éppen ezt a körlevelet körmölte, amikor meg-

¹⁰ 1848. okt. 10.

¹¹ 1848. okt. 12.

¹² K 357.

¹³ 1848. okt. 28.

¹⁴ A 18.

¹⁵ Mint ismeretes, a passzarováci békétől az anyaországhoz való csatlólásig (1718–1779) a Temesi Bánság közvetlenül a bécsi hatóságok kormányzása alatt állott. Vármegyéket a török hódoltság előtti idők nyomvonalai mentén csak itt nem alakítottak újjá. Tehát nem volt főispán, alispán. –egyházilag pedig a temesvári-névben újra csanádi-püspök nem volt a magyar püspöki konferenciák tagja.

¹⁶ Valószínűleg abban is megállapodtak, hogy a káptalan egy része Temesvárott marad, és itt Lonovicsától püspöki helynök kinevezését kéri a Temesközre kiterjedő joghatósággal.

¹⁷ 1848. okt. 28.

¹⁸ Vajon a magyar kormányt, vagy az októberi császári pátentet fogadja-e el?

¹⁹ 1848. okt. 31-én érkezett Makóra. Az itt sokszor előforduló püspöki székház fogalmán a még 1750-es években Engl püspöktől megkezdett püspöki nyaraló értendő. Néhány kisebb szoba hozzáépítésével azonos a mai „Szervita” kollégiummal, a Csanád Vezér téren.

²⁰ 1848. nov. 2.

érkezett Pestről Hopf János püspöki titkár. Róka is, Oltványi is keménykötésű férfiak voltak. De Hopf még túl is tett rajtuk. Nem volt megelégedve a körlevél szövegezésével. A temesvári parancsnokra vonatkozó „néhány túlkemény kifejezéssel felcífrázva” nyújtotta át Oltványinak letisztázásra. E körirat nem is tévesztette el hatását és célját. Azon példányokat, amelyek a temesközi espereskerületnek mentek volna, lefoglalta a posta. Eljuttatták Rukovina várparancsnok kezébe. Ő eddig is gyűlölte Róka vikáriust, amiért nem hirdette ki proklamációját. Most éktelen haragra lobbant, lázadónak jelentette ki Rókát a Haditanács nevében, s ezt nyomtatott nyilatkozatban falragaszon is kifüggesztette. Egyidejűleg pedig maga elé idézte Rókát.²¹

A csanádi egyházmegyét a hadiesemények és a közlekedési nehézségek két részre osztották. A Marostól délre Temesvár székhellyel Fábry Ignác fölszentelt püspök vette át a helytartói tisztséget.²² Elnöklése alatt az itteni consistorium Schuller, Gabriel, és Konrád kanonokokból, valamint Grosseck, Hoffstaedtner temesvári plébánosokból, és Dollenz papnevelői vicerektorból állott.²³ A Marostól északra Makón Róka József püspöki helynök kormányzott. Kiegészítette a Consistoriumot három itteni plébánossal, és a Makóra áthelyezett papnevelőintézet tanáraival.²⁴ Utóbbiak készségesen vettek részt a Consistorium munkájában, mert előadásokat nem tarthattak: A kispapok beálltak honvédnek.²⁵ Így éppen a temesvári consistorium az u.n. Temesközt, a makói pedig a Marostól északra eső területet adminisztrálta.

2. A SZABADSÁGHARC

Horváth Mihály, az újonnan kinevezett csanádi püspök 1848 karácsonyát Makón töltötte. Innen az újév első napjaiban²⁶ visszaindult Pestre. Azonban Cegléden már hírlett, hogy a fővárosból a magyar katonaság hátrál²⁷ és a vasúti síneket maga után elrontotta. Nagynehezen sikerült Horváthnak eljutnia Szolnokra, onnan kocsin Makóra. Eszerint Horváthnak „nem volt része sem abban, hogy az országgyűlés²⁸ és a kormány a haza védelme végett Debrecenbe tette át székhelyét, sem abban, hogy békeajánlattal küldöttséget indított a császári fővezérhez.”²⁹ Makóról érdeklődött: van-e rá Debrecenben szükség? „Nem szeretném Debrecenben henyéssel tölteni az időt, midőn Makón tanácsaimmal és papjaim buzdításával valami jót mégiscsak tehetek.” Kimondottan nyomort hozott egyházmegyéjére a magyar katonaság kivonulása a Bánátról. Valódi népvándorlás indult meg. Naponként látta a püspök a Maros jobbpartján „szívrepesztő szerencsétlenségüket.” Amint Debrecenbe ment³⁰ első dolga volt, hogy segílyt eszközöljön ki „földönfutó papsága” részére. Ezt írja: „*Nemzetünk*

²¹ 1849. febr. 15-re.

²² Lonovicstól nyert joghatósággal.

²³ K 358.

²⁴ Makó, Szeged, Csanádpalota.

²⁵ K 358.

²⁶ 1849. jan. 4.

²⁷ Jan. 5. este.

Horváth Mihály fölszentelt pap volt, de nem fölszentelt püspök. Általában az ilyen, már püspökké kinevezett papnak jogában áll viselni a püspöki jelvényeket addig is, míg püspökké szentelése és beiktatása meg nem történik. Kötelessége a római kinevezéstől számított 2 hónapon belül fölszenteltetni magát. A hadiesemények voltak az okai, hogy nála ezen aktus húzódott, majd el is maradt. Helytelenek és tudománytalanok tehát az olyan sajtó-megjegyzések, hogy HM aposztata püspök lett volna. Az igaz, hogy külföldön utóbb polgári házasságot kötött, amivel automatikusan laikussá vált. Hazafiúi és tudományos érdemei miatt elnézték neki, hogy hazatérése után időnként ünnepi egyházi ornátusban jelent meg. De maga is tudta, hogy oltárnál nem funkcionálhat, és idehaza a közvélemény csak halála után tudta meg kinti házasságát.

²⁸ 1848. dec. 31.

²⁹ H 99.

³⁰ 1849. márc. 10. körül. H 100.

élet és szabadságharcában alig tüntette ki magát hazafias magatartásával valamelyik egyházmegyei klérus annyira, mint a csanádi.” „Legnagyobb lelkesedéssel budították híveiket, ezért több papot hónapokig börtönben sanyargattak, most pedig, midőn januárius közepén Damjanich serege a Bánságból kivonult, a papság nagyrésze Szeged és Makó vidékére volt kénytelen menekülni és mindenből kifosztva, 15 plébános, 3 káplán, és 3 más pap a legsürgősebb segítségre szorul.”³¹ Keresztrel és fegyverrel indult a papság nagy része a szabadságharcba. Meg voltak győződve, hogy ezt a háborút a bécsi udvar kényszerítette a nemzetre, ebben résztvenni becsületbeli kötelesség!³² *Karg Magnus* szárcsai plébános³³ a szabadságharc kitörésekor önként jelentkezett a Lehel-huszárok közé és kitarott Világosig. Vitézségéért őrnaggyá nevezték ki. A fegyverletétel után Temesvárott kazamatákban volt elzárva.³⁴ *Kornis József* papneveldei tanulmányi felügyelő az aradi táborhoz került, mint katonalelkész.³⁵ *Rózsafi Pál*³⁶ egyházmegyei hatósági engedéllyel távozott honvédelelkési szolgálatra.³⁷ Midőn e célból Pesten jelentkezett, ezt mondták neki: „Előbb zászlóaljakra van szükség”. Rózsafi erre, miután németajkú születi nevét megmagyarosította, közkatonának beállt a pattantyúsokhoz.³⁸ Résztvett a schwechati csatában, Budavár ostromában, és egyéb ütközetekben,³⁹ végül kinevezték honvédelelkésznek az I. hadtesthez. Feljegyezték róla, hogy mint ilyen is kardot viselt.⁴⁰ *Bokányi József* szőregi káplán⁴¹ beállt honvédeknek, a temesvári csatában megsebesült, és ebbe belehalt.⁴² *Kovács István* bocsári lelkész⁴³ mint katona, őrnagyi rangig vitte.⁴⁴ A szabadságharc után Törökországba menekült és nem tért többé vissza.⁴⁵ *Magyari Lajos* teológiai tanár az Aradot ostromló honvédeknel volt tábori lelkész. Az aradi Szentháromság-szobor előtt mondott híres beszédében kitartásra buzdította a népet. E beszédét a magyar kormány kinyomtatta és ezerszámra osztogatta a honvédek között.⁴⁶ *Kőszeghy Antal*⁴⁷ fehértemplomi káplán is bevonult honvédeknek.⁴⁸

Kispapok is résztvettek a szabadságharcban. „Amikor az 1847/8-as tanév végén bezárultak a szeminárium kapui, az ifjú leviták a szent szabadság érzetével tértek haza a szülői otthonba.”⁴⁹ Így: *Bán Károly*⁵⁰ II. éves teológus önként beállt katonának és százados lett egy vadászzerzedben.⁵¹ *Bolesznay Antal* filozófusnövendék a Bánságot elhagyva⁵² nemzetőrségbe lépett,⁵³ majd a torontáli önkéntes zászlóaljba. Fokozatosan

³¹ H 101—102. A kormány évi 300 Ft fizetést utalt ki számukra, és a teológiai tanárok fizetését is magára vállalta.

³² M 181—182.

³³ Pappá szentelték 1836-ban, 1842-től szárcsai plébános.

³⁴ Kegyura, Schrodtr József, az utolsó vranai perjel és Csávossy Ignác közbenjárására kiszabadult, és előbbi pályájára visszatért. A 78.

³⁵ 1848. nov. 10. A szabadságharc után Makón káplán, majd Gyoronon plébános. Úgy látszik kivétel volt: szépszerével megmenekült. K. 360.

³⁶ Családi neve: Rosen.

³⁷ Főlszentelték: 1847. máj. 4.

³⁸ Tüzérek.

³⁹ 1849 nyarán.

⁴⁰ K 360.

⁴¹ Főlszentelték: 1844.

⁴² K 360.

⁴³ Főlszentelték: 1838.

⁴⁴ „Vigiliarum magister superior”.

⁴⁵ K 360—361.

⁴⁶ Lásd a „kompromittált papok” közt.

⁴⁷ Főlszentelték: 1848.

⁴⁸ 1849. jan. 19.

⁴⁹ M 167.

⁵⁰ Böhm volt a családi neve. K 354.

⁵¹ 1849 után visszatért a szemináriumba, és 1852-ben szentelték.

⁵² 1849. jan. havában.

⁵³ 1849 február.

tizedes, őrmester, végül hadnagy lett. A kisbecskereki, majd facségi csaták után bujdosva került az osztrák hadseregbe való besorozást.⁵⁴ *Csermely Sebestyén*⁵⁵ III. éves teológus főhadnagy lett. A harcok megszűntével⁵⁶ bebörtönözték.⁵⁷ *Hobscha Boldizsár*⁵⁸ Temesvárott jeles eredménnyel végezte a bölcséletet, föl is vették teológiára⁵⁹ azonban mielőtt hittudományi tanulmányait megkezdte volna, belépett a 3. sz. vörössapkás zászlóaljba, őrmester lett, a temesvár-kisbecskereki csata⁶⁰ után Mehádiánál küzdött, majd kimenekült Vidinbe.⁶¹ *Konrád József* II. éves pázmánita belépett a híres 33-ik zászlóaljba, főhadnagy lett, résztvett a világosi fegyverletételen, ezután lecsukták.⁶² *Nagy Pál* szintén a 33. zászlóaljbán⁶³ lett tiszthelyettes. Pestre hurcolták, az Újépületben töltött három hónap után besorozták. Elvitték Bécsbe, Prágába, majd Kőniggraetz várába.⁶⁴ *Németh József*⁶⁵ aki szegedi volt, és utóbb segédpüspök és helynök is lett, ezidőszert másodéves bölcsész-kispap volt.⁶⁶ Ő Guyon tábornok seregébe lépett, majd résztvett a temesvári csatában.⁶⁷ *Patala Károly* másodéves teológus⁶⁸ egy vadászrezdben szolgált. Súlyosan megsebesült, kolerába is esett, már halálhírért is költötték. Ám felgyógyult, és 49 után újból szemináriumi felvételért folyamodott.⁶⁹

Őrajtuk kívül behivonyíthatóan honvéd volt még a következő tíz kispap, Csikoss József, Gémesy Károly, Halassy⁷⁰ Endre, Hildenstab Károly, Konrád József, Kovács Ferenc, Kreuzperger György, Kristóf János, Kürthy Károly⁷¹ és Várady András.⁷²

Tévedett Windischgraetz, amikor Pestre történt bevonulásakor⁷³ azt hitte: „A fővárossal együtt meghódította az alföldi rónát, a Dunántúl lankáit, a bércecs Felföldet, s az erdélyi hegyvölgyeket.”⁷⁴ Az elnyomottak vitézül küzdöttek, és egyik diadalt a másik után aratták. Az udvari reakció túlnyomó erejével mégsem bírt az ország. Az ismert eseményeket a világtörténelemből tudjuk: az olmtüzi nyilatkozat⁷⁵ Magyarországot bekebelezi Ausztriába; Kossuth erre kimondatja Magyarország önállóságát és

⁵⁴ A fegyverletételen után visszatért kispapnak. 1852-ben szentelték fel.

⁵⁵ Családi neve Fuchs Sebő. Nákófalván született.

⁵⁶ Visszatért a papnevelőbe, de csak külső hallgatóként.

⁵⁷ 1850-ben besorozták osztrák katonának, a Corinini-ezredben főhadnagy is lett. Életét mint Torontál vármegye árvaszéki elnöke fejezte be. K 353.

⁵⁸ Verseccen született.

⁵⁹ 1848. júl. 18-án, a következő tanévre.

⁶⁰ 1849. aug. 3.

⁶¹ Onnan visszatérve, belépett a szemináriumba, 1852-ben szentelték. K 354.

⁶² Majd besorozták osztrák katonának, — többévi szolgálat után hazakerült, kinevezték Szeged város kamarásának. TBC-je már 1860-ban sírbavitte. K 353.

⁶³ 1848. aug. 13.

⁶⁴ 1849. nov. 1-én betegség címén hazabocsájtották. Dec. 18-án visszavették kispapnak, és 1853-ban szentelték. (Uo.)

⁶⁵ Született: 1831. ápr. 20.

⁶⁶ Az 1847/48-as tanévben.

⁶⁷ Megmenekült az osztrák hadseregbe való besorozástól. Alkalmatlanként bizonytalan időre szabadságolták. Erre visszatért a papnevelőbe. Az 1848/49-es tanévben elsőéves teológus, 1854. aug. 24-én pappá szentelték. A püspöki udvarban működött. 1871-ben csanádi kanonok, 1874-ben fölszentelt püspök és püspöki helytartó. 1879-ben választott szkópiai püspök. 1899—1908: apostoli adminisztrátor, a püspöki szék megüresedésekor (1911. máj. 10—28.) káptalani helynök, majd 1916-ban bekövetkezett haláláig újra püspöki helynök.

⁶⁸ 1847—48-ban.

⁶⁹ Később az osztrák tisztek bünténynek minősítették a honvédségbe való önkéntes jelentkezést, ezért Patala így adja elő: „Miótan az 1848/49. tanév még nem nyílt meg, néhány hónapig a szegedi esperesplebános vendégszeretetét élveztem. De miután nem akartam tovább terhére lenni, beálltam honvédnek.” K 354—355.

⁷⁰ Halassy eredeti neve Hájek volt.

⁷¹ Krünnner eredeti nevét pedig Kürthyre magyarosította.

⁷² K 353. — Mindezeknek később sorsát a lassan nyomdakész „Csanádi onomasztikon” fogja tartalmazni.

⁷³ 1849. jan. 5.

⁷⁴ M 185.

⁷⁵ 1849. ápr. 4., „Oktrojált alkotmány”.

függetlenségét, sőt a Habsburg-Lotharingiai háznak a trónfosztását is,⁷⁶ a kormányzónak kikiáltott Kossuth éppen a csanádi püspököt, Horváth Mihályt nevezi ki kultuszminiszterre.⁷⁷⁻⁷⁸ E minőségében a cári hadsereg beavatkozásának hírére a minisztertanács határozata alapján valamennyi vallás lelkészeinek meghagyta⁷⁹ „Május 27-től három héten át minden vasárnapon és az első és második hét csütörtökeire a népet beszédekben a szabadságharc ernyedetlen folytatására, áldozatkésztségre, és annak idején felkelésre buzdítsák, a római és görög katolikusok egyházi körmeneteket tartsanak, s Istenhez könyörögjenek igazságos fegyvereink győzelméért, ellenségeink megszegényítéséért, a nép vallási és polgári szabadságának fenntartásáért, és azért, hogy a népnek erőt, buzgóságot, kitartást, áldozatra való készséget adjon szabadságának megvédésére. Június 6-án felekezeti különbség nélkül országosan nemzeti bűjtőt kell tartani, hogy Isten hatalmas segedelmét szent ügyünk gyámolítására ezáltal is kiérdemeljük.”⁸⁰ E rendelet kibocsátásával a kormány a „világtörténelemben páratlan módon a belügy- és kultuszminisztert bízta meg abban a meggyőződésben, hogy nemzet e rendelet felhívásának vallásos ihletettséggel fog megfelelni.”⁸¹ Horváth Mihály maga is megfogalmazott egy imádságot. Ezt a katolikusoknak minden nap, mise és vecsernye után az Oltáriszentség kitétele mellett kel felolvasni. Utána a templom összes harangjait húzzák meg. A felkelés kihirdetése esetében pedig a főpásztorok és papok ünnepi öltözetben álljanak a nép élére, és a vallás mindenható szózatával buzdítsák a népet a vallási és polgári szabadságnak megoltalmazására, s hogy a béke napjai Isten dicsőségére, minél hamarébb bekövetkezzenek.”⁸² Szegeden 8000 példányban, és más városokban is újra meg újra kinyomatták Horváth imádságát. Román nyelven maga Horváth nyomatta ki 5000 példányban. Ebben kéri Istent: „Miként szívtelen, hitszegő király öldöklő, pusztító hadainak megverésében és kiűzésében megsegíttette, segítse meg őket a cári hadsereg ellen is, melyet az áruló fejedelmi család akar behozni leigázásunkra.”⁸³ Elsők voltak a beregmegyei „oroszlány” katolikus papok, akik lelkesedéssel jelentették Horváthnak: „harcolni fognak a cári sereg ellen! Az ima, a milliók imája az Egek Urához fog felhatni!” Ugyanakkor azonban kérték a minisztert: Tegyén valamit a honvédek „hajmeresztő, ég- és földrendítő” káromkodása ellen. Tiltsa el büntetés terhe alatt a káromkodást! Horváth ezt válaszolta: „A harcosok szitkozódásait, mint a műveletlen kebel parlag kinövéseit, melyek ez esetben csak hazánk zsarnokai ellen kitörő bosszús elkeseredésnek lehetnek nyilatkozványai, fokként a nevelés jótékony melege fogja elfonnyasztani; de a kormány is igyekezni fog a rossz szokás kiirtására.”⁸⁴

„Mivel a hazát rendes eszközökkel megsegíteni már lehetetlen,” Kossuth kormányzó és valamennyi miniszter aláírásával felhívás jelent meg „kereszties népháború” kihirdetésére. Ezt a templomokban a lelkészek, a község piacán az elöljárók harangzúgás közt hirdessék ki. „Ragadjon keresztet a lelkész és vezesse népét a vallás és szabadság oltalmára” Horváth miniszter külön felhívást intézett valamennyi vallás lelkészeihez: Betört az országba a cári hadsereg, hazánk polgári és vallás-szabadságának legyilkolására, Európa népei magunkra hagytak bennünket. De nem kell csüggedni, mert bátor és elszánt népet legyőzni nem lehet. Lelkesítsék a népet az önvédelem végső harcára: harangzúgással, imádkozással intsek kötelelességteljesítésre —

⁷⁶ 1849. ápr. 14-től.

⁷⁷ Kossuth kinevezése: 1849. ápr. 14.

⁷⁸ Horváth Mihály kinevezése: H 109., a Szemere-kormány. — benne Horváth Mihállyal — megalkult 1849. május 1-én.

⁷⁹ 1849. máj. 18. E nap a kormánytól meghirdetett Keresztesháborúé is.

⁸⁰ H 119–120.

⁸¹ H 119.

⁸² H 120.

⁸³ H 120.

⁸⁴ H 121.

ha pedig az ellenség a határra lép, álljanak híveik élére, legyenek a hazának Kapisztrán Jánosai, s vezessék őket az élet-halál szent harcára, a diadalra!⁸⁵

Alig három és fél hónapig tartó minisztersége alatt öt helyen működött Horváth Mihály.⁸⁶ Utoljára Szegeden. „Mikor a kormánynak Szegedről is menekülnie kellett, Csanád püspöke, a kultuszminiszter az 1514. évi keresztesháború történetírója, mellén vörös kereszttel jelent meg a táborban, azon vidéken, ahol egyik elődjét, Csáky Miklós püspököt Dózsáék karóba húzták. Mindhárom minőségében — püspök, történetíró, kultuszminiszter — jól tudhatta, milyen felelősséget vállalt magára nemzetével és a történelemmel szemben, amikor a világ utolsó keresztesháborújának egyik legfőbb szervezője lett. Püspökök és történészek hajdan is viselték a keresztesháborúk vörös keresztjét, de Horváth az első és utolsó, aki ezt miniszterként viselte. Utóbb bírái, mint más győztesek a püspök-elődeiből, Szent Gellértet és Csáky Miklóst halálra ítélték.⁸⁷ Egy külföldi költő és hírlapíró mondta róla: „Derék historikus, püspök in partibus infidelium, afféle Amiensi Szent Péter az íróasztal mellett, és Kapisztrán János a békében. Önkénytelen élő előszó egy soha el nem kezdődött keresztesháború történetéhez.”⁸⁸

3. VAE VICTIS!

Minden lelkesedésnél, vitéz ellenállásnál erősebb volt az udvari reakció túlnyomó hatalma. Már csak napok kérdése volt 1849 augusztusában a minisztérium bukása. Ugyanakkor Horváth Mihály másik méltóságának, a püspöki kinevezésének visszavonását közölte a Wiener Zeitung. Búcsút vett édesanyjától Szegeden⁸⁹, akit többé nem is látott. A kormány többi tagjával Aradra távozott.⁹⁰ Ez pontosan olyankor történt, amikor Horváth jogszerűen székelye, Temesvár, a magyarok utolsó rohamát is visszaverte, ideiglenes székelye, Makó pedig az ellenség kezére került.⁹¹ Szőregén, majd Temesvárnál is vereséget szenvedtek a honvédek.⁹² Ekkor⁹³ Kossuth kijelentette: „Most már a kormányzást addigi alakjában, meghatározott helyen folytatni nem lehet, és így Görgeynek a felhatalmazást megadván, legjobb a kormánynak feloszlania és menekülnie, ahova lehet.”⁹⁴ Horváth eme lemondás fontosságára való tekintettel nem elégedett meg Kossuth egyéni nyilatkozatával, minisztertanácsot akart tartani. Ellenben Kossuth 2 óraker, másik két minisztere fél 3-kor elmenekült — így tanácsot ülni lehetetlen. Ezért utolsó helyen ő is aláírta a Görgeyre átruházó okiratot, és 4 óraker ő is elutazott.⁹⁵ Harmadnapon⁹⁶ a diktátorra kinevezett Görgey Arthur a cári hadsereg előtt — éppen Horváth egyházmegyéjében, Világoson — letette a fegyvert.⁹⁷

Miután a túlnyomó haderő megszállta hazánkat, 3 felfogás járta. A *semlegesek* vártak, majdcsak megmutatkozik egy kibontakozás. A *dinasztikusok*: Mária Terézia, s egyéb, minket szerető Habsburgokra emlékezve, bizalmukat Ferenc Józsefhe

⁸⁵ H 122.

⁸⁶ H 132.

⁸⁷ H 123.

⁸⁸ HEINRICH LEVITSCHNIGG: Kossuth und seine Bannerschaft. II. 38.

⁸⁹ 1849. júl. 1.

⁹⁰ 1849. aug. 1.

⁹¹ 1849. aug. 4. H 144.

⁹² H 145.

⁹³ Másnap, 1849. aug. 11. volt. Ekkor értesült a temesvári vereségről. H 145.

⁹⁴ H 145.

⁹⁵ Horváth Mihályon kívül csak két miniszter ellenjegyezte Kossuth szózatát a nemzethez. H 146.

⁹⁶ 1849. aug. 13.

⁹⁷ H 145—146.

helyezték. A radikálisok végig Kossuthban tartottak ki.⁹⁸ Exponáltsága miatt a papság nagy része kínos helyzetbe került. Az óvatosabbakat is a „császáriak rebellisnek, a Kossuth-pártiak schwarzgelbeknek tartották”.⁹⁹ Rimely Mihály pannonhalmi főapát írja önéletrajzában: „valóban szánalomra méltó volt az egyházi rend helyzete, mert az osztrákok őket magyaroknak, a magyarok pedig őket osztrákoknak tartották.”¹⁰⁰ Az eseményekhez közelálló és részben a szabadságharc idejében élt kortársak elbeszéléseiből értesült krónikás így adja elő ezt a helyzetet: „Mi sem vala könnyebb, mint 1848/49-ben a honárulás gyanujába esni, ki kényszerítve vala a császárt is, a hazát is szolgálni. Jött a császári rendelet: Ki kellett a szószéken hirdetni; ha nem tette, honáruló, halálfia volt a lelkész. Ha a német rendeletét hirdette ki, büntette a magyar. Ha a magyarét, büntette a német. Jött a magyar hadsereg, ezt kellett szívesen fogadni, jött a német, azt is szívesen kellett ellátni. Megtudta a magyar, hogy a plébánián német vezér vagy tiszt — hivatlanul! — evett-ivott-mulatott, kész volt a hazaárulás gyanuja és bűne. Jött a német és megtudta, hogy itt magyar tábornok tanyázott, kész volt a löpor és ólom. (Pulver und Blei.)”¹⁰¹

Fábrý Ignác temesvári helynök akkor, amikor Windischgraez hadsereg-főparancsnok már az ország fővárosában állomásozott, ezt a felfogást vallotta: Céltalan minden további vérontás, a békét és nem a háborút kell szolgálni.¹⁰² „Szíve legtisztább sugallata szerint ezt a politikát szolgálta; de nem a Kossuth-kormány ócsárlásával vagy becsméréssel. Ez távol is állott szelídségétől.”¹⁰³ Jóindulatú ember volt, segített, akin lehetett. Nem volt ellentét közte, és a másik részen helynök Róka József, makói vikárius közt. Amikor Rókat a temesvári várparancsnok halálra kereste, saját személyének veszélyeztetésével közbenjárt érte. Úgy látszik, valaki fölbiztatta, hogy elsimítandó a mérges ügy. Ezért kérte Rókat: Térjen vissza Temesvárra, igazolja magát a felségsértés címen a hadbíróshoz terjesztett váddal kapcsolatban. Sikertelenül Fábrynak kiengesztelnie Rukovina tábornokot, aki megígérte, hogy a szemináriumban eltöltendő egyházi börtönnel megúszhatja ez ügyet. Róka mégis jobbnak látta, hogy magyar területen maradjon, mert állítólag Horváth M. püspök megígérte, hogy ő kapja a Hám Jánosnak Szatmárból Esztergom érsekévé való kinevezése miatt megürült szatmári püspökséget.¹⁰⁴ Tény, hogy Róka nem ment Temesvárra. Közeleddel a haditörvényszék által kitzított határidő. Fábry eltökélte, hogy a nehéz közlekedési viszonyok ellenére személyesen keresi fel Rókat Makón, élőszóval rábeszéli a temesvári útra. Oltványi, aki szem- és fültanu volt, így részletezi.¹⁰⁵

A makói püspöki nyaralóban épp ebédelt Mihalovits József, provikárius, Hopf János titkár és Oltványi Pál szentszéki jegyző. Róka helynök Horváth M. püspök hívására távol, Debrecenben volt akkor. Váratlanul betoppant a harangozó. Lélekszakadva jelenti. „A parókiáról ideküldött az esperes úr.”¹⁰⁶ Ott van Fábry vikárius úr Temesvárról. Kiszomboron elfogták a nemzetőrök, bekisérték a város-házára. Onnan a plébániára hozták. Délután Szegedre viszik és felakasztják.” Oltványi futólépésben sietett a plébániára. Ennek udvarát nagy néptömeg lepte el. „Iszonyúan káromkodtak és nagyon furcsákat beszéltek.” Két nemzetőr állt egy tiszttel a plébánia-iroda előtt, és csitították a népet, megakadályozva, hogy betörjenek a lakásba. Oltványi

⁹⁸ M 226.

⁹⁹ M 212.

¹⁰⁰ „Exsistentia sacri ordinis vere commiseratione digna erat; quoniam ab Austriacis pro Hungaris, ab Hungaris pro Austriacis habeamur.” M 212.

¹⁰¹ A 261.

¹⁰² Bizott a császár és Windischgraez ígéreteiben, és ezt a felfogását elősegítette az 1849. jan. 20-i püspökkari pásztorlevél.

¹⁰³ M 210.

¹⁰⁴ A 264.

¹⁰⁵ Oltványi Pál, szentszéki jegyző. V. ö. A pg. VII.

¹⁰⁶ Makra Imre.

ismerte a tisztet, s ez beeresztette. Több szobán áthaladva, az ebédlőben megtalálta Fábryt. Asztalnál ült az esperesplébános, két káplán társaságában. Mellette két nemzetőr állt. Fábry fájlalta, hogy Rókával nem találkozhatott Makón, pedig kizárólag az ő kedvéért tette meg Temesvárról az utat. Elbeszélte, hogy január végén kivonult a magyar sereg a Bánátból. A védelem nélkül maradt lakosok egy része a szerbektől való félelmükben Szegedre, Makóra, a Marostól északra menekült. Magukkal hozták menthető ingóságait. Óbébán a plébánián megszálltam, és közöltem utazásom célját.¹⁰⁷ Biró Fülöp plébános minden áron lebeszélni kívánt. Azonban megmaradtam elhatározásom mellett, és másnap reggel¹⁰⁸ értem Kiszomborra. Ott zűrzavar uralkodott, mert épp előző napon üzték vissza a nemzetőrök a betörni készülő szerbeket. Lármáztak, szidták a császárt, a katonaságot, a rácokat. Főleg akik idefutottak, és Makót is veszélyben látták. „Ezek miatt lettünk földönfutókká” kiáltották. Megszántam a menekülőket, és csitítottam őket. Ezt mondatam: Kár volt elmenekülni. Bízunk kell, hogy a rend és béke helyreáll. A császárt ne szidják, mert nem tudja, hogy miket követnek el az ő nevében. Valamint az osztrákoknál elég volt Kossuth nevének említése a halálra és várfogságra, a magyaroknál pusztán a császár említése hazaárulás volt.¹⁰⁹ Egy menekülő elkeseredésében botot emelt rám és kiáltott: Üssük agyon, ez is a rácok spionja! Ebben ugyan megakadályozták, de ide-oda lökdöstek, míg végre egy odaérkező nemzetőrtsízt kiszabadított, és a tömeget így csillapította le: „Fogolyként Makóra kísérjük, és átadjuk a vármegyei hatóságoknak.”

Makón megengedték Fábrynak, hogy a plébánián lakjék, amíg a jegyzőkönyveket elkészítik. Délután érte jött a tiszt, aki Kiszomboron elfogta. Hintóba ültette maga mellé, a bakon kocsis és egy nemzetőr ült. Elindultak Szegedre. Ott átadták a foglyot, és két napig őrizték a szegedi várban. Innen Debrecenbe, majd a nagyváradai vésztörvényszék elé került. Váradon megengedték neki, hogy vizsgálati fogságát a nagypréposti székházban töltsse.¹¹⁰ Egyes hírlapok¹¹¹ halálos ítéletet követeltek részére. Azonban a kiszombori vizsgálat semmi terhelő adatot nem szolgáltatott, így a vésztörvényszék a honárulás alól fölmentette.¹¹²

Fábryhoz hasonló sorsban részesült a „magyar” hatóságok részéről kanonok-társa, az egy ideig szintén vikárius Oltványi István. „Elretentő példa gyanánt el akarták égetni.”¹¹³ Kreminger Antal szegedi prépost-plébánost¹¹⁴ és Hoffstaettner Ferenc temes-külvárosi esperest javadalmából elmozdították, Biró Fülöp óbébai, Hulányi János bakovári, Farkas Antal niczkyfalvi és Arleth József csanádi plébánosokat szintén elzáratták. Biró Fülöp azelőtt mint táborigazgató szolgált Olaszországban. Óbébán árvíz idején¹¹⁵ csónakkal látogatta meg főkegyháza híveit. Áldozatkészségéről az a feljegyzés maradt fenn az ő idejében telepített Kűbekháza történetéből, hogy ennek imaháza és iskolája költségeihez 150 Forinttal járult hozzá. Akkor ezen összeg egy községi tisztviselő egészévi fizetése volt.¹¹⁶

107 1849. jan. 8.

108 1849. jan. 9.

109 A 271.

110 Bémer László váradai püspök kieszközlésére, e püspököt az önkényuralom kötéláltali halálra, majd kegyelemből 20 évi vasban töltendő várfogságra ítélte.

111 *Temesvidéki Újság*, 1849. febr. 10.

112 Úgyét a polgári törvényszékhez tették át. Fábry ennek intézkedését a radnai kolostorban várta meg. Temesvárra visszaérkezésekor nagy örömmel üdvözölte a lakosság.

113 M 212.

114 REIZNER: Szeged története. II. 153–155.

115 Ezen árvíz 1830-ban volt.

116 Nem valószínű, hogy Biró, Hulányi és Farkas behódoltak az elnyomó osztrák hatóságnak. Viszont Arleth csanádi pléb. kétségtelenül nem rokonszenvezett a honvédekkel. Erről saját naplói tanuskodnak a csanádi plébánián. A *Historia Domust* idézi: SZENTKLARAY JENŐ: Csanádegyházmegyei plébániák története. Temesvár, 1898. 692–694.

Sokkal nagyobb azok száma, akik felfogásukban az említett „harmadik csoportba” tartoztak, és mindvégig kitartottak Kossuth politikája mellett. Ők érezték igazán, hogy mi az a *Vae Victis!* Jaj a legyőzötteknek! Csaknem egyidőben vette át Fábry Ignác¹¹⁷ Temesvárot az egyházmegye déli rész kormányzatát, és br. Mayerhoffer tábornok a legfőbb katonai parancsnokságot.¹¹⁸ Fábry benső kapcsolatot tartott fenn a hatóságokkal, hogy eljárhasson a szabadságharcban kompromittáltak érdekében. Mayerhoffer és főtisztjei gyakran voltak Fábry vendégei, és készséggel jártak a kezére.¹¹⁹ Midőn Fábry meghagyta¹²⁰ a még Makón tartózkodó Oltványi Pál szentszéki jegyzőnek, hogy szállítsa vissza a Temesvárról Makóra cipelt hivatalos iratokat, cédulát mellékelte e szöveggel: „Mondd meg annak az úrnak (Róka Józsefnek)¹²¹, hogy ne hallgasson senki szavára, hanem jöjjön ő is minél előbb Temesvárra, szerencsétlen ügyét-baját így hamarabb lehet elintézni. Előbb-utóbb úgyis elfogja őt a katonaság, mert már ki van adva az elfogatási parancsolat.” Oltványi legott¹²² teljesítette helynöke rendelkezését: Összecsomagolta az irattárat, és 3 nap múlva¹²³ már jelentkezett Temesvárott. Az említett cetlil mégse nyújthatta át Rókanak. Időközben¹²⁴ Schlick osztrák tábornok ugyanis bevonult Makóra, és előle a megyei tisztviselőkkel Róka is elrejtőzött¹²⁵ a makói rét Gingéc névű részén. Schlick a püspöki székházban szállt meg, és másnap követte a magyar sereget. Egy megbízható ember által Oltványinak még sikerült Fábry céduláját Rókához kézbesíteni. Temesvárra mégsem sikerült eljutnia. 20 évi fogságra ítélte az osztrák hadbíróóság a szabadságharc leverése után.¹²⁶

Fábry vikárius megegyezett Mayerhoffer tábornokkal abban, hogy a kompromittált papokat az egyházi hatóság, egyházi bíróság „consistorium” elé állítja, és ennek ítéletét a hadbíróóság elfogadja. Ez a büntetés jóval enyhébb volt, mint amiket Haynau szabott ki a Görgey-hadsereg elfogott papjaira. „Börtönjük vagy a máriaradnai ferences klostrom volt, vagy pedig a temesvári papnevelde. Fábry körlevélben szólította fel az espereseket: Tegyenek jelentést az oly papokról, aki 48/9-ben fegyvert ragadtak, vagy állomáshelyüket elhagyták.¹²⁷ Négy-hat heti penitenciára elzáratta a harcban résztvevő papokat, utána újból alkalmazta, többnyire egészen másik kerületben, de régi rangjának megfelelő plébánián. A fegyverhasználat ősi egyházi jogi kánonok szerint defectus lenitatis (Szelidség hiánya) így irregularitást von maga után. Egyházi szolgálatra való alkalmatlanságot jelent ez. Fábry felhatalmazást járt ki, hogy a kánonok az esperesek ez alól a hozzá fordulók feloldozhassák.¹²⁸ Nehezebb volt a helyzet a hírnév hiánya (defectus famae) miatt irregularitásba esett papok sorsánál. Ezeknél nem fegyver, hanem politikai magatartás miatt történt ítélet. A Kriegsrsrat, hadbíróóság ezekkel szigorúbban járt el, és a püspökök úgy akarták a hadbírókat enyhíteni, hogy az ilyen papokat javadalomvesztéssel sújtják.¹²⁹ Fábry fölszólította az

¹¹⁷ Fábry már azelőtt, Lonovichtól kapott joghatóság folytán püspöki helynök volt, még az 1848. márciusi események előtt. Nyáron leköszönt, ekkor Lonovics Oltványit nevezte ki helytartójává, majd újra Fábryt. Mivel Horváth Mihály nem nyerte el a római pápa jóváhagyását, nélkülözte az egyházi jurisdíctiót. Temesv. püsp. lev. tár. Protocollum Vicariale 1849/1. K 370.

¹¹⁸ Fábry 1848. aug. 14-én érkezett Temesvárra. Mayerhoffer valamivel később. A 368.

¹¹⁹ A 269.

¹²⁰ 1849. aug. 15.

¹²¹ Mihelyt Lonovics értesült Róka esetéről, legott meghagyta neki, hogy rendezze ügyét a temesvári parancsnokságnál. Azonban sem Lonovics levele, sem Fábry nem találta Rókát Makón.

¹²² 1849. aug. 18.

¹²³ Szintén aznap, aug. 18.

¹²⁴ 1849. aug. 3.

¹²⁵ 1849. aug. 2.

¹²⁶ Később részben kegyelmet nyert: „Amnestia ex parte”. A máriaradnai ferences kolostorban töltötte fogságát, és ott is halt meg 1858. máj. 17-én.

¹²⁷ 1849. aug. 25.

¹²⁸ „Ecclesiasticos in tribunali conscientiae ab irregularitate defectus lenitatis absolvendi.” K 366.

¹²⁹ Megfosztotta a Consistorium javadalmaitól: Adáms Kristóf, Bódy Antal, Sverteczky János plébánosokat, továbbá a kánonoki címétől Mihálovits Józsefet. K 366.

ilyeneket:¹³⁰ Folyamodjanak fölmentésért. Vaskos ügyiratcsomót őriz a Temesvári Levéltár „kompromittált papok” jelzettel.¹³¹

Ugyanez történt a többi püspöki székhelyen is. Az önkényuralom egyik első lépése: kényszeríteni az egyházak hatóságait, hogy adják ki a nemzet nagy eseményeiben résztvevő papok nevét és működését. Az ilyen anyagokat később összegyűjtötték és ikatatókönyvekben kivonatolták. A temesvárit kutatta Kováts Sándor, a századfordulón élt teológiai tanár. Panasz: Az iratok zöme nemcsak hogy eltűnt, de még Consistoriális jegyzőkönyv megfelelő lapjait is kivágták ollóval.¹³² Meszlényi megírta, hogy kiknek és mikor állt ez érdekében.¹³³ Hogy mégis sikerült ezeket összegyűjteni, az annak is köszönhető, hogy 18 évvel utóbb, a kiegyezéskor, még sok élő tanu volt.

Az egyes szabadságharcos papok esetei:

Ádám Kristóf rékasi plébánost¹³⁴ Temesvárott állították bíróság elé. Védekezése: „A magyart ismerni kell. Ha megnyertük rokonszenyét, mindent el lehet vele érni, ezért beszéltem a magyarok szájaize szerint”.¹³⁵ A szentszék javadalmától megfosztotta¹³⁶ — *Brassy József* csatádi pléb.¹³⁷ fél évig¹³⁸ volt elzárva.¹³⁹ — *Berecz Imre*¹⁴⁰ haditörvényszék s a szentszék elé került¹⁴¹ — *Bobik Gusztáv* nagybecskereki káplán¹⁴² másfél éven át bűnhődött¹⁴³ — *Bódy Antal* karánsebesi esperesplébános¹⁴⁴ a szabadságharc után teljes évet bújdosott, majd a püspöki szentszék elé került.¹⁴⁵ — *Dániel Marcel* verseci plébánost *Duschek Ede* nevű káplánjával elhurcolták Zimonyba, ahol mindkettőt bebörtönözték, a verseci templom elé pedig akasztófát állítottak.¹⁴⁶ Fábry vikárius mindent megtett érdekükben.¹⁴⁷ Bizonyos, hogy meghaltak, de nem tudjuk, hogy milyen halálban — valószínűleg akasztófán.¹⁴⁸ — *Gonzecky János* mezőhegyesi plébánost¹⁴⁹ már egy héttel a világo

¹³⁰ 1850. ápr. 16.

¹³¹ „Sacerdotes compromissi”.

¹³² Protocollum Consistorii 1849/50. K 367. 2. jzt.

¹³³ M 250.

¹³⁴ Nagyszentmiklóson született, Pozsonyban végezte a filozófiát és jogot. Temesvárott a teológiát. Két évig volt segédlelkész, majd teológiai tanár. Mielőtt Rékasra került, plébános volt Bogsánban, és Királykegyén (Königsgnad).

¹³⁵ Nemcsak képzett, hanem derült kedélyű, bátor fellépésű ember volt. Fogolytársai tanácsot kértek tőle, hogyan segítsenek magukon? Brassaynak ő ajánlotta, hogy öltönnön rongyos ruhát, húzzon lukas csizmát, és tetesse magát hülyének. E fogás állítólag sikerült. — Szintén K 367.

¹³⁶ Kiszabadulása után adminisztrátor lett Kisbecskereken, majd Liebinger. K 367.

¹³⁷ Kecskeméten született 1801-ben, papszentelése: 1825. Több helyen volt segédlelkész, 1836 óta Csatádon plébános.

¹³⁸ 1849 okt.-tól 1850 márc.-ig.

¹³⁹ Fogsága alatt Pap István helyettesítette.

¹⁴⁰ Született 1825-ben, ordinálták: 1848. jún. 20.

¹⁴¹ „Anno 1850 purificationes obtinuit tam a judicio bellico, quam a consistorio”. K 367.

¹⁴² Született Bocsáron 1824-ben, pappá 1847. júl. 27. szentelték.

¹⁴³ „Sine applicatione 1 anno et 6 mensibus”. K 367.

¹⁴⁴ Született Szegeden 1804-ben, itt végezte a filozófiát is. Pesten volt teológus, ahol le is doktorált. Fölszentelték 1827-ben. Oravicabányai káplán, majd teol. tanár, aulista, 1831-től plébános Szeged-Rókuson, 1833-tól Karánsebesen. 1849-ben a kormány kinevezte a váradi kerület tankerületi főigazgatójának. K 367.

¹⁴⁵ 1851-ben zichyházi lelkész, 1867–81: Makói prépost-plébános. K 368.

¹⁴⁶ K 368. Juhász K. e. szavai inkább a káplánra érvényesek.

¹⁴⁷ K 368. Dánielt még az 1858-as sematizmus említi, mint aki 1787-ben születvén, akkor rektor volt.

1861-ben már ő sem élt.

¹⁴⁸ A temesvári püsp. levél.-ban erre nézve nincsenek adatok.

¹⁴⁹ Budán született, Szatmáron szentelték pappá. A Bécsben állomásozó Don Miguel-háziezred tábori lelkésze lett. Mikor Leonhardt tábori püspök gazdag alapítvánnyal nevelőintézetet akart alapítani altisztek és közkatonák gyermekei részére, Gonzecky kieszközölte, hogy ezt a tervét Magyarországon, Szatmáron vigye keresztül. Ehhez IIám János is jelentős összeggel járult hozzá. Gonzecky is eljárt Szatmára, az intézetet a szatmári irgalmasnővérekre bízta, ő pedig az építkezések befejezése után visszatért csapat-egységéhez. 1842-ben volt ez, utána Olaszországba helyezték, és éppen 48 tavaszán került Mezőhegyesre. E község egyházilag akkor még nem állt a csanádi püspökök felügyelete alatt. A katonai méneshirtokon

fegyverletétel előtt¹⁵⁰ elfogták, és a hirhedt pesti Újépületbe hurcolták. Tizenkéttagú haditörvényszék ítélkezett fölötte. 60 lapra terjedt a vádirata. Forradalmi imát mondott a hazáért és a magyarok győzelméért, felolvasta a szöszékről Kossuth decemberi kiáltványát, majd a debreceni trónfosztó határozatot, Horváth Mihály proklamációját is a népfölkelés megszervezéséről, és e célból körmenetet is tartott. Súlyosbító körülménynek vették, hogy tábori lelkésze volt a közös hadseregnek. Épp az aradi vértanuk napján¹⁵¹ „durch Strang” (kötél) halálra ítélték, kettő nap múlva végre is hajtották. Egy szemtanu szerint a siralomházban víg kedélyű volt.¹⁵² Lelke bátor, sőt a koporsóját saját költségén megrendelte, hogy ne heverjen takaró nélkül. Utolsó szavai: „Isten veletek bajtársak! Néhány perc múlva együtt leszek Streithtel.”¹⁵³ — *Kerényi Ferenc*¹⁵⁴ écskai káplán¹⁵⁵ mint tábori lelkész szolgált a magyar seregben¹⁵⁶ a radnai kolostorban kellett e miatt penitenciát végeznie¹⁵⁷ — *Köszeghy Antal* káplán¹⁵⁸ nyolc hónapig szolgált a magyar honvédeknel,¹⁵⁹ ő is a radnai ferences kolostorban végzett penitenciát.¹⁶⁰ — *Követs András* szőregi plébánost¹⁶¹ a temesvári Szentszék állami nyomásra javadalomvesztésre ítélte,¹⁶² és a Szőreggel határos Kübekházán húzta meg magát.¹⁶³ — *Magyari Alajos* teol. tanárt¹⁶⁴ az aradi várban hadbírótság elé állították.¹⁶⁵ — *Mihalovics József* tb. kanonokot, aki püspöki irodaigazgató és egy ideig provikárius volt,¹⁶⁶ négy esztendőre ítélték el, egyházilag pedig megfosztották a kanonoki címtől is.¹⁶⁷ — *Pfeiffer József* szentannai esperest¹⁶⁸ a Consistorium megfosztotta javadalmától,¹⁶⁹ a hadbírótság pedig várfogságra ítélte.¹⁷⁰ — *Róka Józsefet* már említettük. A 48-as idők püspöki helynöke és temesvári apátkanonok

volt ugyan 1785 óta pap, de az a tábori püspök beosztottja volt, és katonai anyakönyveket vezetett. Szent György-templomát 1846-ban építették, egy sajátos stílusban a ménteleppel és laktanyákkal. V.ö.: BÖRÖVSKY S: Csanád vm. története. 1897. II. 391.

¹⁵⁰ 1849. okt. 6.

¹⁵¹ 1849. okt. 8.

¹⁵² Kovács őrnagy.

¹⁵³ Streith Miklós aradmegyei Paulis szülőtte. Családjuk Budára költözött, ott tanult, és a fehérvári egyházmegyében lett pap. Mint boglári plébános, hósi halált halt. A 42—48. Gonczeczky sírja ismeretlen, a kivégző katonák a helyet a földdel egyenlővé tették. A mezőhegyesiek 1941-ben táblát állítottak emlékére a templom falán.

¹⁵⁴ Eredeti néven Kerndler.

¹⁵⁵ Született Temesvárott 1825-ben, papszentelés: Pest, 1848. okt. 28.

¹⁵⁶ 1849 jan-ban jelentkezett szolgálatra.

¹⁵⁷ Fábry helynök 1849. nov. 3-án alkalmazta. Valószínűleg előzőleg a semináriumban töltötte le a kiszabott egyházi büntetést. K 368.

¹⁵⁸ Született 1824-ben, a Krassó-megyei Szentilonán. Pappá szentelve: 1848-ban. Egyideig Fehérvár-templomban segédlelkész.

¹⁵⁹ 1849. jan. 19. — aug. 13. közt honvéd.

¹⁶⁰ „Sub censura Radnensi” 1851. jún. 14.: Ismét káplán Katalinfalván. K 368.

¹⁶¹ Született Horgoson, 1800-ban, a papszentelést 1823-ban kapta, Szőregen 1839. óta plébános, utána Kiszomborra került, ahol meghalt 1863-ban.

¹⁶² „1849 mense septembris sententia consistoriali beneficio privatus”. K 368.

¹⁶³ „In Kübekház privatam ducit vitam” Autobiografia K 368.

¹⁶⁴ Született Szentannán 1817-ben. Pesten végezte a teológiát, és doktori diplomát is szerzett. Nagyváradon szentelték pappá 1840-ben. Filozófiai és teológiai tanár volt.

¹⁶⁵ Kivágta magát a hadbírótság előtt, és a püspöki szentszéknel is igazolni tudott. Így 1849 szept-től 1851 nov-ig segédlelkész lehetett Aradszentmártonon. 1851 dec-től Pankótán esperesplébános. Meghalt 1888-ban. K 360. említü bámulatos emlékezőtehetségét.

¹⁶⁶ Született Torontáltordán, felszentelték 1836-ban. Segédlelkészi éveit után püspöki titkár, tb. kanonok. 1849-ben 4 hónapig helyettes püspöki helytartó (provicarius) Makón.

¹⁶⁷ Miután több mint két évet töltött fogságban, 1852-ben káplán, 1854-ben újbudapesti esp. plébános, 1861-től Temesvár-Gyárvarosban plébános. Ugyanekkor visszanyerte kanonoki címét, 1868-ban vaskai reális apát, 1870 márc-ban címzetes püspök, májusban zágrábi érsek. 1877-től bíboros. Meghalt 1891-ben. K 369.

¹⁶⁸ Született Pesten 1800-ban. Pappá ordinálva: 1823. Karkáplán, majd 1835-ben Újszentannán plébános.

¹⁶⁹ 1849 nov.

¹⁷⁰ „Usque Febr. 1852 captivus Olumicii”. Ezután segédlelkész Eleken, majd plébános Németságon (Segenthou) és Világoson. Meghalt mint apátkanonok 1883-ban. K 369.

később kegyelmet nyerve, mint szerény nyugdíjas, a radnai kegyhelyen élte le végnapjai.

*Ruzsinszky Kornél*¹⁷¹ hat hónapon át katonai őrizet alatt állott.¹⁷² — *Sáry Mihály* temesvári papnevelőintézeti lelkiigazgatót¹⁷³ „büntetésből” kihelyezték káplánnak.¹⁷⁴ — *Szűts Antal* kisteleki plébánost¹⁷⁵ bebörtönözték.¹⁷⁶ *Sverteczky János* kisbecskereki plébánost megfosztották javadalmától.¹⁷⁷ — *Tóth Ferenc* nagytószegi (Heufeld) plébánost¹⁷⁸ lemondatták javadalmáról.¹⁷⁹ *Vuchetich Ferenc* ruszskabányai plébánost¹⁸⁰ a császári kapitány a 48-as időkben tanúsított magatartásáért elővezettette, és 25-öt akart ráveretni. E botbüntetéstől ugyan megszabadult, de Temesvárra hurcolták, és ott öt hónapra¹⁸¹ lecsukták.¹⁸²

Nem volt túlzás eszerint Horváth Mihály püspöknek, a szabadságharc későbbi történetírójának állítása: A csanádegyházmegyei papság derekasan kivette részét a szabadságharcból.

Az átdolgozó-hagyatékgondozó megjegyzése:

Juhász Kálmánnak minden hallgatója emlékezik arra, hogy az egyháztörténelem óráin sokszor sajnálkozott, hogy 1948 óta papi személy historikus könyvet nem publikálhat. Saját műveiből kiemelten is felsorolta, hogy már kész a csanádmegyei papság 1848/49-es eseményeiről egy könyve. Erről nemcsak előszóban tett említést. A Csanádvármegyei Könyvtár 43. sz. alatt kiadott, 1947-es keltezésű kötetén (ahol addig JK-nak 10 könyve jelent meg) a belső borítón is megemlíti három sajtórakész műve

¹⁷¹ Született a nógrádmegyei Szécsényben 1810-ben, kassai megyés pappá szentelték 1831-ben. Átlépett a csanádi egyházmegyébe 1837-ben.

¹⁷² „Per sex ferme menses anno 1849 sub custodia militari constitutus erat”. 1850-ben rékasi plébános. Verseci apátplébánosként halt meg 1887-ben. K 370.

¹⁷³ Született Szegeden 1820-ban. Pesten végezte a teológiát 1844-ig. Ekkor prefektus, majd spirituális 1849-ig.

¹⁷⁴ Kisjenői káplán 1850-től Tornyán. K 370. szerint kompromittált pap volt.

¹⁷⁵ Született Szeged, 1803. Vácott, Pesten és Temesvárott végezte a teológiát, Makón szentelték pappá 1826-ban. 1835-től volt Kisteleken plébános. — Még az 1960-as években is úgy élt emléke Kisteleken és főleg Szeged-Rókuson, mint nagy Pecsovicsnak.

¹⁷⁶ A távolléte alatt kirendelt helyettes ezt jegyezte föl: „Initio mensis Augusti 1849 exmissus sum Kistelekinum, ubi mensibus Augusti et septembris sub incaptivatione ejatis parochi parochiam administravi”. K 371. — A rókusi kormányhű és „Kossuthos” egymást váltó plébánosokról lásd bővebben Jászai Géza: A szegedi Szent Rókushoz címzett plébánia 100 éves története. Szeged, 1905.

¹⁷⁷ K 366.

¹⁷⁸ Született Budán 1800-ban, papszentelés: 1823. Nagytószegen plébánoskodott 1832 óta.

¹⁷⁹ Anno 1849 parochiam resignavit. K 371.

¹⁸⁰ Született a horvátországi Brindelben, 1811. Teológiát Temesvárott tanult, még Lonovics szentelte föl 1835-ben, a püspöki kápolnában. 1838-tól Ruszskabányán volt plébános.

¹⁸¹ 1849 augusztustól dec. 21-ig.

¹⁸² Ezután visszatért állomáshelyére, 1884-ben nyugalomba vonult, és 1889-ben halt meg Ruszskabányán. K 371.

E jegyzetanyag végére kívánkozik, hogy az egyik főszereplő, aki majdnem áldozata lett egy félreértett fanatizmusnak, Fábry Ignác volt. A Bach-korszakban kinevezték megyéspüspöknek Kassára. Ott meghalt 1867. június 24-én. Nagyon sok csanádi papot menekített meg, mint e fejezetekben láttuk, Haynau önkényétől, ezért ha élete nem is tartozik a csanádi, hanem inkább a kassai püspökség történetének krónikása alá, de 1852-ig itt élt, és sok jótette miatt megérdemli az utókor hálaátját.

A közismert 1848/49-es szakirodalomhoz új szempontokat nyújt ANDICS ERZSÉBET: Az egyházi reakció 1848-ban. (Forradalom és szabadságharc 1848/49. Szikra.) PAMLENYI ERVIN: Horváth Mihály. Bp., 1954. ROZSA GYÖRGY—SPIRA GYÖRGY: 48 a kortársak szemével. Budapest, 1973. Kossuth Lajos Összes Munkái XII—XV. köt. Sajtó alá rendezte SINKOVICS ISTVÁN, BARTA ISTVÁN. Budapest, 1953—1955.

között. Miután halála előtt úgy végrendelkezett, hogy kézirat-anyagát a Csanádi Székeskáptalan örökli, a káptalan személyemet bízta meg az anyag rendezésével. Levéltári nyelven szólva kb. másfél folyómétert tett ki az anyag, de mert állandó helye nem volt, Juhász halála (1966) után többször szállították a helyhiánnyal küszködő papneveldeben padlástól-pincéig közel 20 éven át. 1985-ben, amikor teológiai tanári, majd rövidesen püspöki levéltárosi kinevezést is kaptam, tudtam érdemileg megkezdeni ezen anyag tudományos feldolgozását, s részben sajtó alá rendezését. A már eddig publikált anyagon kívül hozzáfogtam az 1848-as anyag megkereséséhez is. A könyvekben, imafüzetekben, pénztárnaplókban, levelezésben szétszórt lapok lassan előkerültek. Juhász sajtát, pizskozatilag legépelt tartalomjegyzékéből kitűnik, hogy egy 10 fejezetes nagyobb mű 3., 5. és 6. fejezete képezte e jelen anyagot. A teljes mű, amire a sajtát bevezetésében céloz, valószínűleg „Lonovics és Horváth Mihály püspöksége” címet viselt volna, s mivel épp e két főpap 1848-ban váltotta egymást, joggal helyeződik közéjük a szabadságharc eseménydús ideje. A kéziratában közölt fejezetekből előkerült a 2., 7. és 10. számú, a többit lehet, hogy szétszórt könyveiben kell még keresni. Az itt közölt anyagnál: Mindhárom fejezet teljes, szó szerint előkerült, és pedig azon grafitceruzás beszámózással, amit ő maga a „Két kompromittált főpap” c., csatolt vázlaton jelzett. Más a helyzet a jegyzetekkel! A 3. (Nála összesítve: 6.) fejezeté előkerült, de nem lapokon, hanem különféle cetliken. A forradalom tüzeiben és Szabadságharc (1. és 2.) részét nagyrészt nekem kellett kipótolni, Márki, Kovács S. és Meszlényi id. műveiből. Egyes helyeken, ahol szabadságharcban érintett papok sírja volt, az elmúlt évtizedben személyesen is fölkerestem temetőikben nyugvó maradványaikat. Nemcsak kegyelet-lerovás volt ez, de a sírről le lehetett olvasni a pontos halálozási időt is, amit JK nem tudott. Követsét Kiszomboron, Bódyét Makón, Rókáét Máriaradnán. De gyűjtöttem adatokat Eleken és Kisteleken is az említett személyekről.

Dolgozom egy olyan Onomasztikonon, amelyeneket az Országos Levéltár égisze alatt napjaink sok katolikus és protestáns egyházi egysége máris kiadott, legutóbb a veszprémi egyházmegye. Az itt érintett Csanád megyés papok rövid életrajza abban rövidesen meglesz.

Fennáll az a lehetőség, hogy Juhász K.-nak az általa írt bevezetőjében közölt célzás, hogy t.i. e munkája egy nagyobb mérvű dolgozatának csupán kivonata. S ez esetben nem Lonovich és Horváth életrajzának mintegy betétje, hanem valami nagyobb, önálló, csakis 1848-al foglalkozó művet ígért az említett Csanádvármegyei sorozatban. Hálásan vennénk, ha valamely egyházi levéltárban esetleg letétbe helyezte volna és valaki meglelné, mert ilyen munka a kézirati hagyatékból sincsen. Egyébként a szövegen csak a legkérőbb germanizmusokat javítottam, a jegyzetanyagot pedig kiegészítettem. Reméljük, hogy az 1991-es előző évkönyv 15 oldalán ígért teljes sorozatnak ez is értékes tagja lesz!

Mint átdolgozó, köszönetet mondok a Csongrád Megyei Levéltár munkatársainak, különösen Dr. Blazovich László igazgató úrnak, és Dr. Gaál Endre lektor úrnak értékes tanácsaikért, és azért hogy napjainkban már minden további eljárás és engedély nélkül publikálhat egyházi személy egyházi témákról.

Azok számára viszont, akik Juhász Kálmánt személyesen már nem ismerték, meg kell jegyezni pár dolgot. *Első:* Juhász K. apja magyarosított, mint köztisztviselő, a család eredeti JUNG-nevéről. Gondolkozásban, érzelmvilágban mindvégig német maradt. Ezt nemcsak „riválisa”, Dániel Géza közléséből tudom, hanem óráin is meglátszott. Meglátszott abban, hogy a Németalföldön kiadott Engel-püspök életrajza végén Glattfelder püspök kormányzatát csak 1924-ig jegyzi, utána Pacha van beírva!

Holott Glattfelder maradt a csanádi püspök, Pacha, igaz hogy a régi temesvári székhelyén, de egy vadonatúj szervezésű és elnevezésű egyházmegye élén állt, amikor a Vatikán véglegesítette, hogy a csanádi egyházmegye új székvárosa lesz Szeged, és Temesvár mint székhely, egy új egyházi egységet fog vezetni. Mégjobban igazolható ez Juhász K. magánlevelezésében. Millöcker, Baróti és a Bánát kutatói erősen sváb felfogásúak voltak, akik örültek 1918-ban, hogy nem Magyarország, hanem valamely utódállam részei lesznek. Egy balkániasabb országban jobban meggazdagodik a szorgalmas német iparos és kereskedő — vélték. Felhozhatom példának, hogy amikor falusi plébános volt, egy művelt, Pestre települt, bánáti német származású kutató másolta ki számára a könyvtári, levéltári adatokat. Azon család megnyilvánulásából a magyar-ellenesség!

Ehhez képest óriási eredmény, belső metamorfózis, hogy e művében Juhász K. teljesen a magyar — és nem a Habsburg oldalról közelíti meg 1848/49 eseményeit! Asszimilálódott!

Másik előzmény: E kéziratot benyújtottam 1992/3. tanév elején. A makói városi önkormányzat Tóth Ferenc ny. muzeológus vezetésével '93 nyarára tervez egy nagyszabású ünneséget, emlékoszlop-felállítással Lonovics püspök születésének 200 évfordulójára. Erre az alkalomra jön kalocsai szakértő — Lonovics könyvgyűjteményéről felolvasni, protestáns szakértő Lonovics vallási türelméről. Személyemet is fölkérték egy előadásra. A feladat még nehezebb, mint e jelen témakörnél, mert itt legalább a kézirat 99 %-ban megvolt, csak a jegyzetek nem. Csakis úgy vállaltam, hogy: „Juhász K. Lonovics-kutatásai”. Egy fiatal kutatónak is életmű lehetne Lonovics szerepe — 14 évig a csanádi egyházmegyében, és még 20 utána. Ismerni kellene a teljes Temesvári levéltárat, a korabeli sajtót, sőt a külföldi sajtót is, és Lonovics magánlevelezését. Könnyen lehet, hogy a makói díszelőadásról megjelenendő album előbb lát napvilágot, holott később szervezték, mint jelen sorok. Azért ott éppúgy, mint ehelyütt exkuzálom magam élete alkonyán lévő tanár már csak epizódokat tud produkálni a kiosztott témából, s nem teljes korszakot.

A munkában előforduló rövidítések:

A	=	AMBRUS JÓZSEF: Az 1848/9. évi szabadságharcban résztvevett római és görög katolikus paphonvédek albuma. Nagyikinda. 1899.
Bp Sz	=	Budapesti Szemle.
I	=	MÁRKI SÁNDOR: Horváth Mihály. MTA Történeti Életrajzok. 1917.
K	=	KOVÁTS SÁNDOR: A csanádi papnevelede története. Temesvár. 1908.
M	=	MESZLÉNYI ANTAL: A magyar katolikus egyház és állam. Bp., 1928.
Sz	=	Századok.

KÖZSÉGI KÖZIGAZGATÁS A 20. SZÁZAD ELEJÉN

Az alábbi tanulmányban közigatástörténeti témát választottam. A XX. század harmincas és negyvenes éveiből két kisközség tevékenységét — körülményeit, s a közigazgatás ügyintézéseinek tárgyait — szeretném feldolgozni. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy mit várunk el a közigazgatástól általában. Tehát nem konkrét leírás, hanem inkább elvi észrevételek lesznek az írásomban. Mi lenne a helyes eljárás, megoldás? Nemcsak szubjektíve akarok válaszolni, hanem inkább módszert és eljárásokat keresek.

Öttömöst és Tardost választottam a vizsgálódás tárgyául. E két település távol van egymástól. Nemcsak helyileg, de jellegüket, problémáikat tekintve is. A közös feldolgozás lehetőséget nyújt arra, hogy a különbözőségeket keresve, az is kiderüljön, hogy milyen módszerek segítségével lehet világosan kimutatni az eltérő valóságok tényeit.

A közigazgatás tevékenységét az iktatott ügyek tárgyai szerint veszem sorra, s e témákkal kapcsolatban fejtem ki észrevételeimet, azt, hogy mit várunk el a közigazgatástól. Az öttömösi iktatókönyvben az 1948. évet gyűjtöttem ki, Tardos gyűjtőszámos ügykörjegyzékét pedig a Magyar Közigazgatástudományi Intézet feldolgozása és közzétett adatai alapján állítottam össze.¹ Ott az 1935. évi iktatókönyv lett feldolgozva. Az 1935. és az 1948. év összehasonlítása történelmi változás igazgatási hatását is tartalmazza.

A TELEPÜLÉSEK ISMERTETÉSE

Öttömös a Duna-Tisza közén levő alföldi község Csongrád megyében. Tardos pedig Komárom megyei település a Gerecse hegység nyugati részén. Öttömös természeti adottsága a szántóföldi művelésre alkalmas talaja, a völgyben fekvő Tardost pedig erdővel borított, bányakincsekben gazdag hegyek veszik körül.

Az összehasonlításhoz szükséges adatokat az iktatókönyvi kigyűjtés figyelembevételével állítom össze: Tardos iktatott ügyei 1935-re vonatkoznak, ehhez az 1930. évi népszámlálás kapcsolható; Öttömös 1948. évi ügyei pedig az 1949. évi népszámláláshoz vannak legközelebb. Az ismertetés sorrendjében a Magyar Közigazgatástudományi Intézet által kidolgozott Közigazgatási Adattár logikáját követem.²

¹ MAGYARY ZOLTÁN — KISS ISTVÁN: A közigazgatás és az emberek. Ténymegállapító tanulmány a tatai járás közigazgatásáról. Magyar Közigazgatástudományi Intézet Budapest. 1939. 377. p. 216—218. old. Továbbiakban: MAGYARY ZOLTÁN — KISS ISTVÁN 1939.

² KISS ISTVÁN: A közigazgatási adattárak. Magyar Közigazgatástudományi Intézet. Budapest. 1944. 44. p. Továbbiakban: KISS ISTVÁN 1944.

A népesség és a népsűrűség

	<i>Tardos</i>	<i>Öttömös</i>
Terület kat. holdban	4053	2005
Terület km ² -ben	232,3	115,4
1930-ban lélekszám	1898	
népsűrűség	81,4	
Országos népsűrűség	93,4	
1949-ben lélekszám		776
népsűrűség		67,3
Országos népsűrűség		99,0

Öttömös kisebb területen, s ritkább lakossággal rendelkezik, de mindkét település népsűrűsége alacsonyabb az országosnál.

Települési viszonyok, agglomeráció

1930-ban, Tardos

	Belterület	Külterület	Összesen
Népesség száma	1898	--	1898
Arányszám, %	100,0		
Országos arány 1930-ban	78,2	21,8	100,0

1949-ben Öttömös

	Belterület	Külterület	Összesen
Népesség száma	208	568	776
Arányszám, %	26,8	73,2	100,0
Országos arány 1949-ben	82,7	17,3	100,0

Tardos zárt hegyi település. Öttömös kezdetben alföldi tanyavilág volt, s csak a XX. század közepe táján alakult ki egy településmag, s így 1949-re már belterületet is ki lehetett mutatni. A lakosság zöme azonban még ekkor is szétszórt tanyákon élt.

Nemek szerinti megoszlás

	Férfiak	Nők	Összesen
<i>1930-ban Tardos</i>			
Népesség száma:	956	942	1898
Arányszám, %	50,4	49,6	
Országos arány, 1930-ban	48,9	51,1	
<i>1949-ben Öttömös</i>			
Népesség száma	386	390	776
Arányszám, %	49,7	50,3	
Országos arány, 1949-ben	48,1	51,9	

A nemek szerinti megoszlás Öttömösön az országoséhoz hasonló tendenciát mutat, Tardos arányszámai pedig ellentétes irányúak az országoséval szemben.

A családi állapot arányszámai

	1930-ban		1949-ben	
	Tardos	Országos	Öttömös	Országos
Nőtlen, hajadon	53,1 %	49,4 %	49,5 %	44,7 %
Házias	39,2 %	43,0 %	43,5 %	45,1 %
Özvegy	7,6 %	6,9 %	6,5 %	8,0 %
Elvált	0,1 %	0,7 %	0,5 %	2,2 %
	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %

A családi állapot szerinti megoszlásban is fennáll a különbség a két település között.

A kor szerinti megoszlás arányszámai

	1930-ban		1949-ben	
	Tardos	Országos	Öttömös	Országos
0—14 éves	37,7 %	27,5 %	26,3 %	24,9 %
15—59 éves	53,7 %	62,7 %	61,3 %	63,5 %
60 év feletti	8,6 %	9,8 %	12,4 %	11,6 %
	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %

1930-ban Tardos népessége az országos átlagtól jelentősen eltért. A fiatalok, a 14 éven aluliak, kb. 10 %-kal többen voltak, s e miatt az aktív lakosság — 15—59 évesek — 9, míg az idősek 1 %-kal kevesebben voltak. Öttömösön 1949-ben a kor megoszlás nagyjából az országos átlagnak felelt meg.

Anyanyelv

Tardoson 1930-ban a lakosság anyanyelv szerint az alábbiak szerint oszlott meg:

Magyar	79,9 %
Német	0,4 %
Szlovák	19,7 %

Öttömös színmagyarnak tekinthető, mert 1949-ben lakosai között csak egyetlen személy anyanyelve nem volt magyar.

Vallás

A népesség vallási összetétele mindkét településen egységes: Tardoson 1930-ban 99,2 %, míg Öttömösön 1949-ben 99,9 % a r.katolikusok aránya.

Az *írni-olvasni tudás* körülményeit az iskolai, kulturális ügyek elemzése kapcsán mutatom be, az összefüggések vizsgálata miatt odakivánczolgat.

Foglalkozási összetétel

A foglalkozásokat három főcsoportba oszthatjuk:

— az őstermeléshez tartoznak a mezőgazdasági foglalkozásúak és a napszámosok;

— az iparforgalmi népességhez soroljuk a bányászatban, kohászatban, az iparban, a kereskedelemben, a hitel- és a közlekedés ágazatban dolgozókat;

— az adminisztrációnál vesszük számba a közszolgálati alkalmazottakat, a szabadfoglalkozásúakat, a véderő tagjait, a nyugdíjasokat, a tőkéseket, az egyéb és ismeretlen foglalkozásúakat.

A főcsoportok arányszámai

	1930-ban		1949-ben	
	Tardos	Országos	Öttömös	Országos
Őstermelők	48,9 %	53,2 %	84,4 %	50,7 %
Iparforgalmi népesség	48,3 %	32,3 %	11,9 %	33,7 %
Adminisztratív "	2,8 %	14,5 %	3,7 %	15,6 %
	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %

Öttömösön az őstermelői csoport volt túlsúlyban, lényegesen többen, mint országosan. Tardoson az őstermelői és az iparforgalmi népesség kb. egyenlő arányban volt képviselve.

A lakóházak építési anyaga

<i>Tardos, 1930</i>			
	Lakóházak száma	aránya	Országos arány
Falazat: kő, téglá habarcsba, sárba rakva	7	1,8 %	24,3 %
vályog, alapozva	376	98,2 %	25,3 %
vályog alap nélkül			48,5 %
fa és egyéb			1,9 %
	383	100,0%	100,0 %
Tetőzet: cserép, pala, bádóg	271	70,8 %	69,0 %
zsindey, deszka	2	0,5 %	3,2 %
nád, zsup, szalma	110	28,7 %	27,8 %
egyéb			
	383	100,0 %	100,0 %
<i>Öttömös, 1949</i>			
Falazat: beton, téglá, kő habarcsba, sárba rakva	8	3,9 %	30,4 %
vályog, alapozva	75	36,8 %	29,7 %
vályog, alap nélkül	121	59,3 %	39,9 %
	204	100,0 %	100,0 %
Tetőzet: cserép, pala, bádóg	114	55,9 %	82,3 %
zsindey, deszka			0,8 %
nád. zsup, szalma	90	44,1 %	16,9 %
	204	100,0 %	100,0 %

Tardos lakóházaira az alapozott vályogfal volt a jellemző. A közeli kőbányákból könnyen beszerezhető volt a kőanyag. Öttömösön az alapozás nélküli vályogfalú lakóházak voltak többségben.

Népmozgalom, tényleges népmozgalom

Tardos népessége 1920 és 1930 között 112 fővel szaporodott, ez 6,3 %. Az ország népessége ebben az évtizedben 8,0 %-kal növekedett. Öttömös népessége 1941 és 1949 között 35 személlyel fogyott. Ez 1,4 %-ot tesz ki. Az ország népességének fogyása ugyanebben az időben 0,1 % volt. Tehát mindkét községben az országos irányzatnak megfelelő volt a tendencia, a mérték valamivel kevesebb.

A művelési ág szerinti megoszlás 1935-ben

	Tardos	Öttömös	Országos
Szántó, kert, szőlő	30,6 %	74,7 %	64,2 %
Rét, legelő	7,6 %	13,5 %	17,5 %
Erdő	59,2 %	4,1 %	12,0 %
Nádas és fanet.	2,6 %	7,7 %	6,3 %
	100,0 %	100,0 %	100,0 %

Tardos hegyi község jellege itt tűnik ki leginkább. A szántó, kert, szőlő terület a völgyben van, s jóval kisebb arányt képvisel, mint országosan. A hegy nagyobb része erdővel borított, s így többszöröse az országosnak.

Öttömös alföldi jellegéből következik, hogy az erdős rész egészen kevés, s a szántó jóval meghaladta az országos arányt.

* * *

A települések vázlatos ismertetését ezzel befejezem. Nem teljes ez az adathalmaz, csupán néhány jellemző témát tartalmaz. Kitűnik ezekből a települések különbözősége. Így, ezzel a módszerrel tartom célszerűnek különböző települések valóságának a feltárását.

Szándékosan kezdtem közigazgatástörténeti írásomat a tények ismertetésével. Meggyőződésem, hogy aki egy település közigazgatására vállalkozik, annak a valóságot, az adottságokat, a fejlesztési lehetőségeket, a természeti, társadalmi helyzetet ismernie kell.

A KÖZIGAZGATÁS SZERVEZETE ÉS MŰKÖDÉSE

A kisközségi közigazgatás működését egy ügykörjegyzék (Szöveges melléklet) sorrendjében tekintem át. Azokat a témákat emelem ki, amelyekben megfogalmazható az egyes ember kívánsága, elvárása. Az ügyköröket az öttömösi 1948. évi iktatókönyv, s a tardosi 1935. évi gyűjtőszámos iktatóból nyert anyag figyelembevételével állítottam össze, de egyben az öttömösi 1948. évi képviselőtestületi tárgysorozati pontokat is áttekintettem.

Az iktatott ügyek százalékos megoszlása és a képviselőtestületi ügyek száma az alábbiak szerint alakult, megjegyezve, hogy az öngazgatást tágabban értelmezem a csoportosításban.

	Iktatott ügyek aránya		Képviselőtestületi ügyek száma
	Tardos 1935. %	Öttömös 1948. %	Öttömös 1948
0. Önigazgatás		3,1	4
1. Képviselőtestület			
2. Rendészet	50,6	15,7	
3. Anyakönyv, hagyaték, bíróság	18,8	9,6	3
4. Kultúra, iskola	2,7	3,1	3
5. Egészségügy, szociális ügyek	2,9	11,2	1
6. Mezőgazdasági ügyek	23,3	21,8	1
7. Ipar, kereskedelem, közlekedés	1,7	9,6	2
8. Községi vagyon			
9. Költségvetés, adó Indítványok		25,9	6 7
	100,0	100,0	27

A megoszlásbeli eltérések kimutatása, elemzése érdekes feladat volna, de az alábbiak során ezt éppen csak érinteni szeretném, s inkább az általános érvényű problémák feltárására törekszem.

A közigazgatás általában (önigazgatás)

E kérdéskörben a *területi szerveződés* problémájával kezdem. Mindkét kisközség körjegyzőségben működött. Tardos Vértestolnával, Öttömös pedig Pusztamérgessel együtt alkotott egy körjegyzőséget. A két-két község együtt tartott el egy jegyzőt, egy vezető közigazgatási szakembert.

Az egyes embernek, a lakosságnak az az érdeke, azt várja el a közigazgatás szervezetének kialakítóitól, hogy mind az általános igazgatás, mind a szakigazgatás minél közelebb kerüljön hozzá, könnyen elérhetőek legyenek az igazgatási és egyéb szakemberek.

Öttömösön a községi képviselőtestület tárgysorozati pontjai között szerepelt ki-
rendeltség, ill. anyakönyvi kerület szervezése. Ez is mutatja, hogy mennyire fontos dolog egyes alapvető funkciók közelebb vitele a lakossághoz. Az 1948 körüli években ez általános programnak tekinthető szervezési feladat volt.

A közigazgatási szervezet másik fontos kérdése az, hogy milyen a kapcsolata a községnek — a közigazgatási egységnek — a közigazgatás többi szerveivel. Az alábbi táblázatban az öttömösi megoszlást az egész tatai járás összes községének a kapcsolataival hasonlítom össze az iktatókönyv adatai alapján. Az arányok eltérésében nyilván szerepe van az eltérő nagyságnak, változó összetételnek és az időbeli eltérésnek. A hasonlóság mégis jelentős.

Az iktatott ügyek megoszlása minisztériumok szerint

	Tatai járás 1935. ³	Öttömös 1948
Miniszterelnökség	0,9 %	—
Beltügyminisztérium és szervei	40,0 %	50,0 %
Pénzügyminisztérium és szervei	11,3 %	18,4 %
Földművelésügyi Minisztérium és szervei	1,4 %	6,8 %
Keresk. és Közl.ügyi Minisztérium és szervei	0,4 %	2,4 %
Ipartügyi Minisztérium és szervei	0,1 %	—
Vallás és Közokt. Minisztérium és szervei	5,9 %	2,0 %
Igazságügyi Minisztérium és szervei	34,7 %	6,4 %
Honvédelmi Minisztérium és szervei	0,8 %	—
Saját községi kezdeményezés és magánosok	4,5 %	14,0 %
	100,0 %	100,0 %

A közigazgatás kapcsolati arányainak összehasonlítása kapcsán a saját kezdeményezés és a magánosok ügyeinek emelkedésével foglalkozom. A negyvenes évek második felében érezhető volt az, hogy a lakosság kezdeményező készsége megnövekedett. Ez az aktivitás a közigazgatás vezetőit is befolyásolta, sok előterjesztés, önálló intézkedés jelentkezett a közigazgatás működésében.

Manapság a lakossági kezdeményezés még fokozottabban jelentkezik. Ez — véleményem szerint — támogatásra méltó folyamat. Minél több egyéni törekvés érvényesül a kis-közösség életében, annál jobban tud boldogulni az egész település lakossága, közössége. A közigazgatástól az várható el, hogy ezeket a törekvéseket egyeztetni, összehangolja, és az egész közösség érdekében hasznosítja. Maga is kezdeményezi a társ- és a felettes szervek felé.

A képviselőtestület

E kérdéskörnek két vonatkozása van: egyrészt a testület összetételével, másrészt a tárgyalat ügyekkel érdemes foglalkozni.

Hasonlítsuk össze a képviselők nemzetiségét, foglalkozását az összlakosság anyanyelvi, foglalkozási megoszlásával. Az várható el, hogy minden réteg megfelelő képviseletet nyerjen, hogy legyen a képviselőtestületben olyan képviselő, aki érdekeiket megfelelően érvényesíteni tudja. Öttömös lakossága 1948-ban egységesnek tekinthető, s így ez a probléma itt nem, hanem inkább olyan községeknél merül fel, ahol a lakosság összetétele egyes.

Az öttömösi képviselőtestület 1948-ban 8 gyűlést tartott, s ezeken összesen 27 ügy szerepelt. Az egyes témákkal ügykörök szerint foglalkozom. Minden ülésen szerepelt egy kérdés: „esetleges indítványok” címmel. Itt szoktak előjönni a közösségi működés hibái: az ellátás, a kút, a járda stb. hiányosságai. Ez jelzi a vezetés számára a problémákat. Az élet tényeinek ismerete fontos, a valóság feltárása s az erre épülő intézkedések kialakítása a helyes vezetés leglényegesebb kelléke.

A rendészet

E körbe igen széleskörű közigazgatási tennivaló tartozik, ezek közül csak néhányat érintek.

³ MAGYARY ZOLTÁN — KISS ISTVÁN 1939. 220. old.

A tűzrendészet közigazgatási vonatkozásai — véleményem szerint — általános érvényűek. Eredetileg a falvak tűzvédelmét tűzoltóegyesületek látták el. Az 5090/1948. sz. Korm. rendelet állami feladattá tette a tűzoltást. A tűzoltóegyesületek megszűntek. Azt hiszem, helyes lenne az önkéntes tűzoltóegyesületek szerveződését elősegíteni, hogy ez által a társadalmi védekezés öntevékeny formában is megvalósulhasson. Általános vonatkozásban az a véleményem, hogy a közigazgatásnak támogatnia kell a társadalom önszerveződését. Így nemcsak a költségek csökkensenek, hanem — s ez a fontosabb következmény — a hatékonyság sokat növekedik.

Az idegenrendészet a XX. század közepén — a harmincas és negyvenes években — nagyon kötött volt: a községeknek, helyhatóságoknak havonta jelenteni kellett a területén tartózkodó, ott munkát vállaló külföldiek nevét stb. adatait. Egy szabadabb világban, napjainkban, ez a megoldás túl szigorú. Arra mégis ügyelni kell, hogy az engedékenységgel ne vezessen bűnözésre.

A kisközségeket nem közvetlenül érintette, de a közigazgatáshoz tartozott egy része a kihágásoknak. A kihágási tényállások egy jelentős része nem bűnügy volt, hanem másjellegű szabályok megsértése. 1950-ben meg is szűnt ez a közigazgatási hatáskör, s helyette szabálysértési eljárások maradtak meg feladatként.

Anyakönyv, hagyaték, bíróság illetőség

Ez a közigazgatási feladatkör az egyes ember életének legfontosabb, legszemélyesebb történéseit érinti: házasságkötés, születés, halálozás. Az anyakönyvezés és a hozzá kapcsolódó tennivalók mind figyelmes, együttérző gondosságot igényelnek. Ezt joggal várja el az egyes ember a közigazgatástól, az eljáró hatóságoktól.

Én idetartozónak tekintem az illetőségi ügyeket is. Öttömösön 1948-ban 3 illetőségi kérelmet tárgyalt a képviselőtestület.

Általában születés útján szerezte meg a honpolgár az illetőséget. De ha új községi kötelékbe akart átlépni, akkor ennek megvoltak a törvényes — szigorú — feltételei. Szinte nehezebben lehetett ezt megszerezni, mint az állampolgárságot.

Az illetőséggel egy zárt közösség tagjává lett a személy. A közösséghez tartozás pedig életlehetőséget, érvényesülést, bajbajutás esetén a megélhetéshez támogatási igényt jelentett. Az egyéneknek a közösségi élet minden előnyét is biztosította.

A közigazgatás részére is fontos volt ez a kötelék, voltaképpen az önkormányzat megvalósulásának a személyi alapját szolgáltatta: annak egyik lényeges kelléke volt. Véleményem szerint egy település közösségéhez tartozás pontos szabályozása és rendezése ma sem közömbös az önkormányzati működéshez.

Kulturális ügyek, iskola

A közművelődés területén a községeknek elsősorban az iskolakötelezettség teljesítését kellett ellenőrizni. Gondoskodni kellett arról is, hogy az iskolán kívüli művelődési intézmények működjenek.

Az általános tankötelezettséget már a XIX. században törvény írta elő. Az iskolaépítéseknek országos megvalósítása Klébesberg Kunó miniszter nevéhez fűződik.⁴ Így a XX. század első felében az írni-olvasni tudás törvényi és tárgyi feltételei általánosságban megvoltak. Ennek eredménye az analfabéták arányának változásában mérhető fel.

⁴ Tudomásom szerint az országos iskolaépítési akció minisztériumi ügyintézője Magyar Zoltán volt.

Az analfabéták aránya

	Tardos 1930		- Öttömös 1949	
	szám	%	szám	%
Össznépesség	1898	100,0	776	100,0
Ír-olvas	1478	77,9	609	78,5
6 éven aluli	317	16,7	98	12,6
6 év feletti analfabéta	103	5,4	69	8,9
Analfabéták aránya				
6 év felettiekhez		6,5 %		13,5 %
Országos arány		9,6 %		6,0 %

Az országos arány változás mutatja az analfabéták csökkenését. Tardoson az eredmény kedvezőbb az országosnál, Öttömösön pedig némileg magasabb az analfabéták aránya az átlagnál.

Az írni-olvasni tudás hiánya összefügg a beíratások elmulasztásával és az igazolatlan iskolai mulasztásokkal. Öttömösön az 1947/48. tanévben az igazolatlan mulasztás adatai:

		Hiányzók száma	Mulasztott napok száma
1947.	szeptember	24	174
	október	58	336
	november	6	76
	december		
1948.	január	6	66
	február		
	március	15	119
	április	15	109
	május		
	június		

Az iskolai mulasztások a gazdasági munkák hónapjaiban emelkednek ki. A gyermekek a családban aktívan együtt dolgoztak a szülőkkel, s ez elvonta őket az iskolabajárástól. Még 1947/48-ban is. Korábban még inkább így történt ez, s innen ered a magasabb analfabétizmus. Ez már a múlté. De a beíratás, az iskolabajárás figyelemmel kísérése, s az iskolák működésének biztosítása ma is fontos közigazgatási feladat.

Egészségügy, szociális ügyek

Közegészségügyi téren fontosnak vélem azt, hogy a közigazgatás kísérje figyelemmel területén az orvosi alapellátás helyzetét. Segítse elő az orvosi és a gyógyszerellátás rendezett folyamatát.

Szociális vonatkozásban elvárható a közigazgatástól, hogy ismerje anyagi gondokkal küzdő tagjait, s azokon megfelelő módon segíteni tudjon. Az öttömösi képviselőtestület tárgysorozatán 1948-ban szerepelt a szegénykataszter összeállítása. Így a szociális segélyek, juttatások jogosságának a megállapítása nyilvános módon

történt. Ilyen nyilvántartás elkészítése és folyamatos karbantartása ma is nagyon aktuális.

Mezőgazdasági ügyek

A mezőgazdasági feladatok jelentős részt képviselnek az iktatók anyagában. Ezek közül most a belvízkérdést emelném ki, ez elvezet a környezetvédelemhez, mai életünk egyik alapvető problémájához.

A XIX. század közepéig adva volt a Kárpát-medencében egy olyan folyórendszer, amelyik szabályozatlanul — a természet ősi rendje szerint — látta el vízzel a talajt, s biztosított ivóvizet a lakosságnak. A XIX. században a folyók medrét szabályozták, elmaradt azonban ezzel párhuzamosan egy olyan rendezés — csatornázás, tározás — amellyel az Alföld vízkincsét megőrizték volna, s így annak gazdasági és egészséges emberi felhasználása biztosítva lenne.

Egy müncheni doktori értekezésben⁵ olvastam azt a megállapítást, hogy a talajvíz az Alföld területén a felszíni — a szabályozott folyókban mért — vízállással párhuzamosan változtatja vízszintmagasságát. Vagyis a talajban — az első vízzáró réteg felett — közlekedik, folyik — a víz.

Az elmúlt években a talajba sok kémiai anyag került. Ennek egy része felszívódott, felbomlott. Más része azonban ott van a talajban, az első vízzáró réteg felett. A talaj némileg tisztítja is a vizet. Sajnos mégis az egész Alföld területének fertőzöttségi lehetősége fennáll. Hogy mit lehet e téren tenni, olyan szakmai kérdés, amire sürgősen választ kell kapni. Esetleg az első vízzáró réteg alól felhozni, pótolni s ezzel fertőtleníteni a felső talajvizet. (?)

A jogszabály a közigazgatást teszi felelőssé az egészséges ivóvízellátás biztosításáért.

IPAR, KERESKEDELEM, KÖZLEKEDÉS

Ebből az ügykörcsoportból először az iparigazolványok kérdésével foglalkozom. A jogosítványok engedélyezése a múltban szigorú szabályok szerint történt. Ma ez már a teljes liberalizálás jegyében van szabályozva. A vállalkozás bejelentése egyben engedélyezést is jelent. Elvárható a közigazgatástól, hogy az adott szabályozás mellett is ügyeljen a szakmai és az egzisztenciális feltételekre.

A közlekedési feladatok közül elsőként a bekötőutak építéséről néhány gondolat. Az öttömösi képviselőtestület többször is tárgyalt erről 1948-ban. Kistelepülések részére a bekötőút léte azt jelenti, hogy az országos közlekedési keringésben részt vehet. Igen fontos közigazgatási téma. A tudatos fejlesztés a vezetők lényeges feladata.

Közlekedési kérdéskörbe tartozik a települések távolsága a közigazgatási központtól, illetve funkcionális központokhoz. Ezt nemcsak km-ben mérhetjük, hanem a megközelítés különböző módjai szerinti időtartammal is. A Magyar Közigazgatástudományi Intézet kidolgozott e témával kapcsolatban egy grafikus módszert a tatai járás területére.⁶ Tardosról a közigazgatási központig gyalog 3-4 óra kellett, kocsin vagy kerékpáron 1-2 óra elég volt. A vonat és autóbusz-közlekedést pedig kimutathatjuk a hivatalos eljárás időszükségletével. Ha de. 9 órára kellett a járási központhoz utazni, akkor reggel 5 órakor kellett elindulni, s ha du. 13 órakor szabadult az ügyfél, akkor menetrendszerint du. 4-5 órakor érkezett meg Tardoson az otthonába.

⁵ Dipl.Ing.E.L. Ijász aus Sopron Ungarn: Grundwasser und Baumvegetation unter besonderer Berücksichtigung der Ungarischen Tiefebene. Sopron, 1938. p. 218.

⁶ MAGYARY ZOLTÁN — KISS ISTVÁN 1939. 89. és 90. sz. melléklet.

A települések távolsága, megközelíthetősége egyrészt közlekedési problémaként merül fel, másrészt pedig szervezési feladatként. A közigazgatás vezetőinek mindkét vonatkozásban van tennivalója: tegyen javaslatot a lakosság érdekében a közlekedési vállalatok felé menetrend-javításra, ha szükséges, másrészt a központok kijelölésénél érdekeik érvényesítésére járjon el.

Öttömös már 1948-ban többször is foglalkozott a közgyűlésen azzal, hogy a járási központja ne Dorozsmán legyen, hanem Szegeden.

Községi vagyon

Az önkormányzatok tulajdonába, kezelésébe kerülő vagyronról sok vita folyik napjainkban. Azt hiszem, az lenne a legfontosabb, hogy a döntések hatását, következményét fel lehessen mérni.⁷

Tardos vagyonának több, mint fele jövedelmező vagyon volt, s nem volt rajta teher. Ennek ellenére a közösségi célra szükséges bevételeknek nem nagy része származott a vagyronból, s még kevesebb volt a vagyoni eredetű bevétel járási szinten. Úgy tűnik, hogy a községi vagyon abban az időben nem biztosított számottevő jövedelmet a társadalmi szükségletek kielégítéséhez, a községi kiadásokhoz.

Költségvetés, adó

Ez a kérdés egyike a legfontosabbaknak. Az egyén szempontjából azért, mert itt dől el, mi az, amit a közösségtől várhat, s mennyi az, amit az állam és az önkormányzat tőle átvész — adó formájában. A közigazgatásnak pedig azért lényeges, mert ez teremti meg az anyagi feltételeket, ez szabja meg a feladatai teljesítésére fordítható pénzügyi kereteket. Nem véletlen az, hogy a kimutatható tevékenységből igen jelentős rész tartozott ide.

Öttömösön 1948-ban a képviselőtestület napirendjén 6 esetben szerepelt a költségvetéssel, adózással kapcsolatos ügy. 2 a költségvetéssel, 1 hitelátruházással, 1 vigalmi adó szabályozásával, 2 pedig borfogyasztási adó alóli mentesítéssel.

Érdemes áttekinteni a községi bevételek forrásait és a kiadások felhasználását. Tardos bevételeinek több, mint fele államsegély volt, egynolcad részt tett ki a vagyronból származó, s ugyanennyit a közigazgatási bevétel és az átengedett állami adó, 25 %-nál valamivel több származott a községi pótdából és a községi adóból. Járási átlagban a pótdó és a községi adó tette ki a bevételeknek csaknem felét, jelentős volt az átengedett adó aránya és a közigazgatási bevételek mennyisége is. Elenyésző viszont a vagyronból és az államsegélyből származó bevétel.

Tardos kiadásainak több mint fele igazgatási költség. Járási átlagban ez a kiadások negyedét sem éri el. Az adókezelés, a tűzrendészet és a köz- és állategészségügy kiadásainak nagysága sem községi, sem járási viszonylatban nem nagy. A tanügy és a testnevelés költsége Tardoson kevés volt, de járási átlagban már több. A tardosi közművelődési kiadás-arány nagyjából a járási átlagnak felelt meg. A szegényügy és a népjólét, valamint az egészségügy kiadásai járási szinten is igen alacsonyak, Tardoson még kevesebbet tettek ki. Vagyonigazgatásra viszont többet kellett költeni Tardoson, mint a járási átlag, mint láttuk, a községi vagyon is több volt az átlagosnál.

Annyit meg kell jegyezmem, hogy a tatai járás községei igen sokrétű, különböző fejlettségű település képét mutatták be: a későbbi Tata és Tatabánya közöttük volt, akkor még több községből állva: Tata az akkori Tatából és Tóvárosból alakult, Tatabánya pedig: Tatabányából, Bánhidából, Felsőgallából és Alsógallából.

⁷ A községi vagyon és a költségvetés felmérésére igen jó példa a MAGYARI ZOLTÁN — KISS ISTVÁN 1939. tanulmánykötet 123., 125. és 126. sz. melléklete.

ÁTTEKINTÉS ÉS VÉGGÖVETKEZTETÉS

Történeti vizsgálódásunk végére értünk. Nemcsak azért történeti ez az írás, mert két kisköztség közelmúltjával foglalkozik, azt veszi alapul, hanem azért is, mert közigazgatás-történeti szemlélettel foglalkozik a problémákkal.

E szerint a közigazgatás akkor tölti be hivatását, ha pontosan betartja a jogi előírásokat, másrészt mindig figyelembeveszi a tények által meghatározott valóságot. (ténymegállapító módszer). E kettő együtt alkotja a közigazgatástudományt.⁸

A Magyar Közigazgatástudományi Intézet — Magyary Zoltán professzor úr vezetésével, irányításával — kidolgozta, a tatai járás feldolgozásával példaként bemutatta — a tényfeltárás hazai lehetőségét, a „fact-finding” módszerét. Ez az eljárás a valóság tényeinek megismerésére és a döntések megalapozására egyaránt alkalmas.

Tanulmányommal arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a jogállamnak megfelelő jogszerű közigazgatás követelménye mellett a ténymegállapító módszer alkalmazása is szükséges. E két irányzat együtt lesz képes eredményes, korszerű közigazgatást nyújtani a társadalom számára.

⁸ Magyary Zoltán professzor úr a vázolt elvek alapján szervezte meg a Magyar Közigazgatástudományi Intézetet. Együttműködött e tevékenységében a New-Yorki Columbia Egyetem hasonló Intézetével, s annak vezetőjével Luther Gulick Professzorral.

Melléklet

Kisközségi ügykörjegyzék

0 Öngazgatás

- 0.1 Általános igazgatási szervezet (területi hovatartozás, felettes szervek)
- 0.2 Szakigazgatási szervezet
- 0.3 Saját szervezeti felépítés
- 0.4 Előljáráóság, alkalmazottak
- 0.5 Működés általában (választások stb.)
- 0.6 Személyzeti ügyek
- 0.7 Belső ellenőrzés (vizsgálatok) fegyelmi ügyek
- 0.8 Rendszeres illetmények
- 0.9 Egyéb költségek (ellátmányok, utiszámlák stb.)

1 Képviselőtestület

- 1.1 Választók névjegyzéke
- 1.2 Képviselők névjegyzéke
- 1.3 Közgyűlésre meghívók, tárgysorozat
- 1.4 Ülések, jegyzőkönyvek
- 1.5 Közgyűlési határozatok
- 1.6 Tisztségviselők szervezete
- 1.7 Tisztségviselők névsora
- 1.8 Bizottságok
- 1.9 Tiszteletdíjak

2 Rendészet

- 2.1 Községi rendészet általában
- 2.2 Rendőri szervezet a község területén
- 2.3 Idegenek, külföldiek

- 2.4 Piacrendészet
- 2.5 Egyesületek
- 2.6 Tűzrendészet
- 2.7 Közlekedés
- 2.8 Szabálysértések, kihágások
- 2.9 Bűnügyek, bűnjelek

3 *Személyiségi ügyek (magánügyek, anyakönyv, hagyaték, bíróság, illetőség)*

- 3.1 Házasságkötés
- 3.2 Születés
- 3.3 Halálozás
- 3.4 Hagyaték, öröklés
- 3.5 Gyámság, törvényesítés, örökbecfogatás
- 3.6 Eltartási szerződések, ajándékozás
- 3.7 Községi illetőség
- 3.8 Községi bizonyítványok
- 3.9 Bírósági megkeresések

4 *Kulturális ügyek — iskola*

- 4.1 Iskolakötelezettség (alapfokú)
- 4.2 Mulasztások (alapfokú, iskolai ...)
- 4.3 Iskolák fenntartása (alapfokú)
- 4.4 Ösztöndíj, segélyek
- 4.5 Iskolán kívüli népművelés (kulturházak)
- 4.6 Múzeumok, könyvtárak
- 4.7 Színház, mozi
- 4.8 Kulturális rendezvények
- 4.9 Hozzájárulás kulturális feladatokhoz

5 *Egészségügy, népjólét*

- 5.1 Alapfokú egészségügyi ellátás (orvosok)
- 5.2 Szakrendelők
- 5.3 Kórházak
- 5.4 Közegészségügy
- 5.5 Társadalombiztosítás
- 5.6 Hadigondozás, menekültek
- 5.7 Kiemelt aktuális egészségügyi és szociális feladatok
- 5.8 Szegények, szegénykataszter
- 5.9 Szociális otthonok

6 Mezőgazdaság

- 6.1 Birtok-rendszer, földreform, szövetkezetek
- 6.2 Birtokforgalom
- 6.3 Mezőgazdasági munkaerő
- 6.4 Növénytermelés
- 6.5 Állattenyésztés
- 6.6 Elemi károk, állategészségügy, járványok
- 6.7 Gépesítés, anyagellátás
- 6.8 Öntözés, környezetvédelem
- 6.9 Mezőgazdasági érdekképviselet, szakigazgatás

7 Ipar, kereskedelem, közlekedés

- 7.1 Jogszabályrendszer (iparigazolvány, vállalkozói igazolvány)
- 7.2 Iparvállalatok, háziipar
- 7.3 Építésügy, egyéb kiemelt ágazatok
- 7.4 Üzlethelyiségek
- 7.5 Piacok, vásárok, mértékhitelítés
- 7.6 Fuvarozás
- 7.7 Utak (dűlőutak, kövesutak, vasút)
- 7.8 Vállalkozói testületek (ipartestület, érdekképviseletek)
- 7.9 Szakszervezetek (munkavállalói érdekképviselet)

8 Községi vagyon

9 Költségvetés, adó

A 8. és 9. ponthoz tartozó ügyek nem alapvetően iktatókönyvi természetűek. Ezért osztályozásuk nem a fenti módszer szerint történik. Ebből a kimutatásból elhagyhatók.

Amtsbereich in den Gemeinden

0 *Selbstverwaltung*

- 0.1 Allgemeine Verwaltung - Organisation (Gebiets-erteilung, Vorgesetzten)
- 0.2 Fachverwaltung - Organisation
- 0.3 Selbst-Organisation
- 0.4 Angestellten, Beamten.
- 0.5 Tätigkeit in Allgemeinen (Wahl usw.)
- 0.6 Personalangelegenheiten
- 0.7 Selbst-Kontroll (Untersuchungen) (Disziplinar-Untersuchungen)
- 0.8 Systematische Bezügen
- 0.9 Sonstige Kosten

1 *Gemeindeausschüsse*

- 1.1 Namenverzeichnis der Wähler
- 1.2 Namenverzeichnis der Gewählten, Mitglieder des Gemeindeausschusses
- 1.3 Einladung zur Generalversammlung, Sachverzeichnis
- 1.4 Sitzungen, Protokollen
- 1.5 Beschlüsse des Ausschusses
- 1.6 Organisation der Beamten
- 1.7 Namensverzeichnis der Beamten
- 1.8 Kommissionen
- 1.9 Honoraren

2 *Ordnungswesen*

- 2.1 Gemeinde-Ordnung in Allgemeine
- 2.2 Polizei-Organisation in der Gemeinde
- 2.3 Fremden, Ausländern
- 2.4 Markt-Ordnung
- 2.5 Vereine
- 2.6 Feuer-Ordnung
- 2.7 Verkehr
- 2.8 Vergehen, Regelnverstösse
- 2.9 Verbrechen

3 *Persönlichkeitsachen*

- 3.1 Eheschliessung
- 3.2 Geburten
- 3.3 Todesfälle
- 3.4 Nachlass, Erbfolge
- 3.5 Vormundschaft, Legalisierung

- 3.6 Ernährung-Kontrakten, Schenkung
- 3.7 Band zur Gemeinde
- 3.8 Gemeinde-Zeugnisse
- 3.9 Auftragen von Gerichten

4 *Kulturangelegenheiten, Schulen*

- 4.1 Schulpflichtigkeit, Grundschule
- 4.2 Fehlen (in der Grundschule)
- 4.3 Vorbehalt der Grundschulen
- 4.4 Stipendium, Hilfe
- 4.5 Volksbildung ausserhalb der Schule (Kulturhäuser)
- 4.6 Museum, Bibliothek
- 4.7 Theater, Kino
- 4.8 Kultur-veranstaltungen
- 4.9 Beitrag zur Kultur-Aufgaben

5 *Gesundheit, Volkswohlstand*

- 5.1 Gesundheitsversorgung in der Grundlage (Ärzte)
- 5.2 Fach-Sprechstunden
- 5.3 Spitalen
- 5.4 Gemeinschaft-gesundheit
- 5.5 Sozialversicherung
- 5.6 Kriegssorgung-Flüchtlinge
- 5.7 Aktuelle gesundheitliche und soziale Problemen
- 5.8 Armen, Armenkataster
- 5.9 Sozial-Heimen

6 *Landwirtschaft*

- 6.1 Besitzsystem, Bodenreform, Genossenschaften
- 6.2 Besitz
- 6.3 Landwirtschaftliche Arbeitskraft
- 6.4 Pflanzenproduktion
- 6.5 Tierzucht
- 6.6 Elementar-Schaden, Viehgesundheit
- 6.7 Mechanisierung, Materialverpflegung
- 6.8 Bewässerung, Umweltverteidigung
- 6.9 Landwirtschaftliche Vertretung, Fachorganisation

7 *Industrie, Handel, Verkehr*

- 7.1 Bewilligung-system, Gewerbeschein, Unternehmer
- 7.2 Industrie-Unternehmungen, Hausindustrie

- 7.3 Bauindustrie, andere Fachindustrien
- 7.4 Geschäftslokale
- 7.5 Märkte, Messen, Eichnung
- 7.6 Beförderung
- 7.7 Wege, Fieldwege, ausgebaute Strassen, Eisenbahn
- 7.8 Unternehmen-körperschaften, Gewerbekörperschaft, Interesse-
Vertretungen
- 7.9 Gewerkschaften, Vertretungen der Arbeitnehmer

8 *Getreide-Vermögen*

9 *Budget, Steuern*

Sphere of activities in the village

0 Self-administration

- 0.1 Organisation of the general public administration (regional assignment, superior organisation)
- 0.2 Organisation of the administrative department
- 0.3 Self-organisation of the village
- 0.4 Council of village, employees
- 0.5 General function, (election etc.)
- 0.6 Personal cases
- 0.7 Self-control cases, (inquires) disciplinary procedures
- 0.8 constant payment
- 0.9 Other costs. (allowances etc.)

1 Representative body

- 1.1 List of electing members
- 1.2 List of elected members
- 1.3 Invitations to general assemblies, (Items of the agenda)
- 1.4 Meetings, minutes
- 1.5 Resolutions of general assemblies
- 1.6 Organisation of office-holders
- 1.7 List of office-holders
- 1.8 Committes
- 1.9 Pays of office-holders

2 Security

- 2.1 Village-scurity generally
- 2.2 Organisation of police in the village
- 2.3 Foreigns
- 2.4 Market-security
- 2.5 Societies
- 2.6 Fire prevention department
- 2.7 Traffic
- 2.8 Contravention, petty offence
- 2.9 Crimes, corpus delicti

3 Private cases (register of births, marriages, deaths)

- 3.1 Marriages
- 3.2 Births
- 3.3 Deaths (Mortality)
- 3.4 Inheritance, succession

- 3.5 Guardianship, legacy (legitimise) adaption
- 3.6 Maintenance, donation
- 3.7 Members of village-community
- 3.8 Certification of the community
- 3.9 Requests of courts

4 *Cultural cases, schools*

- 4.1 Compulsory education
- 4.2 Being absent from school
- 4.3 Maintenance of school
- 4.4 Scholarship, financial assistance
- 4.5 Popular education, kultur-centres
- 4.6 Museums, libraries
- 4.7 Theatres, cinemas
- 4.8 Cultural programmes
- 4.9 Contributions to cultural missions

5 *Public higienie, welfare*

- 5.1 General practioners, first grade health supply
- 5.2 Specialist clinics
- 5.3 Hospitals
- 5.4 Public higienie
- 5.5 Social insurrance
- 5.6 War nurses, refugies
- 5.7 Actual tasks of health and social problems
- 5.8 Poor men, poor-catalogue
- 5.9 Homes of old peoples

6 *Agriculture*

- 6.1 System of holdings, agrarian reform, societas
- 6.2 Trade of estates
- 6.3 Agricultural worker
- 6.4 Cultivation of plants
- 6.5 Animal husbandry
- 6.6 Heavy demages, veterinary higiene, epidemics
- 6.7 Motorisation, supply of materials
- 6.8 Irrigation, enviromental protection
- 6.9 Representation of agricultural interests, Administrativ department

7 *Industry, commerce, transport*

- 7.1 Industry licence system (trade pass, certificate)

- 7.2 Industry-companies, domestic industry
- 7.3 Building industry, other industry
- 7.4 Shops
- 7.5 Markets, testing of measures
- 7.6 Carriage
- 7.7 Roads (tracks, high-roads, railways)
- 7.8 Industrial corporations, (representation of interests)
- 7.9 Trade Union, representation of employes

8 *Communal wealth*

9 *Budget, taxes*

SZENTES ÖNKORMÁNYZATA, KÖZIGAZGATÁSA
A II. VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN
(1939—1944)

Szentes az Alsó-Tiszavidék jelentős gazdasági, politikai központja, s 1878-tól 1950-ig Csongrád megye székhelye volt.¹ A Tanácsköztársaság ebben a megyében, s így Szentesen is alig egy hónapig állott fenn, gyorsan román katonai megszállás alá került. Ez a megszállás Szentesen 1920. március 2-án ért véget, amikor Horthy Nemzeti Hadseregének egy százada bevonult a városba.

A Simonyi-Semadam-kormány március 29-i törvényjavaslatában foglaltak alapján Szentes képviselő-testülete 1920. április 19-én ült össze első ízben a Horthy-korszakban. Első feladatának tekintette gondoskodni a közigazgatás új szellembé való átszervezéséről.

A Horthy-rendszerben a város képviselő-testülete és közigazgatási apparátusa — mivel az új rend nem alkotta meg a városok közigazgatási szabályzatát — az 1912. évi szervezési szabályrendeletben foglaltak alapján kezdte meg hivatali működését.

A szabályrendelet II. fejezete írta elő a város közigazgatási felépítését, szervezeti strukturáját. A közigazgatás legfőbb szerve a *városi képviselő-testület* volt, amely 1920-ban 100 legtöbb adót fizető (virilista képviselő) és 100 választott tagból állt. Ezekon kívül a testület tagjai voltak az előljáróságok közül: a polgármester — mint a közigazgatási apparátus feje —, a főjegyző, aki egyben a polgármester helyettese is volt, az I. osztályú aljegyző, az árvaszéki jegyző, a négy tanácsnok, a városi főügyész (a város ügyvédje), a főmérnök és mérnökök, a főszámvevő és számvevők, az ügyvezető orvos, s a város alkalmazásában álló orvosok, az árvaszéki ülnökök, a közgyám, továbbá a pénztárhokok. A képviselő-testület hatáskörébe tartoztak mindazon ügyek, melyeket az országos törvények, s azok alapján kibocsájtott miniszteri rendeletek odatartozónak jelöltek meg. A képviselő-testület minden hónapban ülésezett, júliust és augusztust kivéve. És a testület kebeléből 24 választott bizottság segítette az apparátus hatékonyabb munkáját.

Az önkormányzati közigazgatás fontos szerve volt a *városi tanács*, melynek tagjai voltak: a polgármester, a főjegyző, a jogügyi, a gazdasági, az adóügyi, s az iparügyi tanácsnokok, a főügyész, valamint az ügyvezető orvos. A tanács ülésein a felsoroltakon kívül a főmérnök és a főszámvevő is kötelesek voltak megjelenni. A tanács elnöke a polgármester volt, távollétében a főjegyző, ez utóbbi tisztviselő akadályoztatása esetén a jogügyi tanácsnok helyettesítette. A tanács hetenként egyszer ülésezett, ha az elnök azonban szükségesnek látta többször is összehívható volt. A városi tanács mind az állami közigazgatás, mind pedig a helyi önkormányzat végrehajtó szerve volt. Egyszersmind önálló közigazgatási hatóságként működött mindazon ügyekben, amelyek a törvények és a szabályrendeletek értelmében hatáskörébe tartoztak.

¹ TAKÁCS EDIT: Adatok Szentes második világháború alatti gazdasági társadalmi és politikai viszonyaihoz Szeged, 1979. 217. 1.

Az igazgatási szférába az alábbi ügyosztályok tartoztak: *Közigazgatási és katonaiügy osztály*, osztályvezető és főjegyző. Az ügyosztály beosztottjai: az I. osztályú aljegyző, a katonaiügyi nyilvántartó, a levéltáros, a polgármesteri iktató, a polgármesteri irattáros és az irodai alkalmazottak. — Terjedelmi okokból az egyes ügyosztályok munkaköri leírására nem térhetünk ki. — *Jogi és pénzügyi osztály*, osztályvezető és jogügyi tanácsnok. Az osztály tisztviselői: a főügyész, a főszámvevő, a számvevők, a pénztárnokok, s a házipénztár ellenőr. *Gazdasági és építészeti osztály*, osztályvezető a gazdasági tanácsnok. Az ügyosztály alkalmazottai: a főmérnök, a műszaki nyilvántartó, s a városgazda. *Adóügyi osztály*, osztályvezető az adóügyi tanácsnok. Az osztályhoz tartoztak: a másodpénztárnok, az adópénztári ellenőr, az adónyilvántartó, a kataszteri nyilvántartó, az adótisztek, az adóhivatali iktató, a végrehajtó, továbbá az adóhivatali gyakornok. *Ipari és közoktatásügyi osztály*, osztályvezető, az ipari tanácsnok. Az osztály az osztályvezetőn kívül egy irnokból állott. *Árvaszék*, melyet az árvaszéki jegyző vezetett.

A városi előljáróságban 25 tisztviselő, a segéd- és kezelőszemélyzeti beosztásban 29-en, s így együttesen 54 rendszeresített tisztviselő teljesített szolgálatot a városnál. A rendszeresített tisztviselőknél túlmérolg a polgármester a szabályrendelet 28. §-a értelmében a munka mennyiségétől függően bármely ügyosztályhoz napidíjasokat, s gépirókat nevezhetett ki, illetve alkalmazhatott. A tisztviselői karon kívül 4 kézbesítőt és 12 hivatali szolgát alkalmaztak a városnál.

A közigazgatás menetében 1929-ben történt említésre méltó változás, amikor a kormány megjelentette a 30-1929. számú rendeletét. E rendelet kimondta, hogy a korábbi rendezett tanácsú városok mint Szentes is a *megyei város* nevet veszik fel. Egyben meghatározta, hogy ezen városoknál a képviselő-testületi tagok száma 60-nál kevesebb és 120-nál több nem lehet. Ennek szellemében Szentesen 40 virilis, 40 választott, valamint 10 virilis póttag és 20 választott póttagja lett a városi önkormányzatának 1929-től.

A fenti rendelet megszüntette a városi tanácsokat is és jogkörüket a polgármestereknek adta át.² Ezekon túlmérolg a korszak végéig olyan változás nem történt, amely a városi közigazgatás szerkezetét, strukturáját érintette volna.

A következőkben tekintsük át Szentes önkormányzatát és közigazgatását a háború esztendeiben.

Azok a jobboldali törekvések, melyek Gömbös Gyula kormányralépésével az állami szervek működésében egyre nyíltabban jelentkeztek, a második világháború küszöbén, majd a következő években élesebben törtek előre. A kormányban is észrevehető volt további ezirányú eltolódás, amikor Darányi Kálmán másfélévi kormányzása után, 1938. május 13-án Imrédy Béla vette át annak vezetését, s új miniszterei között a kormányzó bizalmát élvező, akkor már inkább középutas Teleki Pál és Keresztes-Fischer Ferenc mellett a német orientációnak olyan exponense kapott helyet, mint Rátz Jenő, az új honvédelmi miniszter, vagy Sztranyevszky Sándor földművelésügyi miniszter.

Imrédy utóda 1939. február 16-án gróf Teleki Pál lett, aki életének utolsó szakaszában a további jobbra tolódást igyekezett meggátolni. Kormányprogramjában hangsúlyozta: „A törvények végrehajtása legyen emberséges”, s ez a közigazgatásnak is szólt. A Teleki-kormány azonban a közigazgatási reformok terén nem tett jelentős

² Szentes város szabályrendelete.

előrehaladást.³ Az, hogy az újkormány a közigazgatási reformok terén nem sok előrelépést mutatott, annak többek között bizonyítéka, hogy a megyei városok még 1939-ben is egy régi ügyviteli, szervezési, szabályrendelettel igazgatták a közigazgatást. Ez ellen emelt kifogást Vecseri István városi képviselő, amikor a március 17-i közgyűlésen felvetette a városi szabályrendelet módosítását. Vecseri kifogásolta, hogy Szentés ügyviteli szabályrendelete 1908-ban készült, a szervezési szabályrendelete pedig 1912-ből való. Rámutatott, hogy az azóta alkotott újabb rendeletek sok olyan lényeges változást hoztak, amelyek miatt mindkét szabályrendelet sok tekintetben elavult, és már egyik sem megfelelő. Szükségesnek tartotta, hogy a város szabályrendelete összhangba legyen a fennálló törvényekkel, evégből indítványozta, a képviselőtestület alakítson egy bizottságot, s az készítse el az ügyviteli szabályrendeletet. A közgyűlés erre föl utasította a polgármestert, tartsa napirenden a szabályrendeletek újjaalakítását.⁴ A kormányzat e téren a korszerűsítésre az év vége felé tett lépést, és a belügyminiszter decemberben utastotta Szentés polgármesterét a szabályrendelet módosítására.⁵

A háború előkészületei Magyarországon jogi téren a honvédelmi törvény meghozatalában jelentkeztek. A honvédelem megszervezését biztosító 1939. II. tc., az új honvédelmi törvény külön részben (VI.) részletesen szabályozza a kormány háború, vagy háborús veszély esetén megillető kivételes hatalmát (141–170. §.), amely közvetlenül érinti a közigazgatást. A törvény e kivételes hatalom alapján lehetővé tette az önkormányzati hatóságok testületi szerveinek szüneteltetését, és a szünetelés idején hatáskörének más, legtöbbször egyedi önkormányzati hatóságokra ruházását, a kormánybiztosok megbízását. A kivételes hatalomnál is volt azonban néhány korlát. Nem lehetett a felhatalmazás alapján az állami főhatalom szervét és működését érintő, a törvényhatósági és községi önkormányzat rendszerét módosító vagy megszüntető rendelkezéseket kibocsátani, és a fennálló anyagi büntetőjogi szabályokat módosítani. Továbbá a felhatalmazás alapján kiadott rendeleteket haladéktalanul be kellett mutatni a törvény által szervezett 36 tagú országos bizottságnak. A bizottság javasolhatta az országgyűlés összehívását, és a minisztérium felelősségre vonását.⁶

A kormány miniszterelnöke, gróf Teleki Pál a II. világháború kirobbanásakor — 1939. szeptember 1. — „Magyarország Népehez” címmel szöveget adott ki.

„Az európai helyzet ma súlyosra fordult — kezdődik a szöveg —. Az államok egész sorozata, közöttük több közismerten semleges állam különleges intézkedéseket tett az ország rendjének, a termelés folyamatosságának és a lakosság mindennapi élete lehető zavartalanóságának a biztosítására.

A vezetésem alatt álló kormány természetsszerűleg hasonló elhatározásra jutott és mindazokat az intézkedéseket megteszi, amelyek szükségesnek látszanak a közbéke és a gazdasági élet folytonosságának fenntartására ... ezért ... az alábbi rendelkezéseket lépteti életbe:

- a kivételes hatalom életbeléptetéséről;
- az egyesületi jog korlátozásáról;
- a kitiltás, rendőrhatalmági felügyelet vagy őrizet alá helyezéséről (internálás);
- a sajtó ellenőrzéséről (belföldi cenzura);
- a külföldi sajtótermékek ellenőrzéséről; /stb.

Ezeket a rendeleteket szükség szerint más kormányrendeletek is fogják követni.

³ CSIZMADIA ANDOR: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976. Akadémiai Kiadó 471–472.

⁴ Csongrád Megyei Levéltár Szentési Fióklevéltára. A továbbiakban CSML (SZF) Szentés város közgyűlésének jegyzőkönyve (a továbbiakban: Szentés v. Közgy. jkv.) 1939. március 17. 60/ kgy.sz.

⁵ CSML (SZF) Szentés v. Közgy. jkv. 1939. december 12. 232/kgy.sz.

⁶ CSIZMADIA ANDOR: I.m. 475–476.

Elvárom Magyarország józan lakosságától, hogy általános közérdekből, valamint minden egyes polgár jól felfogott egyéni érdekéből teljes erővel arra fog törekedni, hogy a hatóságok hazafias munkáját megkönnyítse.”⁷ A kiadott szöveg arról tanuskodik, hogy a háború kezdetekor a kormány azonnal szükségesnek tartotta, az eddigieknél szigorúbb intézkedések bevezetését, melyet az adott körülmények diktáltak.

Az 1939. áprilisában alkotott új honvédelmi törvény alapján a megye alispánja 1939. szeptember 13-án kelt átiratában felhívta a polgármester figyelmét, hogy a „honvédelemről szóló 1939: II. tc. 129. §-a értelmében a háború, vagy közvetlenül fenyegető háborús veszély idején igénybevett honvédelmi szolgáltatásokért járó térítés, illetőleg a honvédelmi szolgáltatás igénybevételével kapcsolatban okozott károk megtérítése iránt támasztott igényeket községenként (városonként) alakított bizottságok veszik vizsgálat alá.”

A megyei városok bizottságai a törvény előírásainak megfelelően a megyénél az e célra létrehozott bizottság alá tartoztak.

A rendelkezés 129. §-a az összetételére vonatkozóan akként intézkedett, hogy a bizottságba az illetékes katonai hatóság és a községek (városok) képviselőtestülete két-két tagot küld, a vármegyénél alakuló felülvizsgáló bizottságokba pedig a törvényhatósági bizottság delegál tagjai sorából. Tagjait évenként kellett megválasztani. Szentés képviselőtestülete az október 20-i közgyűlésén dr. Bartha Antal és dr. Mátéffy György tagokat küldte a bizottságba.⁸

1942. október 1-től dr. Barthát még megválasztották, ellenben dr. Mátéffy helyett Bálint János városi képviselő került a bizottságba, mind ketten egy évre.⁹ 1943. október 1-től Bálint Jánost ismételtén beválasztották, dr. Bartha Antal helyébe viszont — mindkettőjük most is egy évre — Für Géza lépett.¹⁰ További változásokról a források nem tájékoztatnak bennünket.

Igaz Magyarország 1939-ben még nem volt hadiállapotban, de a háborús előkészületek természetesen a közigazgatásra is kihatottak. Ennek tudható be, hogy a városnál a honvédelmi feladatok ellátására a közgyűlés a polgármester előterjesztésére, a katonai nyilvántartói állás helyett II. osztályú aljegyzői állást szervezett, s a főjegyző irányítása alá rendelve. A beosztást a X. fizetési osztályba sorolták, s a betöltő tisztviselő csak akkor léphetett elő a IX. fizetési osztályba, ha az előírt szakvizsgát letette.¹¹ Az átszervezés az új honvédelmi törvénnyel állhatott összefüggésben. Hogy létrehozásának milyen jelentőséget tulajdonítottak azt mutatja, irányítását egyenesen a polgármesterhelyettes alá rendelték.

A II. osztályú aljegyzői állás normál státuszba vételét a közgyűlés majd csak az 1940. február 23-i ülésén fogadta el, a belügyminiszter 41.903/1939. IV. sz. rendelete alapján, a korábban megállapított fizetési besorolással, és ennek megfelelő lakbérpótlékkal. Munkakörét kimondottan a honvédelmi feladatok ellátása tette ki, mint: a katonai nyilvántartás vezetése, az OM (országos mozgósítás) és minden más katonai ügyek intézése. Az állás véglegesítése a belügyminiszter 34.120/1940. IV. sz. rendeletével történt meg.¹²

Hazánkban az antiszemitizmus megnyilvánulása volt a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. IV. tc., mely megnyitotta az utat a „kéteselemek” és „sóvár harácsolók” előtt most már a gazdasági pozíciók elfoglalására, s egyben az állampolgári jogegyenlőség féltételére.¹³ A parlament által

⁷ CSML (SZF) Csongrád város polgármesterének iratai 4702/1939. sz.

⁸ CSML (SZF) Szentés v. Közgy. jkv. 1939. szeptember 13. 210/kgy. sz.

⁹ CSML (SZF) Szentés v. Közgy. jkv. 1942. október 23. 200/kgy. sz.

¹⁰ CSML (SZF) Szentés v. Közgy. jkv. 1943. szeptember 24. 172/kgy. sz.

¹¹ CSML (SZF) Szentés v. Közgy. jkv. 1939. október 20. 207/kgy. sz.

¹² CSML (SZF) Szentés v. Közgy. jkv. 1940. február 23., 31., 147/kgy. sz.

¹³ CSIZMADIA ANDOR: I.m. 476.

1939. május 2-án megszavazott 2. zsidótörvény szelleméből eredően a képviselőtestület október 20-i ülésén a főjegyző bejelentette a közgyűlésnek, hogy az 1939. IV. tc. és a 7790/1939. M.E. számú végrehajtási utasítás rendelkezései következtében az igazoló választmány — igazoló bizottság — 13 zsidó, vagy zsidónak tekinthető legtöbb adót fizető városi képviselőt törölt a virilis névjegyzékből, de közülük két fellebbezőnek a jogosultságát a vármegyei kisgyűlés visszaállította. Ismertette, hogy a törlés folytán a polgármester az összes póttagokat behívta a közgyűlésbe.¹⁴ E törvény életbe-léptetésével — mint az látható — megkezdődött az önkormányzati testületekben, majd a közigazgatás hivatali apparátusában a zsidó származásúak eltávolítása.

A testület ezen ülésén jelentette be a polgármester, hogy a kormányzó vitéz Ricsóy Uhlarik Béla távozásával megüresedett főispáni tisztségbe vitéz Szendrey László nyugalmazott alezredest, Csongrád vármegye vitézi székének volt kapitányát nevezte ki. A város képviselőtestülete az új főispánt feliratilag köszöntötte.¹⁵ Az állományon kívüli alezredest főispáni kinevezése abból a megfontolásból történhetett, hogy a kormányzó katonaviselt embert óhajtott a megye élére állítani, aki a közigazgatása területén a megyére nehezedő időkhben képes a rendet kemény kézzel tartani, a törvényt katonai fegyelemmel végrehajtani.

A többi közigazgatási feladatok megoldása mellett a város előjáróságának gondoskodni kellett a megüresedett beosztások sorsáról is. Az adótszti állás a városnál megüresedés folytán betöltésre várt. Ebből kifolyólag hívták össze a tisztújítószéket Dobay Andor helyettes alispán elnökletével. A helyettes alispán ismertette, hogy az állásra heten nyújtottak be pályázatot. A kijelölt választmány Tóth Sándor jelölését mellőzte, mivel pályázati kérelmét hiányosan adta be. A tisztújító közgyűlés viszonylagos szavazati többséggel Hargitai Andort választotta meg adótsztté.¹⁶

1938. november 2-án az első bécsi döntés Németország és Olaszország határozata alapján Szlovákia továbbá Kárpát-Ukrajna egy részét Magyarországnak ítélte. A kormány a visszacsatolt országrészekbe az anyaországból tisztviselőket nevezett ki az állami élet, a közigazgatás vezetésére, ellátására. Így módon került sor arra, hogy Szentesről dr. Etelvári Sándort Kassára helyezték át fogalmazónak. Helyébe a közgyűlés december 22-i ülésén dr. Dombai Jenő díjnokot bízta meg a községi bíráskodás teendőivel.¹⁷ A visszakapott területeken, igaz a kezdeti időben, katonai közigazgatást vezettek be, de néhány hónap múltán a katonai közigazgatást polgári közigazgatás váltotta fel. És a visszakerült területeken minden esetben ünnepélyesen törvénybe iktatták az egyesítést az anyaországgal.¹⁸ A tisztviselőknak az anyaországból a visszacsatolt területekre való kinevezése azzal állhatott összefüggésben, hogy a magyar kormány a maga megbízható hivatalnoki karára támaszkodva kívánta kiépíteni az itteni közigazgatás rendszerét. Azonban kiderült, hogy e területek lakosságának — nemcsak a nem magyar ajkúak — nem tetszése megnyilvánult a betelepült hatóságokkal szemben. És az itt élő magyar nép is csalatkozott a felfokozott reményében.

Erről a helyzetről ekként nyilatkozik az érsekújvári szemtanú: „A hozzánk érkező anyaországi hivatalnoki réteg magával hozta a feudális érintkezési formákat... Újvárba betört az úri világ, az úri magatartás, a címek és a rangok megismertette ezekkel az emberekkel a felfelé hajlongó, lefelé taposó hivatalnokokat.” „... jött a frázisos hazafiság, a nagy szavak kultusza — írja —, terjesztették az idegenek megvetését és az antiszemitizmust. Igaz voltak kivételek is, demokratikus érzelmű ... szellemek, akik saját társadalmi környezetüket képesek voltak éles kritikával nézni, és ennek nyomán

¹⁴ CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1939. október 20. 194/kgy.sz.

¹⁵ Uo. 192/kgy.sz.

¹⁶ CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1939. február 28. 2/kgy.sz.

¹⁷ CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1939. december 22. 250/kgy.sz.

¹⁸ TILKOVSKY LORANT: Revíziós sikerek, problémák, csalódások. *História*, 1982. 4–5. sz. 31.

már a lakossággal való első érintkezés alkalmával megbecsülést ébresztettek maguk iránt. ... a lakosság azonban nem ezt érezte jellemzőnek.

Félelmetes volt — állapítja meg — az a tájékozatlanság, amellyel a magyar hivatalos körök a visszacsatolt területek viszonyait megítélték. ...A hozzánk érkező hivatalnokok már azon is álmélkodtak, hogy mi magyarok milyen jól beszélünk magyarul. Ők úgy gondolták, hogy a republikában (a Csehszlovák köztársaságban. *B.GY.*) egyáltalán nem voltak magyar iskolák és bennünket erőszakkal kényszerítettek arra, hogy az állam nyelvén beszéljünk. És meglepetés érte a jövevényeket a mi gazdasági helyzetünk láttán is; ők feltételezték, hogy mind nyomorgunk, osztogattak is az első hetekben katonai gépkocsikról félkilós csomagban cukrot, de a lakosság hátat fordított a látványnak.

Lehet-e csodálkozni azon, hogy hamarosan kialakultak az ellenállási góccok a lakosság soraiban? A közvélemény ingerülten tiltakozott a ráerőltetett formák ellen, melyeket ... korszerűtlennek tartott, szembekerült Magyarország (hivatalos) képviselőivel...¹⁹ A visszaemlékezés hűen tükrözi, hogy az anyaországi hivatalnoki kar magatartása milyen reakciót váltott ki az ottani magyar lakosság körében, nem is beszélve a nemzetiségiek közöttiről.

A képviselőtestület szerveiben 1940-ben jelentősebb mozgás nem volt, csupán annyi, hogy 1941-re a kijelölt választmányt kiegészítették két taggal.²⁰ Majd 1941. június 14-én került sor az új városi főjegyző, polgármesterhelyettes megválasztására. Az elnöklő Dobay Andor alispán bejelentette, hogy a megüresedett főjegyző, polgármesterhelyettesi állásra a következő 5 személy nyújtott be pályázatot: Dr. Józsa Lajos I. oszt. aljegyző, Dr. Nagy József árvászéki jegyző, Dr. Kréter Kálmán adóügyi tanácsnok, Dr. Szabó Zoltán árvászéki ülnök szentesi lakosok, és Dr. Csucs Kornél aljegyző szatmárnémeti illetékességű lakos. A leadott 77 érvényes szavazatok közül Dr. Kréter Kálmán 33-at, Dr. Nagy József 32 szavazatot kapott, így általános többséget egyik sem nyert. Tehát a két legtöbb szavazatot nyerő pályázó között az alispán újabb titkos választást rendelt el. Ekkor a 80 érvényes szavazatból Dr. Nagy József 42 voks esett, míg Dr. Kréter Kálmánra 39. Ezzel a választással véglegesen betöltődött a korszak végéig a városi főjegyzői, a polgármesterhelyettesi állás Dr. Nagy József személyével. Dr. Nagy József által korábban betöltött árvászéki jegyzői állást meg 49 szavazati többséggel Dr. Nyiri Géza nyerte el, Dr. Korek Miklós 34 szavazatával szemben.²¹

Az augusztus 30-i közgyűlésen pedig a II. osztályú fogalmazói beosztást I. osztályú fogalmazói állással szervezték át, megnövekedett feladatokkal indokolva. E munkakört továbbra is Dr. Papp Imre látta el.²²

Ezen az ülésen tárgyalta a képviselőtestület a polgármester azon előterjesztését, hogy a fogyasztási adóhivatalhoz egy főellenőri, két szegődményes fogyasztási ellenőri, és a megszűnt hét vámszedői állás helyett fogyasztási ellenőri munkakör szervezését engedélyezze. A közgyűlés 24 szavazattal és két ellenszavazattal a város bevételeinek érdekében az átszervezéshez hozzájárult.²³

A szóban forgó közgyűlésen a képviselőtestület egyhangúlag hozott határozatával Dr. Vajda Imre II. osztályú fogalmazót és Dr. Virágos Bálint fogalmazó gyakornokot a közigazgatási kihágási és a községi bíráskodással bízta meg.²⁴ Ez utóbbi intézkedés azt mutatja, hogy a II. osztályú fogalmazói állást átminősítették kihágási bíráskodási munkakörre.

¹⁹ KOVÁCS ENDRE: Nové Zámky — Érsekújvár 1938. *História*, 1984. I. sz.

²⁰ CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1940. november 30. 274/kgy.sz.

²¹ CSML (SZF) Szentes v. tisztújító közgyűlésének 1941. június 14. jkv.

²² Uo. 173/kgy.sz.

²³ CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1940. augusztus 30. 176/kgy.sz.

²⁴ Uo. 181/kgy.sz.

Majd a közgyűlés október 4-i tanácskozásán a város közigazgatásánál négy díjnoki állás szervezésére került sor.²⁵ A belügyminiszter pedig 1941. június 13-án kelt leiratában hagyta jóvá az I. osztályú fogalmazói, a négy díjnoki és a javadalmi főellenőri állások véglegesítését.²⁶ E képviselőtestületi gyűlésre Dr. Szeder István városi ügyész kérelmet terjesztett be, hogy állását főügyészi állássá szervezzék át. A közgyűlés a kérelemnek helyt adott.²⁷ A belügyminiszter meg 42.681/1940. IV. sz. határozatában jóvá hagyta a városi ügyészi állás főügyészivé való átminősítését.²⁸

Ebben az esztendőben elhalálozás miatt is kellett hivatali funkciót betölteni. A belügyminiszter a 30.489/1940. IV. sz. leiratában az elhunyt Dr. Stammer Ákos számvevőügyi II. osztályú főtanácsos helyébe a számvevőség főnökévé Dr. Halász Szabó László városi számvizsgálót nevezte ki, akinek egyben számvevőügyi tanácsos címet adományozott, a velejáró jogkörrel felruházva.²⁹ Ahogyan az ország közeledik a hadbalépés felé, egyre jobban érezni a kormány felsőbb irányító tevékenységét. Erre vallanak a fentiekben tárgyalt hivatali szervezések, átszervezések és egyes állások betöltésének miniszteri jóváhagyásai, kinevezései. Ez viszont az önkormányzati testületek, a helyi előljáróságok jogkörének szűkülését jelentette. A városi képviselőtestületek hatásköre így korántsem a régi.

A magyar minisztertanács 1941. március 28-án Teleki előterjesztésében bizonyos feltételek mellett — pl. ha Jugoszlávia mint állam részekre bomlik, stb. — elfogadta a magyar hadsereg Jugoszlávia elleni támadást. A végleges döntést a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács hozta április 1-én, és hozzájárult a magyar hadsereg támadó hadműveleteihez. Április 3-án Teleki főbe lőtte magát, mivel a magyar kormány megszegte az 1940. december 12-én Belgrádban aláírt magyar-jugoszláv „örökbarátsági” szerződést.³⁰

Teleki halálával Horthy és a legfelső állami vezetés, elsősorban a kormányzó katonai tanácsadói belesodorták az országot 1941. április 11-én Jugoszlávia megtámadásával a II. világháborúba. Az újonnan kinevezett Bárdossy László miniszterelnök bemutatkozásakor alkotmányreformot jelentett be, amelynek alapjait kétségkívül már Teleki Pál rakta le. Ennek keretében a miniszterelnök szükségesnek látta a közigazgatás átszervezését,³¹ melynek véghezvitelére 1941-ben még nem került sor, s ez Szentés közigazgatásában sem jelentkezett természetszerűleg.

A hadbalépés súlyos anyagi terheket rótt Szentés lakosságára is. Ebből kifolyólag kerülhetett sor az alispán 3358/alisp. 1941. sz. leiratának végrehajtására, melynek értelmében a közgyűlés a július 25-i ülésén elfogadta, hogy a polgármester az illetékek és adóhátralékok fokozottabb behajtására július 1-től december 31-ig adóhajtót és adóbecsűst alkalmazzon, fizetésükre pedig 720 P póthitelt engedélyezett.³² A háború okozta egyre rosszabbodó anyagi helyzetet tükrözi az a tény is, hogy 1942 februárjában a városnál az illeték hátralékok behajtására újólág egy kiegészítő végrehajtói, és egy kiegészítő adóbecsűsi állás engedélyezését kérte a közgyűlés a belügyminisztertől. A két alkalmazott beállításának szükségességét az előljáróság azzal indokolta, hogy az előző években 3 hónapra, 1941-ben pedig 6 hónapra ideiglenesen alkalmazott munkaerőkkel az illeték behajtásokat nem lehetett eredményesen elvégezni. A kerületi adóvégrehajtók a rendes munkakörük ellátásán felül — hangzik az indoklás — már nem tudnak az illeték-hátralékok behajtásával oly mértékben foglalkozni, amint azt a 118.000/1933.

²⁵ CSML (SZF) Szentés v. Közgy. jkv. 1940. október 4. 250/kgy.sz.

²⁶ CSML (SZF) Szentés v. Közgy. jkv. 1941. június 27. 82/kgy.sz.

²⁷ CSML (SZF) Szentés v. Közgy. jkv. 1940. október 4. 209/kgy.sz.

²⁸ CSML (SZF) Szentés v. Közgy. jkv. 1941. február 21. 11/kgy.sz.

²⁹ CSML (SZF) Szentés v. Közgy. jkv. 1940. január 25. 6/kgy.sz.

³⁰ Magyar történelmi kronológia. Szerk.: GUNST PÉTER: Bp., 1968. Tankönyvkiadó 377.

³¹ CSÍZMADIA ANDOR: I.m. 505.

³² CSML (SZF) Szentés v. Közgy. jkv. 1941. július 25. 181/kgy.sz.

P.M. rendelet előírja.³³ A fentiekből képet alkothatunk arról is, hogy az adóhátralékosok milyen óriási mértékben fordultak elő, számuk mennyire megnövekedett, amely viszont az adózó polgárok, a lakosok anyagi süllyedését, fokozódó fizetőképтелenségét tárja elénk.

Jugoszlávia megtámadásával Bácska, majd korábban (1940. augusztus 30. második bécsi döntés) Észak-Erdély került vissza Magyarországhoz. A területi gyarapodásokkal a közigazgatás megoldatlan problémái egyre inkább sokasodtak. A kormány a problémák részbeni megoldására, a visszacsatolt területek közigazgatásának megszervezésére, kiépítésére — mint Felvidék esetében tette — az anyaországból helyezett át — önként jelentkezés is előfordulhatott —, nevezett ki hivatalnokokat. Szentes megyei városról a délvidéki városokba a következő tisztviselők távoztak 1941 augusztusában közszolgálatra: Dr. Józsa Lajos I. osztályú aljegyző, Dr. Papp Imre I. osztályú fogalmazó és Dr. Vermes András közpénztári ellenőr. A távozők közül egyedül Dr. Józsa leendő beosztása ismeretes, akit ideiglenesen Magyarokiszására tanácsnoknak neveztek ki.³⁴ Az áthelyezetteket a képviselőtestület a következőkben pótolta: Dr. Józsa Lajos helyére Dr. Kálmán Dezső II. osztályú aljegyzőt, II. osztályú aljegyzőnek Dr. Vajda Imre II. osztályú fogalmazót és a II. osztályú fogalmazói állásra Dr. Kátai Pál János közigazgatási gyakornokot neveztek ki. Majd az I. osztályú fogalmazói állásra Dr. Papp Imre helyébe Dr. Korek Miklós közigazgatási gyakornok lépett, és a közpénztári ellenőri állást Dr. Vermes András helyett Ibholya Kálmán adótisztvel töltötték be ideiglenesen.³⁵

A visszaszerzett területekre a következő évben tovább folytatódott a szentesi hivatalnokok áthelyezése. 1942 januárjában az I. osztályú fogalmazóvá előléptetett Dr. Koreket, (aki egyben a Középlemezési Hivatalt is vezette) szintén délvidéki területre neveztek ki. Dr. Korek távozása után a Középlemezési Hivatal vezetését Dr. Sólyom Károly közigazgatási gyakornok látta el, a polgármester megítélése szerint feletteséinek és az ügyfelek közmegelégedésére. Ennek alapján indítványozta, hogy a képviselőtestület a megüresedett I. osztályú fogalmazói munkakört Dr. Sólyommal helyettesítse be, amelynek az egyhangúlag eleget tett.³⁶ Az adótisztvel állás 1942 nyarán ugyancsak a délvidéki közigazgatási területre történő elhelyezés folytán ideiglenesen megüresedett, és a képviselőtestület a június 12-i ülésén szavazati többséggel Nagy Mihály díjnokot tette meg adótisztvel.³⁷ A visszacsatolt területeken viszont nagy nyugtalanságot okozott a tisztviselőkérdés. A nem magyar tisztviselőket lehetőség szerint elmozdították, de ugyanakkor a helybeli magyar lakosok most állást remélők előtt sem nyíltak meg kívánt mértékben az idegen uralom alatt számukra nagyrészt lezárult tisztviselői pályák, hanem az állástalanokban bővelkedő anyaország küldött oda hivatalnokokat, akiket gúnyosan „ejtőernyősnek” neveztek. A nemzethűségi igazoló eljárások, amelyeknek az átszatolt területeken honos tisztviselőket, illetve állástigénylőket kezdetben alávetették, annyira megmérgezték a légkört, hogy az erdélyi és délvidéki területszervezéskor formailag már eltekintettek alkalmazásától. Az anyaországból érkező tisztviselők gyakorta tapasztalt úrhatnám viselkedése — mint az a felvidéki esetben is megmutatkozott — ellenszenvet váltott ki.³⁸ A kormánynak a fent vázolt elgondolásából kifolyólag kerültek el Szentesről is tisztviselők a visszaszerzett területek közigazgatási beosztásaiba.

Közben a magyar szélsőjobboldal, Wert Henrik hadsereg vezérkari főnökkel az élen, sürgette a Szovjetunió elleni támadást. Németország 1941. június 21-én

³³ CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1942. február 23. 34/kgy.sz.

³⁴ CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1941. augusztus 29. 190/kgy.sz.

³⁵ Uo. 194/kgy.sz.

³⁶ CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1942. április 18. 73/kgy.sz.

³⁷ CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1942. június 12. 108/kgy.sz.

³⁸ TILKOVSKY LÓRÁNT: 1.m. 32.

meztámadta a szovjet államot, s ez új helyzetet teremtett. A magyar kormány június 23-án megszakította a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval, és 27-én csapataink meztámadták a szovjetállamot.³⁹ A szovjetekkel való hadbalépéssel hazánk teljesen belesodródott a II. világháborúba, és a totál háborús viszonyok további nehézségeket róttak a közigazgatásra. Éppen ebből a háborús helyzetből eredően tett előterjesztést Szentes polgármestere a testület 1941. november 7-i ülésén népmozgalmi nyilvántartói, valamint légoltalmi- és levente-nyilvántartói állások szervezésére. Egyébként a „honvédelmi kötelezettségekkel” kapcsolatos teendők ellátását a 280.000/1941. B.M. rendelet is előírta, s az ezzel járó költségeket a belügyminiszter a községekre, városokra hárította.

A közgyűlés az előterjesztést egyhangúlag elfogadta, és a két állás szervezését kimondta. Feladata körébe tartozott a nyilvántartással kapcsolatos ügyek ellátása, a mellé beosztottak irányítása, felügyelete. A nevezett állás beosztásilag közvetlen a polgármester és a helyettese alá volt rendelve.

A légoltalmi- és levente-nyilvántartó hivatali pozíció ellátása közé sorolták a levente és légoltalmi nyilvántartási lajstromok vezetését, s e munkakörrel járó akták intézését. A szóbanforgó két állást a közgyűlés választás útján töltötte be, s jóváhagyásra a vármegyei kisgyűléshez terjesztette fel.⁴⁰ A következő év februárjában a belügyminiszter 152.850/1941. rendeletében utasította a polgármestert, hogy a népmozgalmi nyilvántartás ellátására két díjnoki állást szervezzen. A képviselőtestület belügyminiszter ezen rendeletét a február 23-i közgyűlésen elfogadta,⁴¹ és az áprilisi 18-i tanácskozásán határozatot hozott, illetve határozatilag valósította meg a fenti rendelkezést.⁴²

Ez év októberében pedig a polgármester szükségesnek tartotta a népmozgalmi segédnyilvántartói beosztás megszervezését. 1941-ben a város vezetése a népmozgalmi nyilvántartói állás megszervezésére tett ugyan lépést, de a belügyminiszter akkor nem hagyta jóvá, és később is csak két díjnoki állás létesítését tette lehetővé. A népmozgalmi segédnyilvántartói állás szervezését a polgármester és a közgyűlés azzal indokolta, hogy a népmozgalmi nyilvántartás pontos vezetéséhez „nagy fontosságú honvédelmi érdekek fűződnek, s ezért fontos — szól az indoklás —, hogy ezen munkálatok vezetése állandó alkalmazott kezében legyen.” Munkaköri beosztását a népmozgalmi nyilvántartással járó teendőkben, az ezzel kapcsolatos törvényes rendelkezések végzésében, és a hivatal irányításában jelölte meg a közgyűlés. A hivatalt a polgármesterhelyettes felügyelete alá helyezték, s a képviselőtestület az állást választás útján őhajtotta betölteni.⁴³ A nevezett hivatal felállítására, mint azt az adatok igazolják, 1941-ben vált szükségessé, illetve a belügyi kormányzat törvény útján rendelte el. Ez esetben csupán az érthető kevésbé, hogy a város előterjesztését miért nem hagyta jóvá, miért halogatta, hiszen ahogyan az ország beljebb sodródott a háborúba, a „honvédelemmel” járó polgári feladatok akként tornyosultak, nehezdedtek a helyi előljárássokra, közigazgatásra. Az állást 1943 márciusában a miniszter a 68.283/1943. IV. B.M. rendeletével fogadta el.

Az 1941-es esztendőben a népmozgalmi, a légoltalmi és levente nyilvántartói állás megszavazásakor a testület ezen a közgyűlésén tárgyalta Gere Sándor városi adóbehajtó és becsüs társai nevében benyújtott kérelmét. Ezen alkalmazottak azzal a kéressel fordultak a polgármesteren keresztül a képviselőtestülethez, hogy a városi szervezési szabályrendeletet módosítsa: hogy az adóvégrahajtók az állami rendszerű kiségitő

³⁹ Magyar történelmi kronológia Szerk.: GUNST PÉTER Bp., 1968. Tankönyvkiadó 377.

⁴⁰ CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1941. november 7. 249/kgy.sz.

⁴¹ CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1942. február 23. 47/kgy.sz.

⁴² CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1942. április 18. 69/kgy.sz.

⁴³ CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1942. október 23. 193/kgy.sz.

szolgai minőség helyett az állami rendszerű II. osztályú altiszti minőségbe legyenek sorolva, és illetményüket is e szerint kapják. A végrehajtók kérelmüket azzal indokolták, hogy a környékbeli városokban a végrehajtók sehol sincsenek szolgai minőségbe, és fizetéssel. A közgyűlés a kérelemnek helyt adott, s ezen állások átszervezésére utasította a polgármestert.⁴⁴ Majd az 1942. augusztus 28-i ülésén vette tudomásul, hogy a 9 városi adóhajtó kiegészítő szolgai állást II. osztályú altiszti állássá történő átszervezését a belügyminiszter engedélyezte.⁴⁵

A háborús idők egyre több városi hivatalnok munkakör átszervezését igényelték. A polgármester 1942. április 18-án megtartott közgyűlésre előterjesztést tett aljegyzői állás létrehozására. Az előterjesztését az egyre szaporodó szociális feladatok kidolgozásával és teljesítésével, továbbá a háborús helyzet folytán kiadott rendeletek végrehajtásával támasztotta alá. Előadta, hogy a megnövekedett feladatok elvégzésére a tisztviselői kar létszáma nem elegendő, ezért arra kérte a testületet mondja ki az aljegyzői állás szervezésének szükségességét, melyet az megtett. Munkaköri feladatául rendelte el: az Országos Nép és Családvédelmi ügyek előadója, szociális, munkásügyek, s a polgármester által reábizottak intézője. A testület választás útján szándékozott az állást funkcionáltatni.⁴⁶ Bár aljegyzői beosztás a városnál kétféle is volt, I. és II. osztályú. A polgármesteri kérelemnek valószínűleg az lehetett az oka, hogy ezen munkakörök a visszacsatolt területekre történő áthelyezés, vagy katonai szolgálatra való behívás folytán megüresedtek. A belügyminiszter 1943 márciusában 68.201/1943. IV. sz. rendeletében az I. osztályú aljegyzői állás helyett egy II. osztályú aljegyzői állást, és egy II. osztályú fogalmazói munkakör létesítését engedélyezte. A II. osztályú aljegyző munkaköri kötelezettsége az április 18-i testületi tanácskozáson meghatározottak maradtak, ellenben a II. osztályú fogalmazó feladatait a közgyűléssel egyetértésben a polgármester jelölte ki. A fenti hivatalokba a tisztviselőket a közgyűlés választással nevezte ki,⁴⁷ a belügyminiszter pedig a 73.160/1953. IV. rendeletével hagyta véglegesen jóvá.⁴⁸ Az 1940-es évek tisztviselői kinevezésekből egyértelműen kitűnik, hogy a városnál az egyes állások betöltéséhez, véglegesítéséhez a belügyminiszter engedélyezésére volt szükség, mely a háborús körülményekkel magyarázható, ez a tény viszont a közgyűlés jogkörének visszaszorítására vall.

A hivatalnokok kinevezésével kapcsolatosan jelent meg az 1942: XXII. tc., melynek értelmében a városi és községi állásokat a törvényhozás további rendelkezéséig legkésőbb 1947. december 31-ig kormány kinevezéssel kívánta betölteni. Oly módon, hogy a városi tisztviselői állásokat — a kezelők kivételével — a belügyminiszter, a többi városi munkakört a polgármester tölti be. A törvényt előbb nem szavazták meg, majd október 23-án a közigazgatási bizottság néhány apróbb módosítást tárgyaltak, s hozzászólás nélkül el is fogadták.⁴⁹ A fenti törvénycikket Szentes megyei város képviselőtestülete a következő év április 30-án megtartott ülésén vette tudomásul. A törvény 3. §-a értelmében az eddigi fennálló szabályok szerint a választás útján betöltendő vármegyei, városi- és községi hivatalnoki állásokat a belügyminiszter, a városi kezelőhivatali beosztásokat pedig a polgármester kinevezéssel tölti be. Tehát a városnál rendszeresített fizetési osztályon kívüli gyakornoki állásokat — a számvevőszégi gyakornok kivételével — a polgármester nevezte ki. A város szabályrendeletét a tárgyalt törvényben meghatározottak szerint módosították.⁵⁰ E törvény kibocsátásával és életbeléptetésével a kormány jelentős mértékben centralizálta

44 CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1941. november 7. 239/kgy.sz.

45 CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1943. augusztus 28. 162/kgy.sz.

46 CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1942. április 18. 74/kgy.sz.

47 CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1943. március 31. 20/kgy.sz.

48 Uo. 226/kgy.sz.

49 CSIZMADIA ANDOR: I.m. 505.

50 CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1943. április 30. 47/kgy.sz.

a közigazgatást, az alsóbb előjáróságok hatáskörének rovasára. A forrásokból az is látható, hogy az egyes állások betöltésének, kinevezésének a kormány által való végleges minősítése rendszerint elhúzódott, esetenként a következő esztendőre ment át a perfektuálása.

Az 1942-es év hátralévő részében a város képviselőtestülete a decemberi hónapban átszervezési kérelemnek adott helyt. A testület december 16-i ülésére négy szegődményes fogyasztási ellenőr kérelmet nyújtott be, hogy állásukat a közgyűlés II. osztályú altisztii állássá szervezze át. A kérelmet beterjesztő főjegyző ismertette, 1941-ben a belügyminiszter 144.088/1941. IV. B.M. rendelete alapján a képviselőtestület a városi fogyasztási adóhivatalnál tizenegy fogyasztási adóellenőri munkakört létesített, akként, hogy ezek közül kettő II. osztályú altisztii javadalmazású, öt kiegészítő szolgái, négy pedig kiegészítő szolgái fizetésű szegődményes fogyasztási adóellenőr. Ezen beosztásokat 1941 novemberében be is töltötték, azonban a kiegészítő adóellenőrök hátrányosabb helyzetbe kerültek a többiekkel szemben, mert nem élvezhettek családpótlékot, s nem szerezhettek nyugdíjjogosultságot sem. Ezek az alkalmazottak valamennyien szegény családos emberek voltak, akik más keresettel nem rendelkeztek, ellenben a legterheesebb munkát ők végezték; helypénzt szedtek, ellenőriztek, üzleti szemlét végeztek, és a vámházaknál lakva ott szolgálatot teljesítettek. A közgyűlés akként határozott, hogy a négy kiegészítő szolgái javadalmazású szegődményes fogyasztási adóellenőri állást kiegészítő szolgái illetményű fogyasztási adóellenőri állássá szervezi át.⁵¹ A belügyminiszter a következő év őszén a 69.191/1943. IV. sz. rendelkezésével engedélyezte az átszervezést. Erre a testület szeptemberben utasította a polgármestert az állások kinevezésének végrehajtására.⁵²

A fogyasztási ellenőrök benyújtott kérelméből is hiteles képet alkothatunk az alacsonyabb beosztású városi alkalmazottak életkörülményeiről, akiknek a források tanubizonysága szerint családjaik neveléséhez az állam semmilyen anyagi támogatást sem nyújtott más tisztviselőkkel szemben, és akiknek szolgálati idejük letelte után a nyugdíjjogosultság hiányában a további létükhöz szükséges anyagiak sem voltak garantálva, törvényes úton rendezve. Szentes város közgyűlése nyilvánvalóan a helyzetet mérlegelve döntött a kérelmezők javára az állások átszervezéséről, s ezáltal igyekezett ezeknek az alkalmazottaknak anyagi helyzetén némileg enyhíteni.

A képviselőtestület az elkövetkező esztendő tavaszán az állások felmentésével, kinevezésével kapcsolatos munkáját Cseuz Béla főmérnök kérelmének tárgyalásával kezdte meg. A műszaki tanácsos a testület 1943. március 31-i tanácskozására a következő kérelmet adta be: „Tekintetes Képviselőtestület! Hálásan és mélyen megilletődve köszönöm meg azt az elismerést..., amelyben a város műszaki ügyeinek vezetése körül 35 éven át kifejtett munkásságomért kifejezést adni méltóztatott. Rendkívüli értéket jelentett nekem az elismerés, sajnálattal is válok el munkakörömtől, mégis úgy érzem, hogy helyemet át kell adnom, mert ez az érdeke a fiatalágnak.

Mély tisztelettel kérem a tekintetes képviselőtestületet, méltóztatásék 35 évi városi szolgálatom leteltével folyó év május hó 31-ével nyugállományba helyezni és addig részemre szabadságot engedélyezni.

Ezt az alkalmat használom fel arra, hogy megköszönjem a tekintetes képviselőtestületnek, a város közönségének, tisztársaimnak és közvetlen munkatársaimnak azt a megértő támogatást, amiben három és fél évtizeden át részem volt. Boldogan tekintek vissza az itt eltöltött időkre, ami kisdíák korommal, azelőtt 50 évvel kezdődött. A hivatalból való távozáskor magammal viszem és ápolom életem hátralévő

⁵¹ CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1942. december 16. 241/kgy.sz.

⁵² CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1943. szeptember 3. 139/kgy.sz.

idejében azt a hálát és megbecsülést, amelyet a város közönsége és tisztikara iránt mindenkor éreztem.”

Az 1908. június 1-én szolgálatba lépő Cseuz Béla hosszú szolgálati idejű munkásságát, érdemeit előbb Gillicze Antal városi képviselő, majd a polgármester méltatta a közgyűlés előtt. Ezt követően a képviselőtestület a városi műszaki tanácsost a VII. fizetési osztály 1. fokozatának "A" csoportjából 100 %-os fizetéssel, 373 pengővel nyugdíjazta, melyhez járult még a feleség után havi 43 pengő családi pótlék, 80 pengő 90 fillér lakáspénz és 10 pengő hadipótlék.⁵³ Ez így összesen havonta 506 pengő és 90 fillért tett ki, amely kényelmes öregkort, gondtalan életet biztosított.

Cseuz Béla nyugdíjazásának elfogadását követően a közgyűlés a város vezetésével karöltve ez évben még néhány hivatali munkakör kinevezéséről, áthelyezéséről döntött. Ennek értelmében a testület 1943. július 3-án megtartott ülésén a polgármester előterjesztésére hozzájárult Dr. Nyiri Géza árvaszéki ülnöknek az árvaszéki elnökhelyettesi teendőkkel való megbízatásához. Nyiri ezen megbízatása azért vált szükségessé, mert Dr. Szabó Zoltán árvaszéki ülnököt, aki egyben az árvaszéki elnökhelyettes volt, a megyéhez nevezték ki, s helyébe Dr. Nyiri lépett.⁵⁴ Ugyanezen az ülésen fogadta el a közgyűlés a 120.292/5-1933. B.M. rendelet alapján, hogy Dr. Kátai Pál János árvaszéki jegyzőt előadói, és ülnöki feladatokkal is megbízzák. A napirend előadója a polgármester nevében a megbízatás indokál felhozta, hogy a városi árvaszéknél az egyik ülnöki állás megszűnése óta a fogalmazási munkákat egy ülnök és egy jegyző végzi. Ez utóbbi nem volt feljogosítva az ülnök helyettesítésére, önállóan eljárhat az előadói ügyekben. „Mind a múltban előfordult, mind a jövőben előfordulhat olyan körülmény — mutatott rá az előadó —, hogy az árvaszék elnöke, a polgármester és az előadó ülnök egyidejűleg akadályozva vannak hivatali működésükben, amikor az árvaszék részéről így érdemleges intézkedés nem történhetik. Így módon sok esetben az ügyek késedelmes intézése súlyos következményekkel járhat, s a város felelősségéből kifolyólag ennek anyagi károsodását is maga után vonhatja.⁵⁵ Tehát ennek elkerülése végett vált szükségessé Dr. Kátai fenti megbízatása.

Az október 23-i tanácskozáson pedig a polgármester előterjesztést tett katonai szolgálatra történő behívás miatt az I. kerület adótisztai állás betöltésére, mivel a kerület felelős adótiszt nélkül sokáig nem maradhat. A testület az előterjesztést egyhangúlag elfogadta.⁵⁶ Az, hogy a kerület nem maradhatott adótiszt nélkül a város anyagi helyzete nem engedte meg, mert azt a háború egyre mélyebb pontra sodorta.

1944 tavaszán a korszakban utolsó ízben került sor arra, hogy Szentes megyei város önkormányzati testülete belső helyzetét rendezze, sorait kiegészítse. A testület 1944. április 28-án tartott ülésén a polgármester bejelentette, hogy Dr. Dósa István Csongrád vármegye alispánja, városi képviselő elhunyt,⁵⁷ egyben ismertette, hogy a megüresedett képviselőtestületi tagság helyére a soros póttagot, Török József asztalosmester szentesi lakost hívta be.⁵⁸

Ezen a tavaszon nyílt utolsó alkalom a rendszerben arra, hogy a közgyűlés a város közigazgatási apparátusában több állás szervezése felől döntsön. A testület március 3-i ülésén a város első vezető tisztviselője előterjesztést tett: jogi- és pénzügyi

⁵³ CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1943. március 31. 7/kgy.sz.

⁵⁴ CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1943. július 3. 83/kgy.sz.

⁵⁵ Uo. 84/kgy.sz.

⁵⁶ CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1943. október 29. 182/kgy.sz.

⁵⁷ CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1944. április 28. 92/kgy.sz.

⁵⁸ Uo. 84/kgy.sz.

tanácsnoki, adópénztárosi, népmozgalmi nyilvántartói, segédnyilvántartói, iktatói, kiadói, irattárosi, írnoki kezelői és I. osztályú aljegyzői állás szervezésére. A polgármester előterjesztésében az állások részleges létesítését, átszervezését a következőkben indokolta meg: A város közigazgatására háruló és egyre sokasodó, nagy gondokat okozó, valamint több időt igénylő munkákat a városi tisztviselői kar az akkori létszám mellett csak a legnagyobb erőfeszítéssel, és a hivatalos munkaidő nap-nap utáni jelentős meghosszabbításával volt képes megfelelően ellátni. Megítélése szerint ezt az állapotot sokáig nem lehetett tartani, hogy az a tisztikar által végzendő munka rovására ne essék. Ebből adódóan feltétlenül szükségesnek vélte a városi tisztviselői létszám megerősítését.

A nem megfelelő létszám mellett a másik nem kívánatos állapot volt, hogy a városi tisztikar fogalmazási szakában, a kezelési ágazatban és az altiszti állományban a legkisebb fizetéssel járó állások aránytalanul szerepeltek. Ez a körülmény viszont — az indoklás értelmében — nehéz megélhetési viszonyok következtében féltő volt, hogy ezekre az állásokra nehezen lehet megfelelő embert kapni. Sőt azzal is lehetett számolni — a polgármester meglátása szerint —, hogy egyes kisfizetésű alkalmazottak, ha lehetőségük adódik nagyobb keresetre, elmennek a város szolgálatából. Ugyanakkor a város tisztikarától, alkalmazottaitól a felsőbb hatóságok, a város lakossága egyaránt joggal követeli meg — hangzik az indoklás —, hogy munkáját lelkiismeretességgel, odaadással, a megkívánt tudással, a legnagyobb előzékenységgel, tapintattal, és a köznyugalom megőrzését biztosító módon végezze. Viszont méltánytalan lenne — állapította meg a polgármester —, ha előmenetel, fizetési és megélhetési szempontból ezt a tisztviselői kart más közületek, ágazatok tisztviselőinél rosszabb helyzetben tartani. Életszínvonaluk még emellett sem fogja elérni — mutatott rá az érvelés — az egyéb hivataloknál dolgozó tisztviselőket és alkalmazottakat. A fent elhangzottakat figyelembe véve a közgyűlés határozatilag mondta ki a beterjesztett állások szervezését.⁵⁹

A testület ezen tanácskozásán a 61.812/1944. IV. B.M. rendelet alapján a fenti állásokon kívül a közgyűlés a városi népmozgalmi nyilvántartó hivatalhoz négy új díjnoki állást szervezett. A nevezett hivatalhoz az új tisztviselői beállítását az tette szükségessé, hogy a belügyminiszter a 383.880/1943. B.M. rendeletében előírta a 16—50 éves nem szakképzett nők népmozgalmi nyilvántartásba vételét, s ezzel a munka a nyilvántartói hivatalban jelentősen megnövekedett. Az új munkaerők bérének kiadási költségeit a város 1944. évi költségvetésébe kellett beállítani. A költségvetést, ha már jóváhagyták, az esetben póthittel gondoskodtak a kinevezettek illetményéről.⁶⁰ Végezetül a közgyűlés Cseuz Béla műszaki tanácsos nyugállományba vonulása miatt a községi utak ellenőrzésével Antal Endre városi főmérnököt bízta meg.⁶¹ A tanácskozás jegyzőkönyvéből kitűnik, hogy a képviselőtestület a város előljáróságával egyetemben 19 munkakör beállítása felől gondoskodott, illetve intézkedett. Ha viszont szemügyre vesszük a most szervezett állásokat, találunk közöttük olyanokat, melyek létesítése korábbi keletű. Az újak szervezésére feltehetően azért kerülhetett sor, mert megüresedett, de erről iratok hiányában pontos választ nem tudunk adni.

A képviselőtestület 1944. április 28-i ülésén a napirendi pontok megtárgyalása előtt a polgármester méltatta Sztójay Döme miniszterelnökké történt kinevezését. „A magyar közéletnek a legutóbbi hetekben bekövetkezett változásai azt mutatják, hogy a nemzet tudatára ébredt ennek szükségességére, felismerte a való helyzetet, meglátta azt az utat, amelyen haladnia kell, ha úgy akar ebből a háborúból kikerülni, hogy nemzeti

⁵⁹ CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1944. március 3. 5/kgy.sz.

⁶⁰ Uo. 47/kgy.sz.

⁶¹ Uo. 46/kgy.sz.

létét megőrizhesse és biztosítsa a maga számára a fejlődést, a jobb jövő lehetőségét”, — emelte ki a polgármester, majd ekként folytatta: „A Sztójay Döme m.kir. miniszterelnök vezetésével megalakult kormány erélyes és gyors intézkedései és ezeknek az intézkedéseknek az ország közönsége által megértése és elfogadása mindezt mutatják. Ezek a gyors és erélyes intézkedések ennek a tökéletes összhangnak és a legteljesebb erőfelfejtésnek a lehetőségeit akarják biztosítani, és kiküszöbölni minden olyan zavaró elemet, amelyik még nem ébredt tudatára való helyzetünknek, és nem érzi szükségességét a legmesszebbmenő áldozat vállalásnak, vagy talán más úton való haladásban, vagy másirányú cselekvésben látja érdekeink védelmét.

Azt hiszem, mindannyiunk nevében szólok, amikor ezt mondom, hogy a magyar közélet ilyen alakulását a Sztójay Döme m.kir. miniszterelnök vezetésével megalakult kormányzat kinevezését a legteljesebb bizalommal és reménységgel fogadjuk, s a legteljesebb nyugalommal... tekintünk az ő működésük elé, és a magunk részéről a legnagyobb készséggel és fegyelmelzottséggel vállaljuk és végezzük irányításuk alatt mindazt a munkát, amelyet feladatkörünk reánk ró.”

Külön üdvözölte azt a tényt, mely szerint az új kormányzat a főispáni tisztség betöltésére az addigi főispánt, Dr. Molnár Imrét kérte föl.⁶² A polgármester méltatásából félreérthetetlenül érződik, hogy az az új miniszterelnök és kormánya mellett foglalt állást. Minden bizonnyal ez a megnyilvánulás hivatali kötelességből eredt. Sztójay miniszterelnökké történő kinevezése viszont a magyar politikai élet egyre jobbra tolódását jelentette, és a mind teljesebb elkötelezettségét Németország mellett a háború értelmetlen továbbfolytatására. Ez pedig már nem szolgálta az ország további érdekeit.

A képviselőtestület jegyzőkönyvének tanúsága szerint a testület utolsó közgyűlését a Horthy-korszakban 1944. június 28-án tartotta, amelyen a 80 tag közül mindössze 21 városi képviselő jelent meg, azaz 26,25 %. Az ülésen Dr. Kanász Nagy Sándor polgármester elnökölt, s a jegyzőkönyvet Dr. Nagy József főjegyző, polgármester helyettes vezette, amelyet a nyári szünet miatt augusztus 4-én: Dr. Kanász Nagy Sándor, Dr. Nagy József, Ihász Nándor, Tóth Lajos és László Lajos hitelesítettek.⁶³ Az utolsó közgyűlésen olyan érdemi döntés nem született, melyről szót kellene ejteni.

Már 1944 tavaszától, ahogyan a helyzet hadi szempontból súlyossá vált, a kormány az intézkedéseit ennek megfelelően hozta meg a közigazgatásra vonatkozóan is. A körülmények hatására a kormány ekkor a helyi polgári közigazgatás mellett fokozatosan katonai közigazgatást épített ki. Az 1939-ben hozott honvédelmi törvény alapján jelent meg 1944. április 4-én az 1500/1944. számú kormányrendelet a hadművelleti területekre vonatkozó különleges közigazgatási szabályokról. A rendelet kimondta, hogy az egyes hadművelleti területeken — melyeket esetenként a minisztérium határozott meg — minden „állami, törvényhatósági és községi hatóság, hivatal és intézmény, valamint kormányhatósági felügyelet alatt álló minden testület és szervezet felett” a kormány által kinevezett hadművelleti kormánybiztos rendelkezik. Legfontosabb feladata volt a kormányzati szervek utasítása alapján az utolsó hetekben is a belső rendet fenntartani.

A kormánybiztos jogai közül a legalapvetőbbek közé sorolható, hogy „személyi és dologi kiürítés tekintetében” saját hatáskörben rendelkezhetett.⁶⁴ A fenti rendelkezés arra vall, hogy a háborús közigazgatás felépítésének elveit a kormányzat időben kidolgozta, amit a kényszerhelyzet diktált. Hiszen az ország más téren is kényszerpályán mozgott.

⁶² CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1944. április 28. 94/kgy.sz.

⁶³ CSML (SZF) Szentes v. Közgy. jkv. 1944. június 28. kgy.sz. nélkül.

⁶⁴ TAKACS EDIT: Szentes a második világháború alatt és a város népidemokratikus fejlődésének kezdeti szakasza (1939—1944). Doktori disszertáció. Szentes. 1982. 179.

Első lépésként 1944 szeptember elején a helyi könkormányzatok, képviselő-testületek, stb. működését függesztették föl. Ezt követte a hadműveleti kormánybiztosok kinevezése. Csongrád megye, Hajdú, Békés, Csanád-Arad-Torontál, Jász-Nagykun-Szolnok és Heves megyékkel együtt a Közép-Tiszai hadműveleti területhez tartozott, s kormánybiztosává előbb Dr. Csitáry Emilt, majd 1944. szeptember 15-től Dr. Molnár Imrét nevezték ki, utóbbi egyben Csongrád megye főispánja is volt. A terület székhelyévé először Békéscsabát, szeptember 15-től pedig Szentest jelölték ki.

A 2. Ukrán Front csapatainak Magyarország területén folytatott hadműveleti mind a lakosságot, mind a helyi vezetést felkészületlenül és váratlanul érte, amelynek következménye általános zűrzavart idézett elő. A pánik elsősorban egy népvándorláshoz hasonló menekülésben jelentkezett, mely magával sodorta az államapparátus egyes tisztviselőit is.

A közép tiszai hadműveleti kormánybiztos a már említett rendeletben biztosított jogkörénél fogva megkísérelte a belső rend, elsősorban a polgári közigazgatás folyamatoságának fenntartását. A kiadott központi rendelkezésekkel összhangban 1944. szeptember 16-án nyomatékosan felhívta a városok polgármestereinek a figyelmét, hogy a köztisztviselők állomáshelyeiket mindaddig nem hagyhatják el, „amíg a várost ... az ellenséges megszállás veszélye közvetlenül nem fenyegeti”. Az intézkedés azonban nem érte el a kívánt hatást, mivel alig tíz nappal később már arról „tájékoztatták a tisztviselőket, hogy csak az ellenséges megszállás közvetlen veszélye” esetén távozhatnak, de akkor is csak a kormánybiztos engedélyével. Megtiltották a tisztviselők családtagjainak, rokonainak távozását is, mert az — írja a rendelkezés — „súlyos hatást kiváltó riadalmat keltene”. E tárgyban kiadott intézkedések, rendeletek azonban meglehetősen ellentmondásosak voltak. A Belügyminisztérium által 1944. szeptember 23-án kiadott tájékoztató szerint a köztisztviselők csak a hadműveleti kiürítés esetén hagyhatták el székhelyüket a „hadműveleti területi, illetőleg az OM. kormánybiztosnak, vagy a polgári (katonai) közigazgatás vezetőjének engedélye alapján”. 1944. szeptember 29-én viszont most már a fővezérség korlátozta a kiürítéseket. Az intézkedés értelmében a polgári hatóságok a harcoló csapatok elvonulásáig kötelesek voltak helyükön maradni, csak a katonai és katonai jellegű intézményeknek kellett távozniuk.

A szovjet hadsereg vezérkara a szeptemberi hadműveleti helyzet elemzése alapján, lehetőséget látott az Alföld elfoglalására. A támadás kezdetét 1944. október 6-ára tűzte ki. Ahogyan a front közeledett a megye és a város védelmét biztosítani hivatott katonai erők, és a belső polgári rend fenntartásáért felelős civil hatóságok, elsősorban a Közép-Tisza vidék Hadműveleti Kormánybiztosa képtelen volt a város kiürítésének tervszerű megszervezésére. Szentest kiürítésével kapcsolatos események a rendkívüli hiányos iratok miatt a kor tisztviselőinek visszaemlékezése alapján lehetséges rekonstruálni. Megállapítható, hogy a kormánybiztostól függetlenül a szentesi városi és állami hatóságok már 1944 szeptember végén, október első napjaiban megkezdték a hatóságok kiürítésének előkészítését. A polgármester — feltehetően a B.M. utasítására — szeptember végén ládába csomagoltatva szállításra előkészített az un. OM (Ország Mozgósítási) bizalmas iratokat, a polgármesteri bizalmas iratokat 1942—1944-ig a kezelési könyvekkel együtt, és a városi tisztviselők személyi anyagát. 1944 október első napjaiban a városi adóhivatalban kezelt főkönyveket, adókievetési és bevallási iratokat pedig a város határában lévő Eperjesszéi Olvasókör épületébe szállították. Október 4—5-ike körül a népmozgalmi nyilvántartó hivatal, október 6-án meg az OM ügyosztály dolgozói távoztak. Közben több vezető és beosztott tisztviselő a saját felelősségére elhagyta Szentest.

A Közép-Tiszai hadműveleti terület kormánybiztosa 1944. október 6-án minden bizonnyal az 5. honvédkerületi parancsnoksággal egyetértésben elrendelte a város önkéntes kiürítését. Az erről szóló hirdetményeket október 7-én a hajnali órákban ragasztották ki, melyeken a kormánybiztos közölte, hogy a hatóságok a lakosság meneküléséhez semmiféle segítséget (jármű, szállítási eszköz) nem tudnak biztosítani. E rendelkezés azt még kihangsúlyozta, hogy a tisztviselői kar a helyén marad. Október 6-án délután a városi hivatalokban már készenléti állapot volt, a tisztviselőket be-rendelték.

Másnap október 7-én a kora reggeli órákban elhagyták a várost a még itt lévő katonai intézmények, parancsnokságok, távoztak a karhatalmi alakulatok (csendőrség, rendőrség), valamint a tűzoltóság is.

A város közigazgatási tisztviselőinek a távozásra való felszólítást Dr. Nagy József főjegyző, polgármester-helyettes október 7-én hajnali 4-5 óra között kapta meg, aki erről azonnal értesítette a polgármestert. A hivatalnokok többsége ezen az éjszakán már a kiplakátolt hirdetmények hatására a városházán voltak. A polgármester utasítására a már korábban előkészített iratokon kívül becsomagolták a pénztári páncélszekrényben őrzött pénz- és értékkészletet, valamint más hivatali helységben (I. aljegyző) lévő, páncélszekrényben őrzött pénzeket és takaréketét könyveket. Az „elmenekített” érték összesen mintegy 900 000 pengő lehetett.

A városi polgári hatóságok kijelölt „felvevőhelye” a kormánybiztos utasítására Szekszárd volt. A menekülő városi tisztviselők Csongrád-Kiskunfélegyháza-Kecskemét útvonalon haladtak. A kijelölt felvevőhely Szekszárd helyett azonban részben közlekedési nehézségek miatt, de elsősorban azért, mert a vezető tisztviselők közül többnek a fővárosban rokonaik, családjaik voltak, a menet Budapest felé fordult.⁶⁵

A szovjet csapatok bevonulásának a napjára, október 8-ára a város közigazgatási-, hatalmi rendszere a fentiek alapján összeomlott, a közigazgatásban, az állami életben átmeneti időre interregnum állt be. Ezzel az összeomlással bekövetkezett a Horthy-rendszer közel negyedszázados szentesi fennállásának a vége.

⁶⁵ TAKÁCS EDIT: I.m. 57–71.

NEMZETI BIZOTTSÁGOK ÉS ÖNKORMÁNYZATOK

Csanád—Arad—Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék
intézménytörténetéhez
(1944. szeptember — 1945. május)

Oltvai Ferencnek

A kutatót elkísérik kedves témái, amelyek mellett akkor is kitart, amikor ez talán mások szemében idejétműltnak látszik. Így vagyok én a nemzeti bizottságok történetével, mellyel diákkoromban kezdtem foglalkozni, s azóta is vissza-visszatérek hozzá. Mai ismereteim s szemléletem alapján persze szinte hajmeresztőnek tetszhet, hogy másfél évtizeddel az események után, húszesztendősen — a hályogkovács biztonságával — hozzá mertem fogni e kutatásokhoz. Szemléletem sem lehetett más, mint annak a kornak a szemlélete, ám ennek egyoldalúságát dolgozataimban kiegyenlíthette a föltárt történeti tények bizonyossága, bizonyító ereje. Egyébként sem kétséges ma sem, hogy a front átvonulása után a baloldali pártok — köztük is elsősorban a Vas Zoltán szervezte kommunista pártszervezetek — vették kezükbe a hatalmat. Ezt csak később — a Dél-Alföldön is csupán 1945 első hónapjaiban — osztották meg „koalíciós alapon”, mindenekelőtt a kiszegzákkal. Számomra ez a sokszínű helyi összefogás és torzsalkodás föltárása jelentett kezdettől fogva kutatói élményt és érdekes föladatot. Talán azért is, mert e kutatásaimat is először saját falum, Bagamér (Bihar vm.) nemzeti bizottságával kezdtem. Tagjait gyermekkoromból ismerhettem, s a résztvevőkkel még személyesen beszélhettem.

A magyar közigazgatási térképről 1950-ben letörölt Csanád vármegye, mely 1924. január 1-jétől a 4330/1945. ME sz. rendeletig (1945. július 8-áig) hivatalos és teljes néven „Csanád— Arad—Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék” — vagy még kissé egyszerűsített megnevezéssel — „Csanád, Arad és Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye” névvel illetett megyei törvényhatóság volt, ám általában csak Csanádként emlegették, *terra incognita* volt számomra. A pályatétel kiírása s e konkrét téma kiválasztása akkori tanszékvezetőmtől, Maday Páltól eredt. Ő mint Békés megye kutatója, elsősorban Kelet-Csanád (a battonyai és a mezőkovácsházi járás), valamint az egykor Arad vármegyéből ideszakadt eleki járás kutatására ösztönzött. Dolgozatom a megye területét tekintve így kétségtelenül, egyenetlen lett, hiszen sem Makó, sem a másik három járás: a központi, a csanádpalotai és a torontáli közigazgatását nem kutattam mélyebben, ám ha a központi anyagból e területekre vonatkozó értékesebb anyagra bukkantam, azt mégiscsak beépítettem munkámba.

Az eltelt több mint három évtized mind a helytörténeti irodalomban, mind a közigazgatás-történet országos irodalmában természetesen rengeteg újat hozott, de az általam föltárt tények történeti értékét ez semmiben nem csökkentette.¹ A Csanád-

¹ CSIZMADIA ANDOR: A nemzeti bizottságok állami tevékenysége (1944—1949). Bp. 1968.; KOROM MIHÁLY: Népi demokráciánk születése. Népi bizottságok és nemzeti összefogás Kelet-Magyarországon 1944 őszén. Debrecen, 1981.; KOROM MIHÁLY: A népi bizottságok és a közigazgatás Magyarországon. 1944—1945. Bp., 1984.; BERÉNYI SÁNDOR: A magyar népi demokratikus állam közigazgatása. 1944—1945. Bp., 1987.; FARKAS GÁBOR: Törvényhatósági és községi önkormányzatok. 1945—1950. Székesfehérvár, 1989. /Fejér Megyei Levéltári Közlemények, 8—12./; Földreform 1945.

Arad-Torontálra vonatkozó, Békés és Csongrád megyében publikált helytörténeti irodalom számottevő. Egy ilyen rövid bevezetőben értékelését aligha lehetne megkérdéselni is.² Éppen a nemzeti bizottságok emlékeivel az egyik forráskiadványt annakidején magam is gazdagítottam.³ Bármilyen széles körű volt is ez a helytörténeti irodalom, legjobb tudomásom szerint azóta sem próbálta meg senki, hogy e kis megye egészéről, 1944/45-beli igazgatástörténetéről átfogó képet adjon. Dolgozatomat így nyugodtan vallhatom első s mindmáig egyetlen olyan kísérletnek, amely nem csupán egyes településekkel, hanem bizonyos mértékig az egész megyével, tüzetesen pedig keleti, 1950-ben Békéshez csatolt járásaival foglalkozik. Kutatásaimat kár lenne másnak megismételnie; inkább folytatásra várnak.⁴

Eredetileg terjedelmesebb dolgozatomból egész részeket s összefüggő bekezdéseket hagytam el — többek között a bevezetést és a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front (MNFF) programjának ismertetését —, jobbra tehát az általánosabb, nem helytörténeti témákat. Nem tartottam meg túlhaladott értékeléseimet, de nem mellőztem a szerkesztésben és a megfogalmazásban egyaránt föllelhető szakmai megközelítéseimet (pl. a nemzeti bizottsági normák elemzését), amelyekben az anyagból leszűrhető következtetések mellett az akkoriban frissen szerzett államjogi (alkotmányjogi) s államigazgatási jogi (közigazgatási jogi) ismereteimet igyekeztem hasznosítani.

Dolgozatomat nem írtam át, inkább csak rövidítettem és kiegészítettem. Új, mindenre kiterjedő kutatásokra sem vállalkoztam. Az említett szerteágazó irodalomra csak sommásan utaltam, a néhány helyütt hiányos adataimat jobbra eredeti gyűjtéséből tettem teljessé, ha viszont az összefüggések föltárása megkívánta, természetesen újra elővettem valamikor már megváltott Csanád megyei levéltári forrásaimat, melyeket a megye megszűnése után Szegeden őriztek, gondoztak: előbb a Szegedi Állami Levéltárban, majd — pusztán névváltoztatás nyomán — a Csongrád Megyei Levéltárban (CSML). Időközben az anyag egy része a Makói Fióklevéltárba

Tanulmány és dokumentumgyűjtemény. [Bp.], 1965.; Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez. 1944. szeptember — 1945. április. Szerk. KARSAI ELEK és SÖMLYAI MAGDA. 1—2. k. Bp., 1970.

² POGÁNYNÉ IVÁNYI ANNA: A galékok a Csanád megyei nemzeti bizottságok történetéhez. *Békési Élet* 1970. 3:416—428.; POGÁNYNÉ IVÁNYI ANNA: A Csanád megyei nemzeti bizottságok és a közigazgatás. 1945—1948. *Békési Élet* 1972. 1:150—162.; „Föl kéne szabadulni már!...” Battonya felszabadulásának 30. évfordulójára válogatta és sajtó alá rendezte TAKÁCS LASZLÓ. Békéscsaba, 1974.; TAKÁCS LASZLÓ: A nemzeti bizottságok megalakulása és tevékenységük első éve Békés megyében. = Felszabadulás és a népi demokratikus forradalom első esztendeje a Viharsarokban. Tanulmányok. Szerk. DER LASZLÓ és SZABÓ FERENC, Békéscsaba, 1975. 317—404.; PÜLYA FRIGYES: A felszabadult Battonya. Bp., 1979.; TAMASI MIHÁLY: Makó felszabadulása. Harc a népi demokratikus fejlődésért. = Makó az első felszabadult magyar város. Szerk. TAMASI MIHÁLY. Makó, 1969.; Makó az első felszabadult magyar város 2. k. A népi demokratikus forradalom győzelme. Szerk. KOROM MIHÁLY. Makó, 1974.; VARGA DEZSŐ: Espersit János és baráti köre. Makó, 1979. /A makói múzeum füzetei [MMF], 23./; TÓTH FERENC: Farkas Imre munkásmozgalmi tevékenysége dokumentumok tükrében. Makó, 1983. /MMF 34./; TÓTH FERENC: Dr. Könyves-Kolonics József politikai pályája. Makó, 1984. /MMF 42./; HALMÁGYI PÁL: Makó városának és környékének felszabadulása 1944 szeptember-októberében. [Bevezetés R.A. VESZELIK: Egy szovjet híradós háborús feljegyzései c. művéhez J = Tanulmányok Csongrád megye történetéből. 12. Szeged, 1987. 7—77.]; HALMÁGYI PÁL: A Makó és környékéért vívott harcok 1944 őszén. Makó, 1989. /MMF 65./; NAGY ISTVÁN: Küzdelem a néphatalom megszilárdításáért Szőregben (1944. október 9. — 1947. augusztus 31.) = Szőreg és népe (Tanulmányok). Szerk. HEGYI ANDRÁS. Szeged, 1977. 227—248. Vö. PÉTER LÁSZLÓ: Szőreg monográfiájához. Különnyomat a Levéltári Szemle 1979. 3. számából [Szeged, 1980.]; NAGY ISTVÁN: A felszabadult Deszk története (1944—1948). = Deszk története és néprajza. Szerk. HEGYI ANDRÁS. Deszk - Szeged, 1984. 351—384.

³ Csongrád megye felszabadulása és az élet megindulása. 1944. szeptember — 1945. október. Szerk. RÁCZ JÁNOS. A kötet munkatársai [...] *Ruszoly József* [...] /Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből = VDCSMMT 1944—1945/

⁴ A köztörténeti irodalomban közigazgatástörténetileg is hasznosítható eredményeket fölmutató egyetlen mű SZABÓ JÁNOS Csanád vármegye a népi demokratikus forradalom időszakában (1944—1948) c. bölcsészdoktori értekezése ([Szeged], 1983), melynek egy kézirat példánya a Csongrád Megyei Levéltár könyvtárában található.

[CSML (Mf)], másik része pedig a Békés Megyei Levéltárba (BML) került át. Magam még a „torony alatt”: a SZAL-ban kutattam meg az egész anyagot.⁵

Dolgozatomat, melyet 1990-ben, Oltvai Ferenc 80. születésnapján tartott szabad előadásomhoz is fölhasználtam, ebben az átdolgozott alakban is neki ajánlom: neki, a kelet-csanádi telepeselemek és mezővárosok ismerőjének, kutatójának.

I.

I. 1944. szeptember 8-án érkezett Makóra, Csanád vármegye székhelyére a debreceni 6. honvédkerület parancsnokának körparancsa, melyben elrendelte a város és a megye kiürítésének előkészítését.⁶ E rendelkezéssel némileg ellenkezett a közép-tiszai hadműveleti kormánybiztos szeptember 16-án Békéscsabán kelt, valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez címzett fölhívása. A legszigorúbb büntetést helyezte kilátásba azok ellen, akik a front érkezése előtt beszüntetik igazgatási tevékenységüket, s ezzel destruálják a lakosságot.⁷

A vármegyei számvéviség is mentette, ami menthető, 1944. szeptember 10-e körül a megye különféle alapjaiból kb. 400 000 pengőt utalt át posta-takarékpénztári úton Tolna vármegye alispáni hivatalához. Így a fölszabadulás a makói megyeházán lényegében üres kasszát talált. E pénz sorsa igen érdekes. Bizonyos fényt vet az elmenekült alispánok tevékenységére is. 1944. decemberében ugyanis Tolna megye alispánja átirta Csanád megye Budapesten tartózkodó ügyancsak volt alispánjához, akihez ezt a hatalmas összeget átutalta.⁸ Az anyagi eszközök átmentése más szervezetben is megkezdődött. Így pl. a megyebeli Államépítészeti Hivatal vezetői és mérnökei szeptember 23-án még az úthengereket is magukkal vitték a Dunántúlra.

A front rohamosan közeledett. Szeptember 25-én Ferenczy Béla alispán vezetésével elmenekült a megye tisztviselőgárdája. Magukkal vittek minden mozgatható tárgyat, fontos iratokat stb. Ezért hiányzik az alispáni iratok közül kb. 30, éppen a kritikus napokra vonatkozó. A szovjet csapatok szeptember 23-án lépték át a megye s egyben hazánk trianoni határait. A megye székhelye, Makó, szeptember 26-án éjjel már elesett. Ekkor 12 napos harc kezdődött a városért, a megye fő stratégiai pontjáért. Sorsa végleg csak október 6-án, az első nagy szovjet offenzívával dőlt el.⁹

A Vörös Hadsereg parancsnoksága által október elején kiadott *Magyarok!* kezdetű fölhívás a legfontosabb tennivalók között a következő deklarációt tartalmazta: „A helyi hatóságok és a helyi önkormányzat összes szervei, melyek a Vörös Hadsereg

⁵ RUSZOLY JÓZSEF: A helyi igazgatás szervezetének forradalmi átalakulása a Viharsarok délkeleti részében (1944–1945). Szeged, 1961. (Díjazott pályamű a József Attila Tudományegyetem Allam- és Jogtudományi Karának irattárában.) E tanulmányom megírása óta a megye 1944/45. évi történetére vonatkozóan sok más forrás mellett két jelentős dokumentum került nyilvánosságra: az 1944. szeptember 29-én fölvetett ún. *útszaföldvári jegyzőkönyv*, amelyet TAMASI MIHÁLY részlegesen már közreadott a Makó az első felszabadult magyar város c. kötetében (1974), valamint Páll Endre alispánnak 1945. április 9-ei jelentése a közigazgatási bizottságnak az 1944. szeptembere óta történetéről. Ez utóbbit e tanulmány kiegészítő kutatásai során magam tártam föl. Mindkét dokumentumot tanulmányom *függelékéül* közlöm. A bennük érintett írásomat kiegészítő eseményrészleteket tanulmányomba külön nem építem be.

⁶ CSML Csanád vm. főisp. ir. 44/1944.

⁷ CSML Csanád vm. alisp. ir. 16 161/1944.

⁸ CSML Csanád vm. alisp. ir. 1777/1945. — Az alispán 1944. szeptember 22-én a Makói Takarékpénztárban, az Arad-Csanád Gazdasági Takarékpénztárban, a Makói Gazdasági Hitelszövetkezetben és a Makói Népbankban lévő vármegyei betétből egyenként 50000, összesen tehát 200000 pengő betétet mondott föl, egyszersmind utasította a makói m.kir. adóhivatalt, hogy ezt az összeget a vármegye *belvízkár támogatási alapjának* naplójában a kötvény rovatán kiadásként vezesse át. Ezt az elmenekíteti pénzüsszeget így belvízkárként számolták el. CSML Csanád vm. alisp. ir. 16 204/1944.

⁹ MADAY PÁL: Békés megye városainak és községeinek története. Békéscsaba, 1960. passim. — L. különösen: Makó az első felszabadult magyar város 1–2. (1969, 1974); HALMAGYI PÁL (1987, 1989).

bevonulásig működtek, helyükön maradnak [...]”¹⁰ Ez az alapelv jellemezte mindvégig a szovjet katonai hatóságok viszonyát a magyar közigazgatáshoz. A szovjet csapatok bevonulása előtt nem csak a megyei, hanem a községi közigazgatás is fölborult. Még ha a községi önkormányzati vezetők, a laikus előljárók helyükön maradtak is, az adminisztráció teljesen megszűnt. A községek egységes irányítás híján elzárkóztak egymástól, néhány helyen önálló „köztársaságok” kikiáltására készültek.

2. A megye központjában már szeptember 27-én megkezdődött a közigazgatás helyreállítása. Még a város határában dörögtek az ágyúk, a kommunisták már a szervezőmunka megkezdéséről tanácskoztak a szovjet katonai parancsnok által megbízott *polgári városparancsnok*, a baloldali érzelmű nyugalmazott városi főügyész Könyves-Kolonics József vezetésével.¹¹ Makó igazgatásának az egész megyére nézve döntő jelentősége volt. A megyeszékhelyről indult ki minden új kezdeményezés; a városi szervek hatásköre és illetékessége 1944 októberében az egész megyére kiterjedt. Erre utalt a városparancsnok is, amikor október 14-ei jelentésében a következőket írta: „A katonai parancsnokság utasította a [polgári] városparancsnokot, hogy az egész vármegyére vonatkozóan is állítsa helyre a vármegyei közigazgatást és magát a bíróságot is [...] Ennek a parancsnak a végrehajtását annál is szívesebben tettük meg, mivel a mi elgondolásunk is az, hogy máskülönben az életet megindítani, mint az összes közületek felállításával, el sem képzelhető.”¹²

A Polgári Városparancsnokság a parancsnokon kívül még négy tagból állott; köztük három kommunista, egy szociáldemokrata. A városparancsnokság mellett működött még egy 11 tagú, kommunistákból álló *tanácsadó bizottság* is.¹³ Minden működő intézmény, hivatal mellé a parancsnokság és a tanácsadó bizottság tagjai sorából politikai megbízottakat küldött ki.¹⁴ A megyei közigazgatás megindítására a polgári városparancsnok október 13-án öt 19-es kommunistákat — Szabó Jánost, Kiss Imrét, Farkas Imrénét, Burunkai Sándort és Szabó Józsefet — bízott meg. Ők mint a *Vármegyei Ötös Bizottság* tagjai az alispánnal együtt a közigazgatás végleges rendezéséig irányították és vezették az egész igazgatást.¹⁵ Néhány forrás szerint az új, megbízott alispán, dr. Páll Endre vármegyei árvaszéki helyettes elnök, a városparancsnok megbízásából már korábban elfoglalta posztját. Erre utal az a későbbi jelentés, mely szerint az alispán a Államépítészeti Hivatal tevékenységét már október 8-án megindította.¹⁶ Az ötös bizottság nagy szerepet játszott az igazgatás vezetésében és szervezésében. A megye minden szerve engedelmességet az alispán révén kiadott

¹⁰ Felszabadulás. 1944. szeptember 26. — 1945. április 4. Dokumentumok hazánk felszabadulásának és a magyar népi demokrácia születésének történetéből. Szerk. DÉR LASZLO, MAYER MARIA, SZABÓ ÉVA. Bp., 1955. 5.

¹¹ Könyves-Kolonics József 1879. április 29-én született; 1911-ben ügyvéd Nagylakon, 1912-től a vármegyei törvényhatósági bizottság választott tagja; 1913-ban az Országos Köztársasági Párt alapító tagja, a Horthy-korszakban az októberista színezetű Kossuth-párt egyik vezetője, 1929-től megint megyei közgyűlési tag, 1944 áprilisáig Makón városi főügyész; Erdei Ferenc politikai tanítómestere. 1944. szeptember 27-én a szovjet városparancsnoktól nyert, a polgármesteri hatáskört is magában foglaló polgári városparancsnoki teendőiről már november 20-án, a városi képviselő-testületet pótló ideiglenes bizottság megalakulásakor le akart mondani, ám a szovjet parancsnok unszolására mégis maradt, s ezután elsősorban a város és a megye közötti összeköttetést tartotta, valamint részt vett a községi közigazgatás helyreállításában, L. TÓTH FERENC (1984); Könyves-Kolonics József: Onéletrajzi adalékok (1953). = VARGA DEZSŐ (1979) 13–35. Vö. PÉTER LASZLO: Espersit János (1879–1931). Ismeretlen adatok Juhász Gyula és József Attila életéhez, költészetéhez. Bp., 1955.

¹² Felszabadulás, 9.

¹³ POLANYI IMRE: Adatok Makó felszabadulásának történetéhez. Szeged, 1958. /A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve/ 184. — KOROM MIHÁLY (1981) 42–53., KOROM MIHÁLY (1984) 26–27.

¹⁴ CSML Csanád vm. alisp. ir. 128/1945.

¹⁵ Felszabadulás, 9. — KOROM MIHÁLY (1981) 58–59., KOROM MIHÁLY (1984) 31.

¹⁶ CSML Csanád vm. alisp. ir. 128/1945. — L. még Páll Endre alispán 1945. április 9-ei jelentését a Függelékben.

intézkedéseinek. Rendkívül széles jogkörüket jellemzi, hogy a megyei közhivatalnokok javadalmazását is ez a bizottság határozta meg.¹⁷ 1944 októberében pedig — miután Makó megyei város közpénztára nem tudta vállalni a megyei föladatokat — valamennyi működő szerv pénzügyeinek intézésére új megyei pénztárt szerveztek.¹⁸

A polgári városparancsnokság október 12-én 20 P-ben állapította meg tagjainak s a hivatalnokok mellé beosztott megbízottaknak — összesen 13 személynek — a napidíját. Október 16-ától ugyanennyit juttatott az ötös bizottság tagjainak is. Mivel utóbbiak mint politikai megbízottak a vármegyénél teljesítettek szolgálatot, Szűcs Zoltán városi főjegyző, helyettes polgármester december 28-án kérte, hogy a nekik kifizetett napidíjat a városnak a megye térítse meg. Páll alispán 1945. január 29-én a belügyminisztertől kérdezte meg, hogy e napidíjakat kifizetheti-e, s a jövőben folyósíthatja-e. Kérdése a politikai megbízotti intézmény további fennmaradására is vonatkozott. Választ nem kapott.¹⁹

Könyves-Kolonics József városparancsnoknak a megyei, járási és községi közigazgatás újjászervezésében való részvételéről két alispáni irat is tanúskodik. A városparancsnok november 13-án kelt, Dragon János „politikai összekötő megbízott” által mintegy ellenjegyzett iratában közölte az alispánnal azoknak a jogászoknak a névsorát, akik „a közigazgatás fogalmazási ágazatában tudományos képzettségüknél fogva alkalmasak”. Makóról dr. Maklári-Klekner Pál, dr. Borzsa János, dr. Fodor Jenő, dr. Fodor Károly, dr. Holler György, dr. Kapus István, dr. Stencki József, dr. Sonkovics Mihály és dr. Édenburg Andor; Földeákról dr. Antal Mihály, Battonyáról pedig dr. Becse Gyula, dr. Gábor Gyula és dr. Török István. Őket az alispán akár a honvédelmi törvényre (1939: II. tc.) való hivatkozással is kötelezhette volna, hogy a megyei, járási és községi közigazgatás hiányzó tisztviselői karának kiegészítésénél állást vállaljanak.²⁰

Könyves-Kolonics József november 21-én mint „Makó v.[áros] nyug.[almazott] ügyésze” megjelent az alispáni hivatalban, és fölmutatva „az orosz katonai parancsnokság igazolványát” bejelentette, hogy megbízást kapott a megyebeli községek közigazgatásának megszervezésére. Kérte az utiterv megállapítását. A jegyzőkönyv e tervet nem részletezi. Megvalósulásáról Páll Endre alispán 1945. április 9-ei beszámoló jelentése is tanúskodik. A jegyzőkönyvet kettejükön s vezetőjén, Koczás Erzsébeten kívül az ötös bizottság három tagja: Burunkai Sándor, Szabó János és Farkas Imre is aláíra. Ez azért is kiemelendő, mert e testületnek általában csak egy tagja Farkas Imre vagy Burunkai Sándor, szokott volt az alispán mellett tartózkodni: az ötös bizottsági ellenjegyzések az ő kezük vonását őrzik.²¹

A bizottság és az alispán első föladata a községi igazgatás újjászervezése volt. „E munka a közlekedési viszonyokat tekintve hatalmas erőfeszítést sőt fizikai megerőltetést kívánt. Fuvart általában a szovjet parancsnokság bocsátott rendelkezésre, de ha ez nem sikerült, gyalogszerrel, esőben, sárban vágta neki az útnak [...] Gyűléseket hívtak össze a községekben.”²² Jegyzőket bíztak meg, polgárőrséget szerveztek, agitációs munkát fejtettek ki.

Az alispán és az ötös bizottság az elmenekült járási főszolgabírák helyett már Könyves-Kolonics József kezdeményezése előtt újakat nevezett ki. A jelek szerint az illetékes szovjet parancsnoktól nyerte el a torontáli járás ideiglenes főszolgabírói megbízását Mukk István kiszombori községi irodatiszt, akit október 17-én Páll

¹⁷ CSML Csanád vm. alisp. ir. 16 748/1944.

¹⁸ CSML Csanád vm. alisp. ir. 16 321(16343)/1944.

¹⁹ CSML Csanád vm. alisp. ir. 451/1945.

²⁰ CSML Csanád vm. alisp. ir. 16 483/1944.

²¹ CSML Csanád vm. alisp. ir. 16 545/1945. Közli: VDCSMMT 1944—1945: 113 (246.)

²² POLÁNYI IMRE, 190. — Minderről Páll Endre alispánnak a Függelékben közölt 1945. április 9-ei jelentése részletesen beszámol.

alispán fölesketett, 20-án pedig — Farkas Imre ellenjegyzésével — kiadta hivatalos kinevezését. Szabó József kiszombori jegyző ugyan már november 11-én sürgette fölmentését és a községi adóhivatalna való visszahelyezését, ám csupán második kérése talált meghallgatásra. Az alispán Mélykúti László szőregi segédjegyzőt, aki „Szőregre az ottani állapotok miatt nem mehet”, november 15-én Kiszomborra helyezte át.²³

A battonyai főszolgabírói hivatalban november 16-án fölvelt jegyzőkönyv szerint a h. (helyettes) alispán a 2708/1920. ME sz. rendeletre hivatkozva dr. Elesánszky Kázmér ny. főszolgabíró battonyai lakost e járás h. (helyettes) főszolgabírójának nevezte ki, az ugyancsak helybéli lakos dr. Kovács Ákost pedig mellette a szolgabírói teendők ellátásával bízta meg. Ők ezután előtte le is tették esküjüket, mégpedig a régi szövegezésben:

„Én ... esküszöm a mindentudó és mindenható Istenre, hogy Magyarországhoz, annak alkotmányához és Magyarország kormányójához [!] hű leszek, Magyarország törvényeit és törvényes szokásait, valamint az alkotmányos kormány rendeleteit megtartom, hivatali előjáróimnak engedelmeskedem, a hivatali titkot megőrzöm, és hivatali kötelességeimet pontosan és lelkiismeretesen teljesítem. — Isten engem úgy segéljen!”

Az alispán Makón november 22-én — tehát Könyves-Kolonics József fölléptének másnapján — Farkas Imre ötösbizottsági tag által is aláírt határozatban erősítette meg e meghívatást. A számvevőség december 7-én a „berendelés folytán eddig is tényleges szolgálatban állott” Elesánszky Kázmér havi illetményét 250 P-ben állapította meg.²⁴ S ez megerősíti Puja Frigyes emlékezését, mely szerint az el nem menekült Elesánszky Kázmér Szilágyi Stand Páltól „az utolsó hónapban” — föltehetően szeptember 20-a táján - átvette a járás vezetését. Puja ír arról is, hogy Elesánszky Kázmér már 1918/19-ben főszolgabíró volt Battonyán; ellentétben állt Purgly Emillel, s a háború alatt németellenes magatartást tanúsított. Háza és birtoka a községben volt, és hajlott korában a menekülésnek nem látta értelmét. A községi és járási közigazgatás kézben tartása mellett a bizonyos Bozsedár kapitány vezette, módos paraszfiúkból álló helyi rendőrségre is befolyása volt. Hogy mennyire jogos 1945. március végéig Battonyán „Elezsánszky [!] — Bozsedár-féle kiskirályságról” beszélni, további kutatást igényel.²⁵

Az ötös bizottság és az alispán október 20-án fölfüggesztette a nagylaki (csanádpalotai) szolgabírói kirendeltséget, s az alá tartozó nyolc községet a központi járáshoz kapcsolta.²⁶ Kinevezési jogkörük azonban nemcsak a megyei és községi önkormányzati szervekre korlátozódott. November 8-án pl. *közjegyzőhelyettes* neveztek ki. „Miután fontos köz- és magánérdek fűződik ahhoz — írta az alispán —, hogy hites hely működjék, annyival is inkább, mert az orosz katonai parancsnokság súlyt helyez arra, hogy az összes állami szervek és közhivatalok zavartalanul folytassák működésüket, és ily értelemben több rendelkezést is kiadott. A helyzet kényszerítő hatása alatt voltam kénytelen ezt a nagyfontosságú intézményt újra életre hívni.”²⁷

A front átvonulásával járó rendkívüli körülmények megbénították a mezőgazdasági munkákat is. Félbemaradt a betakarítás, parlagon maradtak a földek. A makói polgári városparancsnok már októberben intézkedett „a kishaszonbérletek egyéves meghosszabításáról”, ezt azonban a parancsnokság kifejezett kérelme ellenére az ötös

²³ CSML Csanád vm. alisp. ir. 7505/1946 (16 335/1944., 16 366/1944.) — Szőregben 1944 októberében a határon túli partizánok néhány helybélivel agyonverték és a szerbiskola udvarán elföldelték Móra Lajos kertészt és Bartos Fülöp szíjgyártót. Az előbbinek a házában volt a nyilasház, az utóbbinak fia német katona lett. 1955 októberében exhumálták őket. Az ügyészség elejtette a vádat Deszpotov Jásó szőregi gazda („Jásó kapitány”) ellen. (Péter László közlése.)

²⁴ CSML Csanád vm. alisp. ir. 16 534/1944.

²⁵ PUJA FRIGYES, 47-50., 114-132.

²⁶ CSML Csanád vm. alisp. ir. 16 334/1944.

²⁷ CSML Csanád vm. alisp. ir. 16 441/1944.

bizottság nem hajtotta végre. „A bizottság — mondta ki — egyhangúlag elhatározza, hogy a kishaszonbérletek meghosszabítása iránt nem intézkedik, mert a bérleti szerződések október 1-jén lépnek hatályba, és így csak zavart keltene az, ha utólag történne intézkedés a kishaszonbérletek körül. — Jelenleg a földek nagy része művelés nélkül van, úgy hogy a bérletek meghosszabítására szükség nincs.”²⁸

Az alispán és az ötös bizottság október 16-án a megye gazdasági életének megindítására *Hirdetményt* tett közzé. Első pontja kimondja, hogy a termelés folytonosságát feltétlenül meg kell teremteni, ezért az üzemek haladéktalanul kezdjék meg a munkát. A lakosság takarítsa be a termést, a malmok gondoskodjanak a liszt- és kenyérellátásról. A második pont a személy- és vagyónbiztonságról intézkedett: „tilos az erőszakoskodás, a rablás és a fosztogatás”. Az elhurcolt javakat vissza kell szolgáltatni az előjáróságokhoz. A következő pontok az adófizetésről, a hullabejelentésekről és a közép-európai időszámítás visszaállításáról rendelkeztek.²⁹

November 2-án újabb hirdetményt adtak ki az igaerő kihasználásáról: „Mindenkinek, akinek saját lova van, vagy megszálló csapatok által elhagyott vagy átadott ló van birtokában, köteles azt a községi előjáróság rendelkezésére bocsátani.” A közhasználatra adott lovak szétosztásáról az előjáróságok gondoskodtak.³⁰

Az ötös bizottság így 1944 végén fontos szerepet játszott. 1945 tavaszán is működött, tevékenységi köre azonban lényegesen szűkült. Szerepét mindinkább Csanád vármegye Nemzeti Bizottsága vett át, melynek elnöke e bizottságnak is tagja volt.

3. Községekben jobbra csak laikus tisztviselők: bírák, törvénybírák, pénztárnokok, közgyámok és esküdtek maradtak. A hivatalnokok — különösképpen a jegyzők — a legtöbb helyről elmenekültek. Az eleki és a mezőkövácsházi járásban egyetlen főjegyző sem maradt.

„Népgyűlésekkel indult meg Battonyán is az új élet [...] népgyűlésen választották meg a *nemzeti tanácsot* s ennek elnökét is Lukács József szegényparasztot. Puja Frigyes nyomdász, Mehesán Péter, Lukács István földmunkások segítették megindítani a termelést, alakították meg a kommunista és a szociáldemokrata pártot. Visszahívták a volt bírót és főszolgabíró, akiket Horthyék nyugdíjaztak.”³¹ Népgyűlésen titkos szavazással választották meg Mezőhegyesen is a *Munkás-Paraszt Bizottságot*, mely széles körű bizalmi hálózatot épített ki.³²

Néhány községben — pl. Püspöklelén, Szőregen és Újszentivánon — megyei mintára *ötös bizottság* működött.³³

Eleken az MKP szervezet két tagot delegált az előjáróság mellé; „a község vezetésében ellenőrző és irányító szerepet fognak gyakorolni az Ötös Bizottság mintájára”.³⁴

Almáskamaráson az előjáróság és a kommunista párt vezetősége együtt intézte község ügyeit.³⁵

Több községben maguk a kommunisták bíztak meg jegyzőket, akiket a főszolgabíró vagy az alispán csak utólag „helyettesített be”. Almáskamaráson pedig az „előjáróság és a Kommunista Párt” szembehelyezkedett a főszolgabírói határozattal, s

²⁸ CSML Csanád vm. alisp. ir. 16 476/1944.

²⁹ CSML Csanád vm. alisp. ir. 16 309/1944. — A központi járás főszolgabírájának 1944—3027. sz. irataként megőrzött példány alapján közli még a Sorsforduló, 10. (1:31.).

³⁰ CSML Csanád vm. alisp. ir. 16 422/1944.

³¹ BALÁZS BÉLA: Népmozgalom és nemzeti bizottságok. 1945—1946. Bp. 1961. 39. — Dr. Eleasánszky Kázmérről — tévedésből Eleasánszkyként említve — részletesen szól PUJA FRIGYES (47—50., 106., 114—132.).

³² BALÁZS BÉLA. 39.

³³ CSML Csanád vm. alisp. ir. 15/1945., 281/1945. és 371/1945.

³⁴ CSML Csanád vm. alisp. ir. 16 648/1944.

³⁵ BML Almáskamarás ir. 133/1944.

kérté az októberben megbízott jegyző megerősítését.³⁶ Néhány helyen annak ellenére, hogy az alispán tiltakozott „illetéktelen egyének beavatkozása” ellen, elbocsátották a tisztviselőket. Csanádpalotán a kommunisták elzavarták az alispán által megbízott főjegyzőt. Nagylakon népgyűlésen „mentették fel” a jegyzőt.³⁷ A főszolgabíró az alispánhoz fordult orvoslásért a nagykamarási kommunisták határozata ellen is, mivel egy községi írnokot „az ottani kommunista párt, természetesen jogellenesen, állásából elbocsájtott azzal az indoklással, hogy német nevű és származású”. Az alispán és az ötös bizottság által kiadott elvi jellegű válasz kimondta: „Törvényesen megválasztott, illetve kinevezett tisztviselőt csak az 1929: XXX.tc.-ben előírt fegyelmi eljárás során és az előbb hivatkozott törvényben megjelölt hatóságok bocsájthatnak el állásából, és így sem az ottani kommunista pártnak, sem más pártnak nincs joga ahhoz, hogy tisztviselőt állásából elbocsásson, vagy más községbe áthelyezzen.”³⁸ Egy másik esetben azonban az alispán mégis hajlékonyabbnak mutatkozott: 1945. január 22-én felmentette dr. Erdélyi Ferenc medgyesegyházi vezetőjegyzőt, mert a „jelenlegi viszonyok között a közigazgatás vezetését Medgyesegyházán egy olyan emberre kellett bíznom, aki az ötös tanács bizalmát bírja”.³⁹

Dombegyházán összeütközésre került sor a (december 22-én 224 taggal alakult) „Dombegyházi Szociáldemokrata Párt”⁴⁰ és a battonyai főszolgabíró között. A szociáldemokrata pártszervezet a november 19-én behelyettesített jegyző helyett újat nevezett ki. Ugyanekkor elbocsátotta az egész előljáróságot és a hivatalnoki kart is. „Ezen eljárásunkat — hangzott indoklásuk — az tette szükségessé, hogy a fentiek a község szegény lakosságával szemben a mai időben eléggé el nem ítéltető rideg, nem megértő politikát folytattak. Azoknak minden jogos kérelmüktől ridegen elzárkóztak, és nép- és oroszellenes magatartást tanúsítottak.”⁴¹ Az esetről a jegyző a következőket jelentette: a „Szociáldemokrata Párt tagjai szerdán este megjelentek és kijelentették, hogy reggeltől ők vezetik a községet, ezt már a parancsnoksággal is megbeszélték. A régi tisztviselők ne merjenek a község házára menni, az előljárók se.”⁴² A szolgabíró a törvényességre hivatkozva támadta meg a határozatot. „Figyelmeztetem — írta a pártszervezet elnökének —, hogy úgy a magyar, mint az orosz érdek megkívánja, hogy az országban, a községben minden a régi törvény szerint történjék. A vezető helyekre kizárólag csakis olyan egyének kerülhetnek, akiknek megvan a törvény által előírt képesítés[ük]. A történetekért a pártelnököt vonom felelősségre [...] figyelmeztetem: súlyos dologról van szó. [...] a községet érintő ügyekbe ne avatkozzék bele”. A főszolgabíró karhatalom kirendelésével is fenyegette az illetéktelen beavatkozókat. Másnap a szolgabíró igénybe is vette Andrejev kapitánynak, a battonyai járási katonai parancsnoknak a segítségét. Ő az idézett hivatalos szovjet álláspontnak megfelelően közölte: „[...] a szociáldemokrata párttal parancs formájában, hogy a régi vezetőség minden további nélkül elfoglalhatja helyét a község házában”.⁴³ Ez az eset jellemzően példázza az új helyzetben a népi törekvések és a régi, törvényes gyakorlat összeütközését. Pusztatottlakan a főszolgabíróhoz küldött jelentés szerint a „köz- és vagyonbiztonsági állapot nem kielégítő [...] a lakosság hangulata egy pár hangoskodó kivételével csendes, oka a kommunista párt és a községi előljáróság egyet nem értése,

³⁶ Uo.

³⁷ CSML Csanád vm. alisp. ir. 168/1945. és 16 687/1944.

³⁸ CSML Csanád vm. alisp. ir. 16 697/1944.

³⁹ CSML Csanád vm. alisp. ir. 121/1945.

⁴⁰ BML Battonyai főszolgabírói ir. 23/1945.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

⁴³ BML Battonyai főszolgabírói ir. 47/1945.

mely abból áll, hogy az előljárást az ő kommunista pártjuknak alárendeltnek akarják tenni”,⁴⁴

A községi képviselő-testületek 1944 augusztusa óta nem működtek. Összehívásuk a 3180/1944. ME sz. rendeletbe ütközött volna. E rendelet szüneteltette az önkormányzatok területi szerveinek tevékenységét. Az alispán e rendeletre hivatkozva válaszolt Csanádpalota előljárásgának: a képviselő-testületek működését „a m.kir. kormány felfüggesztette, így nem áll módomban annak összehívását engedélyezni”. E rendelet értelmében az előljárást gyakorolta a képviselő-testület jogkörét is.⁴⁵

Néhány községben ennek ellenére összehívták a képviselő-testületet, mivel az előljárást e rendkívüli körülmények között nem merete vállalni a felelősséget. Reformátuskovácsházán november 30-ára hívtak össze rendkívüli közgyűlést. Ez hozzájárult az adóbeszedés azonnali megkezdéséhez és az így befolyt összegnek kiosztásához hadisegélyként azok részére, akik a megszállás óta nem részesültek segélyben. A Lakatos-kormány 3430/1944. ME sz. rendelete értelmében megszervezett nemzetőrség helyére éjjeliőrséget szerveztek. „Az orosz katonai parancsnokság által elrendelt élelmiszerek beszállításáról” is intézkedtek; elsősorban az elmenekültek élelmiszereit ajánlották föl. Megtárgyalták az ún. dajkailletmény kérdését, határoztak a megrongált fák kivágásáról, emelték a községi kiségitő, a törvénybíró, a pénztárnok és az esküdtek fizetését, ám nem állapítottak meg fizetést az *ötös tanács* két kommunista tagjának, mivel „a községi háztartásban előirányzat erre a célra nincsen”. Foglalkoztak az elaggottak és elesettek ügyével, valamint az apaállat-gondozás kérdésével. A bíró a képviselő-testülettől a „rendkívüli idők tartamára rendkívüli felhatalmazást” kért azzal az indoklással, hogy a katonaság rendelkezéseit a sürgősnek megfelelően a képviselő-testület összehívása nélkül belátása szerint hajthassa végre. A képviselő-testület ezt az általános fölhatalmazást a visszavonásig megadta.⁴⁶

Tudomásunk van még a nagylaki képviselő-testület üléséről is, ahol a helyi közbiztonsági szerv megalakításáról intézkedtek.

Makón november 20-án a *városi képviselő-testületet ideiglenesen pótló bizottság* alakult, amely a képviselő-testületnek a 14/1945. ME számú rendelet alapján való megalakításáig működött, s fontos határozatokat hozott. Tudomásom szerint az országban ez volt az *első*, pártok és érdekképviselők közreműködésével megalakított önkormányzati testület.⁴⁷ November 24-én a szomszédos Hódmezővásárhelyen alakult hasonló összetételű — pártdelegátusokból álló — *törvényhatósági bizottság*. Ez arról nevezetes, hogy előzőleg, november 11-én az újonnan szervezett várostanács egyhangú határozatát magáévá téve a régi törvényhatósági bizottságot kimondta önfeloszlatását.⁴⁸

4. A *közbiztonsági szervezet* megszervezése mindenütt az első feladatok közé tartozott. A makói polgári városparancsnok és a Vármegyei Ötös Bizottság mindent megtett, hogy szavatolja a békés munka megindításához szükséges rendet és nyugalmat. Az alispán november 25-én a következőket írta a makói rendőrparancsnokságnak: „A közrend és a közbiztonság helyreállítása érdekében hozzám intézett átiratára értesítem, hogy mindazokban a községekben, ahol az érintkezéseket fel tudtam venni, *polgárőrséget* szerveztem.” Hatásköri kérdés merült föl. A kommunista Igaz Lajos vezette makói rendőrség ellenében az alispán ragaszkodott az 1886: XXI. tc. rendelkezéseire, melyek értelmében bűncselekmény esetében a főszolgabíró jogosult a nyomozás lefolytatására.⁴⁹

⁴⁴ BML. Eleki főszolgabírói ir. 19/1945.

⁴⁵ CSML. Csanád vm. alisp. ir. 16 789/1944.

⁴⁶ BML. Reformátuskovácsháza ir. Képviselőtestületi jkv. 1944.

⁴⁷ VDCSMMT 1944—1945: 112 (254—256.)

⁴⁸ VDCSMMT 1944—1945: 107 (248.), 144 (257—258.)

⁴⁹ CSML. Csanád vm. alisp. ir. 16 453/1944.

Vita volt a polgárőrségek irányításáról is. Az első hónapokban részben a makói rendőrség, részben a helyi előljáróságok vagy a kommunista pártszervezetek irányítása alatt állottak.

Nagykamaráson november 12-étől 7 tagú „polgári rendőrség” működött. Tagjai napszamosok, akik október 31-e óta valamennyien a helyi kommunista pártszervezet tagjai voltak. „Feladatuk a csend és a rend biztosítása, a lopási ügyekben és a népellenes politikai bűnösök kézrekerítésében nyomozást is végeztek.”⁵⁰

Medgyesegyházán október 20-a óta az előljáróság irányítása alatt 8 kommunista polgárőr tevékenykedett.⁵¹

Pusztatottlakán 7 „közbiztonsági alkalmazott” volt.⁵² Battonyán 40 rendőr, Mezőhegyesen 40 polgárőr, Dombegyházon 16, Kevermesen 17 „közbiztonsági őr” tevékenykedett.⁵³

Érdekes a püspöklelei helyzet: itt háromszor is újjászervezték a közbiztonsági szolgálatot. Először egy nagy létszámú nappali polgárőrséget szerveztek, majd november 15-én a helyi ötös bizottság létrehozta az éjjeli őrséget (10/1944. Ö.B.), december 25-én az előljárósággal együtt megszervezte és havi 240 P illetménnyel látta el a négytagú községi rendőrséget. Mellette 10 taggal fönntartották az éjjeli őrséget is (14/1944. Ö.B.).⁵⁴

Nagylak képviselő-testülete december 18-án elhatározta, hogy 5 tagú rendőrséget szervez. „A rendőröket a községi előljáróság tanácsában fogadja fel pályázatok alapján. A rendőrség felügyeletét a képviselő-testület által kijelölt előljárósági tag [...] gyakorolja, ugyanez az előljáróság részesíti őket a szükséges kioktatásban. A rendőrség feladata a község közösségének élete és vagyona feletti őrködés, az indokolatlan árdrágítás, túlkapó csempészés megakadályozása. Kötelesek időnként a határban, az Ugaron egy-egy járőrrel portyázni a tanyai lakosság megnyugtatóására.”⁵⁵

Reformátuskovács házában 5 tagú kommunista csendőrség (!) alakult, amely a szovjet parancsnokságtól és a főszolgabírótól kapta utasításait.

Földeákon a kommunisták vezetésével előbb 120 tagú polgárőrség, majd 11 tagú rendőrség szerveződött.⁵⁶

Sajátos helyzet alakult ki Medgyeshodzásán. A három régi községi rendőr a helyén maradt, és az előljáróság nem is akart új polgárőrséget fölállítani, inkább e megbízható, régi rendőröket akarta fegyverrel felszerelni. A kommunisták „természetesen” új polgárőrség mellett foglaltak állást.

A torontáli járásbeli Deszken 50 tagú „szerb partizán polgárőrség” működött, amely „utasításait állítólag Törökkanizsáról kapta”. Szemben a csaknem fegyvertelen vagy alig fölfegyverzett polgárőrséggel, 10 géppisztollyal és 30 puskával bírt.⁵⁷

Általában kölcsönös együttműködés jellemezte az igazgatási és a közbiztonsági szervek kapcsolatát, mégis volt, ahol konfliktus alakult ki. Ilyen összeütközésre került sor az apátfalvi polgárőrség és a jegyző között. A jegyző följelentést tett a polgárőrség ellen, mert tagjai „beavatkonak a közigazgatásba” (pl. a dobolásba is), sőt nyomozást is folytatnak a községben. A jegyző kérte az ötös bizottságot, „világosítsák fel az

⁵⁰ BML Eleki főszolgabírói ir. 125/1945.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ BML Battonyai főszolgabírói ir. 80/1945.

⁵⁴ BML Csanád vm. alisp. ir. 15/1945. — VDCSMMT 1944—1945: 127 (277—279.); SZABÓ JÁNOS, 103.

⁵⁵ CSML Csanád vm. alisp. ir. 93/1945.

⁵⁶ CSML Csanád vm. alisp. ir. 480/1945.

⁵⁷ CSML Csanád vm. alisp. ir. 480/1945. — A torontáli községek helyzetéről: OLTVAI FERENC: Szeged közigazgatása a város felszabadulásától Magyarország felszabadulásáig. *Leveletai Közlemények*, 34. évf. (1964) 355.; VDCSMMT 1944—1945: 99 (237—238.), 109 (251.); KÖRÖM MIHÁLY (1981) 63.; NAGY ISTVÁN (1984) 355.

ottani polgárőröket, hogy a községi rendészettel és a közbiztonsággal foglalkozzanak, és [...] a közigazgatást hagyják az előjáróság hatáskörében”.⁵⁸

5. A szovjet csapatok is létrehoztak parancsnoki hálózatot. A délkeleti országrészre kiterjedő jogköre a szentesi parancsnokságnak volt. Csanádban a makói parancsnokság volt illetékes. Járási székhelyeken járási parancsnokok működtek; legtöbb községnek is volt parancsnoka. Katonai jelentőségű kérdésekben — mint pl. az élelmiszer-, az állat- és takarmánybegyűjtés — közvetlen utasítási joguk volt.

Néhány parancsnok *normatív* jellegű parancsokat is adott ki. Ezek kötelezők voltak minden lakosra. Az ilyen sajátos jogszabályok egyik formája az előre nyomtatott kényelvű parancs volt.⁵⁹

Az 1. sz. *parancs* (Prikáz N° 1) a legfontosabb kérdéseket szabályozta:

„Minden polgári hatóság folytassa kötelessége teljesítését” (1.). Ugyanez vonatkozik a kereskedelmi és ipari vállalatokra is (2.). A parancs intézkedik az infláció megállításáról, bevezeti a szesztilalmat, követeli az iskolák, kórházak, orvosi segélyhelyek és kulturális közintézmények működésének megindítását (3.). Lehetővé teszi az istentiszteletek megtartását (4.), gondoskodik a fegyverek, lőszeres és egyéb hadianyagok, valamint a rádiók beszállításáról (5.), lefoglalja a katonai raktárakat (6.), végül bizonyos rendészeti szabályokat tartalmaz az éjjeli kijárási tilalommal és az elsötétítéssel kapcsolatosan (7-8.).

A 2. sz. *parancs* (Prikáz N° 2) a szovjet katonai parancsnokság által kiadott *hadipengő* árfolyamát szabályozta; tiltotta az árdrágítást.⁶⁰

Ezeken a központilag kiadott parancsokon kívül számos község, járás parancsnoka is adott ki normatív jellegű intézkedéseket.

Andrejev kapitány, battonyai járási parancsnok 3. sz. *parancsa* pl. a következőket tartalmazta: „Az én írásbeli engedélyem nélkül a leghatározottabban megtiltom Battonya lakosságának, hogy lakásukba [helyesebben: a lakásokba] akár orosz, akár román katonákat beengedjen.”⁶¹ Lakáskiutalásokat is engedélyezett⁶², sőt rendelkezett bizonyos személyek felvételéről is az igazgatási szevekbe. Így pl. elrendelte Gyorgyevics Miléva battonyai lakosnak egy elmenekült községi irodatiszt helyébe való fölvetését.⁶³

A mezőhegyesi katonai parancsnok a termelőmunka megindítására és a gazdaság vagyontárgyainak megővésére nagy jelentőségű és egyedülálló szabályozást adott ki *Hirdetmény* formájában, melyet a megye több községében is közzétettek. Ez a rend és nyugalom biztosítását célozza (1.), a munkamegtagadást és a vezetőknél való nem engedelmességet szabotáznak minősíti (2-3.). Közli, hogy a lakosság vagyon és életbiztonsága felett a katonai parancsnokság és a polgárőrség őrködik (4.). Előírja: „Úgy az elhagyott javak, mint a ménesbirtok vagyontárgyait elvinni, fosztogatni tilos” (5.). Akik pedig e tárgyakat elvitték, *rablást* követtek el (6.), s csak úgy mentesülhetnek a felelősségrevonás alól, ha november 15-éig visszaszolgáltatják őket. A fosztogatóval egy tekintet alá esik az is, aki illetéktelen személytől kapott „ajándékot” (8.), vagy a gazdaság vagyonából gabonát és takarmányt vett magához (9.). A 10. pont bűnpártolásnak minősíti („tudnak róla, de nem jelentik”), ha valaki az 5-9. pontba tartozó cselekményt nem jelenti. A következő szakasz az előbbi pontokban említett dolgok elidegenítésének bejelentésére kötelezi mindkét ügyleti felet (11.). A 12. pont mentesíti azokat, akik megfelelően tudják bizonyítani, hogy náluk lévő

⁵⁸ CSML Csanád vm. alisp. ir. 17/1945.

⁵⁹ CSML (Mf) Pitvaros ir. 2027/1944.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ BML Battonyai löszolgabírói ir. 51/1945.

⁶² BML Battonyai löszolgabírói ir. 8/1945.

⁶³ CSML Csanád vm. alisp. ir. 273/1945. További kinevezéseiről: uo. 715/1945.

dolgokat megőrzésre vették át tulajdonosától (birtokörzés). Az utolsó előtti pont szintén a mentesülési szabályt tartalmazza, majd a második, a harmadik, a negyedik, az ötödik, a hatodik, a hetedik, a nyolcadik, a kilencedik és a tizenegyedik pontokban meghatározott cselekményeket *statáriális bíróság* (!?) elé utalja. A 15. pont pedig a büntető szankciót állapítja meg: „A rögtönítélő stratáriális bíróság ítélete: felmentés vagy halál.”⁶⁴

A szovjet katonai szervek ilyen irányú tevékenysége a társadalmi élet konszolidációjával párhuzamosan csökkent, 1945 tavaszán gyakorlatilag meg is szűnt. Bár itt-ott még találkozunk katonai szervektől eredő olyan rendelkezésekkel, melyek közvetlenül is kötelezték a polgári szervezetet vagy az állampolgárok egyes csoportjait. A szovjet parancsnokok és a községek vezetői között kialakult viszony jellemzésére idézek egy Almáskamaráson 1944. december 10-én kiállított községi bizonyítványból: „a községi előljáróság és a Kommunista Párt vezetősége ezennel hivatalosan bizonyítjuk, hogy Hényin Mede orosz katonai parancsnok [...] mintegy 2 hónapja községünk parancsnoka. Igazoljuk, hogy a fentnevezett parancsnoknak minden intézkedése községünk[nek] és az Orosz Hadsereg[nek] mindenképpen javát szolgálta. Fentnevezett kapitány megvédte községünket úgy a külső, mint a belső garázdálkodásoktól. Így községünket minden tekintetben megvédelmezte és a rendet helyreállította [...], segítséget nyújtott a helybeli Kommunista Párt megszervezéséhez és megalakítását szorgalmazta.”⁶⁵

6. A közigazgatás megmaradt képviselői ragaszkodtak a *régi* értelemben vett törvényességhez, a hagyományos elvekhez és módszerekhez.

A Horthy-korszak szelleme különösen a *főszolgabírák* tevékenységében ütközött ki; sokszor egészen anakronisztikus formában. Az újonnan „behelyettesített” jegyzőket és hivatalnokokat pl. még decemberben, sőt januárban is a 2208/1920. ME sz. rendeletben foglaltak alapján eskették fel; többek között Magyarország kormányzójára is.⁶⁶

Az eleki főszolgabíró január 22-én, egy hónappal az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása után a politikai gyűlések engedélyezésével kapcsolatban az alábbiakat írta: „Ezeket mindezideig tudomásul is vettem, nem tudom azonban, hogy a magyar *királyi* kormány mily álláspontot foglal el.”⁶⁷

II.

1. A Ideiglenes Nemzetgyűlésbe Csanád vármegye is elküldte követeit. A választás sajátos formában folyt le: a makói pártok pártközi értekezleten állították össze a jelöltek jegyzékét, ezt a makói képviselő-testületet ideiglenesen pótló bizottság elé terjesztették, amely december 18-án hagyta jóvá. Végeredményben Csanád vármegyét öt kommunista (Könyves-Kolonics József, Kiss Imre, Dragon János, Szűcs Pál, Szabó János), két szociáldemokrata (Kiss Ernő, Zombori Lajos), három parasztpárti (Erdei Ferenc, id. Erdi Ferenc, Nagy Zoltán), két Kossuth-párti (Bíró Sándor, Galamb Ferenc) képviselte. Könyves-Kolonics József polgári városparancsnok ezek szerint az MKP-t erősítette.⁶⁸

⁶⁴ CSML. (Mf) Pítvaros ir. 2027/1944.

⁶⁵ BML Almáskamarás ir. 6/1944. — A szovjet katonai közigazgatásról összefoglalóan ír FARKAS GÁBOR (2: 14—23.)

⁶⁶ BML Eleki főszolgabírói ir. 296/1945. (21/1944.)

⁶⁷ BML Eleki főszolgabírói ir. 21/1945. (Saját kiemelés.)

⁶⁸ POLÁNYI IMRÉ. 199. — Sorsforduló 167 (1:297—299.); VDCSMMT 1944—1945: 125 (273—275.)

A nemzetgyűlés és a kormány megalakulásával csupán elkezdődött az új magyar államiság megteremtése. Nehéz feladat állott a kormány előtt. Erdei Ferenc szavaival élve: „újra országgá fűzni össze a magukban vergődő falvakat és városokat”.⁶⁹

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány első feladatai közé tartozott a *közigazgatás ideiglenes rendezése*. E feladat súlyára és jelentőségére tekintettel már január 4-én megjelent a Magyar Közlönyben a 14/1945. ME sz. rendelet a közigazgatás rendezéséről.⁷⁰

A rendelet abból indult ki, hogy mind az állami, mind az önkormányzati igazgatás országszerte felbomlott, ezért fölhívta az „ország lakosságát, hogy községenként, városonként és vármegyénként gondoskodjék a közigazgatás helyreállításáról, ill. megújításáról”. E folyamat — mint láttuk — Csanádban már megindult, az önkormányzati testületek megalakítása azonban egységes rendelkezés hiányában nem történhetett meg.

E szervek létrehozásában a nemzeti bizottságok játszottak döntő szerepet. A rendelet a közigazgatás újjászervezésének e *népi bizottságokról* szóló részében félreérthetetlenül megállapította, hogy azok „a demokratikus pártok helyi szövetségei, politikai szervek, tehát maguk ne illeszkedjenek be a közigazgatás szervezetébe [...] a nemzeti bizottságokon keresztül kell újjáalakítani az önkormányzati testületeket oly módon, hogy abban [azokban] minden párt, ezek híján, illetve ahol csak egyes pártok alakultak meg, kiegészítésül a szakszervezeteken és egyéb társadalmi és érdekvédelmi szerveken keresztül a társadalom minden rétege képviselést nyerjen”.

Az ideiglenes önkormányzati testületek létszámára vonatkozóan a rendelet a következőképpen intézkedik: a kis- és nagyközségekben a képviselő-testületek létszáma a régivel azonos. A törvényhatósági jogú városokban a korábbi létszám fele, a megyei törvényhatóságokban pedig a réginek negyedrésze legyen a tagok létszáma. A rendelet ezen új, de ideiglenes szervek hatáskörét jogelődeikével azonos keretek között állapította meg: „határozhatnak mindazokban a kérdésekben, melyek korábban jogkörükbe tartoztak”. Sőt ezen túl is lépett, amikor a rendkívüli helyzetre tekintettel kijelentette, hogy e szerveknek „ezen túlmenően is gyakorolniuk kell jogaikat”. (Saját kiemelés.) Az önkormányzatok jogainak ez a kiterjesztése határozatlan terjedelmű; tulajdonképpen az 1944. őszi helyzet törvényesítését jelentette. Ilyen jelenségeket Csanádban eddig is tapasztalhattunk, pl. az alispán az ötös bizottsággal karöltve *vármegyei pénztárt* hozott létre, irányította a kifejezetten állami szervek - pl. a posta⁷¹ - tevékenységét. A 14/1945. ME sz. rendelet értelmében a továbbiakban is találkozunk olyan jelenségekkel, melyek azt jelzik, hogy az önkormányzati szervek túllépik a törvényekben meghatározott hatáskörüket. A törvényhatóságok jogkörének ilyen kiterjesztése az adott helyzet szüleménye: a kormánynak ebben az időszakban még nem volt olyan hatalma és apparátusa, mely lehetővé tette volna, hogy kellő irányító és ellenőrző tevékenységet fejtson ki.

A rendelet utolsó részében figyelmeztette a „közigazgatás minden tisztviselőjét, akár a régi kormányok vagy a katonai parancsnokságok nevezték ki, akár a régi, ill. az új önkormányzati testületek választották meg, az Ideiglenes Nemzeti Kormány *Nyilatkozatában* lefektetett elveknek megfelelően járjon el, hogy a nemzeti bizottságok és az ezeken keresztül megalakított ideiglenes önkormányzati testületek megalakítását ismerje el, működésüket ne akadályozza [...] hivatali eljárásaiban határozataikhoz alkalmazkodjék”.

⁶⁹ VDCSMMT 1944—1945: 134 (285—287.); Délmagyarország 1944. dec. 31.

⁷⁰ Magyar Közlöny 1945. jan. 4.

⁷¹ CSML Csanád vm. alisp. ir. 16 882/1944.; CSNB 23/1945.

2. A szegedi program megjelenése (1944. december 3.) után a fölszabadított országrészekben sorra megalakultak a demokratikus pártok helyi szövetségei, a demokratikus népmozgalom hatalmi szervei: a *nemzeti bizottságok*. E szervek jelentős, mondhatni *döntő* szerepet játszottak a helyi igazgatás munkájának irányításában és szervezésében. Rendkívüli fontosságukra tekintettel a 14/1945.ME sz. rendelet is tartalmazott rájuk vonatkozóan bizonyos jogi szabályozást.

Makón elsőként, október 17-én a Kommunisták Magyarországi Pártjának [!] Makói Csoportja jött létre 35 régi taggal. A Szociáldemokrata Párt helyi szervezete novemberben szerveződött újjá; tagjai sorában elsősorban kisiparosok voltak. A Nemzeti Parasztpárt január közepén rendezte sorait, elsősorban a kisparaszti tömegekre és a népi írók hatása alatt álló értelmiségi rétegre támaszkodott. A Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt szervezete is csak január közepén jött létre; bázisát a vagyonosabb gazdák adták. Makón a 48-as Függetlenségi Kossuth párt is újjáalakult.⁷²

E négy párt megbízottai először január 6-án tartottak előzetes megbeszélést.⁷³ Az a tény, hogy már január 8-án headványt nyújtottak be az MNFF Bizottsághoz, arra enged következtetni, hogy a bizottságot elvben már az első ülés után létező szervnek lehetett tekinteni. A parasztpárt makói csoportja viszont csak január 15-én jelölte ki megbízottait.⁷⁴

A bizottság második előkészítő ülésén, január 15-én, újra megválasztották az elnököt és az alelnököt, és nyomban megbízták „részletes ügyrend” elkészítésével. Az ügyvitel folyamatossá tételére adminisztrátort kaptak az alispántól. Az alispán ebben az időszakban minden támogatást megadott a Csanádvármegyei Nemzeti Bizottságnak: a CSNB-nek; 500/1945.sz. határozata szerint „a nemzeti bizottság költségei a vármegyei háztartási alapot terhelik”.

A január 21-ei ülés nagy jelentőségű határozatot hozott a nemzeti bizottság céljáról, hatásköréről, ügyrendjéről és szervezetéről. Ennek időpontjától számíthatjuk a bizottság valódi működését. A Makói Népújságban⁷⁵ *Hirdetmény*-ként közzétett 24/1945. sz. határozat is abból indult ki, amiből a kormányrendelet: a Nemzeti Kormánynak nem áll módjában minden helyi életviszonyra gyors és azonnali intézkedéseket hozni. „Ezen feladatokat a nemzeti bizottságok végzik, mint a magyar népi demokrácia jogi szervei.” A CSNB célja és feladata minden olyan intézkedés megtétele — legyen az politikai, gazdasági, kulturális, társadalmi vagy közigazgatási —, amely a demokratikus új Magyarország fölépítését célozza és előmozdítja. A bizottság illetékességi köre kiterjed „Csanád-Arad-Torontál k.e.e. vármegyék területére, ill. ezen belül alakuló nemzeti bizottságok működésére és irányítására”.

A bizottságban a négy pártot 2-2, a szakszervezeteket 3 tag képviselte, a titkár pedig külön szerepelt. A CSNB személyi összetétele bizonyos változásokon ment keresztül. Véglegessé a következőképpen alakult: az MKP-t Farkas Imre elnök és dr. Báron Ferenc ügyvéd képviselte, a szakszervezetek Kiss Imre és Kallós Lajos kommunista munkásokat bízták meg. A SZDP szervezetét két régi mozgalmi ember képviselte: Pallagi Ferenc agrárproletár és Lukács Pál üveges kisiparos. Az NPP két vezetőjét, dr. Diósszilágyi Sámuel főorvost és id. Erdei Ferenc földművest — a belügyminiszter apját — bízta meg. A kisgazdapártot Szőnyi Imre gazdálkodó és Gorcsa Péter nyugalmazott városi főjegyző képviselte. A Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetséget 1945 áprilisától két küldött, Stumpf György géplakatos (ekkor

⁷² POLÁNYI IMRE. 191. és 193.

⁷³ TÓTH FERENC: Farkas Imre [...] e. művében (25.) közli a CSNB megalakulási jegyzőkönyvét, amely a makói múzeumban őrzött városparancsnoksági iratok között található. Későbbi utalás: CSML CSNB 23/1945.

⁷⁴ CSML CSNB 10/1945.

⁷⁵ CSML CSNB 24/1945.: Makói Népújság 1945. jan. 24. — VDCSMMT 1944–1945: 144 (305–305.) (Saját közlés.)

rendőr) és Tokaji Géza gimnáziumi tanuló — ma szegedi egyetemi tanár — képviselte.⁷⁶

A CSNB megalakulása után már gondot okozott a 48-as Függetlenségi és Kossuth Párt részvétele. E pártnak nagy hagyományai voltak Csanádban; a Horthy-korszakban a szociáldemokratákkal együtt jelentős ellenzéki sikereket ért el. A német megszállás után mint ellenzéki párt illegálisba szorult. 1944 őszén és telén vezetői sokat tettek a békés munka megkezdéséért; korábban maga a városparancsnok is ehhez a párthoz tartozott; ennek a pártnak szinte jelképe volt! A pártnak Ideiglenes Nemzetgyűlésben is három mandátuma volt. A CSNB megalakulásakor az a különös helyzet állott elő, hogy a parlamentben képviselt párt e helyi szervben nem kapott képviselőt. A nemzeti bizottság kimondta: „annak hangsúlyozásával, hogy a 48-as párt a múltban demokratikus párt volt, fölhívja, hogy arra tekintettel, hogy nem országos jellegű párt, egyesüljön valamelyik másik ilyen párttal, és ennek keretén belül működhet tovább”.⁷⁷ A párt körüli huzavona tovább tartott, s csak föloszlásával oldódott meg. Tagjainak egy része a kisgazdákhöz, más része a Polgári Demokrata Párthoz (PDP) csatlakozott, bár korábban a Parasztpárttal akartak, próbáltak egyesülni.⁷⁸

A CSNB április 19-én úgy határozott, hogy visszavonja a két Kossuth-párti — Bíró Sándor, Galamb Ferenc — képviselő mandátumát, s a megyéből a parlamentben nem képviselt FKgP-nak adja.⁷⁹ Május 15-én közölték a kormánnyal is az új képviselők — Szőnyi Imre és Szilágyi Sándor — megbízatásait.⁸⁰ E fölterjesztés további sorsáról nem tudni, ám aligha lehetett eredményes, Zsedényi Béla házelnök ugyanis arra hivatkozva, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 21-én a mandátumok igazolásával megalakult, következetesen visszautasított a képviselők „lecserelésére” minden kísérletet.

A nemzeti bizottság többségében politikai pártok képviselőiből jött létre, így sok összeütközésre, vitára került sor a bizottságon belül is. A pártok homlokegyenest ellenkezően ítélték meg a bizottság munkáját.

Az NPP azért bírálta, mert „nem vette kezébe a dolgok tejhatalmú intézését”; ritkán ülésezik, nem foglalkozik a termeléssel; nem intézkedik a termelési bizottságok megalakításáról; nincs teljes áttekintése a megyei önkormányzat, a közigazgatási, közbiztonsági és közellátási ügyek fölött; nem ismeri a nemzeti bizottságok létszámát, összetételét, működését. Már február 22-én attól kellett tartani, hogy a CSNB belefullad az apró ügyek hosszadalmas megvitatásába. Mire a nemzeti bizottság fölhatalmazta elnökét, hogy kisebb jelentőségű ügyeket utólagos jóváhagyással maga intézzen el.⁸¹

Az FKgP éppen ellenkezőleg már március elején *túltengéssel* vádolta a bizottságot. A heves vitában Farkas Imre visszautasította e vádat: „tárgyilagos kritikát kérünk, mert itt terrorsikerkemények nem történtek [...], tudjuk mi a szabályt, 20 évig megtanultuk a politikát; kihangsúlyozzuk, hogy minden tisztességes magyar polgárnak segítségét kérjük, a jóakarátát, támogatását várjuk, és nem rettenünk vissza a kritikától [...] Lehet, hogy nem értünk a paragrafusokhoz, de szívünk és jóakaratumk több, mint

⁷⁶ CSML CSNB 195/1945. A Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak elküldött jelentés. — VDCSMMT 1944—1945: 79 (187—188.), 190 (362—363.) (Saját közlés.)

⁷⁷ CSML CSNB 37/1945. — VDCSMMT 1944—1945: 69 (171—172.) (Saját közlés.) TAMASI MIHÁLY, 274.

⁷⁸ POLÁNYI IMRE, 193. — A 48-as Kossuth-párt helyzetének a makói városi képviselőtestület ideiglenesen pótló bizottság 1945. február 12-ei ülésében való vitájáról s a számára kedvezőtlen határozat elleni fellebbezésről: VDCSMMT 1944—1945: 157 (322—323.), 158 (324—325.) (Az utóbbi dokumentum saját közlés.)

⁷⁹ CSML CSNB 160/1945.

⁸⁰ CSML CSNB 174/1945. — VDCSMMT 1944—1945: 80 (189—190.) (Saját közlés.)

⁸¹ CSML CSNB 63/1945. — VDCSMMT 1944—1945: 161 (327—328.) (Saját közlés.) Vö. Példaszerűen gyakorolja jogkörét a Csanádmezei Nemzeti Bizottság. *Makói Népiújság*, 1945. márc. 4.

azoknak a bitangoknak, akik bitorolták az országot”. A kisgazdák elsősorban az internálási túlkapásokra hivatkoztak, mire a bizottság elhatározta, hogy a rendőrségnek ez irányú tevékenységét ellenőrizni fogja.⁸²

Az 1030/1945. ME sz. rendelet nyomán, miként az országban mindenütt, ismét támadásba kezdtek a kisgazdák. Akkor már magát a bizottság *létét* fenyegették. Arról volt szó, hogy a megyei pénzügyi fedezet megvonása után a pártok havi 100-100 pengővel járultak hozzá a CSNB működéséhez. A kisgazdapárti Szőnyi Imre kijelentette, hogy e „hozzájárulást feleslegesnek tartja, mert a nemzeti bizottság további ténykedése — miután az összes önkormányzati szervek megalakultak — nem szükséges”.⁸³

3. Mielőtt részleteiben megismernénk a CSNB tevékenységeinek területeit, elemeznünk kell egyik legfontosabb normatív határozatát, a „*szervezeti alapszabályokat*”, melyet megalakulásakor fogadott el a bizottság.

Az 1. pont a bizottság létszámát állapítja meg, különösen kiemelve a jogi képesítésű titkár személyét, akinek szintén tagsági jogot adott. E pont második fordulata lehetőséget teremt arra, hogy „a jövőben olyan politikai párt alakuljon, amely ezen céloknak megfelel, a bizottság elhatározza, hogy az újonnan alakult párt küldöttjeit meghívhatja a bizottságba. Ezen újabban kiküldhető bizottsági tagok létszámát a bizottság határozza meg.” E fordulat alkalmazására példaként a Madisz képviselőt lehet megemlíteni. Különös jelentősége volt ennek a falvakban, ahol így vált lehetővé a később megalakult pártok bevonása a nemzeti bizottságok munkájába.

A 2. pont az elnöki és alelnöki tisztség betöltéséről, a 3. pont pedig az ülések összehívásáról rendelkezett. A CSNB tevékenységét ülésein fejtette ki, bár esetenként különbizottságokat is alakíthatott egy-egy kérdés kivizsgálására. Az üléseket a bizottság elnöke hívta össze a következő szabályok szerint.

a) Köteles volt az ülést 30 naponként — havonként — a beérkezett ügyekre tekintettel összehívni.

b) Ennél rövidebb időközökben is összehívhatta a bizottságot „minden olyan esetben, amikor a bizottság elé döntésre, akár számánál, akár pedig fontosságánál, ill. sürősségénél fogva már kellő számú ügy érkezett vagy utaltatott”.

c) Köteles volt összehívni az ülést akkor is, ha ezt legalább két bizottsági tag a tárgyalandó ügy megjelölésével kérte.

d) Ha a bizottság elnöke nem teljesítette az összehívás kötelezettségét, a tagoknak is jogukban állt összehívni az ülést. Ehhez legalább két bizottsági tag együttes összehívó nyilatkozata volt szükséges.

Az összehívás részletei: a meghívót két nappal az ülés előtt titkosan kellett kézbesíteni; tartalmaznia kellett a tárgyalandó ügyek részletes felsorolását és a bizottsági tagok kellő időben bejelentett indítványait.

A 4. pont szerint az ülések *nem voltak nyilvánosak*. „Az elnök javaslatára [...] a bizottság megengedheti, hogy közérdekből bizonyos személyek a tanácskozáson jelen lehessenek.” A bizottság az ülésről sajtóközleményt adhatott ki.

Az 5. pont szerint a határozatképességhez 8 tag jelenléte volt szükséges. Valamely tag akadályoztatása esetén a küldő politikai pártnak (szervezetnek) joga volt teljes jogú helyettesítő tagok megbízására. Ha valamely tag háromszor elmaradt, őt a határozatképességhez szükséges számba (8) nem lehetett beszámítani. Rendkívüli esetekben, az ügy sürőssége és fontossága miatt a bizottság a megjelent tagok számára tekintet nélkül a meghívóbeli tárgysorozattal kimondhatta határozatképességét.

⁸² CSML CSNB 90/1945.

⁸³ CSML CSNB 200/1945. — VDCSMMT 1919—1945: 85 (204—205.) (Saját közlés.)

A bizottsági ülés lefolyásáról a 6. és 7. pont szólt. Az elnök hatáskörébe tartozott az ülés vezetése, ezt azonban bármelyik tagra rábízhatta. Az elnök ügyelt a tárgyalás rendjére, zavartalanságára; korlátozott fegyelmi jogkör is megillette. Javasolhatta a bizottságnak a rendező tagnak az üléstől való kizárását. A bizottság a kérdéses tárgyról vita után határozott; az elnök döntésre bocsátotta az ügyet. A döntés egyhangúan és szavazással is történhetett. Általában nyíltan szavaztak, ám az elnök egyetlen tag kérésére titkos szavazást volt köteles elrendelni. Az elnök is szavazott; szavazategyenlőség esetében az ő szavazata döntött. A szavazásban a „többségi elv [volt] irányadó”; minősített többséget nem igényeltek.

A 7. pont a részletes jegyzőkönyvfelvétel szabályait tartalmazta, a 8. pedig a bizottság munkájának folyamatossá tételéről intézkedett. A bizottság tisztségviselői - az elnök és a titkár - jogosult voltak „az ügyvitelhez szükséges határozatokat meghozni, minden olyan intézkedést megtenni, amely az ügy gyors és célszerű elintézését előmozdítja”. Ezt erősítette meg az idézett februári határozat, amely egyenesen kötelezte az elnököt, hogy kisebb ügyeket utólagos jóváhagyással intézzen.⁸⁴

A 9. pont szerint az elnököt akadályoztatása esetében teljes jogkörében az alelnök helyettesítette. A 10. pont e szabályok bármikori megváltoztatásának és kiegészítésének jogát tartotta fenn a bizottság számára.⁸⁵

Bár e szervezeti alapszabályok csupán a CSNB működését szabályozták, hatályuk kiterjedt egész Csanád vármegyére. A CSNB szabályzatát minden újonnan alakult községi nemzeti bizottságnak megküldte. A községi nemzeti bizottságok az esetek túlnyomó többségében alkalmazkodtak is e szabályzathoz.

A CSNB hatáskörének részletes kifejtése előtt még egy kérdés áll nyitva, nevezetesen az, hogy jogdogmatikai szempontból minek minősítjük az egységesen *határozatnak* nevezett cselekményeket. Ezeket három csoportra oszthatjuk:

- a) egyedi,
- b) normatív és
- c) jogi jelleggel nem bíró cselekmények.

Az *egyedi aktusok* csupán egyetlen ügyre vonatkoztak, egy szerv, szervezet, személy vagy személyi csoport számára tartalmaztak jogokat és kötelezettségeket. Tartalmuk szerint a legkülönbözőbbek lehettek: személyi ügyekben való döntés; a községi nemzeti bizottságok határozatai ellen benyújtott jogorvoslatok elbírálása; gazdasági kérdések; külön megbízottak kinevezése; eseti (*ad hoc*) bizottságok megalakítása. Kibocsátójuk szerint: a bizottsági üléstől kiadott vagy az elnök által elbírált ügyekben kiadott és utólag megerősített aktusok.

A *normatív aktusok* mintegy jogszabályi kötelező erővel bíró határozatok voltak. E határozatoknak jogforrási jellegét vitatták. A korabeli jogtudomány *szokásjognak* minősítette őket.⁸⁶ Csizmadia Andor szerint e szabályok a népi-forradalmi jogalkotás jellegzetes megnyilvánulásai voltak; kötelező erejüket éppen abból nyerték, hogy kifejezték a kor népi törekvéseit.⁸⁷

Tartalmukat tekintve ezek is sokrétűek. Többségükben politikai és igazgatási kérdéseket rendeztek. Különleges helyet foglalt el e szabályok között az előbb vizsgált *alapszabályzat*, amely nem tekinthető pusztán belső jogforrásnak, hiszen nem csupán a CSNB-re vonatkozott. Míg egyedi aktus kibocsátására mind az ülés, mind az elnök föl volt jogosítva, normatív határozatokat állandóan és kizárólag csak az ülés bocsáthatott ki. Közéletükre nézve e normatív aktusok három csoportra oszthatók.

⁸⁴ CSML CSNB 63/1945. Vö. 81. j.

⁸⁵ L. 75. j.

⁸⁶ CSIZMADIA ANDOR: A forradalmi jogalkotás 1944–1945-ben (A nemzeti bizottságok jogalkotó tevékenysége.) *Jogtudományi Közöny*, 1960: 195.

⁸⁷ Uo. — CSIZMADIA ANDOR (1968) 213.

(1) A legnagyobb nyilvánosság előtt, a *Makói Népiújság*ban kihirdetett határozatok. Ilyenek pl. a rendőrségi szervezet szabályozása⁸⁸ és az elmenekültek közmunkájára vonatkozó határozatok.⁸⁹ A szó igazi értelmében tulajdonképpen ezek a határozatok voltak jogforrásoknak tekinthetők.

(2) Az önkormányzati és az állami szervezeteknek, valamint a nemzeti bizottságoknak és a politikai pártoknak megküldött normatív határozatok, államigazgatási szakkifejezéssel *normatív utasítások*.

(3) A ki nem hirdetett *elvi döntések*, melyek irányelvként szolgáltak az azonos jellegű eseti döntések meghozatalához. Így pl. még januárban hoztak egy határozatot arról, hogy a benyújtott igazolási kérelmek nem tartoznak a bizottság hatáskörébe.

Az egyedi és normatív jellegű kötelező erővel bíró határozatok mellett számos olyan *állásfoglalást* találunk, amely sem egyedi, sem általános kötelezettségeket nem szabályozott. A határozatoknak e csoportjába tartoztak a különböző szervezetekhez intézett indítványok s adatközlések. Az aktusok e csoportja jellegénél fogva nem hozhatott létre jogviszonyokat.

A CSNB elsősorban *normatív határozatokat* bocsátott ki. Bár az eseti döntések meghaladta az ilyen határozatok számát, e rendelkező aktusok fő szerepet töltek be. Községi szinten ennek éppen ellenkezője tapasztalható.

A továbbiakban tartalmi szempontból vizsgálom meg azokat az életviszonyokat, melyekre a CSNB határozatai kiterjedtek. Jogi értelemben igyekszem körülhatárolni a bizottság kialakult hatáskörét. A hatáskört elvi és gyakorlati megfontolásokból kiindulva az alábbi életviszony-csoportosítás szerint vizsgálom:

a) az általánosabb értelemben vett politikai hatáskör, különös tekintettel a közhivatalnokokra vonatkozó határozatokra;

b) az önkormányzatok megalakulása érdekében tett intézkedések;

c) a rendőrség fölötti felügyelet;

d) a termeléssel és a földosztással kapcsolatos kérdések;

e) a CSNB hatáskörének egyéb esetei.

4. a) A bizottság számos intézkedést tett a *politikai közélet „megtisztítására”*.

Az MNFF 1945. januári nyilatkozata értelmében a CSNB valamennyi politikai pártot és nemzeti bizottságot utasított, hogy a Nemzetvédelmi Kereszt tulajdonosai nem lehetnek demokratikus politikai pártnak, legfeljebb csak szakszervezeteknek tagjai.⁹⁰

Februárban fontos határozatot hoztak hasonló kérdésben: „Mindazon egyének, akik jobboldali pártnál, ill. nyilvános vagy titkos jobboldali szervezetnél szellemi vagy irányító munkakörben dolgoztak, fasiszták, s mint ilyenek — amennyiben közhivatali állást töltenek be — nem igazolhatók.”⁹¹

A közélet megtisztításának sajátos szervei voltak a járásbírószági székhelyeken létrehozott *igazolóbizottságok*. A *közalkalmazottak igazolása* e szervek hatáskörébe tartozott, így a CSNB csak közvetve tudta befolyását érvényesíteni. Jellemző a helyzetre és a nemzeti bizottság tekintélyére, hogy 1945 januárjában több hivatal és magánszemély fordult hozzá ilyen ügyekben, ezeket azonban a vonatkozó kormányrendelet értelmében érdemben nem bírálhatta el.⁹²

Márciusban viszont határozatiban mondta ki, hogy az igazolások *ellenőrzése* mégis a bizottság hatáskörébe tartozik.⁹³ Március 1-jén utasította a Közalkalmazottakat Igazoló Bizottságot, hogy a Kettős Kereszt Fajvédő Etelközi Társaság tagjai *nem*

⁸⁸ Rendezték a makói rendőrség szervezetét [...] *Makói Népiújság*, 1945 márc. 6.

⁸⁹ Uo. E munkaszolgálatról: Sorsforduló 651 (2:418.); SZABO JÁNOS. 48.

⁹⁰ CSML CSNB 64/1945.

⁹¹ BALÁZS BELA, 109.

⁹² CSML CSNB 1945. jan. 27-ei jkv.

⁹³ CSML CSNB 90/1945.

igazolhatók, hanem minden további eljárás nélkül a szegedi népbíróság elé utalandók; e személyek korábbi igazolása pedig érvénytelen.⁹⁴

Április 16-án a CSNB is átvette a Szegedi Nemzeti Bizottság határozatát, mely szerint az igazolóbizottságokban csak a politikai pártok és szakszervezetek kiküldötteinek van szavazati joguk, az elődönak (hivatásos bírónak) és az ügyésznek nincs.⁹⁵

Ezek mellett több vitás kérdés merült föl az igazolóbizottságok és a CSNB között. A nemzeti bizottság többször erőlyesen föllépett az igazolási eljárásokban megnyilvánuló *liberalizmussal* szemben; az MKP javaslatára kifogásolta a Makói Igazoló Bizottság elnökének személyét is, aki pedig nem volt más mint Kiss Ernő (SZDP).⁹⁶

Külön nehézséget jelentett a visszatérő menekültek ügye. A CSNB a december 1-je után a menekülésből hazatérteket 30 napi *robotmunkára* (közmunkára) kötelezte. A férfiakat 18-tól 60 életévig, a nőket 18-tól 40 évig.⁹⁷

A CSNB március 16-án csatlakozott a Karcagi Nemzeti Bizottságnak a kormányhoz benyújtott memorandumához, mely szerint a „mai naptól visszatérteket megbízhatatlanoknak kell tekinteni”; velük szemben megkülönböztető szankciókat kell alkalmazni, így pl. 3 évig nem lehetnek demokratikus politikai pártnak tagjai, közhivatalt nem viselhetnek, akik pedig „rontják a közhangulatot”, munkatáborba kell küldeni őket.⁹⁸

A nemzeti bizottság fellépett az ellen, hogy némelyek az igazolási eljárást megkerülve miniszteri „nyílt paranccsal” jelentkeznek igazgatási szolgálatra. A bizottság fölhívta az alispánt és a főszolgabírákat, hogy ilyen esetekben a szolgálattételre jelentkező addig nem kezdheti meg működését, míg ehhez a CSNB hozzájárulását nem adja.⁹⁹

Különösen jelentős az a január 27-ei határozat, amely kimondta: „mindazon tisztviselői kinevezések, ill. behelyettesítések [...], melyek a Kállay-kormány erőszakos eltávolítása után az azt követő kormányok részéről történtek, *érvénytelenek*, mivel az állami szuverénitás [...] megbénított”.¹⁰⁰ E határozatot az igazolóbizottság több esetben alkalmazta is.¹⁰¹

Kelet-Csanádban megszaporodtak az egyházi szervezkedések. Az eleki plébános pl. a gyülekezési szabadságra hivatkozva már februárban meg akarta indítani a „politikamentes” egyházi egyesületek tevékenységét. Ilyenek voltak a Szívgyárda, a Jézusszive Szövetség, a Keresztény Szocialista Egyesület.¹⁰² Különösen élesen vetődött fel az egyházi szervezkedés gondja az ifjúsági szervezetek körében. A KALOT-ot szervező lelkészek meg akarták akadályozni a kommunista vezetésű Magyar DemokratA Ifjúsági Szövetség, a Madisz szervezeteinek megalakulását.

⁹⁴ CSML CSNB 75/1945. — POGÁNYNÉ IVÁNYI ANNA (1970) 224.

⁹⁵ CSML CSNB 75/1945.

⁹⁶ CSML CSNB 30/1945.

⁹⁷ CSML CSNB 90/1945. — Előzménye a makói városi képviselő-testületet ideiglenesen pótló bizottság január 9-ei határozata: VDCSMMT 1944–1945: 140 (295–296.). 30 napos közmunkát [...] *Makói Néplap*, 1945. márc. 20.; SZABÓ JÁNOS. 39.

⁹⁸ CSML CSNB 107/1945. — A vármegyei Nemzeti Bizottság memorandumot intézett a kormányhoz [...] *Makói Népiújság*, 1945. márc. 22.; POGÁNYNÉ IVÁNYI ANNA (1970) 424.

⁹⁹ CSML Csanád vm. alisp. is. 947/1945.; CSNB 117/1945. Hív. a 3/7/1945. BM Eln. sz. nyíltparancsra, mellyel dr. Lukács István técsői (Máramaros vm.) főszolgabíró szolgálattételre az alispánnál jelentkezett.

¹⁰⁰ CSML CSNB 26/1945.

¹⁰¹ CSML Csanád vm. alisp. ir. 669/1945.; CSNB 16/1945. Hivatkozás a makói Közalalmazottakat Igazoló Bizottság 132-6/1945. sz. iratára.

¹⁰² BML Eleki főszolgabírói ir. 131/1945.

Magyarbánságon például a volt KALOT-tagokból megalakult Madisznak nem volt helyisége, mert átadását a plébános megtagadta.¹⁰³

A CSNB február 17-én érelyesen tiltakozott a csanádi püspöknél az egyháziak reakciós politikai szervezkedése ellen.¹⁰⁴

A bizottság többször intézkedett a visszatért deportáltak erkölcsi és anyagi jóvátételéről. E tekintetben a bizottságnak mintegy segédszerve volt a *Makói Zsidóügyeket Intéző Bizottság*.¹⁰⁵ Báron Ferenc, a CSNB titkára e bizottságnak is tagja volt. A polgári városparancsnokság már november 13-án hatálytalanította az ún. zsidótörvényeket; később hasonlóképpen az alispán is. A CSNB pedig a hazatérők érdekének védelmében hatálytalanok nyilvánított minden olyan bérleti szerződést vagy hatósági kiutalást, mely a deportáltak üzlethelyiségeire vonatkozóan jött létre.¹⁰⁶

A nemzeti bizottság föllépése azonban nem volt mindig ilyen határozott. Így pl. a Kunágotai Nemzeti Bizottság kérésére, hogy a CSNB a helybeli iparosok és kereskedők otthonát és a Polgári Olvasókört oszlassa föl, mert „nyilvántartott fasiszták és nyilasok búvóhelyei” — a politikamentesség leplébe burkolózva, ellenséges tevékenységet fejtenek ki —, a CSNB hatáskörhiányára hivatkozva legfeljebb ezeknek az egyesületeknek ideiglenes fölfüggesztését tartotta lehetségesnek, de erről sem intézkedett.¹⁰⁷

A CSNB ellenőrizte a *honvédség* újjászervezését is. Márciusi határozata arról szólt, hogy „számos olyan tiszt van, aki 3 hónappal ezelőtt még a levontakat szervezte a Vörös Hadsereg ellen”, most mégis az új hadseregben tevékenykedik. A bizottság követelte, hogy az 56. sz. kiegészítő parancsnokság fölülvizsgálás végett küldje el a tisztek és az altisztek névsorát. Ezeket azonban nem kapta meg.

b) A 14/1945 ME sz. rendelet értelmében a CSNB feladata volt a vármegyei önkormányzati szervek létrehozása. A bizottság megalakította a vármegyei törvényhatósági bizottságot, a makói városi képviselőtestületet, intézkedett a községi képviselő-testületek megalakításáról és az elöljáróságok újraválasztásáról. Foglalkozott az önkormányzati szervek és a nemzeti bizottságok hatásköri összetűzéseivel is.

c) Részletesebben szólok a közbiztonsági szervezettel, különösen a *rendőrséggel* kapcsolatos bizottsági határozatokról. Az 1944 őszen kialakult szervezet 1945 első hónapjaiban lényegében nem változott. Legfőlegbb személyileg és fegyelmileg erősödött meg. Ahol korábban ilyen szervek nem voltak, ott a községi nemzeti bizottságok hozták létre őket.

E közbiztonsági szerveket továbbra is csupán laza kapcsolatok fűzték egymáshoz. Hiányzott az egységes irányítás. A CSNB március 1-jén hozta meg az egyik legjelentősebb normatív határozatát a *csanádi rendőrség egységesítéséről*.¹⁰⁸ A bizottság hozzájárult, hogy a megyében a makói rendőrkapitányság irányításával a rendőrség felügyelete és irányítása végett egységes rendőrséget szervezzenek. Evégett a kapitányság köteles volt *vidéki osztályt* szervezni. A határozat a BM terhére 250 P-re emelte a vidéki rendőrök fizetését. Végül kimondta, hogy a *rendőrség felügyeleti szerve a nemzeti bizottság*.

A CSNB-nak ettől kezdve megnőtt befolyása az egyesített rendőrségre.¹⁰⁹ E határozat a demokratikus rendőrséget megszervező 1700/1945. BM sz. rendelet

¹⁰³ CSML CSNB 192/1945.

¹⁰⁴ CSML CSNB 81/1945. — VDCSMMT 1944—1945 72 (175—177.) (Saját közlés.); Sorsforduló 612 (2: 365—366.); SZABÓ JÁNOS, 35—36.

¹⁰⁵ E bizottságot a szovjet parancsnok nevezte ki, a CSNB 1945. febr. 1-jén ismerte el. Hasonló bizottság működött Mezőkovácsházán is. Vö. BML Mezőkovácsházi főszolgabírói ir. 448/1945.

¹⁰⁶ CSML CSNB 51/1945. — Sorsforduló: 460 (2: 133—134.), vö. uo. 25 (1:48.), 72 (1:142.)

¹⁰⁷ CSML CSNB 114/1945.

¹⁰⁸ CSML CSNB 76/1945.: Rendezték a makói rendőrség szervezetét [...] *Makói Népiújság* 1945. márc. 6.

¹⁰⁹ A megyében ekkor 35 helységben 270 rendőr volt 151 fegyverrel. — SZABÓ JÁNOS, 104—105.

megjelenéséig maradt hatályban. A rendőrség tevékenységét néhány kérdésben a CSNB valóban fölül is vizsgálta. Egyik ilyen volt annak a négytagú albizottságnak a tevékenysége, melyet a bizottság választott, hogy vizsgálja fölül a mezőhegyesi internálótábor ügyeit, ellenőrizze a rendőrséget.¹¹⁰

d) A CSNB megalakulásának idején a megye gazdasági helyzete katasztrofális volt. Mint láttuk, az ötös bizottság már novemberben intézkedett a gazdasági helyzet javítására, helyenként pedig a szovjet parancsnokok is kezdeményezték a közmunkák megindítását. Mindez azonban nem bizonyult elégségesnek: a nagybirtokok jelentős részén betakarítatlanul maradtak az őszi termények, kevés volt az őszi vetés; az üzemek álltak. A CSNB politikai és szervezői tevékenysége mellett januárban és februárban keveset foglalkozott gazdasági kérdésekkel. Csupán márciusban hívta föl a megye mezőgazdasági dolgozóit a lelkiismeretes munkára. Majd intézkedett, hogy mindenki, aki nem tudja igazolni, hogy a közösség számára hasznos munkát végez, köteles mezőgazdasági munkát vállalni.¹¹¹ Ilyen kényszerítésekkel azonban nem lehetett megoldani a folyamatos mezőgazdasági termelést.

A földkérdés volt az a sarkalatos pont, amelyen állt vagy bukott sok ezer hold, sok ezer család sorsa. A földreform pedig késett. Joggal állapította meg február elején a megye községeinek Debrecenben járt delegációja: „A Magyar Kormány ígéretet tett a földreform végrehajtására, a nép most várja ennek megvalósulását. Minden nap késés veszteség.”¹¹² A községek már mozgolódtak, a CSNB pedig február 22-én földreform-előkészítő bizottságot hozott létre a négy párt képviselőiből.¹¹³

A 600/1945. ME sz. földreform-rendelet megjelenése előtt is gondoskodni kellett a nagybirtok megműveléséről. Mint más helyeken is¹¹⁴, átmenetileg *haszonbérbe adással* próbálták megoldani a kérdést. A Földmunkás Szakszervezet kérésére a bizottság a haszonbéreket holdanként 2 q búzában állapította meg.¹¹⁵ Március 10-én pedig a bizottság arról határozott, hogy aki nem képes megmunkálni a földjét, köteles a földnélküliek rendelkezésére bocsátani. „Fő cél most a földek bemunkálása, és nem szabad semmiféle mellékkörülményt figyelembe venni. Még ha a bemunkáló semmi haszonbért sem fizet, akkor is oda kell neki adni a földet, mert az a fontos, hogy a földben vetés legyen.”¹¹⁶ A bizottság a kiscgazdák ellenében hozta meg e határozatát, amely már a földreform szellemében született.

A CSNB a 600/1945. ME sz. rendelet 48 §-ának (5) bekezdése értelmében két tagot delegált a Vármegyei Földbirtokszerző Tanácsba: egy kommunistát (Diós Sándort) és egy parasztpártit (Erdei Józsefet), abból a megfontolásból, hogy e két párt tett legtöbbet a földreformért.¹¹⁷ A rendelet végrehajtása a földreform sajátos szerveire háramlott: a helyi földigénylő bizottságokra és e megyei tanácsra. E szervek létrejötte

¹¹⁰ CSML CSNB 105/1945.

¹¹¹ BALÁZS BELA, 291.

¹¹² *Néplap* 1945. febr. 4. — A *Makói Népújság*ban megjelent közlemények: ERDEI SÁNDOR: Földet (1945. jan. 28.); A Nemzeti Parasztpárt földreform-javaslat (1945. jan. 31.); TILDÍ ISTVÁN: A föld (1945. febr. 11.); SZABÓ JÁNOS: A föld népe (1945. febr. 13.). Tudósítás a január 28-ai népgyűlésről: Földreform 1945: 12 (175—177.).

¹¹³ CSIZMADIA ANDOR: A nemzeti bizottságok létrejötte és jogállása 1944—45-ben. Bp. 1960. 20. — VDCSMMT 1944—1945. 239 (432.) (Saját közlés.); Földreform 1945: 21 (186—187.); POGANYNÉ IVÁNYI ANNA (1970) 425.

¹¹⁴ Pl. Bihar vármegyében. L. a szerzőnek A Bagaméri Nemzeti Bizottság 1945—1948. c. dolgozatát, kézirat, Szeged, 1960. (Díjnyertes pályamunka a József Attila Tudományegyetem Állami- és Jogtudományi Karának irattárában.)

¹¹⁵ CSML CSNB 82/1945. — Nagy Zoltán főispán már január 29-én intézkedett a gazdtalan földek haszonbérbe adásáról. L. VDCSMMT 1944—1945. 228 (422—423.).

¹¹⁶ BALÁZS BELA, 138.

¹¹⁷ CSML CSNB 130/1945. — Megalakulásáról: VDCSMMT 1944—1945: 225 (450—451.); Földreform 1945: 41 (244—246.). A Csanádvármegyei Nemzeti Bizottság két tagot jelölt a földbirtok-rendező tanácsba. *Makói Népújság*, 1945. márc. 22.

után függetlenné váltak a nemzeti bizottságoktól, a földreform adminisztratív irányítását pedig az alispán és a közigazgatás más szervei végezték.

A termelés helyi irányítása is új népi szervek: a *termelési bizottságok* hatáskörébe tartozott. A CSNB február 22-én utasította a községi nemzeti bizottságokat, hogy területükön hozzák létre termelési bizottságaikat. Megalakításuk elhúzódott; még áprilisban is csupán néhány helységben működtek kielégítően.¹¹⁸

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Nemzeti Bizottságának felhívására a CSNB rendelettervezetet nyújtott be a földművelésügyi miniszterhez az 1941-ben létrehozott és a 347/1945. ME sz. rendelettel megerősített *közjóléti szövetkezetek* bevonásáról a földreform megvalósításába. A javaslat szerint a szövetkezetek új földata lett volna a földreformmal kapcsolatos adminisztratív és pénzügyi teendőök ellátása; az ezekkel kapcsolatos jogi és kereskedelmi tevékenység; a kishirtokosok ellátása vetőmaggal és termelőeszközzel; a hiteligények fölosztása; a szántó-vető- és aratógép-közösségek megszervezése, terményértékesítő és termény-földolgozó üzemek fölállítása.¹¹⁹

A bizottság gyakorlatában számos olyan *jogvitával* találkozunk, amelyeknek jelentős hatásai voltak a termelésre is. A bizottság áprilisban pl. egy traktor ügyében döntött: „Értesíti a magyarbánhegyesi nemzeti bizottságot, hogy a traktor jogos tulajdonosa jelentkezéséig az a vármegye tulajdonát képezi, s mindaddig, amíg az ottani munkák megkívánják, a helyi termelési bizottság irányítása mellett Taját András tartja üzemben.”¹²⁰

A bizottság két tagjával bekapcsolódott a vármegyei Munkabérendező Bizottság munkájába is.¹²¹

A CSNB elnöke minden ingatlanátruházási ügyletet megerősített. A szerződéseket a következő záradékkal látta el: „A Csanádvármegyei Nemzeti Bizottság ezen adásvételi szerződéssel elidegenített ingatlan eladásához a magyar kir. földművelési és pénzügyminiszter helyett az 1720/1944. ME sz. rendelet 3 §-ának 6. pontja értelmében az engedélyt előzetesen megadta és azt utólag is tudomásul vette.”¹²²

A makói járásbíróóság elnökének javaslatára a nemzeti bizottság arról is határozott, hogy május 1-jétől 3 P-re emeli a foglyok napi ételmezésének ellátmányát.¹²³

Május 9-én a bizottság helügyminiszteri rendelkezés ellenére hozzájárult a bizottság a baloldali *Makói Népiúság* fenntartásához. Később a Szövetséges Ellenőrző Bizottság fölkérésére maga a CSNB vette át a lapot.¹²⁴

5. A Csanádvármegyei Nemzeti Bizottság hatásköre a 24/1945. sz. határozat értelmében kiterjedt a megye összes nemzeti bizottságának felügyeletére és ellenőrzésére is. A kialakult gyakorlat szerint a CSNB felügyelete

- a) a nemzeti bizottságok megalakulására és összetételére, valamint
- b) a nemzeti bizottságok intézkedéseinek felülvizsgálatára vonatkozott.

Ha a megalakuláskor megsértették a paritásos képviselét, vagy egy nemzeti bizottság nem ismert el valamely pártszervezetet, akkor a sérelmező párt panaszára a CSNB hatalmi szóval lépett közbe: utasította az illetékes bizottságot a hiba kiküszöbölésére.

A CSNB a nemzeti bizottságok intézkedéseit is felülvizsgálta:

(1) A helyi bizottságok különösen a vitás ügyekben a CSNB-hez fordultak, előzetesen kérték hozzájárulását határozatukhoz. A bizottság az Eleki Nemzeti

¹¹⁸ CSML CSNB 142/1945.

¹¹⁹ CSML CSNB 180/1945.

¹²⁰ CSML CSNB 65/1945.

¹²¹ CSML CSNB 45/1945.

¹²² CSML CSNB 65/1945.

¹²³ CSML CSNB 185/1945.

¹²⁴ CSML CSNB 195/1945.

Bizottság határozatait visszaküldve 1945. február 16-án elvi jellegű határozatban mondta ki, hogy a „jövőben csakis olyan kérdésekkel forduljanak a Csanádvármegyei Nemzeti Bizottsághoz, melyet saját hatáskörükben nem tudnak eldönteni”.¹²⁵

(2) A helyi bizottságok jogszabálysértő, vagy a nemzeti bizottságok gyakorlatával („szokásjoggal”) ellentétes határozatait a sértett fél panaszára módosította, megváltoztatta vagy hatályon kívül helyezte, és utasította őket új, helyes határozat meghozatalára.

6. A községi nemzeti bizottságok megalakulása viszonylag korán megkezdődött, az első nemzeti bizottságok a vármegyei nemzeti bizottsággal egyidejűleg alakultak meg.

Kaszaperen a helybeli szakszervezet, a kisgazdapárt és a kommunisták együttes ülésén már 1945. január 7-én összeült a „községi képviselő-testületet helyettesítő nemzeti bizottság”, a község lakói személyi és vagyonbiztonságának megőrzésére, valamint a lakosság tüzelőanyaggal való ellátására.¹²⁶ A 14/1945. ME sz. rendeletről csak később szereztek tudomást, és akkor elhatározták, hogy „a községi képviselő-testületnek a kormány rendeletére való újjáalakításáig a nemzeti bizottság fogja intézni és irányítani a község ügyeit”.¹²⁷

A legtöbb községben azonban csak később alakultak meg e bizottságok. Általános, hogy megalakulásukat szinte mindenhol a kommunisták kezdeményezték. A pártok, mindenekelőtt a kommunista és a kisgazdapárt között már a megalakuláskor is lényeges nézeteltérések mutatkoztak. Csanádapácán pl., ahol ugyancsak kommunista kezdeményezésre alakult meg a bizottság, hosszú egyezkedés folyt a kisgazdapártiakkal. Az FKgP-nak az volt az „óhaja, hogy a szakszervezetbe [nekik] — holott nincsenek beszervezet — egy tagot biztosítsanak”.¹²⁸ A helyzet ugyanis úgy alakult, hogy a szakszervezet 3 képviselője szintén kommunista volt. Ez természetes is, hiszen az akkori földmunkás szakszervezet elsősorban az agrárproletárokat és a kisparasztokat tömörítette. A kommunisták nem engedtek a kisgazdapárti követelésnek, így ők csak februárban csatlakoztak a Csanádapácai Nemzeti Bizottsághoz.¹²⁹

Kevermesen és még néhány községben az előljárárság hívta össze a bizottságot, a három párt és a két szakszervezet egy-egy küldöttét. A megalakulási jegyzőkönyvet is a községi bíró, a törvénybíró meg a pénztárnok írták alá.¹³⁰ Később újjáalakult bizottság; március 9-étől egyedül volt a megyében, amely befogadta tagjai közé a Polgári Demokrata Párt 3 képviselőjét is.¹³¹

Makón PDP-szervezet nem alakult, néhány községben azonban mégis létrehozták. Víta támadt a Mezőkovácsházi Nemzeti Bizottságban is. Itt ugyanis sem az MKP, sem az FKgP helyi szervezete nem ismerte el a PDP szervezetét, mivel a „megnevezett párt vezetősége a múltban [...] demokrata- és népellenes magatartást tanúsított”.¹³² Az ügy a főszolgabíróhoz, majd a CSNB-hez került; megyei utasításra átmenetileg elismerték ugyan a PDP-t, márciusban mégis „törvényen kívül” helyezték, mert egyik vezetőjéről kiderült, hogy anyagilag támogatta a nyilasokat.¹³³ Máshol egyszerűbben oldották meg

¹²⁵ CSML CSNB 47/1945.

¹²⁶ BML Kaszaperi NB 1945. jan. 7-ei jkv. — Sorsforduló: 259 (91:447—449.)

¹²⁷ Uo. 1945. febr. 6-ai jkv.

¹²⁸ CSML CSNB 39/1945. (A Csanádapácai NB jegyzőkönyveinek másolatai.) — I. még: Sorsforduló: 286 (1: 493—494.)

¹²⁹ Uo. — SZABÓ JÁNOS, 30.

¹³⁰ BML Kevermesi NB 1945. jan. 22-ei jkv.

¹³¹ Uo. 1945. márc. 9-ei jkv.

¹³² BML Mezőkovácsházi NB 1945. febr. 20-ai jkv. — M. TÓTH ERZSÉBET: Adalékok három Csanád megyei nagyközség nemzeti bizottságának történetéhez. = Acta Universitatis Szegedinensis. Sectio Historica 1 (Szeged, 1957) 87.

¹³³ CSML, Csanád vm. alisp. ir. 1657/1945., BML Mezőkovácsházi főszolgabírói ir. 506/1945.: 575/1945.; CSNB 72/1945.; BML Mezőkovácsházi NB 1945. márc. 1-jei, 22-ei és 31-ei jkv.

a problémát a PDP szervezői: fölsozlatták önmagukat, s átalakultak szociáldemokrata pártszervezetté.

A 14/1945. ME sz. rendelet és az általánosan kialakult gyakorlat szerint is a nemzeti bizottságokban csak a pártok és a szakszervezetek képviselthették magukat. Ez az általános elv azonban néhány helyen módosult. Érdekes pl. a februárban alakult mezőhegyesi nemzeti bizottság összetétele¹³⁴: az MKP-t négyen, az iparos szakszervezetet és a földmunkás szakszervezetet ketten-ketten képviselték, ugyanakkor az állami ménesbirtokot, a Szeged-Csanádi Vasutat és a cukorgyárat is bevonták egy-egy képviselővel a bizottság munkájába. E bizottság később átalakult; helyet kapott benne a Szellemi Munkások Szakszervezete és a Madisz is.¹³⁵

Az iparosok is külön akarták magukat képviseltetni a nemzeti bizottságokban. A Csanádpalota és Vidéke Ipartestület pl. kérte a fölvetését mind a nagylaki, mind a csanádpalotai nemzeti bizottságba. Kérelmüket mindkét bizottság elutasította.¹³⁶

A Kaszaperi Nemzeti bizottságban rövid ideig részt vettek az iparosság és a helyi HONSZ-fiók képviselői is.¹³⁷

A megyében egyedülálló a Medgyesbodzási Nemzeti Bizottság: ebben a helyi plébános is részt vett.¹³⁸

A nemzetiségek külön képviseletére egyetlen példa a battonyai. Ahol is a pártok delegátusai január 17-én abban állapodtak meg, hogy „a helybeli szerb és román népet is egy-egy taggal bevon[ják] a nemzeti bizottságba”.¹³⁹

További részletezés helyett az alábbi táblázatot készítettem a megye 12 nemzeti bizottságának az alakuló jegyzőkönyvek szerint összetételéről.

A község	MKP	NPP	Szaksz.	SZDP	FKgP	Egyéb
Almáskamarás	5	-	-	-	5	-
Csanádpalota	3	-	3	-	3	-
Csanádpalota	2	-	3	-	2	2
Dombiratos	3	-	3	-	3	-
Elek	2	-	1	-	2	-
Kaszaper	3	-	2	-	2	-
Kevermes	1	-	2	1	1	-
Kunágota	2	-	3	-	2	-
Mezőhegyes	4	-	4	-	-	3
Mezőkovácsháza	3	-	3	-	3	3 ¹
Nagykopáncs	2	2	2	-	2	-

E táblázatból kitűnik, hogy a nemzeti bizottságok megalakulása idején tulajdonképpen csak az MKP és az FKgP állott egymással szemben. E két párt erőviszonya határozta meg, hogy a testület mennyiben tudta betölteni feladatát. A kommunisták a szakszervezeti képviselők támogatását élvezték, így a legtöbb községben vezető szerepet játszottak. Némely nemzeti bizottságban a kisgazdák mégis fölénybe jutottak; néhol az elnöki pozíciókat is megszerezték. A Nagykopáncsi Nemzeti Bizottság kisgazdapárti elnöke fékezte is a bizottság tevékenységét, minthogy

¹³⁴ BML Battonyai főszolgabírói ir. 130/1945. — M. TÓTH ERZSÉBET szerint már januárban megalakult (75–76.).

¹³⁵ BML Mezőhegyesi NB 1945. ápr. 12-ei jkv.

¹³⁶ CSML (Mf) Nagylaki NB 1945. ápr. 2-ai jkv.

¹³⁷ BML Kaszaperi NB 1945. jan 20–28-ai jkv.

¹³⁸ BML Medgyesbodzási NB 10/1945.

¹³⁹ TAKÁCS LÁSZLÓ (1975) 333.

több ülésen nem jelent meg, a március 15-ei banketten pedig „lázító és még izgató kijelentést” tett. A bizottság baloldali nyomásra föl is mentette tisztségétől.¹⁴⁰

7. Volt két olyan bizottság, mely - legalább is névleg — *járási nemzeti bizottságként* is szerepelt. E két nemzeti bizottság — az eleki és a csanádpalotai („nagylaki”) járási — a CSNB példájára elvileg kiterjesztette illetékességét az egész járás területére. A gyakorlat mégis azt mutatta, hogy hatáskörük általában nem különbözött más nemzeti bizottságokétól. Csupán elvétve van jele, hogy a székhelyközség nemzeti bizottsága mintegy irányítólag lépett föl a járás többi nemzeti bizottságával szemben. Föllépése akkor lehetett eredményes, ha a járási főszolgabíró is támogatta. Ez történt pl. a képviselő-testületek újszervezésekor, valamint a Battonyai Nemzeti Bizottság március 3-ai határozata esetében a járási gazdasági felügyelő megbízása ügyében. Ezt Elesánszky Kázmér főszolgabíró erősítette meg, aki maga is tagja volt a bizottságnak.¹⁴¹ E területen tehát más megyékkel ellentétben¹⁴² valójában nem alakult ki a járási nemzeti bizottságok intézménye.

A nemzeti bizottságok nagyban-egészben átvették a CSNB „szervezeti alapszabályzatát”. Néhány bizottság egyszerűen tudomásul vette e határozatot, mások lényegtelen módosításokkal külön határozatba is foglalták. Kevermesen pl. a nemzeti bizottság utasítást adott az előjárásnak, hogy hívja föl a lakosság figyelmét a bizottság ügyrendjére: hetenként kétszer ülésezik, minden pénteken délután panasz-fölvételt tart, vasárnap délelőtt pedig közügyeket tárgyal.¹⁴³

A községi bizottságok normatív határozatokat csak kis számban hoztak; sokkal jelentősebbek a többnyire egyedi jellegű határozataik.

Határozataiknak egyedi jellegű végrehajtását elsősorban tekintélyükre alapozták, néhány helyen azonban büntető szankciókat is próbáltak alkalmazni. A Nagymajláti Nemzeti Bizottság pl. kihágás címen 200 P pénzbírság megfizetésére és 3 napi robotmunkára kötelezte az egyik traktorost, mert nem állott a község szolgálatára.¹⁴⁴ Hasonló történt Nagykomarason is. Ilyenkor azonban a CSNB erélyesen lépett föl, s felhívta a bizottság figyelmét, hogy „semmi néven nevezendő ügyben, legyen az kihágás vagy bármi, büntetést nem róhat ki”.¹⁴⁵

A községi nemzeti bizottságok eljárása a CSNB határozataival nem ellenkezhetett. Ha a helyi bizottság határozata jogszabályba vagy CSNB-határozatba, esetleg kialakult nemzeti bizottsági gyakorlatba ütközött, ezt a CSNB hatályon kívül helyezte, még akkor is, ha ezt hatóság észlelte. Ez is azt mutatja, hogy a nemzeti bizottságok az önkormányzati szervezettel szemben teljes különállást élveztek, nem tartoztak sem a főszolgabíró, sem az alispán joghatósága alá. Egyetlen alkalommal, március 27-én fordult az is elő, hogy a főispán felügyeleti jogára hivatkozva megsemmisítette a Nagykopáncsi Nemzeti Bizottság kitiltási határozatát.¹⁴⁶

8. A községi nemzeti bizottságok hatásköre helyileg nagyjából ugyanazon részterületekre terjed ki, mint a CSNB jogköre megyei szinten.

¹⁴⁰ BML Nagykopáncsi NB 1945. márc. 25-ei jkv.

¹⁴¹ TAKÁCS LÁSZLÓ (1974) 109–115.; TAKÁCS LÁSZLÓ (1975); M. TÓTH ERZSÉBET, 86.; POGÁNYNE IVÁNYI ANNA (1972) 161.; SZABÓ JÁNOS, 91. Vö. CSIZMADIA ANDOR (1968) 221–222.

¹⁴² Így pl. Bihar vármegyében. Lásd a szerzőnek a 114. jegyzetben hivatkozott dolgozatát. — A bihari nemzeti bizottságok megalakításának tervét Zöld Sándor december 20-án dolgozta ki. L. Sorsforduló 2/8 (1:395–397.); vö. uo. 3/82 (2:34–46.)

¹⁴³ BML Kevermesi NB 1945. jan. 28-ai jkv.

¹⁴⁴ CSML CSNB 165/1945.

¹⁴⁵ CSML CSNB 65/1945.

¹⁴⁶ CSML Csanád vm. főisp. ir. 288/1945.

a) A Battonyai Nemzeti Bizottság január 19-ei megalakulásakor kimondotta, hogy „a népakarat ideiglenes járma [!], célja a fasiszták megbüntetése”.¹⁴⁷

A Nagykopáncsi Nemzeti Bizottság több határozatot is hozott politikai kérdésekben: márciusban fölhívta a lakosságot, óvakodjék a rémhírterjesztéstől, mert a jövőben a bizottság a rémhírterjesztőket a rendőrségnek adja át, és internálásukat javasolja.¹⁴⁸ Ugyanez a bizottság a kisgazdapárti elnök ellenére csatlakozott a Budapesti Nemzeti Bizottság fölhívásához, mely a reakció elleni harcra szólította föl a népet.¹⁴⁹

A Mezőhegyesi Nemzeti Bizottság fölhívta a pártokat és szakszervezeteket, valamint a „birtok üzemi tanácsát”, hogy zárják ki tagjaik sorából a nyilasokat és a Nemzetvédelmi Kereszt tulajdonosait.¹⁵⁰ A Mezőkovácsházi Nemzeti Bizottság a járás volt főszolgabíráját is felelősségre vonatta korábbi tevékenységéért, mivel annakidején az önkormányzati választásokon minden eszközt fölhasznált a kormánypárt győzelme érdekében.¹⁵¹

A községi nemzeti bizottságok jelentős szerepet töltek be az *igazoltatásokban* is. A megyében működő három igazolóbizottság nem győzte feladatát. Így a községi nemzeti bizottságok a CSNB gyakorlatával és elvi határozatával ellentétben maguk is folytattak bizonyos igazoló tevékenységet. Ezeknek az igazolási eljárásoknak az elemzése több problémát vet föl. Mindenekelőtt azt, hogy mi a viszony az igazolóbizottságok eljárása és a községi nemzeti bizottságok igazoltatásszerű tevékenysége között. Az eljárás lefolytatásából és a hozott határozatok jellegéből arra következtethetünk, hogy nem volt egyenrangú e kétféle igazolás. A nemzeti bizottság ilyen irányú tevékenysége inkább az igazolás első fázisa volt. Az igazolási határozathoz az illető bizottság csupán a *politikai megbízhatóságról* nyilatkozhatott. A határozatról a bizottságok igazolásokat állítottak ki. Voltak azonban olyan községek is, melyekben ezeket az előjáróságot adta ki *községi bizonyítvány* formájában.

Néhány nemzeti bizottság — mindenekelőtt a csanádpalotai és a nagylaki — igazolási eljárása hasonlított az igazolóbizottságokéhoz. Szabályszerűen kihirdették az igazolandók névsorát az egész járás területén, és eljárásukban a hatályban lévő kormányrendelet szerinti szankciót is alkalmazták. A Nagylaki Nemzeti bizottság pl. április folyamán igazoltatta a helyi kendergyár igazgatóját, a gyár vezetőit, tisztviselőit és a községi előjáróság tagjait. Egyiküket megfédésben részesítették, és figyelmeztették, hogy „népellenes és nemzetellenes kifejezésektől óvja magát”.¹⁵²

b) A községi bizottságoknak a közrend megszilárdítására tett erőfeszítéseikben a *polgárőrségek* voltak a támaszai. Ezek a CSNB idézett határozata után az *egységes rendőrség* keretébe tagozódtak be. A nemzeti bizottságok és az új rendőrség viszonya harmonikus volt. Azokban a falvakban, melyekben korábban nem voltak közbiztonsági szervek, maguk alakították meg őket. A Kaszaperi Nemzeti Bizottság már első ülésén létrehozta „a karhatalmi szolgálatot”, magára vállalván a rendőrök fizetését is. A költségek fedezésére külön adót vetettek ki: minden földtulajdonos I P-t volt köteles

¹⁴⁷ BALÁZS BÉLA, 82. Megjegyzés: a Battonyai NB iratai nem találhatóak meg a Csongrád Megyei Levéltárban. — Mint az időközben megjelent publikációkból kiderül, e nemzeti bizottság iratai már eleve a Békés Megyei Levéltár megőrzésébe kerültek. Jegyzőkönyveiből TANÁCS LASZLO (1974) tett közzé szemelvényeket (95—107.). Ezek ismeretében enyhén szólva túlzottnak vélem PUJA FRIGYÉS véleményét, amely szerint ezen, egyébként Lukács Iván járásbírósi elnök vezette nemzeti bizottság már 1945 tavaszán „valóságos sóhivatallá vált” (PUJA FRIGYÉS, 45.).

¹⁴⁸ BML. Nagykopáncsi NB 1945. ápr. 21-ei jkv.

¹⁴⁹ Uo. 35/1945.

¹⁵⁰ BML. Mezőhegyesi NB 1945. ápr. 11-ei jkv.

¹⁵¹ BML. Mezőkovácsházi NB 1945. ápr. 21-ei jkv.

¹⁵² CSML. (Mf) Nagylaki NB 1945. ápr. 27-ei és máj. 26-ai jkv. 6 és 12/1945.

fizetni. E bizottság fölügyelt a rendőrségre; határozatban utasította a parancsnokot a fegyelem szigorítására.¹⁵³

Ez az *utasítási jogkör* azonban nem helyi különlegesség. Szinte valamennyi bizottságban találunk hasonló intézkedéseket. Az Almáskamarási Nemzeti Bizottság pl. vizsgálóbizottságot küldött ki a helyi „polgári rendőrség” elleni panaszok kivizsgálására.¹⁵⁴

A nemzeti bizottságoknak több községben jelentős befolyásuk volt az *internálásokra* is. A Csanádpalotai Nemzeti Bizottság pl. utasította a rendőrparancsnokot, hogy állapítsa meg egy személy tartózkodási helyét, ha pedig nem végez termelői munkát, internálásra vezesse elő.¹⁵⁵ Más esetben viszont a rendőrség tett jelentést a bizottságnak feketézés, feketevágás miatt őrizetbe vetettekről.¹⁵⁶ A medgyesbodzási rendőrségnek a helyi bizottság előzetes letartóztatásra tett indítványt.¹⁵⁷ A Nagykopáncsi Nemzeti Bizottság márciusban utasította a rendőrséget a nyilasok letartóztatására és elszállítására.¹⁵⁸ A Csanádpalotai Nemzeti Bizottság többször fölhívta a rendőrséget a feketézés megakadályozására.¹⁵⁹

E néhány példa is mutatja, hogy a községi nemzeti bizottságoknak az egységes állami rendőrség megszervezéséig széles körű jogaik voltak a rendőrség irányításában. Sőt fölügyeltek a rendőrség összetételére és vezetőinek politikai megbízhatóságára is. A Csanádpalotai Nemzeti Bizottság pl. elbocsátotta állásából a rendőrparancsnokot, mert kiderült róla, hogy nyilas volt.¹⁶⁰

Az 1700/1945. ME sz. rendelet *politikai véleményezési joggal* ruházta föl a községi nemzeti bizottságokat. A rendőrnek jelentkezőknek magukkal kellett vinniük az illetékes bizottság javaslatát. E fontos feladatot a csanádi nemzeti bizottságok is teljesítették.

c) A községi nemzeti bizottságok mindent megtettek a mezőgazdasági termelés folyamatossá tételére. Részint közvetlenül maguk is határoztak bizonyos kérdésekben, részint az általuk létrehozott termelési bizottságok révén serkentették a munkát.

A termelési bizottságok megalakítása a 30 300/1945. FM sz. rendelet 22. §-a értelmében a nemzeti bizottságok feladata volt. Csanádban e szervek 1945 márciusában jöttek létre. A források szerint a nemzeti bizottságok fölügyelete alatt állottak. Komolyabb tevékenységet — az egyetlen makói kivételével — ebben az időszakban nem fejtek ki.

A CSNB határozatainak szellemében a Mezőkovácsházi Nemzeti Bizottság határozatban mondta ki, hogy „a szántóföldek minden talpalatnyi bemunkálása érdekében a nemzeti bizottság minden tagja úgy személyében, mint az őt küldő pártszervezetének vezetőségén keresztül hasson oda, hogy az ország közélélezésének biztosítását szolgáló termelés községünkben a lehetőség legmagasabb fokára emeltessek fel, és a Termelési Bizottságnak a termés biztosítása érdekében hozandó minden intézkedését a nemzeti bizottság teljes súllyal mozdítsa elő. Ha a Termelési Bizottság a termés biztosítása ügyében valamely intézkedésében a nemzeti bizottsághoz fordul, úgy azon ügyben a nemzeti bizottság azonnal és a legnagyobb hatályossággal intézkedni fog”.¹⁶¹ E határozat megvalósult: a mezőkovácsházi bizottság többször foglalkozott

¹⁵³ BML Kaszaperi NB 1945. jan 27-ei és 1945. feb. 24-ei jkv.

¹⁵⁴ BML Almáskamarás ir. 126/1945.

¹⁵⁵ BML Csanádpalotai NB 24/1945.

¹⁵⁶ BML Uo. 32/1945. — M. TÓTH ERZSÉBET. 84.

¹⁵⁷ BML Medgyesbodzási NB 1945. apr. 20-ai jkv.

¹⁵⁸ BML Nagykopáncsi NB 1945. márc. 25-ei jkv. — A nagykopáncsi rendőrségről a helyettes főjegyző február 11-én tett jelentést: VDSCSMMT 1944–1945: 154 (316–317.).

¹⁵⁹ BML Csanádpalotai NB 55/1945. — M. TÓTH ERZSÉBET. 84.

¹⁶⁰ Uo. 26/1945.

¹⁶¹ BML Mezőkovácsházi NB 1945. márc. 4-ei jkv. — M. TÓTH ERZSÉBET. 81. (28. sz. jegyzet); POGÁNYNÉ IVANYI ANNA (1970) 426.

konkrét kérdésekkel, ellenőrizte a mezőgazdasági munkákat, a tavaszi vetést stb. Hasonló intézkedéseket hozott a Battonyai Nemzeti Bizottság is.¹⁶² A Kaszaperi Nemzeti Bizottság példamutató munkát végzett ebben is. Így pl. januárban határozatot hozott a termények betakarításáról, februárban és márciusban pedig gondoskodott Pipis-birtok termelésének folyamatosságáról. Márciusban termelési gondnokot nevezett ki a Pipis testvérek gazdasága mellé, mert „az a rendelkezésre álló igavonó jószágokkal és gőzekével, ez ideig nem tudott felmutatni oly eredményt, melyet a mai termelési szükséglet megkíván”. Az igaerő hiánya miatt igénybe vették a gőzekét is; megállapították a szántási díjat, a munkák sorrendjét, s csak az ellenőrzést utalták a helyi termelési bizottság hatáskörébe.¹⁶³

Csanádpalotán a nemzeti bizottság haszonbérletben műveltette a Blaskovich-uradalmat, majd kezelését átadták a képviselő-testületeknek. E bizottság is foglalkozott a termelési bizottság traktordíjakról hozott határozatával.¹⁶⁴

A földreform-rendelet és a végrehajtásáról szóló 33 000/1945 FM sz. rendelet szerint a nemzeti bizottságok főadata volt a *földigénylő bizottságok* megalakítása. Csanádban a nemzeti bizottságok gyakorlatában nem talákoztunk az e főladatból származó kötelezettség teljesítésével kapcsolatos adatokkal. E főladatot itt inkább igazgatási úton a községi elöljáróságok a pártok közvetlen bevonásával oldották meg. A nemzeti bizottságok ugyancsak felügyelték e szerveket is; figyelemmel kísérték a földreform végrehajtását.

A nemzeti bizottságok megbízottaiból alakították meg a *repülő bizottságokat*, melyeknek főadata a földreform gyorsítása volt.¹⁶⁵

A nemzeti bizottságok politikailag is ellenőrizték e szerveket. Erre utal a Csanádpalotai Nemzeti Bizottság határozata, melyben felszólítja a helyi „Földosztó Bizottságot”, hogy tisztítsa meg sorait a befurakodott fasisztáktól.¹⁶⁶

A bizottságok megindították a szolgáltató *ipari üzemek* munkáját is. A Kevermesi Nemzeti Bizottság sokat foglalkozott pl. a magántulajdonban lévő *malom* ügyével. Januárban felszólította a malom bérlőjét, hogy elsősorban a község részére és ne feketezéshez örljön. Kötelezte, hogy hetenként 10 q lisztet adjon át a falu két pékjének. A malom ellenőrzésére külön termelési ellenőrt bízott meg.¹⁶⁷ Ezzel megsértette a bérlő magántulajdonon alapuló jogait. Jogorvoslati kérelmét az alispán mégis elutasította: „a nemzeti bizottság határozata ellen fellebbezésnek helye nincs. Amennyiben [...] sérelmesnek tartja, forduljon panasszal a közellátási miniszter úrhoz.”¹⁶⁸ E határozat nem egyedülálló. Néhány helyen még ennél is tovább kívántak menni, köztulajdonba akarták venni a malmokat. Kaszaperen pl. a nemzeti bizottság a darálómalom azonnali megindítására szólította föl a tulajdonost, ellenkező esetben pedig kisajátítást helyezett kilátásba.¹⁶⁹

A Mezőhegyesi Nemzeti Bizottság május 5-én elhatározta a helyi *ecetgyár* megindítását. Utasította a pártokat és a szakszervezeteket, hogy segítsék elő az üzem gazdaságos termelését. A határozat szerint az ecetgyári üzem karbantartását az ipari szakszervezet köteles ellátni, a birtok adja a felszerelést, a cukorgyár pedig a

¹⁶² BALÁZS BÉLA. 135. — TAKÁCS LÁSZLÓ (1975)

¹⁶³ BML Kaszaperi NB 1945. jan. 20-ai. febr. 17-ei, márc. 3-ai és 23-ai jkv.

¹⁶⁴ BML Csanádpalotai NB jan. 21-ei, ápr. 22-ei jkv. (54/1945.) — VDCSMMT 1944—1945: 220 (413.); M. TÓTH ERZSÉBET. 80.

¹⁶⁵ BML Mezőkovácsházi főszoigabírói ir. 459/1945.

¹⁶⁶ BML Csanádpalotai NB 1945. ápr. 16-ai jkv. (45 és 46/1945.)

¹⁶⁷ CSML Csanád vm. alisp. ir. 547/1945. — Sorsforduló (2:147—148.); POGÁNYNÉ IVÁNYI ANNA (1970) 426.

¹⁶⁸ CSML Csanád vm. alisp. ir. 1136/1945.

¹⁶⁹ BML Kaszaperi NB 1945. jan. 20-ai jkv.

nyersanyagot.¹⁷⁰ A Nagylaki Nemzeti Bizottság meg a *Pannonia Kendergyár* munkáját vizsgálta fölül.¹⁷¹

A nemzeti bizottságok felügyeltek az ipari üzemekben működő népi szervekre: az *üzemi bizottságokra* is. A Mezőhegyesi Nemzeti Bizottság pl. utasította a cukorgyári üzemi bizottságot, hogy a rendelkezéseknek megfelelően alakuljon át és gyakorolja az 50 100/1945. IpM sz. rendeletben megállapított jogait. A Nagylaki Kendergyár üzemi bizottsága maga kérte a községi nemzeti bizottságot, hogy eddigi tevékenységét vizsgálja fölül.¹⁷²

d) A nemzeti bizottságok szinte kivétel nélkül foglalkoztak a lakosság ellátásával, élelmiszerekkel és iparcikkokkal. Sokszor valóságos kereskedelmi ügyleteket kötöttek; ugyanakkor korlátozták a fekete kereskedelmet, sőt új szervezeti formákat kezdeményeztek. Több községben külön illetéket (vámot!) szabtak meg a termények kiszállításáért és az áruk behozataláért.¹⁷³

Súlyos nehézségek merültek föl sóellátásban. Kaszaperen az „új szociális kor” szellemében osztották ki a zárolt és a rendőrség által az egyik kisiparostól elkobzott só.¹⁷⁴ Hasonló nehézséget okozott a tüzelőellátás. Ezen a nagybirtokok akácfáinak kivágásával igyekeztek enyhíteni.¹⁷⁵

A Mezőhegyesi Nemzeti Bizottság több ülésen foglalkozott közellátási kérdésekkel. Az élelmiszerek kiszállítását engedélyhez kötötte, és fölszólította az eljáróságot, hogy „engedélyt lehetőség csak csereképpen adjon ki, és pedig ruha, termény és fűszerfélék: só, paprika stb. ellenében”.¹⁷⁶ Más esetekben a közellátási kormánybiztos javaslatára a bizottság „hozzájárul” a javasolt cseréhez, és 1 kg sóért 1 kg élőbaromfit ajánl föl. A továbbiakban „a közellátás hiányainak elintézésére egy szövetkezeti bolt lett tervbevéve, mely az ipari munkások szakszervezete részéről kapna támogatást és ideiglenesen munkaerőt”.¹⁷⁷ E határozat értelmében május 5-én meg is alakították a Munkásszövetkezetet. Ugyanebben az időben alakította meg a Nagybánhegyesi Nemzeti Bizottság is a Földmunkások Szakszervezete közreműködésével 126 részvényessel a helyi Munkás Szövetkezetet.¹⁷⁸

A nemzeti bizottságok természetesen segítették és serkentették a régi típusú szövetkezetek munkáját is, szavatolták működésük föltételeit, néhány helyen fölülvizsgálták munkájukat is. A Mezőkovácsházi Nemzeti Bizottság a Tiszántúli Ciroktermelők Szövetkezetének helyi egységét fölszólította a vezetőség politikai megtisztítására, a munka megindítására pedig az „üzemi bizottság” egy öttagú bizottságot bízott meg.¹⁷⁹

e) Különleges föladat lett 1944 végén és 1945 elején a *közmunkák* kérdése. A „robotból” a megye egész lakosságának ki kellett vennie részét. E munkálatok a háború folyamán lerombolt objektumok helyreállítására, a hadi fontosságú gazdaságok és üzemek (pl. mezőhegyesi állami birtok) folyamatos termelésének fönntartására, takarmányszállításra stb. irányultak. A közmunka-kötelezettséget a *szovjet hatóságok* állapították meg, de a munka megszervezése és igazságos fölosztása a magyar szervekre hárult. A megye több nemzeti bizottsága határozatban foglalkozott e kérdéssel. Legkörültekintőbben a Battonyai Nemzeti Bizottság szabályozta.

170 BML Mezőhegyesi NB 1945. máj. 5-ei jkv.

171 CSML (Mf) Nagylaki NB 7/1945.

172 CSML (Mf) Nagylaki NB 30/1945.

173 BML Mezőhegyesi NB 1945. máj. 23-ai jkv.

174 BML Kaszaperi NB 1945. jan. 20-ai jkv. — Sorsforduló 352 (1:585—587.).

175 Uo. jan. 13-ai jkv.

176 BML Mezőhegyesi NB 1945. máj. 12-ei jkv.

177 Uo. ápr. 4-ei jkv.

178 BML Mezőkovácsházi főszolgabírói ir. 716/1945.

179 BML Mezőkovácsházi NB 1945. márc. 22-ei jkv.

Februári határozatában megállapította az alapvető szabályokat „a munkaszolgálat és annak díjazása”-ra. Végrehajtásokat a községi előljáróságra bízta, s fölhívta, hogy „a köztudatban élő szociális elvek szerint járjon el” (5.§).

A határozat a munkaszolgálatot minden 18-tól 60 éves korú férfira kiterjeszti. 2. §-a a munkadíjról intézkedik: havonta 2 nap ingyenes, a további napokra díj jár, melynek összegét az előljáróság a mindenkori viszonyok és az elvégzett munka értékében állapítja meg.

A 3. § a munka pénzbeli és előzetes megváltását szabályozza: a váltáság összege általában személyenként és havonta 40 P. A vagyoni helyzetétől függően az összeg növelhető vagy mérsékelhető. Ezt az összeget az előljáróság a „legkisebb rendűeknél” köteles teljesen mellőzni.

A 4. § szigorításokat tartalmaz a volt nyilasokra. Ők sem meg nem válhatták a munkát, sem díjazásban nem részesülhettek. E határozatot az alispáni iratok között találtam. Az alispán nem kifogásolta a határozatot, csupán a tanítók mentesítését kérte.¹⁸⁰

Egy hónappal később már a CSNB helyt adott a kunágotai előljáróság hatálytalanítási kérelmének a helyi nemzeti bizottság „robotrendelete” ellen. E kunágotai rendelet szerint: „a robot mindenkire kötelező, ha 10 holdat meghaladó földje van [...] 15 pengővel megváltható egy napi robot”.¹⁸¹ A hatályon kívül helyezést a megváltozott körülmények indokolták. A Mezőhegyesi Nemzeti Bizottság májusban *általános munkakötelezettséget* állapított meg minden olyan 14-től 55 éves férfi és 14-től 50 éves nő számára, akinek foglalkozása nincs. Ugyanakkor felszólította a más községekben lakó földigénylőket, akik Mezőhegyesen földet kaptak, hogy heti 3 napot kötelesek a gazdaságban dolgozni. Ezzel a szomszéd községek nemzeti bizottságai nem értettek egyet, ezért gyakorlatban nemigen érvényesülhetett.¹⁸²

f) A községi nemzeti bizottságok az általános problémák mellett sokat foglalkoztak a lakosság apró-cseprő ügyeivel, kisebb jogvitáival. Néhány bizottság külön felfogadást is beiktatott ügyrendjébe. Sokszor egy-egy bizottsági ülés már-már panasznapra hasonlított. Voltak nemzeti bizottságok, melyek az ilyen ügyeket bírósági vagy közigazgatási útra terelték, mondván: nem tartoznak hatáskörükbe. A bizottságok többsége azonban nem zárkózott el az ilyen „keresetektől”. Az esetek zömében körültekintően és jó jogérzéssel oldották meg a különböző ló-, lakás-, tehén- stb. ügyeket. Az általános formula a következő volt: „A Nemzeti Bizottság tagjai egyhangúan visszaítélik a jogos tulajdonosának a lovat [...], utasítják a rendőrpáncsnokságot a végrehajtásra”.¹⁸³

Sok gondot okozott az elmenekültek ingóságainak védelme is. Érdekes a Kaszaperi Nemzeti Bizottság április 15-ei határozata, amely szerint „vitéz V.J. ellen semmiféle kifogást nem emel abban az esetben, ha a nevezett békés polgára lesz a közösségnek. Köteles ingatlanát és ingóságait olyan állapotban elfogadni, amelyben találta [...] Ingatlanának viszont a Községi Termelési Bizottság által egy gazdasági évre történt kishaszonbérletbe adása jogérvényét köteles elismerni.”¹⁸⁴

Bár a megyében viszonylag kevés volt az épületkár, lakásgondok nagy számban fordultak elő. Különösen a deportálásból visszatértek lakásügyi voltak súlyosak. Az ilyen ügyek megoldására több bizottság az 51/1945. sz. CSNB határozat méltányos alkalmazását rendelte el.¹⁸⁵

¹⁸⁰ CSML Csanád vm. alisp. ir. 877/1945.

¹⁸¹ CSML CSNB 132/1945.

¹⁸² BML Mezőhegyesi NB 1945. máj. 30-ai jkv.

¹⁸³ BML Mezőhegyesi NB 1945. apr. 9-ei jkv.

¹⁸⁴ BML Kaszaperi NB 1945. apr. 15-ei jkv.

¹⁸⁵ BML Mezőkövácsházi NB 1945. máj. 19-ei jkv.

g) A nemzeti bizottságok gyakorlatában — mint általában az egész helyi igazgatásban — ebben az időszakban háttérbe szorultak a kulturális, szociális és ifjúsági kérdések. Csak elvétve találkozunk olyan határozatokkal, amelyek ezekkel foglalkoznak.

A Nagykováncsi Nemzeti Bizottság a régi iskolai tankönyvek reakciós szellemére hívta föl a tanítók figyelmét. Kötelezte őket, hogy a „demokrácia szellemében tanítsanak”.¹⁸⁶

Mezőhegyesen a nemzeti bizottság a pártok, a szakszervezetek és a Madisz képviselőiből július 3-án létrehozta a Mezőhegyesi Pártok Közös Kultúr Bizottságát, amely a nemzeti bizottság kulturális segédszerveként működött.¹⁸⁷

Csanádpalotán és még a megye néhány más községében a nemzeti bizottság napközi otthon felállítását határozta el.¹⁸⁸

Valamennyi községben működött a *Nemzeti Segély Bizottsága*, melynek munkájához sok segítséget nyújtottak a nemzeti bizottságok is.

A nemzeti bizottságok támogatták a Madisz szervezeteinek kiépülését a KALOT-tal szemben. Ezen túl azonban nem foglalkoztak az ifjúság problémáival.

Egyedülálló, hogy a Mezőkovácsházi Nemzeti Bizottság sporttal kapcsolatos határozatot is hozott. A bizottság támogatta a helyi Dózsa Munkás Sport Egyesület munkáját, sportpályához területet adott számára.¹⁸⁹

9. Sem a Csanádvármegyei Nemzeti Bizottság, sem a helyi nemzeti bizottságok hatáskörének vizsgálatában nem foglalkoztam a közigazgatás problémáival, az *önkormányzati szervekkel* kapcsolatos kérdésekkel. Ezt elsősorban azért válaszottam külön a nemzeti bizottsági hatáskör vizsgálatától, mert az önkormányzati szervek jelentősége túlmutat azon, hogy egy másik szervtípus hatáskörének vizsgálatába beilleszthetnének.

A községi nemzeti bizottságok megalakulása után hosszabb-rövidebb ideig még a régi elöljáróságok vezették az önkormányzatokat. A helyi politikai helyzettől függően eltérő viszony alakult ki a régi önkormányzatok vezetői és az új szervek között.

Az Almáskamarási Nemzeti Bizottság megalakulásakor meghagyta az elöljáróságot és a képviselő-testületet. Ellenőrzésüket *községi ellenőr* kinevezésével kívánta megoldani. Több nemzeti bizottság is hasonlóan ügyelt föl az elöljáróságra. Az Almáskamarási Nemzeti Bizottság és a községi elöljáróság a képviselő-testület megalakításáig „rendkívüli közgyűlés” formájában együtt gyakorolta az önkormányzati jogokat.¹⁹⁰

Más községekben viszont a nemzeti bizottság megalakulása után nyomban fölsozlatta a képviselő-testületet és az elöljáróságot. Ezután új elöljáróságot választott, ami törvény szerint nem volt joga, hiszen ez az új képviselő-testület hatáskörébe tartozott volna. Az ilyen határozatokat a CSNB megsemmisítette ugyan, a gyakorlatban azonban a községi nemzeti bizottság által kinevezett elöljárók mindaddig e minőségükben működtek, amíg az új választásra sor nem került.¹⁹¹

Voltak községek, ahol a régi vezetők továbbra is ragaszkodtak hatalmi pozíciójukhoz. Megegett, hogy a nemzeti bizottság szó szoros értelmében *erőszakkal* távolította el őket, még 1945 februárjában is.¹⁹²

¹⁸⁶ BML Nagykováncsi NB 35/1945.

¹⁸⁷ BML Mezőhegyesi NB 1945. ápr. 15-ei jkv.

¹⁸⁸ BML Csanádpalotai NB 1945. apr. 15-ei jkv.

¹⁸⁹ BML Mezőhegyesi NB 1945. ápr. 18-ai jkv.

¹⁹⁰ BML Almáskamarás ir. 89 és 111/1945.

¹⁹¹ BML Nagykováncsi NB 1945. febr. 20—22-ai jkv. uo. 20/1945.; CSML CSNB 139/1945. A Nagykováncsi NB által választott elöljárókat a képviselő-testület március 20-án erősítette meg.

¹⁹² BML Eleki járás főszozagbírói ir. 144/1945. (A pusztatollakai eset.)

A megyében általánosan mégis az volt a jellemző, hogy a régi előjáróságok mindaddig ellátták föladataikat, amíg át nem adhatták hatáskörüket az ideiglenes képviselő-testületnek és az új előjáróságnak.

A 14/1945. ME sz. rendelet szerint a képviselő-testületek megalakítása a nemzeti bizottságok hatáskörébe tartozott. Ezt a megye nemzeti bizottságai is fontos föladatuknak tekintették. A legtöbb nemzeti bizottság már az első ülésen megalakította e helyi önkormányzati testületet.

Nagy Zoltán főispán, akinek Erdei Ferenc belügyminisztertől nyert megbízatása szerint sürgős föladata volt az önkormányzati szervek — az ideiglenes törvényhatósági bizottság és képviselő-testületek — megalakításának szorgalmazása, ez ügyben január 29-én átírt a CSNB-hez.¹⁹³ A CSNB február 1-jén foglalkozott az önkormányzatok kérdésével, s 36/1945. sz. normatív határozatában utasította a járási főszo­l­gá­bí­ró­kat, hogy hívjanak össze pártközi értekezleteket, ezek meg a járási [székhelyi] nemzeti bizottságok segítségével járásuk területén a legrövidebb időn belül alakítsák meg a községi képviselő-testületeket. Az elrendelt értekezleteket azonban nem mindenütt tartották meg; annál kevésbé, mert a képviselő-testületek több helyütt már januárban megalakultak, így a központi járásban is.¹⁹⁴ A mezőkovácsházi járásban a főszo­l­gá­bí­ró pártközi értekezletet hívott össze a nemzeti bizottságok és a szakszervezetek részvételével. Itt valamennyi község küldötte ismertette az önkormányzati testületekre vonatkozó tervét. Általában az volt a jellemző, hogy a párt­szervezetek létszámukra és politikai súlyukra tekintet nélkül egyenlő arányban, paritásos alapon vettek részt a községi képviselő-testületekben. Példa lehet a mezőkovácsházi járás községi képviselő-testületeinek összetétele:¹⁹⁵

Község	MKP	NPP	Szaksz.	SZDP	FKgP	Más
Csanádpalota	10	-	9	9	10	2
Kaszaper	3	3	3	3	3	2
Kunágota	6	6	6	6	6	4
Magyarbánhegyes	7	7	7	-	-	3
Nagybánhegyes	10	-	10	-	10	10
Mezőkovácsháza	7	7	7	7	7	5
Ref. kovácsháza	6	-	6	-	4	4
Végegyháza	8	-	8	-	-	4

Más járásokban is hasonlóan alakultak meg a képviselő-testületek. Érdekes a fennmaradó helyek betöltésének módja. Egyes esetekben, pl. Nagybánhegyesen, kifejezetten kimondták, hogy „későbbi igények kielégítése végett” hagyják betöltetlenül e helyeket, más községekben pedig *érdekképviseleti* színezetet igyekeztek adni nekik.¹⁹⁶

Csanádapácán „a fennmaradó két tagsági helyre [...] a róm.kath.egyház és az evangélikus egyház tagsága biztosítatik”. Reformátuskovács­há­zán a Népművelési Kör részére hagytak két helyet. Kunágótán az értelmiségnek tartották fenn a négy betöltetlen helyet. Mezőkovácsházán a tantestülettől, a katolikus egyháztól és az ipartestülettől hívott be a nemzeti bizottság egy-egy tagot, egy helyet pedig a

¹⁹³ CSML.Csanád vm. főisp. ir. 196/1949. (63/1945.); CSNB 35/1945.

¹⁹⁴ SZABÓ JÁNOS, 91.

¹⁹⁵ BML Mezőkovácsházi járás 192/1945. — SZABÓ JÁNOS, 91.

¹⁹⁶ Uo.

főszolgabíróknak tartott fenn. Dombiratoson „a helybéli iparosság” kapott két helyet a községi képviselő-testületben.¹⁹⁷

Nem mindenhol és nem mindenkor kaptak az érdekképviseletek képviselő-testületi tagságot. Így az illetékes nemzeti bizottság pl. elutasította a Csanádpalota és Vidéke Ipartestület ilyen irányú kérelmét.

A Földeáki Nemzeti Bizottság is vitatta az Iparos Kör, a Földeáki Gazdasági Egyesület, de különösen a volt MÉP-tagokból álló Kereskedők Szakosztályának képviseleti kérelmét. A CSNB csupán ez utóbbinak a képviseletét tiltotta meg.¹⁹⁸ Elutasította a Mezőkovácsházi Zsidóügyeket Intéző Bizottság képviseleti kérelmét is.¹⁹⁹

Március végére megyeszerte befejeződött a képviselő-testületek újjászervezése. A nemzeti bizottságok kezéből a hatalom mindinkább a szélesebb alapokon nyugvó, törvényes alapokon álló pártközi szervek kezébe került.

Az önkormányzati testületek megalakulása után kerülhetett csak sor hosszabb-rövidebb időn belül az előjárói tisztségek betöltésére. Itt már több összecsapásra került sor. A kunágotai pártok pl. azt sérelmezték, hogy az újjáalakult előjáróságban csak az MKP és az FKgP van képviselve.²⁰⁰

Mint legérdekesebbet csupán a kaszaperi tisztújítást emelem ki. A Kaszaperi Nemzeti Bizottság a kommunisták javaslatára 1945. március 21-én elhatározta, hogy *népszavazással* választják meg a községi előjáróságot. Kaszaperi képviselő-testülete megerősítette e határozatot, s ezzel lemondott a községi törvényben kapott jogáról. A szavazás napján azonban a községi nemzeti bizottságban nézeteltérések merültek fel. A jegyző nem készítette elő a szavazócédulákat. Hosszas vita után a bizottság 4:3 arányban helyt adott a kommunista indítványnak, s kinevezte a szavazatszedő küldöttséget, majd az elnök kimondotta a határozatot: „a Kommunista Párt és a Független Szakszervezetek nemzeti bizottsági tagságának határozata alapján a községi előjárók megválasztása a mai napon nyílt színű szavazással meg lesz tartva”. A határozat értelmében a nemzeti bizottsági elnök vezetésével még aznap *népgyűlésen* egyhangúlag megválasztották az előjáróságot.

A választástól az SZDP, az NPP és az FKgP szervezetei távolmaradtak, s föllebbeztek az alispánhoz. Ennek eredményeképpen a CSNB megsemmisítette a választást, s új választásra utasította a községi képviselő-testületet. A választás május 26-án meg is történt: a bíró és a második esküdt a szakszervezet, a törvénybíró az NPP, a közgyám és az első esküdt az SZDP jelöltje lett, a másik két esküdt jelölési jogát az FKgP-nek tartották fenn.²⁰¹

Másképpen alakult a helyzet Nagykamaráson. Itt az MKP szervezete erélyesen válaszolt az előjárósági választás megismétlésére szólító alispáni határozatra: „az Ideiglenes Nemzeti Kormány 14/1945. ME sz. rendelete értelmében jártunk el, és így ennél fogva úgy az alispán, mint a főszolgabíró beavatkozását vissza kell, hogy utasítsuk”.²⁰²

A Horthy-korszakban a laikusnak nevezett községi előjárókkal szemben, a főlsszabadulás után pedig inkább csupán mellettük a községi vezetés a községi *vezető jegyző* kezében volt. A jegyző kötelessége volt a felsőbb szervek utasításainak

¹⁹⁷ BML Mezőkovácsházi főszolgabírói ir. 315/1945. — A Csanádpalotai NB-nak a képviselő-testület és az előjáróság újjáalakítását előkészítő február 12-ei ülésről készült jegyzőkönyve: Sorsforduló 524 (2:225—226.)

¹⁹⁸ CSML CSNB 87/1945., 189/1945.

¹⁹⁹ BML Mezőkovácsházi főszolgabírói ir. 484/1945.

²⁰⁰ Uo. 315/1945.

²⁰¹ BML Kaszaperi NB apr. 8-ai jkv.; CSML CSNB 163/1945., BML Kaszaperi ir., Képviselő-testületi jkv., 1945.; SZABO JÁNOS, 44., 46.

²⁰² CSML Csanád vm. alisp. ir. 700/1945.

végrehajtása. 1944 végén a megüresedett állásokat részben helyi kezdeményezéssel, részben a vármegyei igazgatás útján újra betöltötték, többnyire régi tisztviselőkkel. A nemzeti bizottságoknak, ha akarták, ha nem, együtt kellett működniük velük. Csak elvéve találkoznak e községi jegyzők leváltására irányuló törekvésekkel.

Igy pl. a Kiszombori Nemzeti Bizottság február 6-án Szatmáry Lajos volt adóügyi jegyző személyében új vezető jegyzőt nevezett ki az alispán által megbízott Szabó Zsigmond vezető jegyző helyére. Indoklása szerint „a mai nehéz időkben egy tetterős emberre van szükség, aki ért a háborús községi háztartást vezetni”. Az alispán hivatalbalépését igazolásáig elhalasztotta.²⁰³ A Nagybánhegyesi Nemzeti Bizottság panaszt tett a jegyző ellen.²⁰⁴ A megyei szervek visszautasítottak minden beavatkozási kísérletet. Így pl. az alispán áprilisban utasította a dombgyházi előljáróságot, hogy ne vegye figyelembe a nemzeti bizottság elbocsátó határozatait.²⁰⁵

Erdei Ferenc belügyminiszter 1945. február 14-én és 16-án — két nap eltéréssel! — 5084/1945. Eln. és 5109/1945 Eln. számon két olyan rendelkezést adott ki, melyekben a törvényhatóságokban és a községben lévő tisztviselői álláshelyekről és tényleges betöltőiről kért jelentést. Ezek a rendes közigazgatási úton — a főispán, az alispán és a főszolgabírák révén — jutottak el a községekbe; ezekből ugyanezen az úton vissza a belügyminiszterhez, akinek az elsőt április 20-án még meg is kellett sürgetnie. Mindennek az eredménye külön földolgozást érdemelt, melyre ehelyütt már terjedelmi okokból sem vállalkozom. Számunkra különösen fontos a második, az egyszerűbb, a politikai viszonyokra is kitérő jelentés, melynek összesítő táblázatait — némi egyszerűsítéssel s egységesítéssel — a Függelékben közlöm. Ezek 1945. április 21-ei alispáni összesítésben március közepi adatokat tartalmaznak.²⁰⁶

10. A képviselő-testületeknek törvényben adott joga volt *helyhatósági szabályrendelet* alkotása. Ez azonban olyan szűk körű volt, hogy a főlshabradulással előállt rendkívüli helyzetben ki kellett bővíteni. Erre a 14/1945. ME sz. rendelet elvi lehetőséget adott. A januárban és február elején létrehozott képviselő-testületek a nemzeti bizottságok hatására valóban ezt az utat követték. Csanádapácán pl. a képviselő-testület az 5/1945. sz. határozatában január 18-án kötelezte a malomtuladonost, hogy nyújtson be elszámolást az 1944. október 6-a és 1945. január 20-a közötti időszakról, s jövedelmének 25 %-át fizesse be a Nemzeti Segély Alapjába.²⁰⁷

Az eleki képviselő-testület pedig január 28-án a következő határozatot hozta: „Az Első Eleki Hengermalom Társaság vezetősége elmenekült [...]; nincs, aki az ügyeket intézze, ezért szükséges annak községi kezelésbe vétele, a kirendelt malomvezető intézése mellett” (7/1945). Az ilyen és hasonló határozatok sértették a magántulajdont, meghaladták a képviselő-testületek hatáskörét, így — igaz csak hónapok múltán, az újjáalakult vármegyei kisgyűlés határozatából — megsemmisítették őket.²⁰⁸ Egyedülálló éppen az eleki képviselő-testület tevékenysége. Több szervet is létrehozott, így pl. községi lakáshivatalt; a közmunkák szervezésére pedig községi munkahivatalt állított föl; alakított Járási Gazdasági Hivatalt is, melynek hatásköre kiterjedt (volna) „a földek művelésére, az ipari üzemek, malmok üzemeltetésére, a csere szervezésére, a többi [?] gazdasági hivatalokkal való összeköttetésre, a feketepiac ellenőrzésére”. E határozatokat a vármegyei kisgyűlés „feloldotta” azzal az indoklással, hogy szervek létrehozása kormányzati hatáskörbe tartozik.²⁰⁹

²⁰³ CSML Csanád vm. alisp. ir. 478/1945.

²⁰⁴ BML Mezőkovácsházi főszolgabírói ir. 585/1945.

²⁰⁵ CSML Csanád vm. alisp. ir. 1602/1945.

²⁰⁶ CSML Csanád vm. főisp. ir. 3/1945.; Csanád vm. alisp. ir. 949/1945.

²⁰⁷ BML Eleki főszolgabírói ir. 262/1945.

²⁰⁸ CSML Csanád vm. alisp. ir. 1227/1945.

²⁰⁹ CSML Csanád vm. alisp. ir. 1123/1945.; BML Eleki főszolgabírói ir. 262 és 292/1945.

A márciusban alakult képviselő-testületek — amennyire néhány fennmaradt jegyzőkönyvből erre következtethetünk — kitartottak a hagyományos hatáskör mellett. Ezért nem is voltak képesek a községekben lejátszódó átalakulást szabályrendeletekben rögzíteni. Példaképpen Nagykamarás képviselő-testületének április 28-ai ülésén szereplő ügyeket sorolom föl: apaállatdíjak fölemelése, előfogatos alkalmazása, az előjárók fizetése, kegydíj-megállapítás, a napközi otthon ellátása, kártalanítási kérdések intézése stb.

A nemzeti bizottságok viszont, melyeknek nem kötötték béklyóba hatáskörüket törvényi úton, ezt nem adták és nem is adhatták át az általuk létrehozott önkormányzati testületeknek. Többfelől is panasz érkezett a megyei szervekhez, hogy a nemzeti bizottságok *beavatkoznak* az önkormányzatok munkájába. A CSNB határozatot is hozott: „A 14/1945. ME sz. rendelet értelmében a nemzeti bizottságok a közigazgatásba nem avatkozhatnak bele. Különösen áll ez a jelen helyzetben, amikor csaknem minden községben községi önkormányzati szervek is működnek [...]”.²¹⁰ E határozat kelte csaknem egybeesett az 1030/1945. ME sz. rendelet kibocsátásának időpontjával, így érthető, hogy a községi nemzeti bizottságok hatáskörének *törvényes* keretek közé szorítását célozza. Ennek ellenére még a képviselő-testületek létrehozása után is sok olyan nemzeti bizottsági határozattal találkozunk, amelynek meghozatala nyilvánvalóan nem tartozott volna a bizottság hatáskörébe.

A nemzeti bizottsági gyakorlat szerint a nemzeti bizottságok határozatait a községi előjáróságoknak kellett végrehajtaniuk. E határozatok jelentős része éppen ezeket a szerveket kötelezte bizonyos tevékenység kifejtésére, tőlük vont meg jogokat bizonyos kérdések eldöntésében. Ez a gyakorlatban kialakult kapcsolat nem szűnt meg az önkormányzati testületek létrehozása után sem. Hiszen a nemzeti bizottságoknak továbbra sem volt olyan saját apparátusuk, amely lehetővé tette volna számukra az önálló ügyintézés. Az a sajátos helyzet állott tehát elő, hogy az előjáróságok bizonyos főkig jogilag nem rögzített alárendeltségi helyzetbe kerültek a helyi nemzeti bizottságoktól.

II. A vármegyei törvényhatósági bizottságnak és szerveinek a megalakítása tette föl a koronát a megyei igazgatási szervezet újjászervezésére.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány január 4-én nevezte ki a *főispánokat*. Csanád vármegye élére Nagy Zoltán parasztpárti politikus került. Tordán született 1901. február 14-én, és 1941. január 1-je óta járási állatorvos volt.²¹¹ Egyik első tevékenysége volt január 19-én a vármegye vezető tisztviselőitől kivenni a *hivatali esküt*. Ezt egyébként a vonatkozó kormányrendelet értelmében valamennyi önkormányzati és állami tisztviselőnek folyamatosan le kellett tennie. Ezek földolgozásra váró jegyzőkönyveiből átfogó képet kaphatnánk a megyében 1945 első felében szolgáltatot teljesítő közhivatalnokokról. Az új eskü szövege így hangzott:

„Én ... esküszöm a mindenható és mindentudó Istenre, hogy Magyarországhoz, annak alkotmányához, az új Ideiglenes Nemzetgyűléshez hű leszek, Magyarország törvényeit, törvényes szokásait, az Ideiglenes Nemzetgyűlés határozatait, az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendeleteit megtartom, hivatali előjáróimnak engedelmesekedem, a hivatali titkot megőrzöm, és hivatali kötelességeimet pontosan, lelkiismeretesen a nép érdekeinek szem előtt tartásával teljesítem. Isten engem úgy segéljen.”²¹²

²¹⁰ CSML CSNB 157/1945.

²¹¹ *Magyar Közlöny* 1945. 2. sz. — CSML Csanád vm. főisp. ir. 33/1945. Nagy Zoltánt az új kormány 1946 februárjában mentette föl (CSML Csanád vm. főisp. ir. 2/1949. [150/1946.]); Csanád vm. főisp. eln. ir. 6/1945.

²¹² CSML Csanád vm. főisp. ir. 8/1945.

A főispán maga a CSNB előtt január 27-én tette le a hivatali esküt, ami azt mutatja, hogy a CSNB ebben a jogkörében ideiglenesen helyettesítette a törvényhatósági bizottságot is.

A főispán mint a kormány kinevezett szerve tevékenykedett, elsősorban a kormány és az alispán közötti kapcsolatot tartotta. Ellenőrizte a megye összes önkormányzati, állami és érdekképviselői szervét, sőt a nemzeti bizottságokat is. Így pl. jóváhagyta a Vármegyei Gazdasági Egyesületnek — a Duna-Tisza közti Mezőgazdasági Kamara megyei intézményének — működését. Több nemzeti bizottság neki is bejelentette megalakulását. Egyetlen esetben fordult elő, hogy nemzeti bizottsági határozatot hatályon kívül helyezett. Sokan fordultak a főispánhoz panasszal, ezek az ügyek azonban hatásköri okból legtöbbször átkerültek az alispánhoz vagy a CSNB-hez. A főispán hozta létre a hivatalos kapcsolatot az illetékes szovjet szervek — később a Szövetséges Ellenőrző Bizottság — és a megyei szervek között. A főispán — bár kezdeményezte — közvetlenül nem avatkozott be a közigazgatás újjászervezésébe, csupán közvetítette a kormány és a miniszterek rendeleteit, serkentve gyors végrehajtásukat.

A főispán *közellátási kormánybiztosként* irányította és ellenőrizte a megye közellátásának megoldását, élesztette a Nemzeti Segély mozgalmat, szervezte a Budapestre irányuló élelmiszer-szállításokat.

A megye első és legfőbb egyedi szerve a törvényhatósági bizottság megalakításáig az *alispán* volt, akit tevékenységében az ötös bizottság támogattott.

Az alispán és a CSNB között a közigazgatás újjászervezésének időszakában lényeges összeütközésre nem került sor. Ezt azért hangsúlyozom, mert az ország más megyéiben volt példa, hogy megyei szinten is összeütköztek a népi erők és a közigazgatás régi tisztviselői. Itt mindkét fél igyekezett közeledni a másikhoz: az alispán intézkedései tartalmilag az új kor szellemét tükrözték, a CSNB pedig határozataiban igyekezett betartani a formailag ugyan régi, de tartalmában új és demokratikus törvényességet. Az alispán fontosabb döntéseit bejelentette a nemzeti bizottságnak²¹³, a jelentősebb rendeleteket is közölte, hogy megvalósításukat a CSNB is szorgalmazza. (Ez történt pl. a termelési bizottságok megalakítása ügyében.) A községi nemzeti bizottságok határozatai elleni föllebbezéseket az alispán minden esetben átadta a CSNB-nek.

A nemzeti bizottság hasonlóképpen megküldte minden olyan határozatát, amely valamely kapcsolatban is volt a közigazgatással.

Nem mondható ilyen harmonikusnak az a kapcsolat, mely a makói rendőrség és a megyei közigazgatás között a rendőrségi szervezet ideiglenes rendezése előtt kialakult. A február 8-ai határozat szerint az alispán a battonyai főszołgabíró kérésének tett eleget, amikor figyelmeztette a rendőrpáncsnokot, hogy a battonyai rendőrbiztossal ne rendelkezék, megkereséseit a főszołgabíróhoz intézze, hogy neki megfelelő ellenőrzése legyen az *alárendelt* rendőrség fölött.²¹⁴

12. A 14/1945. ME sz. rendelet értelmében meg kellett alakítani a megyei önkormányzat legfőbb szervét: a *törvényhatósági bizottságot* és albizottságait. Február 1-jén a főispán által összehívott pártközi értekezlet után határozta el a CSNB az önkormányzati szerveknek, köztük a törvényhatósági bizottságnak megalakítását. Miként a községekben, megyei szinten is *paritásos* alapon jött létre. A megállapodás szerint a

²¹³ CSML CSNB 190/1945. Az 1945. május 9-ei jkv. szerint az alispán megállapította, hogy a torontáli járásban a szovjet katonai parancsnokság által megbízott h. főszołgabírónak, Banda Mihálynak a páncsnokság távoztával megszűnt e megbízása. A CSNB ezt tudomásul vette.

²¹⁴ CSML Csanád vm. alisp. ir. 603/1945.

négy párt és a szakszervezetek 20-20 tagot, a főispán és az alispán szakszerűség címén további 22 személyt delegáltak.²¹⁵

Február 22-én az alispán megküldte a törvényhatósági bizottságba jelölt tagok névsorát, melyet a CSNB hagyott jóvá. A pártok elsősorban makói szervezeteiből küldték ki a bizottsági tagokat. Vidéki tagok csekély számban szerepeltek: 10 kisgazdapárti, 5 kommunista, 9 szociáldemokrata, 7 szakszervezeti és 6 parasztpárti.

A törvényhatósági bizottság összetétele valóban demokratikus volt. Híven tükrözte a megváltozott társadalmi helyzetet.

Csanád-Arad-Torontál k.e.e. vármegye törvényhatósági bizottságának összetétele az 1944. január 1-jei állapotok szerint:

- 10 holdas	4	gazdatiszt	6
- 10-30 "	27	ügyvéd	6
- 30-100 "	28	orvos	10
- 100-1000 "	28	állatorvos	1
- 1000 "	6	gyógyszerész	2
- tisztviselő	53	gyárigazgató	2
- kisiparos	7	körjegyző	2
- kereskedő	6	malomtulajdonos	2
- lelkész	14	mérnök	1

összesen: 218

Az új törvényhatósági bizottság összetétele a következő volt:

Földműves:

- 100 holdas	41	lelkész	2
napszámos	8	orvos	2
iparos és munkás	37	állatorvos	1
tisztviselő	23	bíró	1
ügyvéd	5	tanár	1

összesen: 122

E hivatalos kimutatások alapján készült táblázatok önmagukért beszélnek.²¹⁶

A Csanád vármegyei törvényhatósági bizottság 1945. március 26-án alakult meg. „A vármegye sok közgyűlést, vihart és alkotást, hosszú történelmi múltat meglátott közgyűlési terme hétfőn délelőtt újra benépesedett” — írta a Makói Népújság tudósítója.²¹⁷

²¹⁵ CSML CSNB 35, 36 és 70/1945. — POGÁNYNÉ IVÁNYI ANNA (1972) 156.

²¹⁶ CSML Csanád vm. alisp. ir. 4628/1945.

²¹⁷ A közgyűlési jkv. a levéltárban nincs meg, ezért csak a *Makói Népújság* tudósítására tudunk támaszkodni. — 1961-ben tett megállapításom fájdalmasan és visszavonhatatlanul 1993-ban is áll, pedig talán három évtizeddel ezelőtt éppen még megvolt a Csongrád Megyei Tanács hódmezővásárhelyi irattárának valamely, időközben belvíz által károsított pinceraktárában, ahol a hozzá nem értő és vétkezen gondatlan irattári kezelés során igencsak elpusztult. A Szegedre 1963-ban történt átköltözéskor már nem volt meg. Oltvai Ferenc, mint akkori levéltárgazgató, úgy emlékezik, hogy hiába is törekedett átvételére, mivel a Csongrád megyei anyag a szentesi levéltár illetékességi körébe tartozott. Kézen-közön elveszett. Miként arról Vass István főigazgató-helyettes az eset földérítésére s utólagos tisztázására jó ügyhöz méltó buzgalommal törtekvő Oltvai Ferencet 8344/1993. számú levelében tájékoztatta, 1956-ban a Belügy-minisztériumba fölküldött másodpéldányok elégték az Országos Levéltárban, így az 1945 s 1950 közötti csanádi közgyűlési jegyzőkönyvek pótolhatatlanul elvesztek. Mivel az alispáni iratok közé került előterjesztések és jegyzőkönyvi kivonatok is csak hiányosan lelhetők föl, e fél évtized lyuk a vármegye életrajzában.

Az alakuló ülést Farkas Imre, a Csanádvármegyei Nemzeti Bizottság elnöke nyitotta meg. „Az ősi vármegye — mondta — az úri kiváltságok fellegvára volt [...] az új megyegyűlés új eszmékkel, új tettekkészséggel sorakozott fel, s harcot hirdet mindazok ellen, akik ellenkezőjét akarják a szabadság feltétel nélküli megbecsülésének [...]”

A megnyitó után dr. Báron Ferenc, a CSNB jegyzője felolvasta a tagok névsorát, s az elnök ezzel megalakulnak jelentette ki a törvényhatósági bizottságot. Dr. Páll Endre alispán az önkormányzatok múltjáról, jelentőségéről beszélt. Elítélte a Horthy-rendszer önkormányzat-ellenességét és a háborús kormányok politikáját. Ezután a régi szokás szerint küldöttség ment a főispánért, aki alkotmányos beiktatása után ismertette az 1944. december 21-ei kormánynyilatkozatot. A földreform gyors végrehajtását jelölte meg a legfontosabb feladatként. Mint kormánybiztos közellátási tájékoztatót is tartott.

Szönyi Imre (FKgP) üdvözlő beszédében nyomatékkal hangsúlyozta, hogy „akik a vezetésre vállalkoztak, azok a vezetésre alkalmasak legyenek”. Erdei Sándor (NPP) mint párjuk tagját üdvözölte a főispánt. Kiss Imre (MKP) is támogatását ígérte Nagy Zoltánnak, majd fölolvasta pártjának nyilatkozatát. „A Magyar Kommunista Párt — hangsúlyozta — minden erejével, tagjainak áldozatos munkájával veszi ki részét az építésben [...] pártunk nemcsak vezetőpárt ebben az országban, de ugyanakkor a magyar nemzet pártja is [...] a bizottság tagjai láthatják, hogy a kommunista párt csak egy célt ismer, és ez a magyar nemzet demokratikus jövőjének kialakítása és ennek a célnak az elérése érdekében kész együttműködni minden demokratikus magyarral.” Különösen kiemelte az Ideiglenes Nemzeti Kormány földreform-rendeletének jelentőségét.

Lukács Pál (SZDP) arra emlékezett, hogy a korábbi törvényhatósági bizottságban és a képviselő-testületekben csak két-három munkásképviselet lehetett, és őket sem hallgatták meg, pedig „a nép és a munkásság hangja volt az”. Fölszólalt Moravszki Imre, aki fél évszázada volt tagja a Szociáldemokrata Pártnak: „arra kérte az új főispánt, hogy legyen segítségére a dolgozó proletároknak, a dolgozó munkásság pedig megígéri, hogy mellette áll, és támogatja munkájában”.

A főispán két új tiszteletbeli vármegyei tiszti főügyészt nevezett ki dr. Könyves-Kolonics József és dr. Édenburg Andor személyében. Ők a törvényhatóság előtt esküt tettek. A volt polgári városparancsnok számára ez afféle közügyi végkielégítés lett, társának pedig a tiszti főügyészi állás elnyerésének első lépcsőfoka. A közgyűlés ezután megalakította a kisgyűlést, a közigazgatási bizottságot, a kórházi bizottságot és a lótenyésztési bizottságot.²¹⁸

13. Az új közigazgatási bizottság Nagy Zoltán főispán elnökletével április 10-én tartotta első ülését. Ezen dr. Fodor Sándor megyei főjegyző olvasta föl az alispáni jelentést. Ehhez a tudósító szerint is „történelmi értékű” beszámolóhoz, melyet Függelékben közölök, többen hozzászóltak. Kiss Ernő „kérte a munkásság megbecsülését”; Báron Ferenc a tisztviselői létszám föltöltését javasolta. Ezután Pataki Kálmán a megye siralmas pénzügyi helyzetét ecsetelte, Szűcs Imre a dohánycsempészetéről, Kiss Ernő a szeszfőzésről, Báron Ferenc pedig a zsidó vagyonok ügyéről szólt. Balogh Mihály tiszti főorvos jelentéséhez is ugyanők szóltak hozzá. Majd Sághy István tanfelügyelő tett jelentést. (Ő ideiglenesen töltötte be e tiszteket; a lap e tudósítás melletti hírben éppen ekkor közölte, hogy új vezetője van a tan-

²¹⁸ Megtartotta alakuló közgyűlését a vármegye új, demokratikus törvényhatósága. *Makói Népujság*, 1945. március 28. — A tiszteletbeli főügyészi kinevezések: CSML Csanád vm. főisp ir. 287/1945. A politikai élethől kiszoruló Könyves-Kolonics József 1946. november 9-én azzal az indoklással mondott le tiszteletbeli főügyészségéről, hogy „az azzal járó teendőket ellátni nem áll módjában!“. CSML Csanád vm. alisp. 14 157/1946.

felügyelőseknek: dr. Hencz Aurél.) Nagy vita követte Nyomárkay István gazdasági felügyelő jelentését a megye márciusi állapotáról. Nagy Zoltán különösen fontosnak tartotta a termelési bizottságok működésének meggyorsítását és termelési biztosokként gazdasági szakemberek alkalmazását. Berke István főállatorvos az állategészségügyről adott számot; a vitában az oltóanyagok hiánya jött szóba.

Mindezek nyomán a közigazgatási bizottság megválasztotta szokásos orgánumait: a gyámi fellehviteli küldöttséget, az adóügyi albizottságot, a gazdasági albizottságot, a népoktatási albizottságot, a kisajátítási bizottságot és a fegyelmi választmányt. Ezután havonta tartotta üléseit, és szervei is megkezdték a mindennapos munkát, az elintézetlen ügyek földolgozását, mert az élet a háborús viszonyok közepett is ment tovább. Bizonyos területeken — pl. a gyámügyben — az akták attól függetlenül folyamatosan keletkeztek, hogy szeptembertől ápriliséig senki nem intézte őket.

A főispán április 26-ai határozatával május 8-ára hívta össze a *kisgyűlést*. Az első ülés tárgya a községi képviselő-testületek határozatainak felülvizsgálata és jóváhagyása volt.²¹⁹ Sok határozatot hatáskörtúllépés címén „feloldottak”, azaz érvénytelenítettek.

1945 májusára tehát mind megyei, mind községi szinten létrejöttek az önkormányzatok törvényes szervei. A népi szervek közigazgatási tevékenysége ezután csökkent.

14. Erre az időre esik az 1030/1945. ME sz. rendelet megjelenése. E rendelet 14/1945. ME sz. rendelethez viszonyítva szélesebb körű és jogilag is szabatosabb szabályozást adott a közigazgatás újjászervezéséről, bár a 24. §-a szerint ez a jogszabály is ideiglenes jelleggel jelent meg.

A rendelet fönntartotta a 14/1945. ME sz. rendelet alapvető megoldását, amikor kimondta: „A törvényhatósági bizottság, ill. a képviselő-testület megalakítása úgy történik, hogy az egyes pártok ill. szakszervezetek képviseleti arányát a nemzeti bizottságok állapítják meg, viszont a képviselőket maguk a pártok, ill. a szakszervezetek küldik.” (2. §)

A rendelet legfontosabb rendelkezései két fő csoportra oszthatók:

a) szabályozták az önkormányzatok tisztviselőinek újráválasztását;

b) testületi szervek esetében pedig hatásköri és szervezeti változásokat vezettek be.

A rendelet kimondta az összes önkormányzati tisztviselők újráválasztásának kötelezettségét. Ez alól azonban kivette azoknak az állásoknak betöltőit, akik „a háborús események folyamán helyükön maradtak, kivéve a következő szakaszba foglalt eseteket” (14 §).

A 15. § kivétel nélkül föltétlenül újráválasztandó állásokként sorolta föl az alispáni, a polgármesteri, a járási főjegyzői (volt fősolgabírói), a községi bírói és jegyzői posztokat.

A rendelet lehetőséget adott a régi tisztviselők „visszatartására”, „visszafogadására”, vagy „a nemzeti bizottság, politikai párt, főispán, alispán vagy polgármester által ideiglenesen megbízott, kinevezett vagy választott alispán, polgármester, főjegyző, községi bíró, községi jegyző” megerősítésére a választásra jogosult szervek által. Ugyanakkor gondoskodott a megüresedett állások betöltéséről e címen. A rendelet az 1938. szeptember 1-je előtti kinevezési jogszabályokat tekintette hatályosnak; megerősítette az 1929: XXX. és az 1886: XXI. s XXII. törvénycikket. A rendelet 22. §-a bizonyos engedelményeket tett a szakképzettséggel betölthető állások elnyerésére. Ezzel — ha kis mértékben is — lehetővé tette, hogy a közigazgatásba szakképzettség nélküli népi elemek is bejuthassanak.

²¹⁹ CSML Csanád vm. főisp. ir. 604/1945.

A rendelet a főszolgabírói intézmény helyébe hatásköri változtatás nélkül a *járásfőjegyző* intézményét állította. A rendelet 5. §-a értelmében az önkormányzati testületekben érvényesülő hivatalból tagságról rendelkezett. Nem törölte ugyan el, de kimondta, hogy szavazati joga csak választott tisztviselőnek lehet.

A kisgyűlés tagjainak számát 16-ban állapította meg (megyénkben ez eredetileg 20 volt), 32. §-ában pedig szűkítette hatáskörét. De még így is rendkívül fontos jogokat hagyott meg számára. Így pl. a megye által 100 000 P értékig kötött jogügyletek jóváhagyását, a községi szabályrendeletek fölülbírálását. „Másodfokon határoz olyan ügyekben, melyekben elsőfokú hatóságként a törvényhatóság első tisztviselőjénél (alispán) alsóbb önkormányzati hatóság járt el.” E § 2. bekezdése kimondta, hogy minden egyéb kérdésben, amely eddig a kisgyűlés hatáskörébe tartozott, a törvényhatósági bizottság jár el.

A rendelet 26. §-ával megszünetette a pártmegbízottak intézményét. E rendelkezéssel szüntek meg az olyan szervek is, mint az ötös bizottság.

15. Megyénkben a rendelet szerint a vezető tisztviselők újraválasztására a tárgyalt időszak végén került sor. A főispán pályázati hirdeteménye szerint Csanád vármegyében 1945 május 24-ére tűzték ki az alispán, a vármegyei főjegyző, a tiszti főügyész, az árvaszéki elnök és más tisztviselők választását.

Az alispáni állásra ketten pályáztak: a hivatalban lévő, behelyettesített alispán, dr. Páll Endre és dr. Görög László mezőkovácsházi ügyvéd.

Dr. Páll Endre 1896. szeptember 22-én született, így ekkor 49. életévében járt; jogi doktor volt. 1921. január 1-jétől szolgabíró, 1927. január 15-étől árvaszéki ülnök, 1938. július 4-étől pedig helyettes árvaszéki elnök volt. 1942. június 16-án mégsem őt választotta meg a közgyűlés árvaszéki elnöknek, mivel „politikai felfogása a kor szellemének nem volt megfelelő”. 1944. október (és nem december) 10-étől polgári városparancsnoki megerősítéssel mintegy behelyettesítettként látta el az alispáni teendőket.

Dr. Görög László 1894. augusztus 10-én született, ő tehát 51. éves volt ekkor. Apja, Görög János mezőkovácsházi tanító a függetlenségi olvasóköri vezetője volt. „Az ellenzéki szellemet, a Kossuth-i eszméket [...] - írta a választás előtti napon kelt pályázatában — atyámtól örököltem.” A szegedi piaristáknál tanult, jogi tanulmányait pedig 1913/14-ben Berlinben fejezte be. Bírói-ügyvédi vizsgája nyomán 1923-tól ügyvéd volt e kelet-csanádi járási székhelyen; mint Oltvai Ferenc emlékezik rá: a szegények ügyvédje volt. A világháborúban Károly-csapatkereszttel tüntették ki. 1918-ban Mezőkovácsházán a forradalom élére állt. 1919-től ő lett a függetlenségi olvasóköri elnöke. A Kossuth-párt helyi vezetőjeként 1930-ban Nagy Vince egyik kortese, 1935-ben, amikor a Kossuth-párt csatlakozott a kisgazdapárthoz, egyéni jelöltként Battonyán föllépve csak 100 szavazattal maradt alul a kormánypárt jelöltjével szemben. „Az egész vármegye apparátusa, [amelynek] egy része ma is aktív megyei tisztviselő - írta -, részese volt egy ellenem irányuló választási hadjáratnak.” Tovább küzdött a „népi igazságokért”; a közigazgatási bíróságnál sikerrel támadta meg a mezőkovácsházi jegyző- s elöljárósági választást. 1945-ben a kisgazdapárt országos választmányának tagja és Csanád vármegyei alelnöke volt. A Mezőkovácsházi Nemzeti Bizottság tanúsította, hogy „az elmúlt 25 év óta [alatt!] a népi politika zászlóvivője” volt. „A tekintetes törvényhatósági bizottság lelkiismeretére bízom - fejezte be pályázatát —, hogy ilyen negyedszázados politikai küzdelem után érdemesült vagyok-e arra, hogy a régi reakciós, feudális vármegye szellemét kiűzzem a Vármegye házából — vagy a demokratikus megújulás ellenére Csanád vármegyében megmaradhat az elbukott gentri, nagybirtoikos rendszert hűséggel kiszolgált tisztviselők együttese, a reakciós elemek kívánsága szerint.”

A vármegye első főjegyzői állására egyedül dr. Fodor Sándor *behelyettesített főjegyző* pályázott. A másodfőjegyzői státust a főispán egyelőre nem hirdette meg.

Dr. Fodor Sándor 1899. március 27-én született, nemrég múlt 46 éves. 1922. január 9-én lett szolgabíró, 1935. április 10-én pedig főszolgabíró. 1937. október 7-én a vármegye főjegyzőjévé nyert behelyettesítést, de az 1939. január 10-ei választáson mégsem ő, hanem Issekutz Béla lett a főjegyző, mert „politikai felfogása a kor szellemének nem volt megfelelő”. 1944. május 22-én Máramaros vármegyébe helyeztetett árvaszéki ülnöknek, ahol „köztudomásúan baloldali magatartást tanúsított”; szabotált (!?). A Belügyminisztériumban jelentkezvén 1945. március 12-én vármegyei főjegyzői behelyettesítést nyert az alispántól.

A vármegye tiszti főügyészi állására ketten pályáztak: dr. Édenburg Andor és dr. Tézsla Ferenc.

Dr. Édenburg Andor — mint írtam — a törvényhatósági bizottság megalakulásakor tiszteletbeli főügyészi címet kapott. Ez idő tájt dr. Bánfy József nyugalmazott vármegyei főügyész mint szolgálattételre behívott látta volna el e funkciót, mivel azonban ő hónapok óta beteg volt, a főispán dr. Édenburg Andort 1945. május 19-én — öt nappal a választás előtt (!) — alispáni javaslatra a főügyészi állásba behelyettesítette.

Dr. Tézsla Ferenc makói gimnáziumi tanulmányai (1921-1929) után a szegedi jogi kar hallgatója, 1936-ban pedig bécsi ösztöndíjasa volt. 1941-ben lett a bajai törvényszék bírója. A kiűrtés során Győrig jutott. A front átvonulása után a győri Nemzeti Parasztpártban játszott vezető szerepet.

Az árvaszéki elnökségre az ugyanezen állásba már behelyettesített dr. Návay Zoltán árvaszéki ülnök, az árvaszéki ülnöki álláshelyre pedig dr. Maklár Klekner Pál pályázott.

A vármegyei aljegyzői helyre ketten pályáztak: dr. Kovács Ákos battonyai behelyettesített szolgabíró, valamint Elekről dr. Bérczy Antal, aki elmeneküléséig is vármegyei aljegyző volt.

A járási főjegyzői — korábban főszolgabírói — álláshelyekre való pályázatok eltérő érdeklődésre vallanak.

A központi (makói) járás élére ketten pályáztak, dr. Kovács Ágoston, az 1944 szeptemberében egyetlen helyén maradt főszolgabíró, valamint dr. Vertán Endre, aki 1944. november 16-ától az eleki járás behelyettesített szolgabírája volt.

Dr. Kovács Ágoston Kovászin (Arad vm.) 1887. november 30-án született; 58. évében járt. Kolozsvárt végezvén jogi tanulmányait; 1912. október 30-án szerzett államtudományi doktori címet. 1911. október 30-án lett Arad vármegye közigazgatási gyakornoka az alispáni hivatalban. 1912. szeptember 30-ától a kisjenői járásban szolgabíró; 1921. március 12-én repatriált, s az Elek székhelyű Csonka-Arad vármegye aljegyzője, 1921. június 16-án másodjegyzője, ugyanez év július 18-án pedig főjegyzője lett. A vármegye-egyesítés után, 1924. január 14-én eleki szolgabíró, 1926. december 1-jétől battonyai szolgabíró, 1929. december 16-ától ugyanitt főszolgabíró, 1937. október 1-jétől behelyettesített, 1938. január 10-étől pedig megválasztott főszolgabíró a központi járásban.

A mezőkövácsházi főjegyzői álláshelyért szintén ketten lépek sorompóba: Réday István behelyettesített főszolgabíró és Szöllősi Kelemen nyugalmazott segédjegyző, aki ekkor Reformátuskövácsházán községi jegyzőként szolgált. Az utóbbi, pályázata szerint, „mint a népi politika harcoss múltbani tagja az elmúlt reakciós időben vezetőjegyzői álláshoz nem jutottam, és 22 évi közszolgálat után a vármegye akkori vezetősége nyugdíjazott”.

Az eleki járás vezetője dr. Sarlós Ferenc eleki községi főjegyző, valamint Antalffy Lajos, a járás elmenekült főszolgabírája kívánt lenni. „Igazolásom — írta Antalffy —

folyamatban van. Ez idő szerint a makói államrendőrség politikai osztályán őrizetben vagyok.”

A battonyai és a torontáli (kiszombori) járási főjegyzői helyre senki nem nyújtott be pályázatot. Igaz, ez utóbbira nem is volt kiírva; föltehetően azért, mert a csak behelyettesített Szeles Antal vármegyei irodatisztnek nem volt meg a szükséges képesítése. Az alispán ezért is tűzette a közgyűlés napirendjére a képesítés alól való mentesítésére való fölterjesztést.²²⁰

Az 1910-i születésű dr. Kristóf Árpád egyetemi fogalmazó, főiskolai titkár egyszerre több (főjegyzői, árvaszéki elnöki s ülnöki, aljegyzői, központi járási főjegyzői) álláshelyre is pályázott.²²¹

Jegyzőkönyv hiányában csak az alispáni iratok között fennmaradt tárgysorozathból és a Makói Népújságból tájékozódhatunk a törvényhatósági bizottság május 24-ei, második üléséről. Előbb az igazoló választmányt választották meg, majd az 1030/1945. ME sz. rendelet értelmében újválasztották a kisgyűlést és a közigazgatási bizottságot; megszüntethették „a politikai pártmegbízottak működését”, így az ötös bizottságét is. Páll Endre alispán méltatta — talán utoljára — Könyves-Kolonics József áldozatvállalását, akinek városparancsnoki tevékenységét, valamint Kiss Imre és Burunkai Sándor érdemeit jegyzőkönyvben rögzítették az utókornak...

A választások eredményeként az addigi behelyettesített Páll Endre alispán, Fodor Sándor főjegyző, Édenburg Andor tiszti főügyész, Návay Zoltán árvaszéki elnök, Maklár Klekner Pál árvaszéki ülnök, Doborházi Elemér pedig vármegyei aljegyző lett. Vita után levették a napirendől a vármegyei másodfőjegyzői és a járási főjegyzői álláshelyek betöltését. E kérdés az év további két (július 3-ai és október 8-ai) közgyűlésén sem került szóba. A kívülről pályázók — köztük Görög László — reményei így nem teljesülhettek. A régi vármegyének az új rendszerbe beilleszkedő tisztviselői a helyükön maradtak.²²²

Hogy a végeken persze már egészen más erők munkáltak, s nem a Görög László-féle kipróbált demokráciák, hanem a politikai rendőrség, arra a főispáni elnöki iratok egyik bizalmas darabja figyelmeztet. Nagy Zoltán május 30-án táviratban közölte Miklós Béla miniszterelnökkel s Erdei Ferenc belügyminiszterrel, hogy Vertán Endre igazolt helyettes járási főjegyzőt és Reibel Mihály plébánost az eleki rendőrség javaslatára a volksbundistákkal együtt „orosz rendőri közegek” letartóztatták, s Budapestre szállították, holott magatartásuk közismerten Volksbund-ellenes volt. Szabadonbocsátásukat kérte.²²³ Mindhiába.

16. Az 1030/1945. ME sz. rendelet jelentős lépés közigazgatási szervezetünk újjászervezésének folyamatában: a közigazgatás demokratikus újjászervezésének lezárását jelentette. Több szerző, így Balázs Béla is negatívan foglalt állást a rendelettel kapcsolatban. Álláspontjuk nyilvánvalóan abból a egyoldalú szemlélethől következik, melyre már a bevezetésben utaltam. Kétségtelen, hogy e rendelet következménye a nemzeti bizottságok munkájának visszaszorulása lett. Ugyanakkor számos olyan rendelkezést is tartalmazott, melyek a közigazgatás demokratizálásának jogszabályban rögzített első megnyilvánulásai voltak.

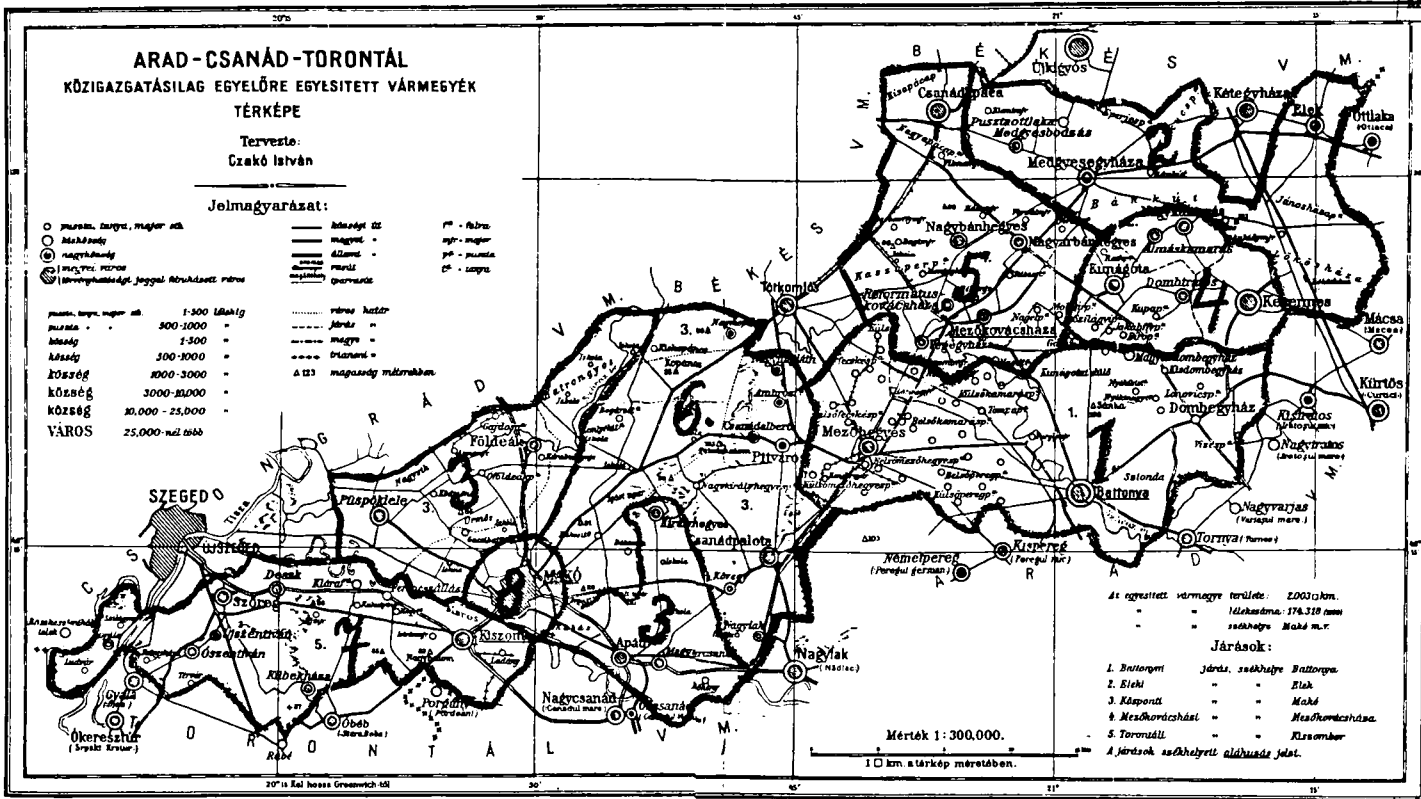
²²⁰ CSML Csanád vm. alisp. ir. 1289/1945. Az 1945. május 24-ei közgyűlés 12. tárgysorozati pontja; az ügyiratot nem találni.

²²¹ CSML Csanád vm. főisp. ir. 710/1945. Vö. uo. 3/1945. (811/1945.) Csanád vm. főisp. eln. ir. 9/1945.

²²² CSML Csanád vm. alisp. ir. 1289/1945.; Dr. Páll Endre lett az alispán, dr. Fodor Sándor a vármegyei főjegyző és dr. Édenburg Andor a főügyész. *Makói Népújság*, 1945. máj. 25.

²²³ CSML Csanád vm. főisp. eln. ir. 2/1945.

Bármennyire is jelentősnek és forradalminak tartjuk a nemzeti bizottságok tevékenységét, jelentőségüket nem szabad eltúlozni. Nem szabad elvonatkoztatnunk attól a ténytől, hogy a kormány még a nemzeti bizottságok megalakulása *előtt* a régi helyi igazgatási szervezet újjászervezése mellett döntött. Ebből pedig szükségszerűen következett, hogy minden más szervezeti formának, amely közigazgatással foglalkozott, előbb-utóbb le kellett mondania ilyen irányú tevékenységéről. E helyzet jogszabályi rögzítését tartalmazta az 1030/1945. ME sz. rendelet is, amikor kimondta: „a nemzeti bizottságok közigazgatási hatásköre megszűnik”. Ha ez nem lett is egészen igaz, kétségtelen, hogy a közigazgatás ideiglenesnek tekintett, ám a tanácsrendszer bevezetésének időszakáig (1949/50) tartó átmeneti helyzet fennmaradt. A nemzeti bizottságok még jó három és fél évig folytatták a közigazgatással érintkező tevékenységüket. Ám így is kétségtelen, hogy az 1030/1945. ME sz. rendelet után az ún. népi szervek, köztük a nemzeti bizottságok, történetének első, közigazgatás-történetileg a legjelentősebbnek tartott szakasza lezárult.

1

AZ ELMENEKÜLT VÁRMEGYEI TISZTVISELŐK ÁLTAL 1944.
SZEPTEMBER 29-ÉN TISZAFÖLDVÁRON FÖLVETT JEGYZŐKÖNYV*Jegyzőkönyv*

Készült Tiszaföldváron 1944. évi szeptember hó 29. napján Csanád, Arad és Torontál k.e.e. vármegyék ideiglenes alispáni hivatalában a folyó hó 20-[a] és 29-[e] között történt eseményekről.

Jelen vannak alulírottak.

Folyó hó 20-án szerdán az alispán több oldalról arról értesült, hogy az ellenséges nyomás a vármegye keleti részei, tehát az eleki járás és [a] battonyai járás határa és a mellette fekvő községek ellen mind erősebbé vált. Az eleki járás főszolgabírájával a vármegye alispánja csak a Szeged-Csanádi Vasutak vasúti vonalán tudott alkalmilag összeköttetésbe lépni. Az eleki járás területén ugyanis ekkor már nagyobb katonai felvonulás volt folyamatban.

A battonyai járás főszolgabírájával a telefonérintkezés akadálytalan volt, és ő tájékoztatta az alispánt elsősorban a vármegye keleti részén fellépő eseményekről. Ekkor már pár nap óta Battonya község állítólag fél-üteg tüze alatt állott, s a községben pár haláleset és károkozás fordult elő. A tüzelő üteget a magyar hadsereg elhallgattatta, de az ellenség a következő nap a tüzelést újból megkezdte. A lakosság ekkor már a vármegye keleti részén lévő határmenti községekből, a fentiek folytán főképpen Battonya községből, menekült.

20-án este a battonyai főszolgabíró telefonon jelentette, hogy az ellenséges nyomás Battonya községnél erősödött, az ellenség a szomszédos Pécskát elfoglalta és csapatai az ún. pécskai szőlőkön — mely Battonya és Pécska községek között fekszik — túl jutott és közvetlen Battonyát fenyegeti. Este 11 óra körül az alispán felhívta a IV. hadtest parancsnokságának Dombegyházán székelő parancsnokságát, ahol kérésére Szakváry vezérkari őrnagy úrnak távbeszélőjét kapcsolták. Az őrnagy úr az ellenséges nyomás fennállását megerősítette, de közölte, hogy az ellenséges csapatok a pécskai szőlőkön túl még nem jutottak; bővebbet a helyzetről telefonon nem mondhat, azonban amennyiben másnap reggel személyesen megjelenünk a hadtestparancsnokságnál, részletes tájékoztatással fog szolgálni.

Folyó hó 21-én reggel a vármegye főispánja és Issekutz Béla vármegyei főjegyző utaztak ki a hadtestparancsnoksághoz. Őket a hadtestparancsnokságon vitéz Szakvály őrnagy úr a helyzetről részletesen tájékoztatta, sajnos azonban a hadtestparancsnok úrral nem volt alkalmuk beszélni, mert egy magasrangú német katonai parancsnokkal megbeszélése volt. Szakvály vezérkari őrnagy úr kedvezőtlen híreket mondott és megerősítette azt, hogy nagy ellenséges túlerővel állunk szemben. Ekkor a vármegye nyugati részén komolyabb ellenséges hadműveleteknek előjelei még nem mutatkoztak.

A vármegye nyugati részén Mezőhegyestől Újszegedig tartó szakaszon csak igen kis katonai erők voltak, ami igen nyugtalanító körülménynek látszott annál is inkább, mert az előző napokban úgy a járási főszolgabíráktól, mint katonai személyektől nyert értesülés szerint Nagyszentmiklóstól Kiszombor község felé egy zászlóaljnyi román katonaság már felvonult. Jóllehet, ennek a katonai kérdésnek taglalása egyáltalán nem tartozik a polgári hatóságok feladatkörébe, benső nyugtalanságtól úzva, illetékes katonai parancsnokságokkal ez irányban többször folytattunk telefonbeszélgetést.

A vármegye főispánjának és a vármegye főjegyzőjének a hadtestparancsnokságtól történt visszatérése óta az alispáni hivatal tisztikara az alispáni hivatalban úgyszólván éjjel-nappal együtt volt a hadihelyzethez kifolyóan teendő közigazgatási intézkedések érdekében. Így telt el a 21-ei délután.

21-én este 11 óra körül az alispán hivatalában megjelent Kiss G. Jenő százados egy hadnagy és két tábori lelkész kíséretében. Közölték, hogy a katonai közigazgatás a vármegye területén megkezdte működését, és reggel 8 órakor a katonai közigazgatási csoport vezetője Tilger vezérőrnagy úr az alispáni hivatalban megbeszélés lefolytatása végett meg fog jelenni, egyben hivatali helyiségre vonatkozó igényeinek sürgős teljesítését kérték. Fentiek közlése után eltávoztak, de éjjel 3 órakor újból megjelent a két tábori lelkész, és a századosnak azt az üzenetét adták tudomásunkra, hogy az oroszok a vármegyébe betörték és Makó városától 18 kilométerre vannak. Az alispán kérdésére közölték, hogy Kiss G. Jenő százados úr csoportját alarmirozta, és kimentek védeni a Maros-hídat, mely Kiszombor felé vezet. Ezen bejelentésükön módfelett elcsodálkoztunk, mert a katonai közigazgatási csoportnak nem feladatköre a hídvédelem, vagy más harci cselekmény. Másnap olyan hírek jutottak tudomásunkra — ezeket azonban nem volt idő és mód ellenőrizni —, hogy az éjjel folyamán kimentek Püspöktele, és az éjszakát a majorban töltötték. Másnap reggel 9 órakor — tehát folyó hó 22-én — a százados úr újból jelentkezett az alispán előtt s közölte, hogy minden pillanatban várja a tábornok úr megérkezését. Ez nem történt meg, sőt 11 óra körül a százados úr a vármegye főispánja és az alispán előtt lejelentkezett, és bejelentette, hogy a tábornok úr nem érkezik meg, és a katonai közigazgatás ittlelvő tagjait azonnali hatállyal visszarendelte Szegedre. El is utaztak, s több hírt róluk azóta sem hallottunk. Így tehát a vármegyei katonai közigazgatásnak semmi szerepe nem volt, s rövid 11 óra kinttartózkodás után a közigazgatási csoportból részben megjelentek is eltávoztak.

23-án egyébként végleges befejezést nyert a vármegyei levéltár és a vármegye nélkülözhetetlen iratainak waggonba csomagolása, az intézkedések megtétele, a waggon útbaindítása a makói SZCSV állomásról Mezőhegyes-Orosházán át Kiskunfélegyházára, az innen teendő további diszpozíció érdekében. Előtte való napon, vagyis 22-én a vármegye területén a dologi kiürítés befejezés előtt állott, s a nap további része jórészt ezen intézkedésekkel telt el. Az alispán ismételtlen igényelt a

vároستól a dologi javak (iratok stb.) elszállítására fogatos járműveket, ezek azonban a város legerélyesebb intézkedése ellenére sem vonultak be. Miután a hadihelyzet a fentiek szerint kiéleződött, már nem volt idő és mód arra, hogy a hadtest dologi kiürítési parancsa az ezen parancsban foglalt módozatok szerint hajtassék végre, és ezért az alispán utasította a város vezetőségét, hogy a legszigorúbb karhatalom igénybevételével állítsa elő a szükséges fogatolt járművet. A fogatolt jármű igénylésénél az alispánnak gondja volt a tisztviselőkre is, hogy veszély esetén részben e fogatolt járműveken szintén eltávozhassanak. Miután az esti órákig ez az intézkedés is teljesen eredménytelen maradt, az alispán kérésére a vármegye főispánja érintkezésbe lépett a Szeged—Csanádi Vasutak üzemvezetőségével, honnan másnapra négy waggonnak rendelkezésre bocsátását ígérték meg, közölvén azt is, hogy a waggonok felül fedett és oldalt lécezett egyemeletes sertésszállító waggonok lesznek. Ezek közül másnap, vagyis 23-án valóban csak egy waggont kaptunk meg, a berakodás a legsürgősebben megtörtént, a kísérő kijelöltetett, nyílt parancsral ellátatott, úgy az alispán, mint az állomásparancsnokság részéről, azonban az adott kilátás ellenére is a waggont 23-án és 24-én nem indították úgy, hogy a később részletezendő események következtében az Makón maradt berakodva. A hadtest részéről sem az alispán, sem más hatóságok, vagy hivatalok nem kaptak a legközvetlenebb veszélyre vonatkozó tájékoztatást, sőt folyó hó 19-én délután 4 órakor a szegedi V. honvéd kerületnél, illetve országmozgósítási kormánybiztosnál tartott értekezleten az alispán személyét képviselő vármegyei főjegyzővel és országmozgósítási előadóval azt közölték, hogy egyelőre a dologi kiürítéssel kapcsolatban csak az előkészületeket, tehát a csomagolást kell megtenni, és megfelelő számú waggont igényelni. Nevezettek nyomban közölték, hogy a waggonigénylés az alispán részéről már előzőleg megtörtént. Egyben azt az utasítást kapták, hogy amennyiben bármely oknál fogva az elnöki és OM [országmozgósítási] iratokat kellő időben elszállítani nem tudnák, úgy azokat az egyéb bizalmas iratokkal együtt el kell égetni.

22-én este 9 óra körül az alispán[t] Szentesről felhívta vitéz Nagy Jenő csendőrezredes úr, aki érdeklődött, hogy a dologi kiürítés érdekében minő intézkedések tétettek. Az alispán részletesen tájékoztatta őt a helyzetről és a tett intézkedésekről, amelyeket jóváhagyólag tudomásul vett.

Majd 22-ről 23-ára virradó éjjel fél 1 órakor az alispánt Szentesről, ahol hadműveleti kormánybiztos úr székel, telefonon felhívta vitéz Asztalosy Pál vezérőrnagy úr, a középtiszai hadműveleti terület katonai közigazgatásának parancsnoka, és elrendelte a vármegye határmenti járásainak önkéntes kiürítését, az ide vonatkozó hirdetmény szövegét pedig telefonon tollba mondta. Az alispán jelentette neki, hogy a vármegye hat járása közül négy járás és a nagylaki szolgabírói kirendeltség, valamint Makó megyei város határai egyben a trianoni határvonalat is jelentik, a mezőkovácsházi járás szintén közel fekszik a határhoz, mert a vármegye földrajzi területe hosszú keskeny sáv. Tehát a járásonkénti egymásutáni önkéntes kiürítési eljárás itt nem alkalmazható, mert az alispán véleménye szerint az önkéntes kiürítést a veszélyeztetettség és a vármegye földrajzi alapja folytán az egész vármegyére végre kell hajtani. Ezt a vezérőrnagy úr helyeslőleg tudomásul vette, és ilyképpen rendelkezett, tudomásul véve azt is, hogy az előző napon nemcsak megkezdődött már — főképpen a határmenti sávokból — a lakosság egy részének

távozása, hanem már Aradról is érkeztek menekültek. Egyben közölte, hogy a hatóságok és hivatalok személyzete az önkéntes kiürítéssel kapcsolatban a vármegye hátrább fekvő városaiba távozzék. Erre az alispán felvilágosította, hogy Csanád vármegyében csak egy város van, amely szintén kiürítésre kerül és hogy éppen a vármegye keskeny földrajzi alakulata ezt a hátrábtolást nem teszi lehetővé, mert a vármegye legtávolabbi sávja is azon 30-40 km közelségben van kb. a fronttól, amelyen túlra kell a hivatali kiürítést irányítani. A vezérőrnagy úr közölte, hogy az alispáni hivatalnak a legkisebb keretre leszűkítve a közelfekvő városok valamelyikében tovább kell működnie. Szentés és Szeged jött szóba, a beszélgetés eredményeképpen pedig Szegedben történt megállapodás, mint a vármegyével közvetlen szomszédos és határos városban. Ide kellett irányítani a leszűkített kereten felüli alispáni hivatali személyzetet, a többi közigazgatási alkalmazottakat és az állami hivatalokat, kivéve természetesen azokat, amelyek szakminisztereiktől már korábban részletes utasítást kaptak. A vezérőrnagy úrhoz az alispán kérdést intézett, hogy rendelkezései milyen tempóban és időn belül hajthatók végre, mire azt a választ adta, hogy tekintettel a hadihelyzet megváltozására azonnal és sürgősen. Ennek következtében beszélgetés után még az éjjel folyamán az alispán kidolgozta a teendő intézkedéseket, telefonon és írásban másnap reggel 9 órára összehívott egy szűkebb értekezletet, majd de. 11 órára és 1 órára a karhatalmi alakulatok és az állami hivatalok vezetőit az intézkedések megtétele és az eljárások közlése céljából. A hirdetésménynek egy példánya ezen jegyzőkönyvhöz csatolatik. Rendkívül fontos momentum az, hogy a vezérőrnagy úr közölte, miszerint az önkéntesen távozó lakosságot a Tiszához kell irányítani, mégpedig oda, ahol nincsen híd, de van komp. Ennek jelentősége és értelme után érdeklődve a vezérőrnagy úr közölte az alispánnal, hogy az önként távozók és a kijelölendő útvonalon ideérkező lakosság kompokon lesz átszállítva a Duna-Tisza közére, amely megtörténvén, felettük való minden gondoskodásunk megszűnik. Az alispán jelentette a vezérőrnagy úrnak, hogy a kompátelési helyeken nyilvánvalóan tumultusok lesznek és hogy maga a hirdetésmény szövege pánikot kelthet. A vezérőrnagy úr azt az önként értetődő és a helyzetből folyó természetszerű választ adta, hogy a kompoknál torlódás csak az első tömegesebb csoportok átszállításának megtörténteig lesz, viszont a helyzet a hirdetésmény kibocsájtását legsürgősebb szükségként írja elő.

23-án reggel az alispán azonnal kinyomatta a hirdetésményeket és megtartotta az említett értekezletet, melyeken a vármegye főispánja is részt vett. A hirdetésmények kifüggesztése Makó városában még a délelőtti folyamán megtörtént, a hadihelyzet folytán átmenetileg Makóra beérkezett batonyai járási főszolgabíró[nak] és a nagylaki szolgabírói kirendeltség vezetőjének azokat az alispán átadta, hogy járásuk székhelyében, vagy valamely beljebb eső községben sürgős értekezletet hívnak össze, intézkedjenek és a hirdetésményeket ragasztassák ki, majd gondoskodott, hogy a hirdetésmények a torontáli járásba kiérkezzenek, és módot keresett, miképpen tudja azokat eljuttatni az eleki járásba, amely már e nap reggelén átmenetileg Medgyesegyházán székelt és amellyel telefoni érintkezés régebben megszakadt és a mezőkovácsházai járásba, amelynek főszolgabírója a hadművelleti helyzetre való tekintettel Mezőkovácsházáról eltávozott, Szentesen Asztalosy vezérőrnagy úrnál jelentkezett, és akinek távozását a vezérőrnagy úr az éjjeli telefonbeszélgetésben az alispánnal közölte szerint tudomásul is vette. Sürgős intézkedést kellett ezért tenni,

hogy az ott székelő katonai parancsnokságok intézkedjenek a hirdetések kifüggesztése iránt, erre azonban a másnapi események folytán sor már nem kerülhetett.

Ezen az értekezleten a vármegye ideiglenes székhelye tekintetében telefonérdeklődés és előzetes információk alapján arra a megállapodásra jutottunk, hogy Szeged túlsúfolt, valamint úgy katonai, mint civil hatóságokkal kitelepítés folytán túlsúfolt Szeged-Felsőközpont [Balástya] és Szatymaz is, miért is a vármegye ideiglenes székhelyéül Kisteleket jelöltük meg, amit a vármegye főispánja telefonbeszélgetésben Horváth Béla államtitkár úrnak be is jelentett, amit az államtitkár úr ömértósága a telefonbeszélgetés alkalmával jóváhagyólag tudomásul is vett. Ide és Kisteleket túlsúfolttsága miatt a közeli Kiskunfélegyházára lettek tehát irányítva a távozási engedélyt nyert és nyerendő közigazgatási tisztviselők és állami alkalmazottak azon célból, hogy az egész törzs és tisztviselői kar és az egyéb alkalmazottak együtt maradjanak, és együtt legyenek a visszamenetel vagy a további dispoziók érdekében. A vármegye alispáni hivatala a fentiek szerint ide volt ideiglenesen települendő.

Időközben az OM-irattár elégetését megkezdtünk.

Ezen napok alatt a járási főszolgabírák, községi előjáróságok, sőt állami hivatalok is érdeklődtek, mikor áll be az a helyzet, hogy székhelyüket elhagyhatják. Az állami hivatalok vezetőit általánosságban az alispán tájékoztatta és részletes utasítások végett a szakminiszterekhez irányította, a közigazgatási tisztviselőkkel és alkalmazottakkal pedig közölte, hogy a hatóságok vezetői és szűkebb törzskaruk a hadművelleti kormánybiztos úrtól vett utasítás értelmében székhelyüket csak akkor hagyhatják el, ha a várost vagy községet az ellenséges támadás közvetlenül fenyegeti; hogy a harcoló alakulatok előtt távozhatnak csak, nem maradván utánuk már más vissza, mint a csendőrségi és rendőrségi karhatalom, amely Asztalossy vezérőrnagy úr utasítás[a] folytán legutolsónak távozik. Ezen utasítások szem előtt tartásával érkezett be 22-én délután a battonyai járás főszolgabírája, a nagylaki szolgabírói kirendeltség vezetője, e napon érkezett értesítés arról, hogy a mezőkovácsházi járás főszolgabírája eltávozott, és e napon vette az alispán az eleki járás főszolgabírájának a vasút közvetlen telefonja útján közvetített jelentését, hogy az Eleken át utolsónak visszavonuló páncélos csapat parancsnokával érintkezést talált eleki postamester a községből való távozásra már attól engedélyt kapott; a távbeszélő vezetőket elvágta, miért is a főszolgabíró a járás székhelyét Elekről a járás területén lévő Medgyesegyháza községbe helyezte át, ahonnan a járási leventeparancsnokságnak Békécsabára felettes parancsnokságához küldött küldönc útján szerzett parancs tudomásul vétele után, amely szerint a járási leventeparancsnokság Kecskemétre menjen, Medgyesegyháza községből Orosházán át Szentestre távozott, s jelentkezett a kormánybiztosságon.

Az ellenséges nyomás főképp a vármegye keleti részén mindjobban erősödött, Battonya már tűz alatt állott és Csanádpalotáról is jelentés érkezett, hogy a határ felé partizánok tapogatóznak előre.

23-án délután, este és éjjel a súlyos helyzetre tekintettel az egész vármegyei tisztikar a vármegyei házában permanenciában együtt maradt. Este nyugtalanító hírek érkeztek a vármegye keleti részéből, és Battonya távbeszélőn keresztül értesítette az alispánt, hogy az ellenség a község alatt van. Az alispán Mezőkovácsházáról kívánt tájékozódást szerezni, azonban a m.kir. posta központja már nem működött, és helyette

„Harmonika” katonai központ jelentkezett. A beszélgetést a vármegyei főjegyző folytatta le, azonban a katonai központból megtagadtak minden felvilágosítást.

Vissza kell térni a pár órával azelőtti eseményre.

A vármegye főispánja 23-án délután közölte, hogy 3 órakor beszélt telefonon Horváth Béla belügyi államtitkár úrral, akinek jelentést tett a helyzetről és ezzel kapcsolatban az önkéntes kiűrtésre vonatkozó rendelkezésekről, mire az államtitkár úr azt közölte vele, hogy a Tisza-vonalat a vezérkari főnökség egyenes kívánságára a belügyminisztérium lezárta, ott senkit át nem engednek, és az önként távozó lakosság északi irányba Jász-Nagykun-Szolnok vármegye területére terelendő, illetőleg irányítandó. A hidak és kompok is le lettek zárva. Ezen rendelkezés alapján a vármegye főispánja intézkedett, hogy az önkéntes kiűrtésre vonatkozó plakátok levétessenek, illetőleg ne függesztessenek ki, mert [azok] szövege szerint az önként távozó lakosság egyenesen a kompokhoz volt utasítva. A plakátok levétele nagyobb részt csak vasárnap 24-én délelőtt, illetőleg délben hajtatott végre. A kiűrtési plakátok a katonai intézkedések következtében és a forgalom megszűnéséből kifolyólag a vármegye keleti részén fekvő három járásba el sem jutottak.

A 23-áról 24-ére virradó éjszaka feszült hangulatban telt el, jelentősebb esemény azonban nem történt.

24-én vasárnap reggel egyébként is kedvezőbb hírek érkeztek. A vármegye főispánja 24-én reggel újra beszélt Horváth Béla államtitkár úrral, aki szintén jó híreket közölt és azt az utasítást adta ki, hogy mindazok a vármegyei és községi tisztviselők, akiknek székhelye nincs közvetlenül veszélyeztetve, térjenek vissza hivatalukba és folytassák működésüket. A fentiek folytán Szilágyi Stand Pál, a battonyai járás főszolgabírája és dr. Harsányi László a nagylaki járás szolgabírói kirendeltség vezetője a vármegye főispánjától parancsot kaptak, hogy járasaikba térjenek vissza, és ezt teljesítették is. Antalffy Lajos[t], az eleki járás főszolgabíráját a Szeged-Csanádi Vasút telefonvonalán igyekezett az alispán tájékoztatni arról, hogy milyen előfeltételek beállása esetén hagyhatja csak el a járást. Szentesről telefonon jelentkezett dr. Halmos Árpád, a mezőkovácsházi járás főszolgabírája, akit az alispán utasított, hogy azonnal vonuljon be Szentesről Makóra. Eredetileg ugyan a mezőkovácsházi járás székhelyére akarta visszarendelni, miután azonban másik telefonvonalon a vármegye főjegyzője a mezőkovácsházi „Harmonika” katonai központtól az ottani helyzetről kedvezőtlen híreket kapott, rendelkezését oda módosította, hogy Makóra vonuljon be. Ezen a napon du. kb. fél 1 órakor a nagylaki szolgabírói kirendeltség vezetője telefonon jelentette, hogy Csanádpalotán orosz katonák a csanádpalotai határvadászörsöt, mely 15 főből áll, szétszörták és a határt golyószórózzák. Az alispán azonnal felhívta a makói állomásparancsnokságot, hol először Dávid József ezredes úr állomásparancsnokkal, majd Légrády alezredes úrral beszélt, akik megerősítették ezt a hírt. Közölték, hogy Csanádpalotánál orosz erők akarnak betörni. Az a veszedelem fenyeget, hogy elvágják a Makó-Földeák-Hódmezővásárhely-i utat, és hogy erősítések vannak útban. Ezen beszélgetés közben egy másik telefon csengésére a kagylót felvevő vármegyei főjegyzővel egy síró nő hang kétségbeesetten közölte, hogy az oroszok által be vannak kerítve. A vármegyei főjegyző kérdésére a síró nő hang közölte, hogy ő a csanádpalotai telefonközpont alkalmazottja és segítséget kér, mert az oroszok a községtől már csak 3 km távolságra

vannak. Mindez igen súlyos helyzetet jelentett, mert a vármegye úgyszólván teljesen nyitott volt.

Időközben az alispán újból felhívta a nagylaki szolgabírói kirendeltség vezetőjét, aki az előbb helyzetájékoztatását újból megerősítette és bejelentette, hogy gépjárműn Szilágyi Stand Pál főszolgabíróval együtt járásának és a battonyai járásnak beutazására és helyzetkép nyeresére indultak. A nagylaki szolgabírói kirendeltség vezetője vissza akart térni Csanádpalotára, ez azonban már nem történt meg, mert visszautazási vonalán. Mezőhegyesen egy vonatos főhadnagy közölte vele, hogy Csanádpalota községen keresztül nagyobb orosz erők zárt egységben vonulnak Földeák irányába.

A battonyai járás főszolgabírája telefonon a déli órákban jelentette, hogy Battonyára megérkezett magyar csapatok a község szélén aknákat helyeztek el, értesülése szerint Tótkomlóra befutott egy orosz tank, amikor autójának tankolására lakásának udvarába gépkocsijával befordult, ott egy akna vagy lövedék robbant. Erre rögtön autójába szállván Makó felé haladt, szerencsésen átjutott az elhelyezett aknákon, ahol a parancsnokló tiszt legsürgősebb továbbhaladásra utasította. Miután az oroszok akkorára már Csanádpalotánál és Mezőhegyesnél elvágták a Makóra visszatérési útját, Orosházára ment. Telefonbeszélgetésében azonban Battonyáról még azt is bejelentette, hogy a m.kir. postaigazgatóság több posta anyagának azonnali elszállítása iránt intézkedett, és ez az intézkedés a déli órákban a makói postára is megérkezett.

1 óra körül Dávid József ezredes, állomásparancsnok úr közölte a vármegye alispánjával telefonon, a vármegyei főjegyzővel pedig szóbelileg, hogy a kiszombori hídfőt is fel kell adni. Körülbelül 2 óra lehetett, amikor Dávid József ezredes, állomásparancsnok úr telefonon felhívta az alispánt és közölte, hogy Csanádpalotáról Királyhegyes felé orosz csapatok, mégpedig nem az eredetileg várt partizánok, hanem reguláris csapatok vonulnak; kérte, hogy erősítések kiküldése végett azonnal engedje át a vármegye egyetlen üzemképes tehergépkocsiját — ami meg is történt — azon célból, hogy a Makó-úvjárosi vasútállomásra vonaton érkezett zászlóalj legénységének egy részét azonnal kiszállítsa a helyszínre, mert életünk veszélyeztetve van. Egyben a legnagyobb felháborodás hangján vonta kérdőre az alispánt, mi az oka annak, hogy ilyen hihetetlenül súlyos helyzetben rendelkezés adatott ki az önkéntes kiürítési plakátok levételére. Az alispán közölte vele, hogy ezt a rendeletet nem ő adta ki, és hogy az orosházi állomáson van Dombegyháza, Kunágota, Dombiratos, Battonya, Nagykamarás, Kaszaper és Mezőhegyes községének postahivatalainak felszerelése.

Balla Miksa vármegyei másodfőjegyző erre felhívta a szegedi postaigazgatóságot, ahonnan a posták kiürítésére vonatkozó parancs kiadását megerősítették. Ugyanakkor dr. Szalay Károly vármegyei árvaszéki ülnök telefonon a makói vasúti állomásfőnöktől azt a közlést kapta, miszerint Csanádpalotáról ott áthaladt orosz páncélosok törnek előre, Nagylak állomás pedig erős tűz alatt áll.

A déli órákban a szegedi postaigazgató távbeszélőn közölte a vármegye főjegyzőjével, miszerint a m.kir. V. honvédkerület parancsnokságtól utasítást kapott, hogy a Makótól keletre eső következő postahivataloknak, úgymint Apátfalva, Magyarcsanád, Nagylak, Csanádpalota, Kövegy és Pitvaros-i postahivataloknak a működését azonnal szüntesse be, a makói postahivatalt pedig készítse elő a távozásra. Érdeklődött, hogy mi tette ezen intézkedést szükségessé. A vármegye főjegyzője kérte,

hogy ezen intézkedését egyelőre tartsa függőben, mert az említett postaforgalom beszüntetése folytán ezen községekkel és az ott lévő katonai alakulatokkal minden érintkezés megszűnne és tájékoztatlanok maradnánk. Valamivel később a szegedi postaigazgató újból felhívta a vármegyezházát, amikor is Balla Miksa vármegyei másodfőjegyzővel közölte, hogy a helyzet súlyosbodása miatt a makói postahivatal kiürítését elrendelte. A másodfőjegyző ezen beszélgetés után a makói postahivatalnál azonnal érdeklődött, és onnan azt a felvilágosítást kapta, hogy a makói postafőnök a postahivatal kiürítését a tisztviselőkkel közölte azzal, hogy aki teheti északi irányban haladéktalanul távozzon.

Az idegfeszültség nőttön nőtt, és a mostmár állandóan csengő több telefonon beérkező jelentések lényegtelenebb momentumait nehéz rekapitulálni és lerögzíteni. Ezen beszélgetésekből szereztünk tudomást arról, hogy az orosz erők nem partizánok, hanem kitűnően felszerelt reguláris csapatok, amelyek Csanádpalota irányából Királyhegyes felé törnek előre.

Délután háromnegyed 4-kor a torontáli járás főszolgabírája jelentette Kiszomborról, hogy a magyar csapatokat Kiszombor községhez pár kilométerre lévő trianoni határra vonták vissza, a katonák egy része özönlik vissza a frontról, ezeket újra vissza kell irányítani, ha tehát a legrövidebb időn belül erősítést nem kapnak, Kiszombor tartása lehetetlen. Telefonbeszélgetésünk tartama alatt egy katonatiszt állott mellette, aki a helyzetjelentést neki telefonba adás végett bemondotta. Ez a közlés teljesen egyezett a Makó városi állomásparancsnok előző helyzetjelentésével. Ha Kiszombor községet az oroszok elfoglalják, az út Makó város felől nyugatra teljesen elvágatik.

3/4-ed 4 órakor Balla Endre tartalékos főhadnagy, aki a vármegyezházán állomásozó önkéntes karhatalmi századnak volt a parancsnoka, s aki ide érkező és biztosnak mondható hírforrás szerint később a Királyhegyes körüli harcokban elesett, jelentette, hogy Vass nevű hadnagytól jelentést kapott, miszerint Királyhegyest az oroszok elfoglalták, tovább vonulnak Földeák felé, s azonnal erősítést kért. A főhadnagy a leventéket riasztotta és azonnal Királyhegyes felé irányított[a].

A térképre való betekintéssel megállapítható, hogy a Csanádpalotánál betört orosz erőknek Királyhegyesen és [a] Makó — Hódmezővásárhely-i úton keresztül Püspöktele felé való előnyomulása és a kiszombori hídfő veszélyeztetettsége Makó városát annál is inkább teljes körülkerítéssel fenyegette, mert ezek a harcok és hadműveletek Makó városától 3-8 km távolságban folytak. Ennek következtében, 4 órakor a vármegye főispánja és alispánja a vármegyezházán tartózkodó tisztikarnak és a városi tisztikarnak kiadták a parancsot a veszélyeztetett területen keresztül, Földeákon és Hódmezővásárhelyen át Szentésre történő azonnali indulására. Az indulásra készülődés közben megjelent a vármegyezházán vitéz Nagy Jenő csendőrezredes úr egy hadnagy kíséretében, aki a helyzet iránt érdeklődött. Az alispán közölte vele a fentiekben vett utolsó jelentéseket, mire a Királyhegyesről adott helyzetképen rendkívül meglepődött, kérdezte, honnan való ez az értesülés. A kíséretében volt hadnagy odaszólt az ezredes úrnak, hogy akkor Makó be van kerítve, mire az ezredes úr azt a választ adta, hogy az bizony meglehet. Majd az alispánhoz fordulva kijelentette, hogy itt a legfőbb ideje az indulásnak, mert veszélyeztetve vagyunk. Az ezredes úrtól elköszönve az alispán a telefonhoz sietett és újból felhívta Szűcs Zoltán városi főjegyzőt, hogy azonnal

induljanak ők is; ő azonban jelentette, hogy a katonaság glicerint kér a fegyverek számára, ezt azonnal elintézi és azután ők is indulnak. A vármegyei csoport 1/2 5 órakor útnak indult.

Hódmezővásárhelyen keresztül kb. este 7 óra felé Szentesre érkeztünk azzal a céllal, hogy a kormánybiztos úrnál történt jelentkezés után, úgy Asztalossy vezérőrnagy úr által, mint Horváth Béla államtitkár úr által jóváhagyott ideiglenes székhelyünkre, Kistelekre megyünk át. A kormánybiztos úr rendelkezésére azonban Szentesen maradtunk.

25-én, 26-án és 27-én állandó érintkezést tartottunk fenn a kormánybiztos úrral. 25-én este megkezdődött a hódmezővásárhelyiek Hódmezővásárhely veszélyeztetettsége folytán Szentesre való érkezése, ami 26-án egész napon át folytatódott. Menekültek vonultak azonban keresztül Szentesen nemcsak Békés és Csanád, Arad és Torontál vármegyéből, hanem még Aradról is. Szentesen jelentkezett a már ott lévő Antalffy János eleki járási főszolgabíró, dr. Szilágyi Stand Pál battonyai járási főszolgabíró, dr. Harsányi László, a nagylaki szolgabírói kirendeltség vezetője és Jakabffy Gyula battonyai szolgabíró.

A torontáli járás főszolgabírája sorsáról nincs értesülés. Ő 24-én délelőtt telefonon jelentette, hogy utolsó percig kitart, és remélhető, hogy az utolsó percben át tudott menni Szegedre. Róla hír még nincs. Dr. Halmos Árpád, a mezőkovácsházi járás főszolgabírája még 24-én Szentesről a kormánybiztos úrnál történt jelentkezése után telefonon Makóra lett utasítva, onnan azonban aznap délután eltávoztunk, s így remélhetőleg most útban van jelenlegi tartózkodási helyünk felé. Kovács Ágoston[ról] a központi járás főszolgabírájáról semmi hír nincs, ő 23-án az alispánnal folytatott beszélgetés alkalmával kijelentette, hogy minden körülmények között Makón marad.

Miután eredeti ideiglenes székhelyünkül a Duna-Tisza közén Kisteleket jelöltük ki, és csak eltávozásunk után Szentesen értesültünk arról, hogy Szentesen kell maradnunk, az eltávozásunk előtt távozási engedélyt nyert tisztviselőket Kiskunfélegyháza[ra] és Kistelekre irányítottuk. Ezek minden valószínűség szerint jelenleg is ott tartózkodnak. Valószínűleg a községi jegyzők egy része szintén azon a vidéken tartózkodik.

Folyó hó 27-én a reggeli órákban a vármegye főispánja, alispánja és Szilágyi Stand Pál főszolgabíró jelentkeztek dr. Molnár Imre kormánybiztos úrnál, aki tekintettel Szentes túlsúfoltságára és arra, hogy az adott körülmények között vármegyénkbe vissza nem térhetünk, a tiszai alsó járás területén jelölte ki tartózkodási helyünket. Ennek következtében 27-én délután átjöttünk Tiszaföldvárra, ahol jelenleg tartózkodunk és ahol az alispáni hivatal ideiglenesen székel.

Szükséges részletesen megemlékezni, a biztosnak látszó hírforrás megemlékezésével, dr. Szűcs Zoltán városi főjegyző és társainak Makóról történt meneküléséről és tragikus végéről.

Éder Viktor m. kir. huszáralezredestől és Burunkai Ernő kisteleki tűzoltó segédfelügyelőtől szerzett értesülés szerint dr. Szűcs Zoltán városi főjegyző és családja, továbbá dr. Szűcs László városi árvaszéki ülnök és családja, Burunkai tűzoltó segédfelügyelő, Szönyey Károly m. kir. rendőrtanácsos, a makói rendőrkapitányság vezetője és fia, Pusztai Sebestyén Makó városi számvevőségi tanácsos, a városi számvevőség főnöke és fia, két gépkocsivezető tűzoltó, Butyi István vármegyei hajdú és két leánya és unokája, végül vitéz Csaba László igazgató tanító a város tulajdonát

képező tűzoltó szerkocsival és tehergépkocsival röviddel távozásuk után ugyanazon útvonalon indultak utánuk Hódmezővásárhely felé. Még Földeák község előtt az oroszok mindkét gépjárművet tűz alá vették és megállásra kényszerítették. Az egyik gépjármű kigyulladt, azok utasai a gépjárműből kiugrottak és állítólag Szönyey Károly rendőrtanácsos a második kocsiból visszatüzelt. Erre az oroszok erősebb tüzzel válaszoltak, és értesülésünk szerint vitéz Csaba László, Bugyi István, ennek egyik leánya és unokája, a két tűzoltó, valamint Pusztai Sebestyén és fia kivételével a többiek a helyszínen meghaltak.

A jegyzőkönyvben foglaltak átolvasás után helyesnek és a valósággal megegyezőnek találtunk és ezért — hivatali eskünkre utalással — a jegyzőkönyvet saját aláírásunkkal hitelesítjük.

Kmft.

DR. SZILÁGYI STAND PÁL
főszolgabíró

ANTALFFY LAJOS
főszolgabíró

DR. HARSÁNYI LÁSZLÓ
tb. főszolgabíró
nagylaki szolgabíró
kirendeltség vez.[etője]

JAKABFFY GYULA
szolgabíró

DR. FEJÉR MIKLÓS
főispán

FERENCZY BÉLA
alispán

DR. ISSEKUTZ BÉLA
vármegyei főjegyző

BALLA MIKSA
vármegyei másodfőjegyző

DR. SZEDER ISTVÁN
vármegyei tisztí főorvos

DR. JOÓ IMRE
m.kir. tisztí főorvos

DR. SZALAY KÁROLY
vin. árvaszéki ülnök

DR. BÉRCZY ANTAL
vármegyei aljegyző
tb. főszolgabíró

DR. CSABA ZOLTÁN
főispáni titkár

József Attila Múzeum, Makó TD.88.33.1. — Gépiratos másolat 13 oldalon. Gyorsmásolatban való megküldését Halmágyi Pál igazgatónak köszönöm. A kisebb hibákat korrigáltam. Kihagyásokkal közölte TAMASI MIHÁLY a Makó az első felszabadult magyar város 2. kötetében (Makó, 1974. 217—234.). A másolatról hiányzó aláírásokat e közlésből pótolom. Vö. KELEMEN FERENC: Az utolsó napok krónikája. Új dokumentum Csanád megye és Makó felszabadulásáról. Tiszatáj, 1970. június (562—565.); HALMÁGYI PÁL: A Makó és környékéért vívott harcok 1944 őszén (Makó, 1989) /MMF 65./ A szeptember 22-ei kiürítési hirdetmény reprodukálva az utóbbi mű 22. lapján található.

DR. PÁLL ENDRE ALISPÁN 1945. ÁPRILIS 9-EI BESZÁMOLÓJA A
KÖZIGAZGATÁSI BIZOTTSÁGNAK AZ 1944 SZEPTEMBERE ÓTA
TÖRTÉNEKRŐL ÉS A VÁRMEGYE ÁLLAPOTÁRÓL

Mélyen tisztelt Közigazgatási Bizottság!

Mielőtt havi jelentésemet ismertetném, engedje meg a T[isztelt] Közigazgatási Bizottság, hogy újjáalakulásakor üdvözöljem és felkérjem arra, hogy engem nehéz és felelősségteljes munkámban támogatni szíveskedjék.

A közigazgatási bizottság utolsó ülését 1944. évi szeptember hónapban tartotta. Ha ez az idő nem is nagy, annál fontosabb történelmi szempontból és a lezajlott eseményekből ítélve. Nem tudok más módon teljes képet nyújtani a lezajlott eseményekről, hacsak bővebben nem foglalkozom a szeptemberben történetekkel.

A román hadüzenet után Magyarország, mint köztudomású, nem követte Románia példáját, sőt megtámadta Romániát, és bizonyos helyi sikereket is ért el, amivel csak az ottani magyarság sorsát tette nehezebbé. Ezek mellett a helyi sikerek mellett is mindenki előtt nyilvánvaló volt, hogy sem a magyar, sem a német hadsereg a győzedelmesen előre száguldó orosz haderőt feltartóztatni nem tudja, és csak napok, sőt órák kérdése, hogy hazánk területe is harctérre válik. A magyar hadsereg átmeneti sikereit hamarosan követte a balszerencse. Makón is elterjedt a hír, hogy Aradot ki kellett üríteni, és az egész Székelyföld orosz fennhatóság alá került. A városban a pánik azonban csak akkor tört ki, mikor szeptember 22-én elterjedt a híre annak, hogy az elmúlt éjszaka folyamán egyes vezetőegységek családjaikat elszállították Makóról. A pánikot még csak növelte az, hogy a hivatalokban a tisztviselőknek előre kiadták három havi illetményeiket, és mindenkit figyelmeztettek arra, hogy ha teheti, meneküljön a Tisza nyugati partjára. Ilyen utasítást kapott a vármegyei tisztikar is a szeptember 23-án megtartott értekezleten. Ugyanakkor közölték, hogy egyes tisztviselők a főispán és az alispán vezetése alatt Kisteleken egy kis Csanád vármegyét fognak létesíteni, míg a többi tisztviselő tekintse magát elbocsátottnak. Vármegyét létesíteni és közigazgatni a vármegye területe és lakossága nélkül lehetetlen. Rá kellett, hogy jöjjenek erre az eltávozottak is az alatt a Canossa-járás alatt, ami rájuk várt a menekülés alatt.

Szeptember 24-én du. 3 óra körül magához kéretett Fejér Miklós főispán, és közölte velem, hogy az orosz haderő egyes részei Nagylaknál betörték az országba és elérték Királyhegyes községet. A kiűrtési rendelkezések értelmében nekik is távozniuk kell. Eltávozott Fejér Miklós főispán és kíséretében Ferenczy Béla alispán, Issekutz Béla főjegyző, Balla Miksa II. főjegyző, Szalay Károly vm. ár.v. [aszéki] ülnök, Árva János főlevéltáros, Sipos József vm. sz.v. [számvevő] főnök, Bérczy Antal aljegyző, dr. Joó Imre m. kir. tisztí főorvos, Pfadler Lajos, Machalek Sámuel irodai igazgatók és Kenéz Sarolta vm. díjnok. Nevezettek magukkal vitték a vármegye összes készpénzét, betétkönyvét, a használható írógépek egy részét, az összes betéteket, iktatóbélyegzőket és gépkocsit.

Még eltávozásuk előtt teherárúként elküldötték az anyakönyvi II. példányokat és az értékesebb képeket.

Rajtuk kívül eltávozott dr. Juhász Gyula vm. árvaszéki elnök, Lukács János, Tillinger Péter, Fodor Elemér, Szilágyi Sámuel irodatisztek, Bugván Imre, Kollár Mária, Szilágyiné Kollár Erzsébet, Nagylakiné Mancsán Margit, Sipos Magda díjnokok a központból, Antalfy Lajos, Halmos Miklós, Szilágyi Stand Pál, Hervay Kálmán főszolgabírák, Harsányi László, Pintér György tb. [tisztbeli] főszolgabírák, Radnai Miklós mezőkovácsházi, Veréb Imre eleki irodatisztek, Bárdos Menyhértne, Popovics Mária díjnokok a járásokból.

Rajtuk kívül eltávozott az államépítészeti hivatal, a m.kir. gazd[asági] felügyelőség egész tisztikara, a kir. tanfelügyelőség, dr. Bécsi Bertalan, Makó város polgármestere, a járási tisztiorvosok és a város több vezetőembere.

Szeptember hó 26-án vonultak be a győzedelmes orosz csapatok Makóra és kb. október hó 10-éig a vármegyei közigazgatás teljesen szünetelt, a város környékén dúló harcok miatt. Makó városban már szeptember 27-én normalizálódott az élet. Az orosz hadrakelt sereg parancsnoka dr. Könyves Kolonics József nyug[almazott] v[árosi] ügyészt a város parancsnokává nevezte ki, és ő megkezdte a városi hatóságok megszervezését és munkába állítását.

Az orosz városparancsnok az 1944. év folyamán internált személyek bevonását kívánta a városi igazgatásba, és ennek folytán nevezettek a városi közigazgatás egyes ágazataiba ellenőrként behelyeztettek. Megszerveztetett a városi rendőrség is. Ennek vezetésével a városparancsnok Igaz Lajost bízta meg. A közbiztonság [szerve] először polgárőrség formájában alakult meg, s a város férfi lakossága osztálykülönbség nélkül egyöntetűen jelentkezett polgárőri szolgálatra.

A városparancsnokság megszervezése után azonnal kerestem az összeköttetést dr. Könyves Kolonics József városparancsnok úrral, hogy a vármegyei közigazgatást megszervezzem. Nevezett azt a felvilágosítást adta, hogy a harcok lecsillapodásáig és némi nyugalom helyreállításáig várakozzam. Természetesen naponta felkerestem a vármegyezházát. Az épület nagyon szomorú látványt mutatott. Az udvarra kocsik voltak beállítva. Az irodahelyiségekben katonák tanyáztak és a folyosón főztek. A földszint egyik szobáját fürdőnek akarták a katonák berendezni, s a zuhanyzót már el is készítették olyképpen, hogy az elhasznált víz elvezetésére lukakat fúrtak a parkettbe. A főispáni irodákban a sebesülteket operálták. A padlóról a vérnyomokat mi takarítottuk el.

A földszint pusztulásával azonban össze sem lehetett hasonlítani azt a rombolást, ami [amely] az emeleten, a főispáni és alispáni lakásokban történt. Összetörték, zúztak mindent; ami ép bútort megmaradt, azt hadizsákmányként később elszállították.

Október első hetében történt, hogy a városparancsnokságtól egy küldöttség keregett fel és fékért, hogy az épületet lehetőség szerint hozassam rendbe, és az itthonmaradt tisztviselőket hívjam be szolgálatra. A felhívásnak eleget tettem, és egy heti nehéz munkával sikerült elérnem, hogy maga az épület használhatóvá vált, de úgy a külső, mint a belső kertben térdmagasságig állott a szemét. Ennek az eltakarítása több hetet vett igénybe.

A városparancsnok öt tagból álló politikai bizottságot rendelt ki mellém, melynek feladata az volt, hogy működésemet ellenőrizze és csak olyan törvények és rendeletek

végrehajtását engedélyezze, amelyek a nép érdekeivel nem ellenkeznek. Az ötös bizottság tagjai: Farkas Imre, Burunkai Sándor, Dragon János, Kallós Lajos és Szabó János.

Az ötös bizottságnak és főleg Farkas Imrének ezúton is köszönetet mondok azért a fáradhatatlan és áldozatkész munkáért, amivel a vármegyei és községi igazgatás helyreállításért fáradozott. Különösen nagyfontosságú volt az ötös bizottságnak az a működése, amit az emberek lecsillapítása körül teljesített. Az emberek ugyanis abban a hitben éltek, hogy háború és forradalom van. Így minden kötelezettségük megszűnt és minden joguk feltámadt. Szükséges volt, hogy olyan férfiak, akik baloldaliságukról közismertek és akik nemrég kerültek haza az internáló táborból, közöljék velük, hogy a törvények érvényben vannak és mindenkinek az a kötelessége és feladata, hogy őrkdjék a rend fenntartásán, tisztelje a magántulajdont, igyekezzék munkával elősegíteni az őszi gazdasági munkák elvégzését.

Nagy gondot okozott a községek megszervezése. Vonat nem járt. Az utak kóbor katonákkal voltak tele, kik a kocsiról a polgáreembereket leszállították. Más közlekedési eszköz pedig nem állott rendelkezésünkre. Jelentkeztünk a várm[egyei] katonai parancsnoknál, és kértük, hogy legalább igazolvánnyal lásson el bennünket, amivel [amellyel] személyazonosságunkat igazolhatjuk a helyi parancsnokoknál. A parancsnok az utcán fogadott bennünket, a legnagyobb bizalmatlansággal. Nem is kaptunk semmiféle igazolványt, csupán ígéretet arra, hogy ha lefognak valahol, majd kikapar bennünket.

Első utunk Apátfalvára vezetett. A községháza a legnagyobb pusztulást és rombolást mutatta. Összehívtuk a lakosságot, megalakítottuk a polgárőrséget és iparkodtunk megindítani a közigazgatást. Utunk innen Magyarcsanádra vezetett, és meggyőződhattunk arról, mit jelent az, ha a község jegyzője a helyén marad. Természetesen itt is volt pusztítás, de a jelenlévő községi jegyző sok bajt el tudott simítani, s a nagyobb rombolást meg tudta akadályozni. Második utunk Földeákra és Püspöklelére vitt. Majd Csanádpalotát, Kövegyet, Pitvarost és Cs[anád]albertit jártuk be. Egész utunk legsiralmasabb tapasztalatait ebben a két községben szereztük. Ezt a két községet ugyanis a harcok alatt teljesen kiürítették. Lakosait Nagyszénásra és környékére szállították el. Mikor mi ott jártunk, a lakosság ugyan már visszatért, de a közigazgatásnak semmi nyoma sem volt. Egyik községben sem találtunk arra alkalmas és vállalkozó embert, aki átmenetileg is vállalta volna a jegyzői irodák rendbehozását és a hatósági rendeletek továbbítását.

November hó közepén megindult a vonat Battonya felé. Battonyára vonattal, Kiszomborra pedig gyalog mentünk ki. Ezen a két helyen is beigazolást nyert, mit jelent az, ha a népnek van vezetője, aki a bajban a lakosság élére áll. Battonyán dr. Elesánszky Kázmér nyug.[almazott] főszolgabíró vette át az ügyek intézését. Mint a község jegyzője s egyben a járás feje intézte az ügyeket. Kiszállásom alkalmával megszerveztük a községi és a járási adminisztrációt. Kiszomboron annál nagyobb káosz uralkodott. Akkor érkeztünk ki, mikor a lakosság — főképp a cigányfertály — az egyik Rónay-kastélyt rabolta ki. Farkas Imre erélyes fellépésének sikerült a rablást ideig-óráig megakadályozni, mert amit a mi jelenlétünkben abbahagytak, azt néhány nap múlva folytatták, és a kastélyt teljesen kirabolták. Itt is megszerveztük a járási és a községi közigazgatást.

Sajnos, a torontáli járásban tovább menni nem tudtunk. Megakadályozott ebben a közlekedés nehézsége. A nagyszentmiklós-szegeói országút ugyanis az orosz hadsereg fő felvonulási útja volt. Kettős-hármas sorokban vonultak az úton éjjel-nappal a hadfelszerelési járművek, úgyhogy ott polgári egyén át nem vonulhatott.

A másik ok, amivel [amellyel] kissé bővebben kívánok foglalkozni, a deszki és szőregi események. Mint közismert dolog, úgy Deszken, mint Szőregen szerb anyanyelvűek is élnek. Ezek közé beférkőztek a Bánátból átjött kalandorok, és azzal izgatták a lakosságot, hogy a vármegyének a Marostól délre fekvő része Szerbiához fog csatoltatni. Az orosz hadsereg [katonái] a szerbeket mint természetes szövetségüket tekintették. Mindkét községben partizán csoportok alakultak, melyek állandó összeköttetést tartottak fenn a nagykikindai és törökkanizsai katonai alakulatokkal, sőt ezek több embert át is küldtek hozzájuk az itteni csoportok megszervezése és fenntartása végett. Ezekre a katonai alakulatokra az első időben nagy szükség volt, mert ők biztosították a kérdéses községekben a rendet, de mivel a közigazgatást is átvették, teljesen kilátástalan és eredménytelen lett volna, ha ezeket a községeket felkeressük. Várni kellett tehát mindaddig, míg a viszonyok konszolidálódnak, és a csoportok leszerelik önmagukat. Ez az idő januárban következett el, amikor végigjártuk az összes torontáli községeket. Sikertelen felújítani a szerb-magyar barátságot, amely a már több száz év óta együtt élő és egymást megértő lakosság között megvolt és meg is marad.

Nemzetiségi mozgalmak ütötték fel a fejüket Pitvaroson. A lakosság egyrésze a román megszállás alatt álló Nagylakra járt át, és ott telt meg a magyarság elleni gyűlölettel. Ezek az emberek elfelejtették azt, hogy évtizedeken keresztül a legnagyobb békeességben éltek a magyarság közepén, mint egy kis sziget. Soha senki nem akarta [őket] nyelvüktől megfosztani, s a közigazgatási hatóságoknak mindig elsőrendű feladatuk volt az, hogy a szegény lakosság megélhetése biztosítva legyen. Mégis, amint az államhatalom kissé meggyengült, az elsők, kik a magyar haza ellen fordulnak, függetlenségüket hangoztatják és ellenünk szóló állandó panaszaiikkal a megszálló orosz hatóságokat zaklatják. Pitvaroson a magyar tanítókat, ovónőt elűzték. Intézkedés történt aziránt, hogy úgy a tanítók, mint az ovónő más helyen nyerjen[ek] elhelyezést; csupán az orvost tűrik meg, mert arra nekik is szükségük van.

1944 decemberében Debrecenben megalakult az Ideiglenes Nemzetgyűlés. Az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe [a] Makó város képviselőtestületét pótló bizottság 10 képviselőt küldött be az akkor már működő pártok tagjai közül. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés azután megalakította az Ideiglenes Nemzeti Kormányt. Bár a kormányzattal az összeköttetés majdnem teljesen lehetetlen volt, mégis örömmel értesültünk arról, mert a kibontakozás első biztató jelének tekintettük. Mindaddig ugyanis, míg a kormányrendeletek nem érkeztek, teljesen magunkra voltunk utalva. A régi törvények voltak az irányadók, ahol pedig a törvények nem segítettek, ott a józan ész volt a vezetőnk. A kormányzat első ténykedése közé tartozott Nagy Zoltán személyében vármegyénk részére főispánt kinevezni. Őt a T.[iszelt] Közigazgatási Bizottságnak nem kell bemutatnom. Mint a szociális eszmék régi harcosa közismert. Köztisztelőben és közszeretőben álló személyisége biztosíték arra, hogy vármegyénk érdekében mindent meg fog tenni, amit annak szociális előhaladása megkíván. Főispán úr, mivel a törvényhatósági bizottság még nem működött, először a nemzeti bizottság

előtt tett esküt, majd a törvényhatósági bizottság újjáalakulása után március 26-án megtörtént hivatalos beiktatása.

Általános jelentésben az oroszok helyi parancsnokságával való viszonyunkat is vázolniuk kell. Ez a viszony a lehető legjobb. Természetes, hogy eleinte bizonyos fokú bizalmatlansággal találkoztunk, amit a hadiállapot hozott magával. Amint azonban jobban megismertek bennünket, és látták, hogy a magyar nép mennyire dolgos és békeszerető s nem a maga akaratából avatkozott bele a háborúba, ez a bizalmatlanság megszűnt, s minden ténykedésünkben csak a legjobb indulatot és támogatást tapasztaljuk. Zökkenők természetesen előfordulnak, ennek oka azonban nem a jóakarát hiánya, hanem a hadi helyzet. Az orosz birodalom még háborút folytat, és egyik átvonulási vonala vármegyénken vezet keresztül. A harcbanmenő katonát pedig ismerjük.

A vármegye lakosságának élelemmel való ellátása az 1944/45. év telén semmi kifogást sem hagyott maga után. Az 1944. évi termés a vármegye gyors megszállása következtében itmaradt, és inkább bizonyos fokú bőség állott be a vármegyében, bár az orosz hadsereg igen nagy készleteket lefoglalt és elfogyasztott. Általános panasz volt, hogy a gazdák nem tudják terményeiket értékesíteni, emiatt nincsen pénzük, és nem tudnak adót fizetni, és csak abban reménykedtek, hogy ha Pest is orosz fennhatóság alá kerül, akkor megjavul a helyzet. Ez a remény várákázáson túl teljesült. A hosszú ostrom Budapestet teljesen kiéheztette és mindenéből kifosztotta. Az éhenhalás előtt álló emberek semmit elég drágának nem találnak, és ennek folytán egy olyan drágulás következett be, ami egy nagyon erős inflációnak az előjele. Makót és az egész vármegyét annyira ellepték az idegenek, hogy ma már ott tartunk, hogy az élelmiszerkivittelt korlátok közé kell szorítani, ha el akarjuk kerülni, hogy a vármegyében is éhínség üsse fel a fejét.

A vármegye területén majdnem mindenki megkapta búzában a fejadagot, úgyhogy az ellátatlanok száma igen kevés. De zsírral a lakosságot ellátni nem tudtuk, s mivel a sertésvágásokat megyszerte korlátozni kellett, és a lakosság a háborús viszonyok miatt a szükséges mennyiségű és súlyú sertést amúgy sem tudta levágni, rövid időn belül zsírhiány fog beállni.

A közellátási miniszter úgy a sertés, mint a szarvasmarha vágását betiltotta. Ennek célja az volt, hogy a háború miatt igen lecsökkent jószágállományunkat valamivel felnövelje. Sajnos, rajtunk kívülálló okokból ez a cél keresztülvihetetlen. Az orosz hadsereg utánpótlási területe vagyunk ugyanis, és így állandóan nagymennyiségű szarvasmarhát, sertést, búzát, tengerit és zöldségfélét kell beszolgáltatnunk. Jelenleg is 3000 drb. szarvasmarha, 500 drb. hizottsertés, 250 vagon búza és 60 vagon morzsolt tengeri a leszállítandó kontingensünk. Beszolgáltatási kötelezettségünknek eleget is teszünk, ezzel is bizonyítani akarván az orosz hadsereg előtt jószándékunkat. A legnagyobb baj azonban ott van, hogy a megállapított mennyiségen felül az állandóan átvonuló különböző alakulatok is itt szerzik be élelmiszerszükségletüket. Ez a vármegye jószágállományát teljes kipusztulással fenyegeti. A vármegye keleti részéből pl. ez év első három hónapjában összesen 1100 drb. szarvasmarhát szállítottak el, az előbb jelzett kontingensen felül. Védekeznünk pedig az erőszakos igénybevételek ellen lehetetlen. Panaszunkat az illetékes parancsnokság mindig meghallgatja, de a rekvirálás tiltása iránt távbeszélőn leadott rendelkezés vagy későn érkezik, vagy nem nyer

meghallgattatást. Ezzel azonban számolnunk kell. A háború befejezte után sokáig kell arra törekednünk, hogy szarvasmarha-tenyésztésünk arra a magas színvonalra emelkedjék fel, amelyen a háború előtt állott. Lótenyésztésünkre pedig még nehezebb feladatok várnak.

Lovainknak ugyanis több, mint 80%-a a háború alatt elpusztult. Az agyonhajszolt, itthagyt kis orosz lovak nem képesek arra a munkateljesítményre, amit a mi lovaink végeztek, nem beszélve arról, hogy nem az a szép fajta, mint amilyenhez mi hozzá vagyunk szokva. Az elcsigázott, megsebesült lovakat az átvonuló csapatok sokszor az utcán hagyták, máskor pedig az első szembejövőnek ajándékozták. De a szembejövők jó lovait még akkor is kifogták, ha arra pillanatnyilag nem is volt szükség. Ennek folyományaként igásló-állományunk annyira megcsappant, hogy a gazdának nem volt elég lovak az őszi szántás elvégzésére. Makón a városparancsnok a lóhiányon úgy igyekezett segíteni, hogy az elhagyott lovakat munkára adta ki egyeseknek, és a munka elvégzése után annak a gazdának adta tovább, akinek arra szüksége volt. Ezt az eljárást átvették a községek is, bár nyilvánvaló volt, hogy a lóállományt még jobban lerontja. A kölcsönlovat ugyanis senki sem gondolja úgy, mint a sajátját. Amellett ki volt szabva az idő, hogy meddig lehet egy-egy ló a gazdánál. Ennek az lett a következménye, hogy az amúgy is lehajtott lovakat még jobban elcsigázták. A lovak állandó csereberéje pedig a beteségeket terjeszti. Ennek folytán a vármegye területén különböző állatbetegségek, főleg rüh van elterjedve.

A rühkór és egyéb állatbetegségek leküzdésére a szükséges intézkedéseket megtettem. Makón egy rühtelenítőt építettünk. Mindaddig azonban, míg az orosz lovak tulajdonjoga rendezve nem lesz, ki leszünk téve a járványok terjedésének.

Az elmúlt félévben a legnagyobb és megoldhatatlannak látszó feladatunk volt a lakosság tüzelővel való ellátása. A vármegye ugyanis 100 %-ig behozatalra szorult, és így 1944. év folyamán a téli tüzelőanyagnak csak egy kis százaléka jutott el a vármegyébe, úgyhogy Makó város és a községek is teljesen tüzelő nélkül állottak. Makó városparancsnoka az elmenekültek tüzelőkészletét osztotta szét a lakosság között, de ez a szükségletet nem fedezte. Az ő előterjesztésére a püspöki uradalommal folytattunk tárgyalást a püspöki erdő kitermelésére. Az uradalom vezetőségével sikerült is megállapodást kötni olyképpen, hogy 600 vagon tűzifa kitermeléséhez engedélyt ad. A rossz időjárás azonban a kitermelést annyiban akadályozta, hogy a 600 vagon helyett mindössze 250 vagon fa lett beszállítva Makóra. Ez a város tüzelőellátásához mérve édeskevés.

A vármegye is kitermelte az utak melletti akácfákat és lenyesette az eperfákat. Ebben a munkában Burunkai Sándor ötösbizottsági tag úrnak kell köszönetet mondani. Neki köszönhetjük, hogy úgy a vármegyei tisztikar, mint a járásbíró és még igen sok hivatal és lakos a városban téli tüzelőhöz jutott. A fát nem robotban vágattuk ki és szállítottuk be, hanem részéért. Ezért úgy a kivágásra, mint a beszállításra elegendő vállalkozó akadt, mert mindenki jó keresethez jutott. Célunk ugyanis az volt, hogy minél több ember jusson fához, és ezt csak úgy tudtuk elérni, ha mindenkit fizetés helyett fában részesítettünk. A községek egy része Mezőhegyesről kapott fát, másrésze pedig az utak és az uradalmak melletti fák kivágásával enyhítette a tüzelőanyag-hiányt.

Ki kell térnem a vm.[vármegyei] Szt. István Közkórház sorsára is. Mindezideig sikerült a kórházat megmentenünk és fenntartanunk. Ez kizárólag dr. Diósszilágyi

Sámuel h.[elyettes] kórh[áz]igazgató úr érdeme, ki a legnagyobb harcok idején is kitartott; az orvosokat és ápolószemélyzetet összetartotta, és a betegeket sem engedte szétmenni. Kórházunk egész télen át 200-on felüli beteglétszámmal dolgozott, s hogy ez mit jelent, azt csak az tudja, akinek tudomása van arról, hogy a kórháznak sem szene, sem fája, sem cukorja nem volt, és jelenleg sincs, és a vármegye áldozatkészsége mellett orvosi karának kitartása és lelkiismerete a legfőbb fenntartója. Dr. Diósszilágyi h.[helyettes] igazgatónak a kórház első napjairól beterjesztett jelentése a fennmaradásért való küzdelem valóságos hőskölteménye, és az elmúlt idők nehézségeiről történelmi dokumentum. A kórház fűtésére felhasználtuk a vármegyében fellelhető összes szénkészletet, de még így sem tudtuk elérni, hogy a betegek a megkívánt meleget megkapják. Mivel a közkórház október óta a szegénybeteg-ellátmányt nem kapja, és így az összes dologi kiadások a vármegyét terhelik, kénytelen voltam a betegápolási díjat felemelni, egyben felterjesztést tettem a népjóügyi miniszter úrhoz az ellátmány sürgős utalványozása iránt.

Be kell számolnom arról, hogy Szegeden a magyar hadifoglyoknak egy nagy tömegét gyűjtötték össze. Sajnos, magyar testvéreink annyira leromlott állapotban és kiéhezve vannak, hogy részükre nem táborra, hanem kórházra van szükség. A szegedi hadtest megkeresésére Makón is állítottunk fel egy hadigondozót. A jelenleg üresen álló Tüdőbetegothont rendezte be erre a célra a város, hozzájárulással. Alig nyílt meg azonban az otthon és helyeztünk el benne 200 beteget, amikor az orosz parancsnokság bejelentette a kórházra igényét, orosz tisztii üdülő céljából. Beteg katonáinkat a DMKE-be költöztettük át, s remélem, itt meg is maradhatnak. A foglyok teljesen le vannak gyengülve, állandó ápolásra és diétikus ellátásra szorulnak. Makó város áldozatkész közönsége a foglyokat úgy élelemmel, mint ruházattal önként és szívesen ellátja.

Már előbb említést tettem az őszi gazdasági munkákról. A vármegyét a háború szeptember végén érte el. Erre az időre esett volna a tengeritörés, cirokvágás, kendervágás, szüretelés stb. Mindezek a munkák elmaradtak. Az emberek hetekig ki sem mertek menni a földekre, mert attól féltek, hogy egy-egy kőborló levetkezteti őket. Csak november hó folyamán indulhatott meg az intenzívebb mezőgazdasági munka, ló és kocsik nélkül. Az emberek talicskán hordták be a tengerit és vasvillával vetették el a búzát. Az őszi vetés így is csak 10 %-a a normálisnak, s ezt a 10 %-ot is milyen nagy nehézségekkel és áldozatokkal lehetett megmunkálni.

Ami gazdasági munka az ősszel elmaradt, azt tavasszal kell pótoljuk. Sajnos, jószándékon kívül mással alig rendelkezünk, az emberek ugyanis nagyrésztben állandóan robotra járnak, a fogatok pedig hasonló célra vannak lefoglalva. A kormány minden községben termelési bizottságokat állított fel, ezeknek a feladata a gazdasági előjárók bevonásával megállapítani, hogy melyik földeket kell legelőször bevetni. Ez a bizottság rendelkezik az igaerők felett is. Sajnos, a legszebb terveket is keresztülhúzza a háború. A batonyai járásból márc. 16-án több, mint 400 lovat vittek el, s ugyanakkor Kevermesről 192 fogatot irányítottak Jászapátiba. A gazdák a teheneket fogják igába, nem beszélve arról, hogy ez a tejhozamot nagyon lecsökkenti, a gyakorlatlan, igához nem szokott jószág aránylag kevés munkát végez, és ezzel is késlelteti az amúgy is elkésett munkát. Március hó végén megérkezett a kormány

értesítése traktor-üzemanyag kiutalása tárgyában. Ennek birtokában a gazdasági munkák gyorsabb ellátására van kilátás.

Nagy gondot okozott az elhagyott birtokok megművelése. A vármegye összes nagybirtokosai elmenekültek. Elmenekültek továbbá a vármegye németajkú lakosai közül azok, akik a Voldsbund tagjai voltak. Így közel 70 000 hold föld maradt gazdátlanul a vármegyében. Ezeket a földeket haszonbérbeadás útján igyekeztünk hasznosítani. Egy évi haszonbérül 200 kg búzát állapítottunk meg, számítva arra, hogy ebből 1 q fedezi az adót, 1 q pedig marad a tulajdonosnak. Ezt a kérdést azután radikálisan megoldotta a minisztériumnak 600/1945. ME sz. rendelete a nagybirtok megszüntetése tárgyában. Ez a rendelet radikális intézkedéssel 100 holdban állapítja meg a birtokmaximumot, és az 1000 holdnál nagyobb birtokokat 100%-ban elveszi eddigi tulajdonosaiktól. A földbirtokreform végrehajtását a rendelet magára a népre bízta, mégpedig községekben a közs[égi] földigénylő bizottságokra, a vármegyében pedig a megyei földbirtok[rendező] tanácsra. Ezek a bizottságok megyszerte már megalakultak, működésüket megkezdték. A vármegye jelenlegi földbirtok-eloszlása következtében nem kerül felosztásra annyi ingatlan, mint amennyire szükség lenne, úgyhogy a földigénylők egyrésze más helyen fog kielégítettetni. A földigénylő bizottságok az igénybevett és parlagon heverő földeket az igénylőnek haladéktalanul birtokba is adják, és ezáltal megoldást nyer az elhagyott földek megmunkálásának kérdése is.

Az elmúlt hat hónapban elszomorító volt a vármegye közegészségügyi helyzete. A 37 hatósági orvos közül 10 maradt a helyén. A tisztiorvosok közül mindössze a battonyai látta el szolgálatát, a többi mind elmenekült. Eltávoztak a gyógyszerészek is. A 33 gyógyszertár közül jelenleg 19 gyógyszertár van üzemben. Ezeknek a gyógyszertáraknak készlete is teljesen kifogyóban van, és az utánpótlás majdnem megoldhatatlan feladat, főleg specialitások, digitális készítmények, insulin hiányzanak. Oltóanyag hiányában a himlő- és difteritisz-oltásokat nem tudjuk elvégezni. Kevés a készletünk tifusz elleni oltóanyagban is. A vármegye területén szörványosan már több kiütéses tifusz-eset fordult elő. A fertőtlenítés és tetvetlenítés iránt szükséges intézkedéseket megtettük.

A Magyar Közlöny I. számában megjelent az Ideiglenes Nemzeti Kormány 15/1945. ME sz. rendelete a tisztviselők igazolásáról. Az igazoló bizottságot főispán úr megalakította, és az úgy Makón, mint Battonyán működik. A várm[egyeyi] tisztviselők igazolása már nagyrészt megtörtént. Eddig két alkalmazott lett dorgálásra ítélve, míg a többi igazoltatott. A községi tisztviselők igazolása most van folyamatban. A 14/1945. ME sz. rendelet alapján a vármegyénél és a községekben megalakultak a Nemzeti Bizottságok, melyek feladata a törvényhatósági bizottság, illetve a képviselőtestületek megalakítása is. A törvényhatósági bizottság 1945. évi március 26-án alakult újjá, mikor is megalakította a kisgyűlést, a közig[azgatási] bizottságot és egyéb fontos bizottságokat is. A községekben mindenütt újjáalakult a képviselőtestület és az előjáróság.

A belügyminiszter úr rendeletet adott ki a közbiztonsági szervek megszervezéséről és azok összeírásáról. A várm[egyeyi] nemzeti bizottság határozatával kiterjesztette Makó város rendőrségének hatáskörét az egész vármegyére, mit a belügyminiszter úr kiküldöttje jóváhagyólag tudomásul vett.

Valószínű, hogy rövid időn belül megtörténik a közbiztonsági szervezet újjáalakítása, és ezáltal nyugvópontra helyeződik ez a nagyfontosságú kérdés. Jelenleg ugyanis az a helyzet, hogy a községekben működő közbiztonsági alakulatok nem fogadnak el utasításokat senkitől sem, és teljesen önállóan intézkednek. Ez az állapot sok zavarra ad okot, ami a közigazgatás nyugodt menetét zavarja. A legnagyobb nehézséget a rendőrség fizetése okozza. A rendőrség tagjai ugyanis a mai viszonyoknak megfelelő fizetést és családi pótlékot igényelnek. Mivel a rendőrséget a községeknek kell fenntartaniok, s a községek háztartásai erre berendezve nem volt[ak], ez az állandóan emelkedő kiadás a legnagyobb gondot okozza a községek vezetőségénél.

Közellátási miniszter újból megállapította a liszt- és kenyérfejadagot, és leszállította a zsíradagot. Összeíratta továbbá az élelmiszer-felesleget is. Ez az összeírás azonban már érvényességét veszítette. Az orosz hadseregnek ugyanis időközben olyan nagymennyiségű élelmiszerkészletet kellett kiszolgáltatni, hogy ma már a vármegye felesleggel alig rendelkezik.

Rendeletet bocsátott ki a minisztérium az elhagyott lakások igénybevételének módozatáról; minden községben lakáshivatalt szerveztetett, mely nemcsak az elhagyott lakások, hanem a visszamaradt bútorok igénybevételéről is határozhat. Szabályozta egyben az elmenekült épülettulajdonosokat megillető lakbérek felhasználását.

Mindezeket a rendeleteket, fontosságánál és horderejénél fogva felülmúlja a 600/1945. ME sz. rendelet a nagybirtok megszüntetése tárgyában. Ez a nagyszabású reform országszerte nagy meglepedést és lelkesedést váltott ki, s benne a magyar nép régi vágya fog teljesedni akkor, mikor azé lesz a föld, aki azt megmunkálja. Sajnálatos tény azonban az, hogy a reformot egy elvesztett háború után kell végrehajtanunk, mikor az ország nem siethet úgy a földhözjutaottak segítségére, mint ahogy ez kívánatos és szükséges lenne. A vármegye tisztikara főispán úrral az élén mindent elkövet a reform minél gyorsabb és minél tökéletesebb keresztülvitele iránt.

Mint már beszámolóim elején jelentettem, a vármegyei tisztikar nagyrésze szeptember 24-én elmenekült, másik része pedig katonai szolgálatra vonult be. Mikor a megyei közigazgatást újból elindítottuk, rajtam kívül dr. Vajda Jenő tb. főszolgabíró, vm. aljegyző, Kovács Ágoston központi j. [járásbeli] főszolgabíró és dr. Vertán Endre tb. főszolgabíró, az eleki járáshoz beosztott szolgabíró teljesített szolgálatot. A tiszti főügyészi állást dr. Bánffy József nyug.[almazott] főügyész, az árvaszéki teendőket dr. Magyary László ny. [nyugalmazott] árvaszéki elnök és szolgálattételre behívott dr. Maklári Klekner Pál h. árv. [helyettes árvaszéki] ülnök látja el. A battonyai járásban dr. Elesánszky Kázmér ny. főszolgabíró, az eleki járásban dr. Vertán Endre szolgabíró, a mezőkovácsházi járásban dr. Rédei István köz[s]égi jegyző és a torontáli járásban Szeles Antal vm. [vármegyei] irodatisztet helyettesítettem be főszolgabírónak. Rajtuk kívül dr. Kovács Ákos szolgabíró és Farkas Miklós közig[azgatási] gyakornok teljesít a battonyai járásban szolgálatot. Időközben katonai szolgálathól hazatért dr. Návay Zoltán árvaszéki ülnök. A belügyminiszter úr szolgálattételre ide osztotta be dr. Fodor Sándor volt II. főjegyzőt, kit a Sztójay-kormány alatt Máramaros vármegyébe árvaszéki ülnöknek neveztek ki, továbbá dr. Lukács István técsői főszolgabírót és Doborkázi Elemér ugyanottani vármegyei aljegyzőt. Mivel a vármegyei nemzeti bizottság a minisztérium által ideutalt tisztviselők alkalmazását csak abban az esetben engedélyezte, ha igazolásuk megtörtént, nevezettek igazolása iránt a szükséges

lépéseket megtettem. A belügyminiszter úr nevezettek igazolását a makói igazoló bizottságra bízta s dr. Doborkázi Elemért igazolása után főispán úr mellé osztottam be a titkári teendők ellátására, s egyben közellátási ügyek intézésével megbíztam.

Kérem jelentésem tudomásulvételét.

Makó, 1945. április 9.

[Dr. Páll Endre]
alispán

CSML Csanád vm. közig. biz. ált. ir. 28/1946. (13/1945.). Gépirati indigós másodpéldány 8 oldalon.
A kisebb hibákat javítottam.

3

CSANÁD, ARAD ÉS TORONTÁL KÖZIGAZGATÁSIILAG EGYELŐRE EGYESÍTETT VÁRMEGYÉK TÖRVÉNYHATÓSÁGI BIZOTTSÁGA (1945. március 26.)

	<i>Foglalkozás</i>	<i>Lakhely</i>	<i>Küldő</i>
1. Alföldi Sándor		Makó	szaksz.
2. Asztalos P. Kálmán	gazdálkodó	Csanádapáca	FKgP
3. Asztalos Sándor	gazdálkodó	Csanádpalota	FKgP
4. Bartha Imre		Makó	NPP
5. Bartha Sándor		Makó	NPP
6. Dr. Báron Ferenc		Makó	MKP
7. Dr. Berke István	th. állatorvos	[Makó]	főispán
8. Bodó István		Kübekháza	szaksz.
9. Burunkai Sándor		Makó	MKP
10. Dr. Csepregi Imre	prelátus	[Makó]	főispán
11. Cser József		Makó	MKP
12. Csertus István		Battonya	SZDP
13. Csorba György	gazdálkodó ;	Makó	FKgP
14. Diós István		Makó	szaksz.
15. Diós Sándor		Makó	MKP
16. Dr. Diósszilágyi Sámuel	főorvos	Makó	főispán
17. vitéz Dombovári István	gazdálkodó	Magyarbánhegyes	főispán
18. Dragon János		Makó	MKP
19. Dr. Elesánszky Kázmér	főszolgabíró	Battonya	főispán
20. Erdei József		Makó	NPP
21. Erdei Sándor		Makó	NPP
22. Erdei Sándor		Makó	NPP
23. Dr. Édenburg Andor	vm. főügyész	[Makó]	főispán
24. Ifj. Faragó István		Végegyháza	SZDP
25. Farkas Imre		Makó	szaksz.

26. Fiszenkó Mihály		Makó	MKP
27. Gál Lajos		Makó	szaksz.
28. Gaál Márton	asztalos	Medgyesegyháza	SZDP
29. Dr. Gábor Gyula	ügyvéd	Battonya	FKgP
30. Gera Sándor		Makó	SZDP
31. Gorcsa Péter	ny. főjegyző	Makó	FKgP
32. Görbe Sándor		Makó	NPP
33. Ifj. Görbe Sámuel		Makó	NPP
34. Grécci János	kőműves	Makó	SZDP
35. Gubacsi Mihály	magántisztviselő	Makó	FKgP
36. Dr. Gulácsi Lajos	OTI-vezető	[Makó]	főispán
37. Háló József		Makó	szaksz.
38. Hinkó Vilmos	gazdálkodó	Kiszombor	FKgP
39. Hodák János		Pitvaros	szaksz.
40. U. Horváth Mihály		Nagybánhegyes	NPP
41. Dr. Horváth Zoltán		Makó	NPP
42. Igaz István	szűcs	Makó	NPP
43. Igaz Lajos	rendőrpk.	[Makó]	főispán
44. Implon Ferenc	iparos	Medgyesegyháza	FKgP
45. Joó Imre	gazdálkodó	Makó	FKgP
46. Joó József	gazdálkodó	Makó	FKgP
47. Juhos Miklós		Kiszombor	MKP
48. Kallós Lajos		Makó	MKP
49. Karácsonyi Sándor	cipész	Makó	SZDP
50. Kádár Sándor		Makó	MKP
51. Kerekes Imre		Mezőkovácsháza	NPP
52. Keresztes András		Dombegyháza	SZDP
53. Kiss Ernő	cipész	Makó	SZDP
54. Kiss Imre		Makó	MKP
55. F. Kiss István	gazdálkodó	Makó	FKgP
56. Kiss János		Makó	FKgP
57. Klombánszki Ferenc		Makó	szaksz.
58. Kovács Ágoston	főszolgabíró	[Makó]	főispán
59. Kovács Károly		Battonya	SZDP
60. Könyves-Kolonics József		Makó	MKP
61. Köteles János	földműves	Makó	SZDP
62. Lakatos Péter		Csanádpalota	szaksz.
63. Dr. Lukács Iván	járásbírószá- elnök	Battonya	főispán
64. Lukács Pál	üveges	Makó	SZDP
65. Mag Mihály		Nagykamarás	SZDP
66. Magony Ferenc	földműves	Kevermes	SZDP
67. Ménesi Illés		Makó	szaksz.
68. Ménesi József		Földeák	NPP
69. Mihály János	gazdálkodó	Csanádapáca	FKgP

70. Ifj. Molnár István		Kopáncs	szaksz.
71. Moravszki András		Medgyesegyháza	SZDP
72. Nacsá János		Makó	szaksz.
73. Nagy István		Makó	NPP
74. Nagy János		Battonya	NPP
75. Nagy Mihály	gazdálkodó	Makó	FKgP
76. Nagy Sándor		Makó	NPP
77. Nagy Zoltán	főispán	[Makó]	főispán
78. Németh András	asztalos	Apátfalva	SZDP
79. Pallagi Ferenc		Makó	szaksz.
80. B. Papp Mihály		Makó	NPP
81. Pataki Kálmán	h. pénzügyigazgató	[Makó]	főispán
82. Páger János	gazdálkodó	Pülpöktele	FKgP
83. Dr. Páll Endre	alispán	[Makó]	főispán
84. Puja Ferdinánd		Battonya	MKP
85. Rajki Márton		Földeák	NPP
86. Rácz János		Makó	szaksz.
87. Reicher László	SZCSV h. igazgató	[Makó]	főispán
88. Reisz György Márton	gazdálkodó	Elek	FKgP
89. dr. Réday István	főszolgabíró	[Mezőkovácsháza]	főispán
90. Sághy István	a tanfelügyelőség vezetője	[Makó]	főispán
91. Dr. Sonkovics Mihály		Makó	NPP
92. Schwartz Manó	kereskedő		főisp.
93. Id. Stumpf György		Makó	NPP
94. Stumpf József		Almáskamarás	MKP
95. Szabó Bálint		Makó	NPP
96. Szabó Imre	az Államépítészeti Hivatal vezetője	[Makó]	főispán
97. Szabó János		Makó	MKP
98. Szabó Jánosné		Makó	MKP
99. Szabó József		Makó	szaksz.
100. Szabó József	ref. lelkész	[Makó]	főisp.
101. Szakács Mihály	gazdálkodó	Földeák	FKgP
102. Szántó István	fuvaros	Makó	SZDP
103. Száz András		Kiszombor	NPP
104. Szeles Antal	főszolgabíró	[Kiszombor]	főisp.
105. Szilágyi Sándor	gazdálkodó	Makó	FKgP
106. Szóráth Lajos	ny. százados, gazdálkodó	Szőreg	FKgP
107. Szőnyi Ferenc		Makó	szaksz
108. Szőnyi Imre	gazdálkodó	Makó	FKgP
109. Szűcs Ferenc		Makó	NPP
110. Szűcs Imre		Makó	NPP
111. Szűcs József		Makó	szaksz.

112. Tóth Ferenc	hentes		főispán
113. Tóth Pál		Mezőkovácsháza	MKP
114. Varga István	cipész		főispán
115. Varga József		Apátfalva	NPP
116. Gy. Varga Sándor			szaksz.
117. Dr. Vertán Endre	főszolgabíró	[Elek]	főispán
118. Verth Péter	asztalos	Mezőkovácsháza	SZDP
119. Veszely József		Makó	MKP
120. Zombori Lajos	asztalos	Makó	SZDP

A pártbejelentések, az 1945. február 22-ei nemzeti bizottsági jegyzőkönyv, valamint a sokszorosított névsor között eltérések mutatkoznak. A névsor rendjén haladva az eltérő névváltozatok: 26. Ficzenkó (Fiszenkó); 27. Gál (Gaál); 33. ifj. Görbe Sámuel (id. Görbe Sámuel); 63. dr. Lukács Iván (helytelenül: István); 71. Moravszky András (Mátyás); 78. Németh (Német); 81. Pataki (Patak); 87. Reicher (Reichel); 90. Sággy (Sági); 119. Veszely (Weszeley). Az érdemi változások pedig a következők voltak.

Nagy Zoltán főispán által előadóként, valamint vallás- és érdekképviselő címen eredetileg bejelentett 21 tag közül négyen — Kovalik Antal gimnáziumi tanár, Szalma József plébános (Szőreg), Sarkadi András kereskedő, valamint dr. Szűcs Zoltán makói helyettes polgármester — kimaradtak. Az utóbbi azért, mert mint kényszerűségből itthon maradt városi főjegyzőtől az igazoló bizottság éppen ez idő tájt tagadta meg az igazolást. A makói polgármesteri szék betöltetlen lévén, a város képviselője függőben maradt. A másik három kihagyott jelölt helyébe lépett Gulácsi Lajos (OTI), Igaz Lajos (Rendőrség) és Szabó Imre (Államépítészeti Hivatal). S tagja lett a testületnek Nagy Zoltán főispán is.

A Magyar Kommunista Párt a nemzeti bizottsági ülésen az eredetileg bejelentett Mellis Jánost (Medgyesegyháza) Stumpf Józseffel váltotta föl.

A Szabad Szakszervezetek listáján bejelentett Kotormán Antal (Makó) helyébe Rácz János került.

A szakszervezeti listán is szereplő Pallagi Ferenc helyébe a Szociáldemokrata Párt Gera Sándort jelentette be. Nem került be a testületbe a szociáldemokraták névsorába utólag beírt Rácz György (Makó) sem.

A Nemzeti Parasztpárt makói szervezete március 15-én id. Erdei Ferencet (Makó, Aradi u. 19.), aki azonos lehet a párt városi elnökével, valamint Niedermayer Jánost (Elek) visszahívta, s helyükre Szűcs Ferencet (Makó) és U. Horváth Mihályt (Magyarbánhegyes) küldte be. — Az Erdei Sándorok egyike Makó, Batthyány u. 34. sz., másikuk Makó, Járandó 113. sz. alatti lakos volt.

CSML CSNB 99/1945.

VEZETŐ VÁRMEGYEI, VÁROSI, JÁRÁSI ÉS KÖZSÉGI TISZTVISELŐK
CSANÁD – ÁRAD – TORONTÁL VÁRMEGYÉBEN

I. ALISPÁNI HIVATAL

Név és tisztség	Korábbi fogl.	Mióta?	Pártállás	Kinevező	Székhely
1. Dr. Páll Endre alispán	vm. h. árvászéki elnök	1944. okt. 15.	pártonkívüli	vm. ötös bizottság	Makó
2. Dr. Fodor Sándor vm. főjegyző	vm. árvászéki ülnök	1945. márc. 7.	pártonkívüli	a vm. alispánja és az ötös bizottság	Makó

II. MAKÓ MEGYEI VÁROS ÉS JÁRÁSOK

Területi egység	Polgármester, főszolgabíró	Korábbi fogl.	Mióta?	Pártállás	Kinevező	Székhely
1. Makó	üresedésben					
2. Központi járás	Kovács Ágoston	j. főszolgabíró	1929. dec.	p. kívüli	th. biz.	Makó
3. Battonyai járás	Elesánszky Kázmér	ny. főszolgabíró	1944. okt.	p. kívüli	vm. alispán	Battonya
4. Mezőkovácsházi j.	Dr. Réday István	közs. jegyző	1945. jan. 17.	p. kívüli	vm. alispán	Mezőkovácsháza
5. Eleki járás	Dr. Vertán Endre	j. szolgabíró	1944. nov. 16.	p. kívüli	vm. alispán	Elek
6. Torontáli járás	Szeles Antal	vm. irodatiszt	1944. dec. 22.	p. kívüli	vm. alispán	Kiszombor

III. KÖZSÉGEK

Község	Főjegyző	Korábbi fogl.	Mióta	Pártállás	Kinevező	Milyen pártok alakultak meg a községben?
--------	----------	---------------	-------	-----------	----------	--

Központi járás

1. Apátfalva	Erdélyi András	Királyhegyesi vez. jegyző	1945. márc. 1.	p. kívüli	képv. test.	MKP, SZDP, FKgP, NPP
2. Földeák	Földeáki Lajos	s. jegyző	1944. okt. 27.	p. kívüli	főszolgabíró	MKP, FKgP, NPP
3. Királyhegyes	Martonyi Zoltán	k. irodatiszt	1945. febr. 28.	p. kívüli	főszolgabíró	MKP, FKgP
4. Magyarcsanak	Kelemen György	főjegyző	1936. jún.	p. kívüli	belügyminiszter	MKP
5. Püspöktele	Dr. Tordas László	m. kir. telepügyi s. titkár	1945. márc. 12.	p. kívüli	főszolgabíró	MKP

Nagylaki szolgabírói kirendeltség, jelenleg a központi járásba beolvasztva

6. Ambrózfalva	Bodó Sándor	jegyző	1906. júli. 1.	p. kívüli	képv. test.	MKP, NPP, FKgP
7. Csanádalbertyi	Papp György	közs. irodatiszt	1945. jan. 8.	p. kívüli	főszolgabíró	MKP, FKgP, SZDP
8. Csanádpalota	Iharos András	adóügyi jegyző	1945. febr. 22	p. kívüli	főszolgabíró	MKP, FKgP, SZDP
9. Kövegy	Földeáki Pál	vev. jegyző	1939. ápr. 1.	p. kívüli	képv. test.	MKP
10. Nagykopáncs	Keresztúri László	vm. kezelő	1944. nov. 27.	p. kívüli	főszolgabíró	MKP, FKgP
11. Nagylak	Barabás Lajos	vez. jegyző	1941. ápr. 15.	p. kívüli	főszolgabíró	MKP, FKgP
12. Nagymajláth	Szöts István	Magyarcsanádi s. jegyző	1944. dec. 6.	p. kívüli	főszolgabíró	MKP, FKgP
13. Pitvaros	Komoly (Kochán) Pál	közs. szociális titkár	1944. dec. 29.	p. kívüli	főszolgabíró	MKP, FKgP, SZDP

Battonyai járás

14. Battonya	íjf. Lehóczki András	k. aljegyző	1944. nov. 20.	p. kívüli	vm. alispán	MKP, FKgP, SZDP, NPP, PDP
15. Kevermes	Mag István	fényverszertári tisztviselő	1945. márc. 21.	p. kívüli	képv. test.	MKP, FKgP, SZDP, PDP
16. Dombegyház	Rácz Endre	körjegyző	1935.	p. kívüli	képv. test.	MKP, FKgP, SZDP, PDP
17. Mezőhegyes	Temesi János	kevermesi s. jegyző	1944. nov. 23.	p. kívüli	főszolgabíró	NPP, SZDP, MKP

Mezőkovácsházi járás

18. Csanádapáca	Kovács József	s. jegyző	1945. jan. 2.	p. kívüli	vm. alispán	FKgP, SZDP, MKP
19. Dombiratos	Tóth Géza	közs. írnok	1945. április	MKP	képv. test.	MKP, FKgP
20. Kaszaper	Ágoston László	közs. irodatiszt	1944. dec. 5.	p. kívüli	vm. alispán	MKP, FKgP, NPP, PDP
21. Kunágota	Szefű György	közs. irodatiszt	1944. dec. 5.	p. kívüli	vm. alispán	MKP, FKgP, NPP, PDP
22. Magyarbánhegyes	Márton Benedek	ny. vez. jegyző	1945. okt. 6.	NPP	főszolgabíró	MKP, FKgP, NPP
23. Mezőkovácsháza	vitéz Jánosi András	s. jegyző	1944. dec. 6.	FKgP	vm. alispán	MKP, FKgP, NPP, SZDP
24. Nagybánhegyes	Szakra Imre	közellátási felügyelő	1944. dec. 8.	MKD	vm. alispán	MKP, FKgP
25. Református-kovácsgháza	Szöllősi Kelemen	ny. s. jegyző	1945. jan. 16.	FKgP	vm. alispán	MKP, FKgP, SZDP
26. Végegyháza	Benke István	díjnok	1944. dec. 18.	SZDP	vm. alispán	MKP, SZDP

Eleki járás

27. Elek	Dr. Sarlós Ferenc	s. jegyző	1945. márc. 4.	MKP	főszolgabíró	MKP, FKgP
28. Almáskamarás	Reményi Vendel	közs. írnok	1944. nov. 19.	p. kívüli	vm. alispán	MKP, FKgP, SZDP
29. Medgyesbodzás	Hoffmann Mihály	irodatiszt	1944. dec. 5.	FKgP	főszolgabíró	MKP, FKgP, SZDP
30. Medgyesegyháza	Melis János	forg. adóhiv. II. o. tiszt	1945. febr. 1.	MKP	vm. alispán	MKP, FKgP, SZDP
31. Nagykamarás	Oláh István	közs. ir. tiszt	1944. okt. 20.	p. kívüli	főszolgabíró	MKP, FKgP, SZDP
32. Pusztatölaka	Hornyár János	közs. kiségtő	1945. márc. 21.	MKP	képv. test.	MKP, FKgP, SZDP

Torontáli járás

33. Deszk	Baróczy Imre	közs. végrehajtó	1945. febr. 26.	p. kívüli	főszolgabíró	SZDP, FKgP, NPP, PDP, MKP
34. Gyála	Ágai Gusztáv	közs. irodatiszt	1944. dec. 13.	p. kívüli	főszolgabíró	-
35. Kiszombor	Szatmári Lajos	adóügyi s. jegyző	1945. febr. 23.	p. kívüli	képv. test.	SZDP, FKgP, NPP, PDP, MKP
36. Klárafalva (körjegyzőség)	Balázs Miklós	közs. írnok	1945. jan. 1.	p. kívüli	főszolgabíró	NPP
37. Ferencszállás (kisközség)	Balázs Miklós	közs. írnok	1945. jan. 1.	p. kívüli	főszolgabíró	NPP
38. Kűbekháza	Mélykúti László	adóügyi s. jegyző	1944. dec. 20.	p. kívüli	vm. alispán	MPP, FKgP
39. Ószentiván	Oláh Sándor	közs. vez. jegyző	1945. márc. 7.	p. kívüli	főszolgabíró	MKP
40. Szőreg	Dr. Vörös Jenő	közs. v. jegyző	1945. márc.	p. kívüli	főszolgabíró	FKgP, MKP, SZDP
41. Újszentiván	Bódi Menyhért	közs. ir. tiszt	1945. jan. 10.	p. kívüli	főszolgabíró	-

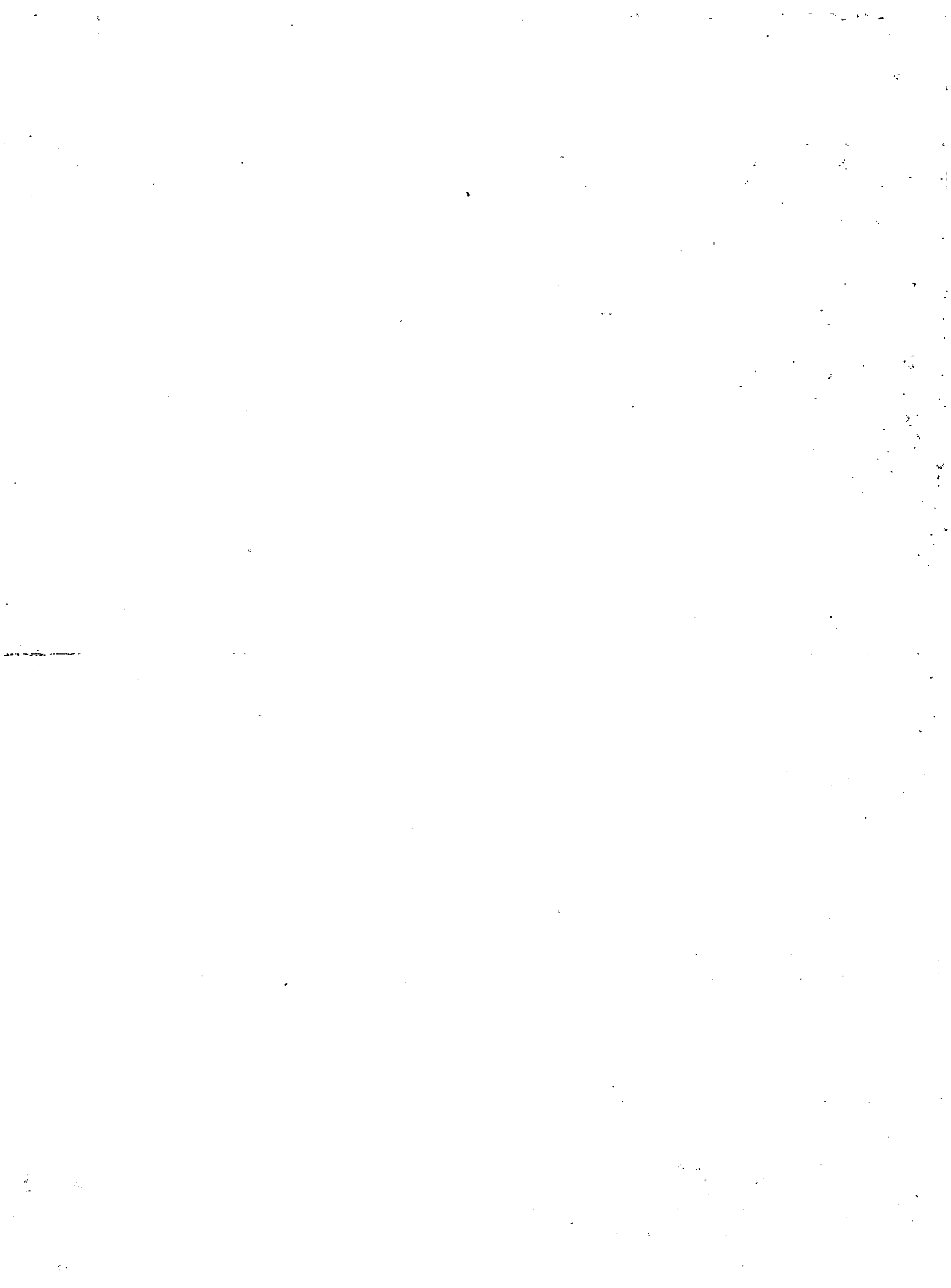
Jegyzet

E táblázat az 5109/1945. BM Eln. sz. rendeletre adott válasz dr. Páll Endre alispán által 1945. április 21-én készített három táblázata alapján (CSML Csanád vm. főisp. ir. 3/1945.). technikai egyszerűsítésen kívül bizonyos rovatokat mellőzök.

Az I. résztáblázat igennel válaszol azon kérdésre, hogy újjalakult-e a törvényhatósági bizottság, megalakult-e a törvényhatósági nemzeti bizottság.

A II. résztáblázat ugyanezt a feleletet adta ki Makó megyei város képviselő-testületéről is.

A III. résztáblázat általában ugyancsak igenlő választ adott a nemzeti bizottságok megalakulásairól. Nemzeti bizottság csak Gyálán és Ószentivánon nem volt. A képviselő-testület azonban e községekben is megalakult.

CSONGRÁD VÁROS LEVÉLTÁRÁNAK TÖRTÉNETE

BEVEZETŐ

Csongrád város levéltárában „az 1947. évi selejtezőkor kb. 200 q iratot selejtezték ki. A kiselejteztést hozzá nem értők végezték. A szempont az volt, hogy amelyik irat, vagy iratcsomó — a helytelen elhelyezés folytán — a nedvességtől károsodott, kiselejtezték. Ennek következtében a jelentős mennyiségű értékes levéltári anyag megcsontult...”. E meghökkentő tudósítást dr. Páhi Ferenc szentesi megyei levéltári igazgató írta A magyar állami levéltárak fondjegyzéke c. sorozat III. kötetének bevezetőjében 1966-ban.¹

Hogy érzékelhető legyen, milyen, a levéltárral összefüggő eseménysor és látásmód részeként történt a selejtezés, ahhoz az szükséges, hogy fejlődésében lássuk a levéltár mindenkori helyzetének alakulását.

Tekintettel arra, hogy irattár és levéltár anyagában egymáshoz kapcsolódik, s az utóbbi az előbbire épül, és mert Csongrád város irattárának — bizonyos történelmi korszakban — nem volt kevésbé fordultatos és mostoha sorsa, mint a levéltárnak, s végül: mert éppen a viharokat látott iratanyag akkor rövidesen levéltári anyaggá minősült, az érintett korszak irattári anyagának is figyelmet szentelünk.

A TELEPÜLÉS LEVÉLTÁRÜGYÉNEK KEZDETEI

A városi levéltárak kialakulásáról nagyon keveset tudunk. Csak abban lehetünk bizonyosak, hogy létrehozásukban a települések mindenkori gazdasági, politikai, jogi, közigazgatási stb. viszonyrendszere játszott döntő szerepet, melynek írásba foglalt szabályozó normáit hitelesített okmányokban rögzítették. Alapos érdek fűződött ahhoz, hogy ezek az okmányok megmaradjanak, elérhető legyenek, és — szükséges esetben — hivatkozási forrással szolgálhassanak az egymással különféle partneri kapcsolatba került felek számára. Mintegy kényszerkörülmény volt tehát megőrzésük szükségessége, s e helyzet egyenesen vezetett olyan helyiségek létesítéséhez, amelyeknek az lett a rendeltetése, hogy a szóbanforgó okmányoknak helyet adjanak. Kialakultak tehát az egyes városok önkormányzatainak levéltárai. E levéltárak anyagai — nagyjából — háromfajta irománygyűjteményt foglaltak magukba. Ezek: 1. a település önkormányzata és a mindenkori gazdasági, társadalmi, politikai, jogi stb. közzeggel kiépített külső kapcsolatok, viszonyok; 2. az önkormányzati hatóság és a település

¹ DR. PÁHI FERENC: A területi levéltárak fondjegyzékei. 18-ik rész. A Szentesi Állami Levéltár fondjainak jegyzéke. Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya; Budapest, 1966. Kézirat gyanánt. 1. old.

egyres polgárai vagy a polgárok különböző szervezetei közötti viszonyok; 3. az egyes polgárok egymás közötti viszonyai.

A fenti általános kialakulási folyamatba illik bele Csongrád levéltárának létrejötte is. A benne őrzött anyagok jellegének hármass tagozódása is észrevehető. Ezt a meggyőződést erősítik a város történetének a jelenből még jól belátható korszakai, ill. a ránk maradt okmányok egy része. A kifelé irányuló viszonyoknak illusztris tanújele pl.: a város és a Károlyi grófok közötti határhasználati és adófizetési viták, megállapodások sora² ill. a szintén a Károlyiak és a város között küzdelmes alkudozások révén megkötött örökváltsági úrbéres szerződés.³ Az önkormányzat és a település polgársága közötti gazdasági, jogi stb. viszonyok tükröződnek a különböző számadáskönyvek, az adókönyvek, a községi vagyont érintő haszonbérleti szerződések stb. tartalmából. Ilyen iratok minden korszak megmaradt anyagában nagy számmal találhatók. Ugyancsak nagy számban találhatók azok az irományok, amelyek Csongrád lakosai egymás közötti gazdasági, társadalmi stb. viszonyait szemléltetik, mint pl.: a különböző adásvételi szerződések, végrendeletek, örökbefogadások, cseléd-, és tanoncszerződések, aratási szerződések stb.

A sokoldalú polgári érdekeltség határait persze nem lehet lezárni a fenti hármass tagoltság fölemlítésével. A községi-, városi élet ezerszínű változatát mutatják a tanácsülési jegyzőkönyvek és más, nagyon sok fajta, egyéb jellegű irat. Mindezen az előttünk járó nemzedékek életéről tanúskodó értékek megőrzését, rendszerezését, tanulmányozásuk lehetővé tételét volt, és jelenleg is hivatott biztosítani a levéltár.

Hazamoz is közvetlenül, de az általános tapasztalások tükrében bizonyosak lehetünk benne, hogy Csongrád önkormányzata is a már előbb említett és a jól megfontolt érdekek által gerjesztett körülmények hatására kezdte összegyűjteni és megőrizni iratait. Ennek módja a kialakult szokásjog szerint alakult. Időszaka a török, de méginkább a Rákóczi-féle szabadságharc utáni évtizedekre tehető. Ezt a ránk maradt legrégebbi iratok bizonyítják, melyek közül a legidősebb darab keletkezését különböző korszakban más-más időpontra teszik. Páhi Ferenc 1733-ból származtatta a csongrádi levéltár legrégebbi iratát.⁴ Viszont a belügyminiszter 18684/1880. sz. körrendelete nyomán készített jelentésben Schönvizer Miklós csongrádi jegyző 1880. július 8-án arról számol be, hogy „...a legrégebbi iratok 1748 évből valók és eredetiek; az idősebb okmányok az 1848. évi hadjárat alkalmával — legnagyobb részben az ellenség által — megsemmisítették.”⁵ Ugyanebből a jelentésből tudjuk meg, hogy az önkormányzat levéltárában 1526 előtről származó iratok nincsenek. Az Országos Levéltár 460/1947. sz. intézkedése alapján is készül egy jelentés a levéltár általános helyzetéről. Ezúttal Császi Ferenc helyettes polgármester azt jegyzi, hogy a legidősebb okmány 1791-ben kelt. (Conscriptio Diccalis Oppidi Csongrád.)⁶

E tanulmány készítésének időszakában — dr. Barta László szentesi levéltár igazgató feltáró és rendező tevékenysége nyomán — már ismertté lettek Csongrád város tanácsának úrbéri és váltsági iratai. Az "A" sorozat anyagának első darabja egy olyan 1770-ből származó másolat, amelynek az eredetijét 1726. április 30-án bocsátotta

² KOVÁCS KATALIN: Csongrád város a XVIII. században. Mozaikok Csongrád város történetéből (a továbbiakban: Mozaikok...) 1977. 3. old. Kiadta: Csongrád Városi Tanács V.B.

³ GAT LÁSZLÓ: Csongrád város örökös megváltása. Mozaikok... 1978. 42. old.

⁴ Lásd az 1. sz. jegyzetet.

⁵ Csongrád városi Levéltári Részleg. (A továbbiakban: CsvLR) V. 72. 520/1880., ill.: 547/1880., továbbá: Csongrád vármegye levéltárának iratai — Szentes. (A továbbiakban: CsmL — Szentes) 134/1880. Ezek az iratok a szóbanforgó jelentés elkészítésének folyamatát jelzik: maga az elkészített jelentés az Országos Levéltárban található. Másolata: a szerző birtokában.

⁶ CsvLR. XXII. 4. 11 602/1947. Polg.

ki gr. Károlyi Sándor.⁷ Noha nem eredeti okmányról van szó, tartalmával keletkezésének időpontjáig hosszabbítja meg visszatekintésünket.

A leírtakból látszik, hogy bizonyos történeti ismeretanyag az esetek túlnomó részében nem lehet lezárt, végleges; idő és körülmények hármikor bővíthetik, pontosíthatják. Másrészt az itt tapasztalt »pontatlanság« úgy szolgál e munka előnyére, hogy a legrégebbnek tartott okmányok keletkezési időpontját számbavéve — nagyjából — igazoltan körülírhatóvá válik Csongrád levéltárának kialakulási időszaka, melyet már fentebb a XVII. század utolsó éveire, de leginkább a XVIII. század első felének évtizedeire tettünk. Ugyanakkor, a legidősebbnek tartott iratról szóló — egymástól eltérő — értesítések érzékeltetik a levéltár anyagának mindenkori áttekintetlenségét, rendezettségének hiányosságait is és — részben — minősítik a kezelése során végzett munkát.

Hogy a XIX. század közepéig milyenre fejlődött Csongrád önkormányzatának levéltára, azt a már előbb szóba hozott Schönvizner-féle jelentésből tudjuk.

A történeti-várostörténeti jelentőségű gyűjteményt a város »közházában« helyezték el két, erre a célra elkülönített, világos és száraz helyiségben. A már akkor is indokoltan tartott vasajtók, ill. vas ablaktáblák nem voltak e termekben. Az iratokat hat zárt szekrényben helyezték el. Ezek mérete: hosszúság: 1-2 m között ingadozó; szélesség: 1 m; a magasságról nem ad számot az okmány. Ezt a bútorzatot kiegészítette egy darab 1-2 m közötti hosszúságú és 1 m szélességű állvány. A helyiségek alapterülete nem került szóba, de a berendezés darabszámából és méreteiből arra lehet következtetni, hogy összesen nemigen vagy csak kevéssel haladhatta meg a 30 m²-t.

Az összefüggő iratanyag és a tanácsi jegyzőkönyvek 1850-től kezdődtek. Minden irat regisztrálva volt. A jelentés elkészültéig a gyűjteményt nem selejteztek.

Figyelemre méltó, hogy esetleg a levéltár jövőjét is meghatározó kérdéssel összefüggésben mi a jelentés véleménye. A belügyminiszter ugyanis szó szerint a következőkre kér választ: „A levéltár konzerválása és használhatóságának emelése végett, mi volna a legszükségesebb teendő?” A válasz: „Ez idő szerint semmi intézkedés sem teendő.”

Pedig a vasajtók, a vas ablaktáblák hiánya jelzi, hogy a kor általános, és tűzbiztonsági szempontjai, ha mást nem, legalább a hiány pótlását célzó műszaki intézkedéseket igényeltek volna. És az is lehetséges, hogy már akkor is zsúfoltak voltak a helyiségek. Jóllehet tudjuk, hogy 1848—1849-ben iratok pusztultak el, de közben eltelt több mint 30 év. Ma már nehéz kitapintani a sehova sem mutató, lakonikus álláspont okát. A tény az, hogy 1880-ban vagyunk. A település életében két ellentétes folyamat tapasztalható. Egyfelől — az 1867-es kiegyezés gazdasági hatása következtében — a kibontakozó kapitalizmus anyagi, pénzügyi gyarapodását látni, amennyiben gyors ütemben erősödni kezd a kisipar, és 1875-ben megindul Csongrád malomiparának kialakulása is.⁸ Másfelől éppen ennek, és egy sor elemi csapásnak a hatására a település lakossága és maga az önkormányzat is — gazdálkodásában — elszegényedik, mely körülmény számtalan szociális gondot, továbbá a városi előljáróság pénzügyi helyzetének bizonytalanná válását hozza magával.⁹ A városi jogállással együtt járó közterhek, továbbá az előljáróság keze alá dolgozó hivatalnoki kar bérének terheitől menekülésre kényszerült vezetés 1865-ben lemond Csongrád városi rangjáról, a település 1872 közepéig nagyközségként fungál, ezután alakul

⁷ CsmL — Szentcs. V. 1. Csongrád város tanácsának iratai. A. Úrbéres és váltási iratok 1726—1847.

⁸ GÁT LÁSZLÓ: Mozaikok... 1982. 157. old. 1875-ben, 1885-ben és 1896-ban létesült egy-egy hengermalom a városban.

⁹ SEBESTYÉN ISTVÁN: Hild érmes város Csongrád. Kézirat. 1861-ben erőszakos katonai adóbehajtás, 1863-ban aszály, 1863—64-ben éhínség, 1876-ban árvíz sújtotta a lakosságot.

rendezett tanácsú várossá.¹⁰ 1880-ban a város lakossága egy részének változatlanul nehéz anyagi helyzete, valamint a rendezett tanácsú települési státus körül kialakult áldatlan vita és ennek nyomán támadt megyei törvényhatósági nyomás következtében, ismét nagyközségi státusba csúszik, s mint ilyet besorolják a tiszán-inneni járás szolgabírójának irányítása alá.¹¹

A levéltár anyagának gondozását a mindenkori jegyzőre, ill. aljegyzőre bízták. Az 1871: XVIII. tc. 64. §-a alapján a levéltárnokot az előljáróság tagjai közé sorolták. Figyelemmel erre és a korábban már bevált gyakorlatra Csongrád előljáróságának szervezeti felállása megfelelt a követelményeknek, mely szerint a levéltárnok feladatkörének legyen kellő erkölcsi súlya, ill. maga a levéltárnok a dolgát jól értő, felkészült ember legyen. A város 1878. november 11-én kelt szervezeti szabálya III/b. pontja a levéltárnoki munkát az aljegyzőre osztja, s feladatait a következőkben határozza meg:

— A közgyűlési és tanácsulési jegyzőkönyvektől betűsoros mutatót készít, a levéltár *rendbehozását* eszközli.

— A levéltárból a városi tisztviselők részére, hivatalos használatra, térítmény mellett, csak polgármesteri kiutaló végzés alapján adhat ki eredeti okmányokat...

— Letéteményezett eredeti okirat a letéteményező vagy meghatalmazottja kérésére, tanácsí utalványozások alapján, elismervény mellett lehet csak kiadható. Másolatban azonban polgármesteri utalvány alapján is kiszolgáltatható.

— A levéltárba letett jegyzőkönyvek megtekintését minden egyes adózó polgárnak megengedni köteles. Kivonatokat polgármesteri engedély alapján adhat, melyekért —, ha maga írja ki — ívenként 30 krajcár díjat szedhet.¹²

A feladatok meghatározásából három figyelemre méltó dolog derül ki. 1. A gyűjtemény anyagának szimpla regisztrálásán túl szükséges az okmányok rendszerbe illő általános rendbetételt eszközölni. Érzékeltetni lehet tehát — a szabályrendelet elkészültével egyidőben — bizonyos további belső munkálatok időszerűségét a levéltárban. 2. A levéltárnoki munka ekkor már döntően közszolgálati tevékenység. 3. A levéltár kezelését a fontosságához mért fegyelem mellett lehet, kell megvalósítani.

Megjegyzendő, hogy noha a levéltárral összefüggő összes felelősség — e korszakban — mindig jegyzői munkakörhöz tapadt, magát az operatív tevékenységet nem biztos, hogy mindig maga az érintett jegyző látta el. Erről tanúskodnak, többek között, az 1880-as év körülményei, amikor is Schönvizner Miklóson túl még további két jegyző neve is — Mészáros Károly, Borbás Mihály¹³ felbukkan a jegyzőkönyvek egyes példányain, mégis, amikor a nagyközséggé alakulás¹⁴ kapcsán tisztújítás zajlik, az önkormányzat valamennyi iratanyagának átadására bizonyos Lipovszky Andort kötelezik, feltehetően azért, mert valamelyik jegyző (első, másod- stb.) felelős felügyelete alatt az operatív tevékenységet ő végezte a levéltárban.¹⁵

Az önkormányzat helyzetét formáló fordulatokkal párhuzamosan olyan események is lejátszódtak, amelyeknek folyamányai a levéltári anyag gazdagítását, netán helyiségeinek szükségszerű bővítését eredményezhették volna. 1872-ben a céhrendszert törvény útján megszüntették. Mint országosan, úgy helyileg sem történt intézkedés a nagyon fontos gazdasági egyesülések önállóan kezelt iratanyagának megmentésére.¹⁶

¹⁰ CsvLR. Közgyűlési jegyzőkönyv. V. 42. 370/1865.VII.31. ill.: az 1871:XVIII. tc.

¹¹ CsvLR. Csongrád város képviselő-testületének jegyzőkönyve. V.71.a.5.k. 18/1878.II.14. Az alispán levele a város képviselőtestületéhez V.71. 73—74/1878.VIII.2.; a képviselőtestület jegyzőkönyve V.71.a.6.k. 131/1879.XII.19.

¹² CsvLR. Csongrád város szervezeti szabályai 1879. V.73.g.19.d.

¹³ CsvLR. Közgyűlési jegyzőkönyvek. V.71.a.7.k. 1880.I.28.; 1880.II.3.

¹⁴ CsvLR. Csongrád 1880. jan. 29-én alakult nagyközséggé a belügyminiszternek frott levél szerint. V.71.a.6.d. 18—28/1880. sz. csomó.

¹⁵ CsvLR. Közgyűlési jegyzőkönyv. V.71.a.7.k. 13/1880.I.28.

¹⁶ FELHŐ IBÓLYA: A magyarországi városi levéltárak története. Levéltári Szemle, 1965. 1—2. szám. 130. old.

Értékes dokumentumok mentek veszendőbe, s ezt igazán azokból az irományokból lehet érzékelni, amelyek valamilyen módon mégis ránk maradtak.¹⁷

Csak a századforduló utáni évekből került egyes intézmények, szervezetek iratanyagának egy része a levéltárba (pl.: a Csongrádi Kaszinó iratai 1905-ből; a Csongrádi Vadásztársaság iratai 1905–1907-ből, de csonkaságuk miatt ezekből nem rajzolódhat ki teljes kép a működésüket, társadalmi szerepüket illetően.

Összefüggő iratanyag csak a mindenkori községi, városi közigazgatási kormányzat részéről került a levéltárba 1850-től. Az 1848 előtti anyag — mint előbb is érzékelhető volt — roppant töredékes. Egykori kezelési és tárolási módjukról eddig biztosat nem sikerült megtudni.

Az 1850-től fellelhető anyagok gerincét a tanácsülési jegyzőkönyvek adják. Hosszú időn át ezekhez szerelték a testületi határozatok kapcsán képződött iratokat is, melyek szemléletesen tanúskodnak az előjáróság operatív intézkedéseiről. 1873-tól változott e módszer. A tanácsülési jegyzőkönyvek külön kötetekbe kerültek. E dokumentumok forrásértéke jelentős. A számos apró, a ma számára már keveset mondó (pl.: polgári helyi illetőségi jog megadása stb.) ügy mellett nagy számban találhatók olyan testületi állásfoglalások is, amelyek meghatározóan befolyásolták a település életét, fejlődését. Ezek közé sorolhatók pl.: a XIX. századi árvízvédelmi intézkedések, az árvízi védművek fejlesztése, a település gazdálkodásával, szerződéseivel, eladásai-val, vásárlásaival, kölcsönfelvételeivel összefüggő döntések. Láthatni az út-, a járda-, a csatornahálózat és a belső zöldfelületeinek fejlesztését is.

A pénzügyi műveletek részletei külön lévő közpénztári főkönyvekből ismerhetők meg. Nyomon követhetők az oktatás, a közművelődés, az egészségügy fejleményei. A századfordulótól a tanácsülési jegyzőkönyveket összevetve a korabeli helyi sajtóval, jól körüljárhatók az egymással ütköző különböző politikai és gazdasági érdekszférák mozgásirányai is.

A több évig elhúzódó ügyek iratait általában egy csomóba gyűjtötték. E műveletben a fel-, vagy előrecsatolás módszerét alkalmazták. Vagyis: az utolsóként keletkezett iratnál találhatók az előzmények sorát szerepet játszott dokumentumok. Volt más gyakorlat is, pl. alapszámok rendszer. Az iratok útját a segédletekben, de olykor az iraton is „ad: X”-szel, vagy az „elő-utószám” feltüntetésével jelezték.

A raktári segédletek nem hiánytalanok, de döntő hányaduk ma is rendelkezésre áll.

Az eddigi vizsgálódásokból az derült ki, hogy a XX. század beköszönte Csongrád levéltárát közvetlenül nem érintette, és még jó néhány évig a megszokott helyen, a megszokott módon töltötte be feladatát. E megállapítás azonban csak a működés körülményeire és tárgyi feltételeire vonatkozik. Maga a levéltárnoki munkakör veszít jelentőségéből. Az 1880. évi nagyközséggé válás folytán a levéltárnok már nem lehetett az előjáróság tagja. Ezt az álláspontot erősítette a községekről újra rendelkező 1886:XXII. tc. 63. §-ának 1. bekezdése is. A korábbi felállás csak akkor maradt meg, ha a levéltárnoki feladatokat maga a községi jegyző látta el, mert ő továbbra is a községi előjárók sorába tartozott.

A LEVÉLTÁR HELYZETE A SZÁZADFORDULÓTÓL 1944-IG

A századforduló utáni történések sorában az első világháború és a Tanácsköztársaság rövid élete volt az a két tényező, amely a változás hatékony erejével érintette a társadalmi felépítmény arculatát. Az utóbbi Közoktatásügyi Népbiztossága megjelentette a 26.K.N., később a 33.K.N. sz. rendeletet, melyek nyomán Országos

¹⁷ TARI LÁSZLÓ: A céhek föloszlata Csongrádon. Mozaikok... 1982. 294. old.

Levéltárügyi Tanács létrehozását és a levéltári szervezet átalakítását irányozták elő.¹⁸ Az elképzelések gyakorlati megvalósítására, az események köztudott alakulása miatt, nem került sor.

Ismereteink jelenlegi állása szerint a Tanácsköztársaság csongrádi szervei levéltárüggyel nem foglalkoztak.

Fordulatot hozott Csongrád közigazgatási jogállásában az 1923-as esztendő. Az év június 12-én a település ismét rendezett tanácsú várossá emelkedett.¹⁹ De országosan már január 3-án kihirdették a IV. tc.-et, amely módosította az 1912:LVIII. tc. egyes rendelkezéseit. Kérdés, hogy ezek a változások érintették-e a levéltárat, mint közgyűjteményt, ill. a levéltárat kezelő tisztviselő helyzetét.

A kérdésre az említett törvénycikk és a város szervezeti szabályrendeletének az összehasonlítása adja meg a választ. Az 1912:LVIII-as tc. D. melléklete arról tanúskodik, hogy a kisebb rendezett tanácsú városok tisztviselőinek illetménytáblázatában a levéltárnokot a X. osztály 1. fokozatába illesztették, s így a felsorolásban — az első számú polgármestertől számítva — a 17. helyen állt. Illetménye 2400 koronáig volt behatárolt. Ezt a rendelkezést az 1923-ban keletkezett módosító IV. tc. érintetlenül hagyja. De ha figyelembe vesszük, hogy éppen a módosítás következtében a táblázatban előtte állók, pl. a polgármester, a helyettese, a tanácsnok, a főjegyző stb. a VIII. és IX. osztályból a VI. ill. a VII. osztályba soroltattak, s ezzel egy időben olyan pozíciók betöltői kerültek elébe, kik korábban mögötte állottak, mint a számvevő, a tűzoltóparancsnok stb., akkor kétségtelen tény, hogy a levéltárnoki állás lassú lecsúszását láthatjuk a pénzbeli elismerés tabelláján. Ehhez mérten a csongrádi helyzet még kritikusabb lett. A rendezett tanácsú várossá válás következménye volt, hogy az előállt új helyzetnek megfelelően át kellett dolgozni az előjáróság szervezeti szabályrendeletét.

Az új önkormányzati szabályrendelet 157. §-ának 4. pontja a következőket rögzíti: „Az irattárnok kezeli a városi levéltárat is.”²⁰ Ebből két dolog derül ki: egyrészt, hogy Csongrádon az eddig bemutatottaknál is nagyobbhat csúszott a levéltárnoki munkakör értéke. E foglalkozási kört létre sem hozták, hanem az irattárnoki tevékenység csatolt feladatává tették. Az irattárnok illetménye is a X. fizetési osztályba tartozott, de annak csak a második fokozatába nyert besorolást, és mintegy 200 koronányi összeggel a levéltárnok elismerése mögött állt. Másrészt: az évtizedek során megváltozott hivatali szervezetben a jegyzői és a levéltárnoki tevékenységi kör elszakadt egymástól. Az utóbbi 1886-tól egyre inkább nyomonkövethetően önálló tisztviselői pozíciót jelentett, jelenthetett, ha jobbak voltak hozzá a feltételek, mint Csongrádon.

Az irattárnoki és levéltárnoki munkakör összekapcsolásának az lett a következménye, hogy egy idő múlva irattári és levéltári anyag között nem tettek különbséget, ami főleg az anyagok differenciált kezelési módjának a megszűnéséhez vezetett. E körülmény a levéltári anyagot érintette hátrányosabban, mivel annak irományai, koruk miatt, nagyobb gondosságot igényeltek volna.

Az 1929:XXX. tc. — a közigazgatási rendezésről — a városi kormányzat szervezeti szabályrendeletének a módosítását hozta magával, ami azonban az említett 4. pontot illeti, azon változtatás nem történt. A csongrádi hivatalnoki kar felállása lényegében 1950-ig megmaradt.

A levéltári anyag elhelyezését illetően azonban történtek változások. A rendezett tanácsot nyert Csongrád közigazgatási ügyintézője többrétűbbé, kiterjedtebbé vált. E

¹⁸ KOMJÁTHY MIKLÓS: Levéltári ismeretek kézikönyve. Tankönyvkiadó, Budapest, 1980. 17. old.

¹⁹ FÖLDVÁRINÉ KOCSIS LÚCA: Reformtörekvések a városigazgatásban a két világháború között. Mozaikok... 1987. 84. old.

²⁰ Csv.I.R. Csongrád rendezett tanácsú város szervezeti szabályrendelete 1923. V.73.g.20.d.

körülmény feltételezett egy olyan tárgyi, dologi téren megjavult infrastruktúrát, amellyel a város 1923-ban nem rendelkezett. Sürgetővé vált egy korszerű városháza építése a régi községháza helyett. Az ügy azonban nem ment gyorsan, de visszavisszatérő nekirugaszkodások után 1934-ben, dr. Pirooska János polgármestersége idején, sor került rá.²¹ Az új objektumban az irattárat nem, de a levéltárat a pincében helyezték el egy meszelt helyiségben, ahol a falak és a padozat is téglából volt. A helyiség nem volt kellően száraz; villanyvilágítást és utcára nyíló vasablakokat kapott. A benne lévő 2 m magas — faanyagú — iratállványokon 233 állványméter iratanyag volt elhelyezve kötegekben, iktatószám szerint. Az anyaghoz nem volt leltár.²² Az irományokat az irattárnok kezelte.

AZ IRATTÁR ÉS A LEVÉLTÁR MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS SORSA

A bevezetőben jeleztük, hogy egy bizonyos időszak tárgyalása során — a levéltár mellett — figyelmet fordítunk Csongrád kormányzatának irattárára is. Ez az időszak a második világháború.

A háborús események városig jutásának hatására, 1944. október 7—8-ára elrendelték a város részleges anyagi kiürítését.²³ Az intézkedés az önkormányzat ingóságainak egy részére vonatkozott. Érintette az irattár legfontosabbnak tartott iratféléseit is. Ezeknek az elmenekítése — 1944. október 7-én hajnalban — megtörtént. A levéltári anyagot — kivéve a raktári segédleteket és a várost érintő különböző szerződéseket — helyben hagyták. Hogy miért így történt, arra vonatkozóan a forrásokban eddig nem sikerült nyomot találni.

Az irattári anyagon túl az előjáróság egyes hivatalainak az ügyforgalomban lévő iratait is a megóvándó anyagok közé sorolták. Nyolc lófogaton hat vagy nyolc ládát indítottak nyugat felé október 7-én. A ládák mellett kimaradt helyen takarmányt, élelmiszert helyeztek el.

A ládák súlya egyenként mintegy 1—1,5 q volt. Az önkormányzat következő ügyosztályairól szedték össze a különleges szállítmány anyagát: 1. polgármesteri hivatal, 2. jegyzői hivatal, 3. adóhivatal, 4. pénztár, 5. anyakönyvi hivatal, 6. az irattár.

A fogat-konvoj hivatalos kísérője Oláh József (Csongrád, Réti János u. 14. sz.) városgazdának kinevezett tűzoltó volt.²⁴ A ládákat, nyílt polgármesteri rendelet birtokában, a Tolna megyei Dombóvárra vitette. A település a keleti országrészből menekültekkel zsúfolt volt, emiatt annak területére nem engedték be őket. A Dombóvártól északra fekvő, de még mindig a Tolna megyében lévő Szakcs községbe irányították fogataikat. Úgy tűnik, hogy az elképzelés a dombóvári hatóságoktól származott, mert noha ez időben a nevezett községben volt elszállásolva az evakuált csongrádi tűzoltóság és rendőrség is, a város iratanyaga ott csak egy ideig — azaz november 1-ig — maradt. Az elhelyezés ideiglenességét érzékeltetni lehet abból a körülményből, hogy a község háború utáni polgármestere már nem tudta az eseményeket oly pontosan rekonstruálni, hogy a csongrádi tűzoltó, és rendőrségi személyi állomány mellett az iratokról is tudjon.²⁵

November 1-én dr. Herke László polgármester, Rác János tűzoltóparancsnok útján, táviratilag értesítette Oláh Józsefet, hogy az iratokkal azonnal menjenek

²¹ EXTERDE TIBOR: Mozaikok..., 1979. 255. old.

²² Csvl.R. XXII. 4. 11602/1947. Polg.

²³ Csvl.R. XXII. 4. 2049/1947. Polg.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. és XXII. 4. 6481/1945. Polg.

Veszprémbe. Noha a megmaradt dokumentumok félreérthetetlenül nem említik, ebből arra lehet következtetni, hogy dr. Herke ekkor Veszprémben tartózkodott.

Oláh József az utasításnak eleget tett. A rábízott szállítmányt a veszprémi városháza légópincéjében helyezték el a Menekültügyi Hivatal ottani szervének gondjaira bízva azt. A műveletnél egy Horváth nevű aljegyző működött közre, aki Veszprém város szolgálatában állt. Ez 1944. november 5-én történt. Oláh József megbízása ezután megszűnt. Arról még értesült, hogy a szállítást eszközlő fogatokat a polgármester a Somogy megyei inkepusztai uradalomba küldte munkára. Ezek később a Veszprém megyei Pápateszérré kerültek. További sorsukról a vonatkozó dokumentumok nem őriznek adatokat.²⁶

Innen az iratanyag sorsa is ismeretlenné válik.

A háború után a belügyminiszter kiadja 180.753/1946/III-10-1. jelzésű rendeletét, melyben a békeelőkészítő munkálatokkal összefüggésben felhívja a törvényhatósági jogú és a megyei városok polgármestereit: állapítsák meg, hogy a vezetésük alatt álló város irattárának voltak-e veszteségei; ha igen, milyen körülmények között, és az iratokból került-e valamennyi, vagy akár az egész külföldre? A rendeletet 1946. június 18-án juttatják el az érintett vezetőkhez.

Méltánylandó körülmény, hogy Csongrád város már ennek előtte széles körben keresi eltűnt irattárát. Az eddig nevezett helységeken kívül még az összes számba jöhető település polgármesterének érdeklődő levelet küld a helyi előljáróság, hogy ott tudnak-e valamit az eltűnt irattári anyagról? A megkeresett helységek a következők: a Baranya megyei Martonfa, Pápa városa, a Veszprém megyei Lovászpata. Nevezett települések polgármesterei rendre azt a választ adják Csongrádnak, hogy a keresett iratanyag nincs hatóságuk területén.²⁷

Az irományok feltalálását célzó sokoldalú akció egy ideig eredménytelen marad. Végül kirajzolódnak a sikerhez vezető körvonalak, amelyeknek bizonyos ellentmondásait azonban — e tanulmány készítése során — nem sikerült teljesen feloldani.

Oláh József városi tűzoltót az ügyben kétszer hallgatták meg az iratokat kereső Csongrád városi hatóságok: 1945. szeptember 7-én és 1946. április 16-án. Mindkétszer azt mondta, hogy az iratok útja Dombóvár—Szakcs—Veszprém volt. Első alkalommal hat láda iratról beszél, második alkalommal hat-nyolc ládát említ.

Dr. Vida Imre főjegyző 1946. április 17-én kézírással feljegyzi, hogy meghallgatta dr. Herke László volt polgármestert, aki szintén azt mondta, hogy 1944. november 5-én nyolc láda iratot adott át Veszprémbe Horváth aljegyzőnek.

Mindez idáig, többé-kevésbé, megnyugtató is lenne. Ám dr. Abonyi Géza tanácsnok 1946. március 18-án, ha nem is a fentieknek merőben ellentmondó, de némi bizonytalanságot keltő történetet ad elő a város iratainak és némely vagyontárgyainak sorsáról. Ő azt mondja, hogy az 1944. október 8-i kiürítés után Bács—Kiskun megyei Gátér községben ért utol két Csongrád városi stráfkocsit, amelyeken »hivatalos« ládák és menekültek voltak. Majd így folytatja: „A kocsikon szállított hivatalos rakomány nagy részét Izsák községben helyeztük el... Ez között voltak a megkerült birtokívek. A birtokívek többi részét 1944. október 7-én Oláh József városi tűzoltó kíséretében indították útnak egyéb kiürítésre rendelt iratokkal. Ezek hollétére elsősorban Oláh József kikérdezése lenne szükséges.”²⁸ Az irattárat tehát kétféle menekítették. Az Oláh József által előadottak csak a Dunántúlra vitt iratokra vonatkoztak, aminek hitelességét Veszprém város 1946. április 30-án kelt 2885/1946. sz. értesítésében igazolja mind Oláh Józsefre, mind dr. Herke László polgármesterre nézve. Ezek szerint nyolc láda

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

iratot átvettek megőrzés céljából a csongrádiaktól. A ládákat később — pontosan meg nem határozott időben — Pápára, majd Lovászpatonára menekítették tovább. Láttuk azonban, hogy mind Pápa, mind Lovászpatonára arról értesítette Csongrádot, hogy a keresett anyag nincs náluk.

Mi a helyzet az Izsákra vezető nyomokkal?

1945. május 2-án dr. Juhos János állatorvos 4002/1945. jelzet alatt a következő levelet írja Csongrád város vezetőségének: „Tisztelettel értesítem a város Vezetőségét, hogy a város iratait, amelyeket a Dunántúlra kellett volna menekíteni, ismeretlen okból, nálunk lerakták. Izsákot is kiürítették, a kiürítés miatt két hétig távol voltunk az otthonunktól. A ládák közül egyet szétfeszítettek és tartalmát széthányták. A többi ép állapotban nálunk van és bármikor átvehető.” A város ugyancsak 4002/1945. ügyszámú levelében május 25-én azt kérdezi Juhos doktortól, hogy hány ládáról van szó, és kb. mekkora azok súlya. A kért júnus 6-án közli, hogy a ládák súlya 1—1,5 q és 5 darab van belőlük.

Csongrád előljáráságának malmi dőcögve, és kínos lassúsággal őrlnek. Újabb kérdezősködéssel zaklatják dr. Juhost, amire abból lehet következtetni, hogy nevezett felesége augusztus 16-án alig leplezett ingerültséggel ír egy újabb levelet a város vezetőségének: „Tisztelettel kérem ismételtlen, hogy a nálunk lévő iratokat elszállítani sziveskedjenek. Én már egyszer korán tavasszal, értesítettem a város Vezetőségét az iratokról és azt is megválaszoltam, hogy a ládákat egy jó stráfkocsival el lehet szállítani, sajnos még ezideig nem jelentkezett értük senki. Kérem intézkedjenek minél előbb a ládák elszállításáról, ugyanis a hely, ahová rakva vannak, nagyon kellene.”

A levél hangnemének mozgósító ereje volt. László István városi közgyám 1945. szeptember 3-án a következő jelentést teszi:

„Nagyságos Polgármester Úr!”

4002-2/1945. sz. felhívására jelentésemet az alábbiakban teszem meg: 1945. augusztus 31-én megjelentem dr. Juhos izsáki állatorvosnál, és a Polgármester Úr utasításának felmutatása után felkértem a nála letétbe helyezett városi iratok átadására. Dr. Juhos állatorvos előadta, hogy 1944 októberében nála 6 Csongrád várostulajdonát képező, és iratokkal tele láda adatott át. A ládák körül 5 épségben meg isvan, egyet azonban az oroszok bevonulásukkor szétverték és az iratokat szétszórták. A szétszórt iratok közül sikerült egynehányat megmenteni, s azokat összekötve, a ládákkal együtt, megőrizni. Ezután az 5 épségben megmaradt ládát, valamint a csomóba kötött iratokat átadta, amelyeket Csongrádra elszállítottam, és szeptember 1-én további megőrzés végett Klucsai Henrik városgazdának átadtam. Az 5 láda közül egynek az oldalából egy darab hiányzott, azonban úgy látszott, hogy abból az irat nem hiányzik. A 6-ik összetört láda maradványából, valamint az abból megmentett iratok tartalmából azt állapítottam meg, hogy abban — valószínűleg — a városi pénztár iratai voltak elhelyezve.”²⁹

1945. szeptember 5-én az anyakönyvvezető, 1945. szeptember 12-én Vida Imre főjegyző és Mészáros Margit közjóléti szövetkezeti alkalmazott, 1945. szeptember 13-án a birtoknyilvántartó, majd 1946. március 11-én Sövényházi Pál közigazgatási irattáros jelenti a polgármesternek, hogy a visszakérült iratok a birtokukba jutottak. Részletes felsorolásuk hosszú, és azt a benyomást kelti, hogy szinte a teljesség mértékéig azokról az okmányokról van szó, amelyeket 1944 októberében elmenekítettek.³⁰

Itt a kalandos iratutaztatás vizsgálatát akár le is zárhatnánk. Végül is az okmányok — kevés kivételtől eltekintve — meglettek, helyükre kerültek. De vajon meglettek-e,

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

helyükre kerültek-e? Mert mindeddig csak az izsáki »lerakat« hazaszállításáról volt szó. Kérdés, hogy a Dunántúlon ide-oda hurcolásztott anyag végül is előkerült-e?

Egy jegyzőkönyvtöredékből tudjuk, hogy dr. Herke László 1945. március 26-án a Vas megyei Boba községből Nyugatra menekült. Itt valamit — a hiányos jegyzőkönyvből nem derül ki, hogy mit — megőrzésre hátrahagyott. Esetleg ezek iratok lehetnek, melyekről — a szövegmonrzsalék szerint — az egykori polgármester sohasem tudta meg, hogy mi lett a sorsuk. De lehet, hogy itt nem iratokról van szó, hanem egészen másról. Ugyanis dr. Herke Lászlónak Csongrád polgármesteréhez 1946. május 4-én írott leveléből tudjuk, hogy ő 1944 márciusában Martonfán és Bobán már csak a város tulajdonát képező kivágott fekete hintóval és egy lóval volt elfoglalva, melyek menekülésének eszközei voltak. A hintóról előadottakat a Bobai Körjegyzőség 1946. június 15-én a csongrádi polgármesternek írott levelében meg is erősíti.³¹ Ezúttal tehát Csongrád város kormányzatának menekített iratairól már szó sincs.

Elvesztek hát a Dunántúlra szállított iratládák? Ha igen, milyen mértékű volt a veszteség, és milyen jellegű iratok maradtak oda?

Am maradt még egy kapaszkodója a Dunántúlra vitt iratok sorsa tisztázásának: Császi Ferenc megbízott csongrádi polgármester 1946. március 11-én az alispánhoz írott 1530-2/1946. számú levele. Érdemes a lényegét idézni:

„Alispán Úr!

...rendeletére tisztelettel jelentem, hogy a város iratainak nagy részét 1944. október 7-én 6 drb. ládában Dombóvár községbe majd, menekülés folytán, Veszprémbe szállították. Veszprémbe Horváth nevű aljegyzőnek adták át hivatalos elismervény ellenében.

Az iratok nagyrésze már visszakerült, úgyhogy jelenleg 95 bádogdobozban elszállított 9500 drb. kataszteri birtokív nem került elő.”³²

Ez alkalommal a Veszprémbe került iratokról is szó van. Kár azonban, hogy a levél fogalmazása kissé pongyola. Egész világosan nem derül ki, hogy a visszakerült iratok kapcsán Császi Ferenc a már valóban visszajött izsáki tételre gondol-e, vagy a Veszprémbe nyomaveszett részre.

A korszak szereplői közül — e dolgozat készítésének időszakában — már csak dr. Ormos Lajos országmozgósítási előadónak kiemelt egykori árvaszéki ülnök él. A szerző 1992. október 8-án beszélgetett vele a nyugat felé menekített iratok sorsáról. Ő nem tudott nyilatkozni az irattár anyaga körüli bizonytalanságok végleges nyugvópontra jutásának körülményeiről. Mint mondta, más irányú feladatai lekötötték figyelmét, az események széles sodrában nem értesült mindenről.³³ Ő volt viszont az a személy, aki az egyik Wertheim-szekrényből, a kiürítéskor, magához vett kilenc, a városnak írt, eredeti Kossuth-levelet, melyeket a viharos idők elmúltával — az ő jóvoltából — a városi múzeum vehetett birtokába.

A felületes polgármesteri fogalmazás nyomán keletkezett bizonytalanságot dr. Ormos Lajos nem tudta feloldani. Végül az 1947-ből előkerült 113/kgy.1947. sz. képviselő-testületi határozatból vált ismertté, hogy a Dunántúlon körbehurcolt kataszteri birtokívek eltűntek. A testület a pótlásukra 10000 forintot hagyott jóvá.³⁴

A háború a város levéltárát sem hagyta sértetlenül.

A front közeledtével a levéltár védelmére külön intézkedések nem történtek. Az amúgy is átnyirkosodott iratanyag jelentősen megsérült, amennyiben a helyiséget a háború alatt raktárnak használták. Különösen komoly károsodást szenvedtek az

³¹ Uo.

³² CsvLR. XXII. 4. 2049/1947. Polg.

³³ Dr. Ormos Lajos volt árvaszéki ülnök, lakik: Csongrád, Iskola u. 3. sz.

³⁴ CsvLR. XXII. 4. 2235—3/1947. Polg.

1927—1934. évi közigazgatási iratok, amelyeket a kiürítést követően illetéktelen kezek szétszórtak.³⁵

A LEVÉLTÁR HELYZETE A HÁBORÚ VÉGÉTŐL 1950-IG

A belügyminiszter 1946-ban kiadja 31486/1946.1./3. sz. rendeletét a múzeumi, könyvtári és levéltári anyagok megóvásáról. Az ezzel kapcsolatos intézkedések elhúzódnak Csongrádon, de nem kerülnek le napirendről; annál inkább nem, mert végrehajtását az alispán 2633-1/1946. sz. rendeletével 1946 áprilisában megsürgeti. A levéltár kezelésével megbízott Sövényházi Pál közigazgatási irattáros a levéltári anyag megóvását selejtezés útján véli megvalósíthatónak, mivel a csaknem teljesen megtelt irattárból átcsoportosítandó újabb anyagoknak helyre van szüksége. Vagyis az elgondolás szerint: a frissebb okmányok nyerjenek teret a régebbi irományok rovására.³⁶ A város vezetése az irattáros álláspontját elfogadta.

A fentebb említett belügyminiszteri intézkedést megerősíti, végrehajtását siettetni a Minisztertanács 1947. december 5-én kelt 14.525/1947. M.E.I. sz. határozata, melynek C pontja kimondja: az „...intézményeknél a törvényes kereteken belüli és az ezen felül lehetséges irattári selejtezések haladéktalanul végrehajtandók.”

A selejtezést a háború hozta takarékosági szempontok és a nagymértékű papírhiány motiválta. Ez már korábban kiderült az alispánhelyettes Csongrád polgármesteréhez 1947. május 30-án írt 4710/alisp. 1947. sz. leveléből, melyben többek között a következők olvashatók: „...a Belügyminiszter Úr 3.897/eln.1947. sz. rendeletével... a háborús események folytán irattári ügykezelésre alkalmatlanná vált, selejtezésre megérett iratokat, irományokat, használaton kívül helyezett nyomtatványokat termelési célra igénybevette és a felszínre kerülő nyersanyagot a termelés szolgálatára bocsájtotta.”³⁷

A kiselejtezett irattári anyagok és az azok elnyelését eszközöző papíripar egymáshoz történő közel kerülésének elősegítése céljából az akció lebonyolításába bevonják a Magyarországi Papírgyárak Munkaközösségét, amely levélben sürgeti Csongrád polgármesteri hivatalát a selejtezés mielőbbi elvégzésére, ill. a kiselejtezett anyag elszállítására.³⁸

Közben a polgármestert több országos és megyei leirat arra inti: a selejtezésért felelős személy kijelölésénél figyeljen arra, hogy csak olyan valaki jöjjön számításba, akinek az ügyben kellő jártassága van és idáig is az irattár feletti felügyeletet gyakorolta.

Az 1947. év eleji sürgetések talán nem ok nélküliek, mert a tényleges selejtezésig vezető kibontakozás igen lassú. Többrétű előzetes készülődést követően az 1947. december 31-ei képviselőtestületi ülésen születik meg a 325.kgy.11.718/1947. sz. határozat, mely az egyesített bizottságok és a városi tanács javaslata alapján a városi irattár selejtezésére bizottságot küld ki.³⁹ A bizottság tagjai: dr. Kasznár Tóth Lajos helyettes városi főjegyző, Maár Mihály számvevőszéki főnök, báró Exterde Tibor tanító, Pap Lajosné, Sövényházi Pál, Ötvös József és Vági József tisztviselők.

Hangsúlyozni kell, hogy bár a selejtezést végzendő bizottság kijelöléséről döntő határozat csak irattári anyagokról beszél, valójában a levéltári irományokról is szó van. Látszik, hogy a XIX. század végi lassú egybemosódás után — helyi önkormányzati

³⁵ CsvLR. XXII. 4. 11602/1947. Polg.

³⁶ CsvLR. XXII. 4. 1138/1946. Polg.

³⁷ CsvLR. XXII. 4. 1840/1948. Polg.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

szinten — nem vonnak mindig éles határt irattár és levéltár közé; elég gyakran egy fogalomkörbe sorolják a kettőt. Hogy a levéltárat is érinti az intézkedés, arra több bizonyíték is van. A helyettes alispán már 1947. október 6-án 4.710-2/alisp.1947. számú levelében arra utasítja a csongrádi polgármestert, „...hogy a vármegyei főlevéltárnok közbejöttével a selejtezést 15 napon belül tartsa meg.”⁴⁰ A polgármester 1947. október 9-én a selejtezés véghezviteléhez kéri a megyei levéltárnok kiküldését az 1245-9/1947. jelzetű levelében. Felajánlja, hogy a megállapított napidíjat és az úti-költséget a város fizeti. Sőt, mivel a 20 Ft napidíjat kevésnek véli, hozzáteszi, hogy a városnak a kiselejtezett iratanyag értékesítése kapcsán tekintélyes bevétele lesz, a városi tanács a főlevéltárnoknak külön tiszteletdíjat fog megállapítani.⁴¹ A megyei főlevéltárnok azonban nem érkezik meg, mert mint azt a helyettes alispán 1947. október 15-i 4.710-3/alisp.1947. számú értesítéséből megtudjuk, az illetékes személyt nem áll módjában kirendelni, mivel a szóban forgó munkálatok nem vármegyei vonatkozásúak.⁴² Az alispánhelyettes érzékelteti, hogy ha a megyei főlevéltárnokot — önkéntes alapon — a szóba hozott tiszteletdíj sem vonzaná, úgy a polgármester „...lépjön sürgősen érintkezésbe Szentes megyei város levéltárnokával, és kísérelje meg vele a megegyezést a selejtezésre vonatkozólag.” A levéltárnoki szakismeretre nyilván a selejtezésre váró levéltári anyag miatt volt szükség.

Más körülmény is alátámasztja, hogy a levéltári anyagok selejtezéséről is szó volt. A tanács 1948. január 7-én, 241/II.1948. számú határozatával eldönti, hogy „...az irattár selejtezéséhez Szabó Ferenc városi mezőőr rendeli oda..., akinek kötelességéhez tartozik a selejtezendő iratokat a pincéből a selejtezési helyre... szállítani...”⁴³ Ismeretes, hogy a pincében a levéltár volt elhelyezve.

De térjünk vissza a tényleges selejtezés megkezdésének előzményeihez. A Szentesről történt segítségkéréssel párhuzamosan más irányban is próbálkozik Csongrád város az ügy hibátlan lebonyolítása érdekében. E szándéktól vezetve Orosházán, Hódmezővásárhelyen is kísérletezik. Nem találni nyomot arra, hogy az eddig szóba került település bármelyike is használható instrukciót tudott volna adni Csongrádnak.

1948. január 23-án a Magyar Országos Levéltár küld egy tájékoztatót az iratselejtezés végzéséhez, amit Budapest székesfőváros levéltára állított össze. Ma úgy tűnik, hogy ez az 5 oldalnyi szempont túl bonyolult volt a csongrádiaknak.⁴⁴ Végül a 241-2/1948. jelzetű dokumentumban Kecskemét törvényhatósági jogú város helyettes polgármestere közli, hogy nekik nincs szabályrendeletük irattári selejtezésre, de hogy a feladatot hogyan hajtják végre, azt leírja: „A kiselejtezett anyagokról folyószámokként és iktatószámok szerint nyilvántartás készül, amelyben minden ügyirat tárgya is fel van tüntetve.”⁴⁵

A munka elindítását 1948. február 3-ára tűzték ki. A selejtezési jegyzőkönyv tanúsága szerint ez azonban csak február 11-én történt meg. Az akció kezdeténél azok a bizottsági tagok voltak jelen, akiket az 1946. december 31-ei közgyűlés az ügy lebonyolításával megbízott.

Az 1934. évi pincébe költöztetés óta — a háborús károkat leszámítva — nem változott a levéltár állapota. Rendezettség szintje nem volt kielégítő, amit az illetékesek a szinte áttekinthetetlen zsúfoltsággal magyaráztak. Mindaddig selejtezést még nem végeztek benne. Az iratanyagon túl benne őrizték a Magyar Közlöny példányait is. A szakkönyvtár igen kicsi volt. Adathalmazából addig publikáció nem jelent meg.

40 Uo.

41 Uo.

42 Uo.

43 Uo.

44 Uo.

45 Uo.

A levéltárnak a korabeli általános gyakorlat szerint nem volt külön költségvetése. A gondozásához igénybe vett összegeket az »irodaberendezés« költséghelyre terheltek.

Sövénnyházi Pál közigazgatási irattáros, akire a levéltár vezetését bízta, a Szegedi Állami Főreáliskolában szerzett érrettségi bizonyítványt.⁴⁶ Őt a selejtezés időszakában már nyugdíjasként alkalmazták.⁴⁷

A selejtezésről kézírásos jegyzőkönyv készült. Ez részletes áttekintést ad arról az iratanyagról, amelynek további tárolását feleslegesnek ítélték. Itt nincs hely arra, hogy a jegyzőkönyv tartalmát ismertessük. A selejtező bizottság elsősorban a nedvességtől nagyrészt tönkrement, olvashatatlaná vált és a földön szétszórta iratokat ítélte pusztulásra. Nem hagyták meg azokat az iratokat, amelyek — felfogásuk szerint — nagyon hiányosak voltak, vagy a késői utókornak nem őriztek hasznosítható ismeretanyagot. Ilyennek találtak pl. a zálogolási jegyzőkönyveket. A speciális jelleggel bíró iratokat a bizottság hozzáértő tagjai nézték át, ők mondtak véleményt selejtezőbizottságokról vagy megmaradásukról. A szóba jött pénztári naplók pl.: Maár Mihály számvevőszéki főnök tekintette meg... Az 1930-as évek első felének iratanyaga mellett tekintélyes mennyiségű XIX. századi okmányt sújtott a selejtező bizottság ítélete. Ezeknek fajtáit, tartalmukat, sorszámukat rögzítették a már említett jegyzőkönyvben. Persze más időszakok iratanyagát is megkritikálták. Lényegében közigazgatási iratokról volt szó, melyeknek száma a dualizmus időszakában roppant módon megnőtt; erről tanúskodik a selejtezési jegyzőkönyv, mely »től-ig« jelzi az átnézett iratanyag számtartományát. De a jegyzőkönyv azt is jelzi, hogy az átnézett anyag többnyire nagyon hiányos volt. Nem közigazgatási iratokról egyszer tesz említést a jegyzőkönyv (a szabó céh anyaga), amelyeket kiemeltek, s a múzeumnak adták át.

A selejtezést 1948. március 23-án fejezték be.⁴⁸

A kiselejtezett irományok megvásárlására öt kereskedő tett ajánlatot. Három budapesti, egy békéscsabai és a csongrádi Justin Mihály. A legjobb ajánlatot Sár Hugó (Bp. XIII. Szt. László út 1.) papírhulladék-kereskedő terjesztette elő. Ő a nem kötegelte irománypapírért 100 kg-ként 31 Ft-ot, a kötegelteért 33 Ft-ot ígért; ezenkívül 1000 kg-ként 1 db 50 kg új papírra szóló utalványt, vagy 100 kg-onként 100 kg importtuzifa-utalványt kínált.

Az összes vételár 3251 Ft 98 fillérre rúgott. Ebből Sár Hugó 3000 Ft-ot megfizetett. A tartozás leróvását a polgármesternek kellett megsürgetni.⁴⁹

Az összeg nagyságrendjéből arra lehet következtetni, hogy a kiselejtezett kötegelte anyag súlya mintegy 90–100 q lehetett, noha a polgármester és a nevezett kereskedő között létrejött 1785/1948. jelzetű előzetes megállapodás cca 200 q-t emleget.⁵⁰

Az selejtezéssel kapcsolatban láttuk, hogy nem egyedi jelenségről volt szó. Az ügyben illetékes felsőbb szervek szorgalmazták, hogy ugyanilyen akciót valamennyi önkormányzati levéltár bonyolítson le. A kezdeményezést nemcsak az új történelmi korszak kezdetéhez kapcsolódó megfontolások, hanem a háborút követő — papírellátásban is — inséges időszak ösztönözte. A történettudomány szemüvegén át nézve nem biztos, hogy e tényezőkről dicsőítőleg lehet szólni. Szárazon mindössze annyi mondható: szűkös idők szükségletet teremtenek.

Csongrád város illetékesei nem meggondolatlanul ugrottak neki a selejtezésnek. 1946-tól 1948 elejéig húzódtak az előkészületek, miközben az előjáróság számos sürgető figyelmeztetést kapott a mielőbbi megvalósításra.

46 Uo.

47 Mint a 35-ös.

48 A selejtezési jegyzőkönyv mellékelve a XXII. 4. 241/1948. Polg. irathoz.

49 CsvLR. XXII. 4. 1840/1948. Polg.

50 Uo.

A képviselő-testület az előjáróság leghozzáértőbb alkalmazottait jelölte ki a munka elvégzésére. A tényleges cselekvés előtt az illetékesek számos helyről kértek segítséget, tanácsot a lehető legjobb lebonyolítás érdekében. Ezt, ilyen-olyan okok miatt, nem kapták meg. A fővárosi levéltár igen sokoldalú mondhatni kínosan pontos útmutatása, nem volt igazán alkalmazható egy csongrádi szintű, és állapotú levéltári környezetben. A helybéliek nyilván azért is maradtak a »kecskeméti szisztéma« mellett.

Bizonyos, hogy a munka során bekövetkeztek rossz döntések: bezúzásra ítélték olyan iratokat, amelyek az utókor számára fontos adatokat őriztek. Ez sajnálatos körülmény, amelyet utólag nem lehet korrigálni. De történelmi előzményekből arra lehet következtetni, hogy a hiányok egy része talán még az 1849-es hadiesemények nyomán keletkezett, amelyek — nem lehetetlen —, sokkal jelentősebbek voltak, mint az 1948-as selejtezés okozta károk. Persze az 1948-ban elkövetett hibák felelőssége alól nem vonhatók ki a selejtezési bizottság tagjai. De látszik, hogy munkájukat nem könnyelműen végezték; ismereteik és tehetségük határáig, a lehető leglelkiesmeretesebben dolgoztak. Ezért az eddigi egysíkú elmarasztalás terhét le kell emelni emlékükről.

Kevésbé menthetők a város ez ügyben érintett vezetői, akik éberebb ellenőrzés révén elérhették volna, hogy a selejtezés alá vett iratanyagban még ekkora károsodás se keletkezzék. Az a körülmény sem vet rájuk jó fényt, hogy a selejtezést követő két évben a levéltár megmaradt iratai további rendezésére és biztonságának növelésére nem fordítottak kellő figyelmet.

A LEVÉLTÁR HELYZETÉNEK 1950-BEN BEKÖVETKEZETT VÁLTOZÁSAI

Az 1950. évi XXIX. sz. törvényerejű rendelet a megváltozott társadalmi, gazdasági alapokon szervezte meg a magyar levéltárügyet. A törvényerejű rendelet leglényegesebb intézkedése a levéltárügy központosítása volt. A megyei és városi levéltárak közlevéltárakként állami kezelésbe kerültek. Az Országos Levéltárral együtt egységes levéltári hálózattá alakultak.

A változások a következőképpen bonyolódtak Csongrádon: 1950. augusztus 16-án születik meg a Csongrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának 1610-15/III. a. 1950. sz. határozata, mely a III. Igazgatási Osztály közvetítésével jut el a megcélzott szervekhez. A határozat tárgyát, a járási és városi tanácsok felállítása folytán, a levéltárakban és irattárakban létrejött változások adják. Ez a döntés utasítja dr. Páhi Ferencet, a Szentesen székelő Csongrád Megyei Levéltár igazgatóját, hogy Szentens, Hódmezővásárhely városok, valamint a szentesi és csongrádi járási irat-, és levéltárak mellett vizsgálja meg Csongrád város irat- és levéltárának állapotát is.⁵¹ E vizsgálat tapasztalata adja majd a további intézkedések alapját. Dr. Páhi augusztus 26-án lép az ügyben. Dr. Molnár István, a csongrádi tanács végrehajtó bizottsági titkára és Dolovai Lajos irat- és levéltárkezelő társaságában a következőket állapítja meg: a levéltár a pincében van elhelyezve, anyaga 160 iratfolyóméter terjedelmű. Az iratoknak a pince kövezetén elhelyezett része erősen rothad, és a teljes megsemmisülésnek van kitéve. Az anyag rendezetlen, a levéltár kezelőjének egyéb feladatai is vannak, az iratok rendezésére nincs ideje. Megállapítást nyert, hogy a megszűnt szervek irattárai a levéltárba nem kerültek be. A bizottság megállapította, hogy az észrevételezett hibák megszüntetése érdekében a tanács végrehajtó bizottságának intézkednie kell.⁵²

⁵¹ CsvLR. XXII. 4. 161—1/1950. Polg.

⁵² Uo.

Bizonyos, hogy a bizottság tapasztalatairól magasabb szervek is tudomást szereztek, mert 1950. szeptember 5-én a Levéltárak Országos Központja 1610-Cson-1/1950. LOK. sz. leiratában figyelmezteti a csongrádi végrehajtó bizottságot: gondoskodják a levéltár megfelelő elhelyezéséről, mert az iratok további pusztulása esetén sor kerül a felelősség megállapítására.⁵³

A tanács végrehajtó bizottságának elnöke, Bánfi Sándor által aláírt 161-3-2/1950. sz. határozat szeptember 8-án születik meg. Ez intézkedik az irattári és levéltári anyag rendezéséről, a kettő szétválasztásáról. A munkához haladéktalanul hozzá kell fogni, aminek a befejezési határideje 1950. december 31. A döntés kimondja: „A levéltár anyagának az igazgatás körében már nem szükséges részét, mint levéltári anyagot a fenntartó köteles... a levéltári szervezet szerint fenntartani.”⁵⁴

A feladatok végrehajtásáért Dolovai Lajos segédhivatal-vezetőt teszik felelőssé. Dolovai munkáját valamennyi osztályvezető köteles volt segíteni. A folyamat gördülékeny lebonyolítására egy kisegítő alkalmazottat is beállítanak, kinek bérezésére 11000 Ft-ot különítenek el.

A megvalósulás menetét Pitrik József főelőadó 161-3-4/II.1950. sz. leveléből ismerjük, aki 1950. október 5-én a következő értesítést küldi a Levéltárak Országos Központjának: „A Megyei Levéltár vezetője által felvett jegyzőkönyvben történt megállapításokra, mely szerint a levéltár anyaga rossz elhelyezés következtében rothadásnak és megsemmisülésnek van kitéve, ezen veszélyesség megszüntetésére a következő intézkedés történt: dr. Páhi Ferenc a Megyei Levéltár vezetője és Füzesi Károly tűzoltó főhadnagy, a tűzoltóosztály vezetője, szakszempontról és tűzrendészeti szempontból, megvizsgálták azt a három helyiséget, amelyekben a pincében elhelyezett levéltári anyagot szakszerűen el lehet helyezni. A levéltári anyag ezen új kijelölt helyiségekben való elhelyezése az irattári anyagtól való különválasztással folyamatosan fog megtörténni.”⁵⁵

A költöztetés 1950 végéig megtörtént. A levéltárat a Városi Tanács pincéjéből a hajdani Károlyi grófok volt gabonaraktárának a nyugati végébe telepítették át, az emeletre. (Kossuth tér 7.)

E folyamat szerves részének tekinthető, hogy a társadalmi változások következtében megszűnt szervek egy részének irattára a levéltár tulajdonába került. Csongrádon ezek között volt a Keresztény Gőzmalom RT., a Cseuz Hengermalom, az Ipartestület, a Hitelszövetkezet, a Népjóléti Szövetkezet iratanyaga.

1951-től a csongrádi levéltárat, mint a Szentesen székelő Csongrád Megyei Levéltár részlegét, a közlevéltári hálózat elemeként, a szentesi levéltárosok gondozták. Anyagának biztonsága és rendezettségi szintje, a hozzáértő munka nyomán, pozitív irányú fordulatot vett. Irományainak tanulmányozása — néhány helytörténész részéről — lassú élénkülésnek indult.

Az 1950-es évektől az ügyféligényeknek a szentesi levéltárosok tettek eleget, akik hetente egy alkalommal szolgálatot tartottak a csongrádi levéltári részlegben.

Az évtized közepe táján, a helyi intelligencia egyes képviselőiben, ismét felébred a két világháború között dédelgetett gondolat: itt az ideje megírni Csongrád város történetét.

Nagy Imre tanácselnök 1956. június 1-jén terjeszt javaslatot a tanács végrehajtó bizottsága elé a várostörténeti monográfia megírásáról, melyet a testület egyhangúlag elfogad.⁵⁶ Ekkor azonban már a helyi jellegű ügyeken túlmutató események érlelődnek

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ CsvLR. A Csongrád Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei. XXIII.501.c. 107/1956.V.B.sz.

az országban, melyeknek bekövetkezte, egy időre, leveszi napirendről az elhatározás megvalósítását. Mindezt azért kell itt megemlíteni, mert — elodázódása ellenére is — a városi vezetés szóba hozott szándéka folyamatosan hozta reflektorfénybe a levéltárat, mely legmegbízhatóbb és kikerülhetetlen bázisa lehetett egy igényesen megírt várostörténeti munkának. A fejlemény növelte a fontos iratgyűjtemény addig többnyire csak az ügyfélszolgálatra szorítkozó szerepét; addig holtnak tekintett anyaga felélesztette a kutatók érdeklődését.

Az 1960-as évtized második felében újrakezdődött a várostörténeti monográfia világrahozása körüli bábáskodás. Ennek két központi alakja Góg Mihály akkori csongrádi városi pártbizottsági titkár és dr. Páhi Ferenc szentesi levéltári igazgató volt. Utóbbi irányító és kutató munkájának eredményeként többszáz oldalnyi, Csongrádra vonatkozó dokumentumot szedtek egybe, mely azóta is kéziratban áll. A gyűjtemény még szükséges igazításainak elmaradása és pénzühiány akadályozta a kinyomtatást.

A kormány 2045/1967. számú határozata az állami területi levéltárak irányítását a megyei tanácsok hatáskörébe juttatta. Ez az intézkedés azonban a csongrádi levéltár szempontjából közömbös volt: anyagának jellege miatt és a szakmai irányítás kapcsán továbbra is a szentesi levéltárhoz tartozott. Nem érintette a csongrádi részleget a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1969. évi 27. számú törvényerejű rendelete sem, melynek végrehajtását a 30/1969. számú kormányrendelet szabályozta. Ez a végrehajtási utasítás a bármilyen tulajdonban lévő, különösen nagy értékű történeti iratok megőrzésének módját részletezte.

A Művelődésügyi Minisztérium az 1960-as évek második felében a helytörténeti kutatások fellendítéséről határozott. Az ügy serkentése céljából az MM létrehozta az Országos helytörténeti bizottságot, melynek tudományos és erkölcsi támogatásával létrejöttek a megyei, illetve az alacsonyabb szintű Helytörténeti Bizottságok. E szervek élvezték a népfront támogatását.

A csongrádi Helytörténeti Bizottság 1976-ban alakult meg szintén a népfrontmozgalom keretében. Tagjai Tari László nyugdíjas fogorvos köré csoportosultak, aki amatőr, de nagyra becsült régésztevékenységéről évtizedek óta ismert volt a helybeliek körében. A Helytörténeti Bizottság tagjai Tari Lászlón kívül a következők voltak: Dudás Lajos, Erdélyi Péter, Gát László, Palásti Pál, Sebestyén István elnök. A bizottság kezdeményezésének nyomán még ugyanabban az évben megjelentette a városi tanács a Mozaikok Csongrád város történetéből c. kiadványt. A Mozaikok ... elkövetkező években kiadott számaiban a helytörténeti írások forrásbázisa nagyrészt a levéltár lett. Ez a korszak minőségi fordulat, amennyiben az értékes gyűjtemény most már nemcsak hiteles kiadmányok elkészítésének, hanem a múltat feltáró, tudatos kutatásoknak is állandú helyszínévé vált.

Az adatforrások iránt növekvő igények, a helyiségek időközben ismét alkalmatlanná vált állapota, végül a szentesi levéltárosok által végzett csongrádi feladatok ellátásának körülményessége ismét napirendre tűzte a levéltári gyűjtemény ésszerűbb elhelyezését, a levéltári munka megkönnyítését. A feladat megoldásához jó partnernek bizonyult a Csongrád Megyei Levéltár vezetése, melynek székhelye időközben Szegedre került.

A csongrádi tanács egy, a város tulajdonában lévő objektumot szemelt ki leendő levéltárnak. Az épület belső szerkezetének kialakításához a szentesi levéltár dolgozói adtak szakmai tanácsokat. Az ő előterjesztésükből tudni, hogy ezidőtájt Csongrádon mintegy 300 iratfolyóméter anyag volt, amelynek folyamatos növekedésével kellett számolni.

A kiválasztott épület átalakításával a tanács művelődési osztálya az Építési Feladatokat Lebolyoltató Irodát bízta meg 1979. december 27-én. A tervezett munkák költségére 65000 Ft-ot utalt át.

1980. január 18-án Nagy Imre tanácselnök már a következőt írhatta a Megyei Levéltár vezetésének: „Hivatkozással a helyszíni szemlén történt megállapodásra intézkedtem, hogy a Justh Gy. u. 33. sz. alatti épület beköltözhető állapotba kerüljön.

A csongrádi levéltári részleg kedvezőbb elhelyezése közös érdekünk, ezért a helyreállítási munkák költségét a Városi Tanács magára vállalja. A munkák jelenleg folynak és várhatóan február 10-ével beköltözhetővé válik az épület.” Majd alább: „Korábbi megállapodásunknak megfelelően a függetlenített levéltáros beállításával, valamint ezzel az épülettel, hosszabb távon megoldódik a levéltári részleg működtetése, kedvezőbb munkakörülményt biztosítunk az anyagok feldolgozásához. A Honismereti-, és Helytörténeti kutatómunkájukat így folyamatosan tudják végezni, és lehetőség nyílik az iskolák tanulóinak bevonására is.”⁵⁷

A felújított objektum műszaki átadás-átvételét a kivitelezést végző cég 1980. február 14-én 9 órára tűzte ki.

Az ezt követő időszak a levéltári anyag költöztetésével, az új levéltár berendezésével telt el. Ennek költségeit a Csongrád Megyei Levéltár fedezte. A berendezkedés munkálatait, az iratgyűjtemény rendszerbe állítását a szentesi levéltár kollektívája végezte, amelynek munkáját dr. Barta László levéltári igazgató irányította.

A berendezett levéltárát, a megyei levéltári napok keretében 1980. október 18-án adta át rendeltetésének Nagy Imre tanácselnök. Az ünnepi hangulatú eseményen jelen volt dr. Blazovich László, a megyei levéltár igazgatója és dr. Barta László, a szentesi levéltár igazgatója. Utóbbi Nagy Imre és dr. Blazovich László alkalomhoz illő beszéde után a jelen lévő érdeklődőknek bemutatta az új létesítmény helyiségeit.

Mint az a fentebbi tanácselnöki levélből kiderül, törekvés volt arra, hogy a csongrádi levéltári részlegben teljes munkaidőben foglalkoztatott levéltáros dolgozzék. Ez 1981-től valósult meg. Az új munkakört Gál Ildikó töltötte be, aki majd később történelemtanári diplomát szerzett.

Ügyfélszolgálati feladatot látott el 1985-től Tarr Edina, majd 1986. augusztus 1-től, az őt követő Szabó Márta. Ettől számítva megszűnt a teher, ami hosszú időn át a szentesi levéltárosokra hárult a Csongrádon adódó feladatok ellátása miatt. A teherviselésben az eddig szóba kerültekén kívül még részt vállalt Molnár László igazgató (1972–1978), Goldmann György, Takács Edit, Berkecz József és Labádi Lajos.

Az új levéltár működése lendületet adott a helytörténeti kutatásoknak. Kimeríthetetlen forrás nyílt meg a Mozaikok... számára dolgozó helytörténészek előtt. Ugyanakkor a megjavult kutatási feltételek által teremtett helyzetben reményteljes kilátások nyíltak arra, hogy többszöri kezdeményezés után valóban elkészülhet a város monográfiája.

A Helytörténeti Bizottság 1982. szeptember 17-én indítványozta a városi tanács elnökénél Csongrád történetének megírását. A lépést megelőzően a Bizottság megszerezte a Csongrád Megyei Pártbizottság Propaganda- és Művelődési Osztályának az ügyhöz járuló elvi egyetértését, mert ez a tervbe vett munka zavartalan végzéséhez nem kötelező, de ajánlatos volt. Az indítvány a munka megkezdésére az 1983-as évet ajánlotta.

A várostörténeti monográfia szerkesztő bizottsága 1983. május 13-án alakult meg.

A felkért szerzők legfőbb kutatási színtere — egyéb források mellett — a csongrádi levéltári részleg lett.

A monográfia elkészítését a szerzők egy részének késlekedése, továbbá az elégtelen pénzügyi helyzet és a rendszerváltással összefüggő más feladatok előtérbe kerülése visszavetette.

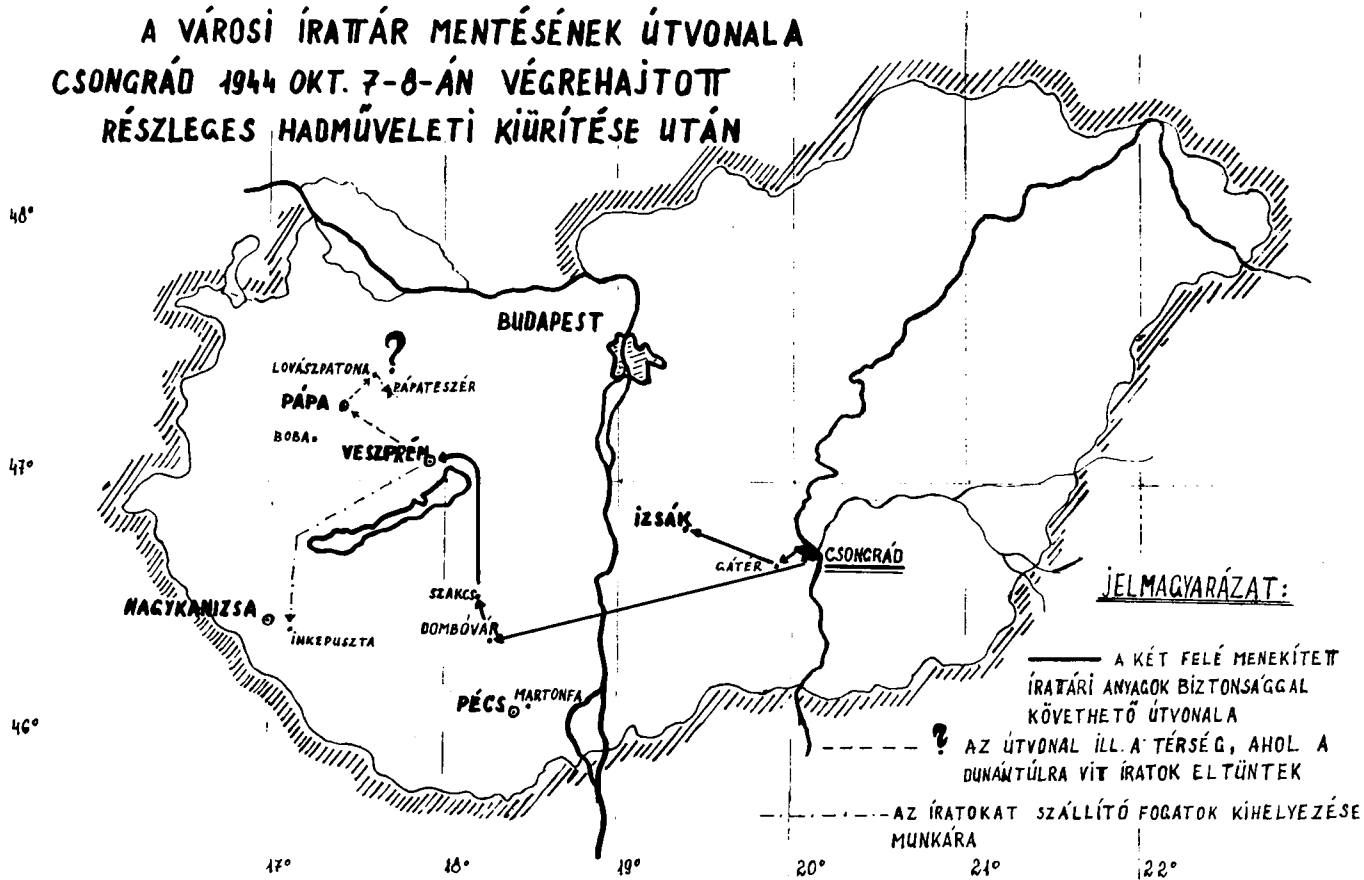
⁵⁷ A Csongrád Városi Tanács irattára. 550/1980.

A jelen korszak történeti eseményeinek szolgálatában eredményes munkát bonyolított, ill. bonyolít le a levéltári részleg a kárpótlási folyamat sikeres véghezvitele érdekében.

Még egy meg nem született törvényről kell itt szólni, az új levéltári törvényről, melyről feltételezhető, hogy a megváltozott gazdasági és társadalmi közegnek megfelelően fogja meghatározni a levéltárak hovatartozását, fenntartásuknak és szerepkörüknek szabályait.

Ezzel egyidőben érkezett el a csongrádi levéltári részleg ahhoz a ponthoz, amikor ismét időszerűvé vált a bővítése. E reális szükséglet kielégítésének körvonalai ennek a tanulmánynak a megírása idején még nem rajzolódtak ki határozottan.

**A VÁROSI ÍRATTÁR MENTÉSÉNEK ÚTVONALA
CSONGRÁD 1944 OKT. 7-8-ÁN VÉGREHAJTOTT
RÉSZLEGES HADMŰVELETI KIÜRÍTÉSE UTÁN**

FORRÁSKÖZLÉS

VÁLOGATOTT RÉSZLETEK A KINCSTÁRI DOHÁNYKERTÉSZSÉGEK 1843/44-ES TELEPÍTÉSÉNEK EREDETI DOKUMENTUMAIBÓL

Közvetési, bevezetővel és magyarázatokkal ellátta:

DÁCZER KÁROLY

BEVEZETÉS

Másfél évszázaddal ezelőtt, 1843-ban és 1844-ben a kamarai hatóságok Arad, Csanád, Temes és Torontál vármegyékben, a temesi kamarai jószágigazgatóság területén húsz, ezen belül Csanád vármegyében kilenc dohánykertészszéggel kötöttek a kiadott utasítások alapján haszonbérleti szerződést, hogy az osztrák dohányjövedék nyersanyagellátását a kincstári birtokokon történő dohánytermeléssel biztosítsák és függetlenítsék azt a hazai dohánypiactól.¹

Az ezzel kapcsolatos anyagot a Magyar Országos Levéltár Kamarai Levéltára őrzi. Az itt található és a kincstári dohánykertészszégek telepítésével foglalkozó egykorú hivatalos iratok közül a legfontosabbakból készített válogatást adjuk közre az alábbiakban. Ezek egyrésze udvari leirat, másrésze a Magyar Kamara felterjesztése az udvarhoz, illetve utasítása a telepítés ügyében a kamarai jószágigazgatóságoknak, de igen terjedelmes anyaggal veszik ki részüket a kamarai kerületek fő irányítóinak eredeti példányban fennmaradt jelentései is. Végül a telepítés eredményeinek legfőbb adatait tartalmazó táblázat, mely a 10. sz. alatt részben közölt jelentés mellékletét képezi.

A telepítési gondolat elindítója Karl Friedrich Freiherr Kübeck von Kübau volt, akit 1840. november 25-én nevezett ki V. Ferdinánd a bécsi Általános Udvari Kamara elnöki székébe.² Kinevezésekor az osztrák dohányjövedék részére igen hátrányos dohányszállítási szerződések voltak érvényben, melyeket nem kívánt meghosszabbítani. A Magyar Kamara alelnökével br. Mednyánszky Alajossal megígértette, hogy az osztrák dohányjövedék szükségletét a magyarországi kincstári birtokokon fogják megtermelni.³ Kübeck a Magyar Kamara tisztviselőitől megkívánta terve végrehajtását, és a magyar kincstári birtokok hasznosítását gondolkodás nélkül alávetette az osztrák Appaldó⁴ érdekeinek, igazolva ezzel gazdasági kiszolgáltatottságunkat.

Tervei végrehajtásában készséges kiszolgálóra talált báró Ambrózy Lajos temesi cs. kir. kamarai jószágigazgatóban, aki "...a legfelsőbb kezeknek eszközéül ajánlkozott...", s a kertészetekben történő dohánytermesztés híve volt.⁵ Grosschmid János zombori cs. kir. kamarai jószágigazgató a saját rezsibe történő dohánytermesztést ajánlotta jószágigazgatósága területén a kamarai birtok költségén és jobbágyi robotmunka felhasználásával. Csak megkésve tett javaslatot a feles dohánykertészszégek telepítésére, de akkorra már br. Ambrózy a tervszámokat gyakorlatilag megvalósította, így Grosschmid nemcsak kegyvesztett, de üldözött is lett további működése során.⁶ Preyszler János mint a szegedi sóhivatal vezetője egyben a szőregi uradalom felügyelője is volt. A kincstári kertészszégek telepítésével kapcsolatban leírta, hogy a

¹ Magyar Országos Levéltár (MOL) E 73. Magyar Kamarai Levéltár. Magyar Kamara Regisztratúrája Banatica. 184. csomó (cs.) 16. kútfő (k.) 1122—1843. (Továbbiakban a zárójelben levő rövidítéseket használjuk.)

² JUHASZ KALMÁN: A 100 éves Kübekháza 16. old.

³ WERTHEIMER EDE: Báró Ambrózy Lajos kiadatlan emlékirataiból. Budapesti Szemle 1898. 95. kötet 15. old.

⁴ Appaldó: eredetileg bizonyos állami jövedelmek kibérlése. Itt azonban az osztrák dohányjövedék értendő.

⁵ MOL E 73. 182. cs. 18. k. 41 820—1842. Banat.

⁶ MOL E 73. 184. cs. 16. k. 1122—1843. Banat. és E 73. 185. cs. 16. k. 28 704—1844. Banat.

dohánykertészek az előlegek mellett jobb áron is tudják értékesíteni a magánkereskedőknél az általuk megtermelt dohányt, mint amit a cs. kir. dohányjövedéktől kapnának.⁷ Ezért hatásköréből a szőregi uradalmat átszabták a temesi kamarai jószágigazgatóság hatáskörébe, ahol a kamara az új kertészségek létesítését már br. Ambrózyra bízta.⁸

1842 második felében történt meg a lehetőségek felmérése a temesi és a zombori jószágigazgatóság s a szőregi uradalom területén. 1843. február 5-én és március 30-án jelent meg az a két udvari leirat,⁹ melyet a kincstári kertészségek alaprendeletének tekintettek, és azután ezt még több kisebb jelentőségű is követte. A két alaprendelet br. Ambrózyt szinte telepítésbiztosi hatáskörrel ruházta fel. A két alaprendelet szellemében szabadon alakíthatta ki a kertészségeket, csak tudomásulvétel és ellenőrzés végett kellett bejelentenie megalakulásukat és szerződési feltételeiket. Volt, amikor ezt csak a megkötött szerződés, jóváhagyásra történő felterjesztésekor tette meg. Az új telepítésű kincstári kertészségekkel kapcsolatban 1843. július 6-án egyszerre öt eddig ismertté vált udvari leiratot¹⁰ adtak ki, minden valószínűség szerint annak jeléül, hogy legfelső szinten ezzel lezárták az új kincstári kertészségekkel kapcsolatos függőben levő ügyeket, elkövetkezhet a kertészségek életre hívása a szerződéskötéssel, földterületek átadásával, a kertészfalvak felépítésével, a munka beindulásával, a dohány termesztésével.

Az elsők közt jóváhagyott új kertészetek közül 1843. június 6-án Mednyánszkyházával¹¹ kezdődött meg a szerződéskötés, és az 1844. év folyamán felépülők közül az 1844. április 17-én Ambrózyházával, a későbbi Ambrózyfalvával¹² kötött szerződéssel zárult ez a hosszú sorozat, melyben a kincstári szervek 20 olyan kertészzel kötöttek szerződést, melyek a későbbiek során megtelepültek és meg is maradtak. Részben a szerződéskötésekkel egyszerre, részben valamivel utána, néha csak egy év elteltével erősítették meg a szerződést a "hites bizonyosság", a törvényes tanúk előtt a kertészség lakói, ezt azután a Magyar Kamara ratifikálása¹³ követte. Mindaddig, míg a Magyar Kamara záradéka rá nem került a szerződésre, kétséges volt a szerződés sorsa, mert a kamarai vezetés a záradék aláírásával ismerte el a kertészséggel kötött szerződést és így a kertészet létét.

A szerződéskötések után került sor a földterület, a bel- és kültelek kijelölésére. A külteleknek három egyenlő részből kellett állnia, és minden kertésznek mind a három határrészben, nyomásban akkora földterülettel kellett rendelkeznie, amekkora területen vállalták a dohány termesztését. Szántóföldi termelésükben határkényszer volt, a három nyomásban, évente felváltva termelték a dohányt, az ősziakat és a tavasziakat.

A terület birtokbavétele után a kertészek ősszel megjelentek az ősziak termesztésére kijelölt nyomáson, és elvégezték az ősziak alá a vetőszántást és a vetést, mely a kor szokása szerint leginkább kétszeres, azaz búzának és rozsnak a keveréke volt, melyet így együtt termesztettek kenyérgabonának. Ezután visszatértek nyári tartózkodási helyükre, és az ott termelt dohányt előkészítették eladásra ill. a szerződés szerinti fél rész leadására.

A következő év kora tavaszán, enyhe időjárás esetén néha már a tél végén, "kiszálltak" az építendő kertészség helyére, és megkezdték az új kertészet építését, oly módon, hogy mindenki felépítette a saját házát. Ennek elkészülte után húzták fel a

⁷ MOL E 73. 182. cs. 18. k. 41 820—1842. Banat.

⁸ MOL E 73. 184. cs. 16. k. 5830—1843. Banat.

⁹ MOL E 99. Benignae Resolutiones 1790—1848. a./ Iratok 620. és 621. kötet.

¹⁰ MOL E 73. 184. cs. 16. k.

¹¹ MOL E 148. NRA Fasc. 1874. N° 65.

¹² MOL E 148. NRA Fasc. 1876. N° 11.

¹³ Ratifikálás: szerződés megerősítése, jóváhagyása. OLTVAI FERENC: A Csanád vármegyei telepes községek igazgatása a XIX. század első felében. Tanulmányok Csongrád megye történetéből XIX. század. Szeged, 1978. 66. old. (Továbbiakban O. F. 1978.)

középületet, mely rendszerint egy három helyiséget magában foglaló vertfalú épület volt, és kinézésre sem mutatott sok különbséget a kertészlakásoktól. Az egyik helyiség a községháza szerepét volt hivatva betölteni, és itt volt a jegyző irodája. A másik az "oskola", a harmadik az imaház volt.

Az értelmiségi munkaköröket egyetlen ember, a tanítósjegyző látta el, igen szerény pénzbeli és természetbeni fizetés ellenében. Helyzete nagyon nehéz volt, a kertészség fizette, de a vármegyét, a kamarát kellett szolgálnia, s velük szemben kellett a kertészek érdekeit védenie. Igen sok helyen még a kántori teendőket is ellátta.¹⁴

A telepítés folyamatát tekintve, nézőpont kérdése az, hogy ezeknek a kertészségeknek a keletkezési idejét megállapítsuk. A kincstár bérbeadó volt. Gondolkodását alapvetően ez határozta meg, ezért szerinte egy kertészség akkor alakult meg, amikor a szerződést aláírták, hitelesítették, a földeket kimérték, és azok átadása megtörtént.¹⁵ Sajnos, ez jelentősen eltér a magyarság által megszokott megítéléstől, a települési idővel kapcsolatban. A keletkezési időt illetően ezért találkozunk néha egész jelentős eltéréssel. A biztos kiindulás kedvéért a község és a település fogalmát kell pontosan tisztáznunk. A település fogalomköre a kisebb, magában foglalja egy embercsoportnak, lakóhelyének és munkahelyének térbeli együttesét.¹⁶ Községnek államigazgatási önkormányzattal felruházott vidéki, főleg mezőgazdasági jellegű települést mondtunk.¹⁷ A lakosság, a lakosság által használt földterületek és házak egyszerre való jelenléte kimeríti a település fogalmát, de a településből község csak akkor lesz, ha felruhazzák államigazgatási önkormányzattal. Ez utóbbi nem okvetlenül szükséges a település létrejöttéhez, mert elegendő csak az előző három, de ahhoz, hogy településnek nevezzük, ennek a háromnak meg kell lennie. A lakosság a szerződő kertészek soraiból kerül ki, a lakosság által használt földterületet a szerződés alapján biztosította a kincstár, de hogy település legyen belőle, szükséges az is, hogy lakhelyüket a kertészek fel is építsék.

A települési idő megállapításánál a kincstári kiadványokban a kincstári gondolkodás érvényesült, és a kincstári megállapítás átkerült a köztudatba, akkor is, ha a magyar nyelv sajátosságai által a településtől megkívánt három feltétel közül akkor mindössze csak kettővel rendelkezett a kertészség. A megtelepedés, a lakóházak felépítése, a terület birtokbavétele után hozzávetőlegesen fél évvel később történt, már másik polgári évben, és így a telepítés idejét már más évszámmal kell jelölni. Jó példa erre Geöcztelep esete. Kincstári kiadványok¹⁸ a telepítés évét 1843-nak tüntetik fel. Egykorú feljegyzések, iratok, így a házépítési segély kérelem,¹⁹ Csanád megye közgyűlési jegyzőkönyvei,²⁰ anyakönyvi bejegyzések,²¹ az első községi bélyegző, egyöntetűen 1844-ről tanúskodnak. Ez csak a kincstári gondolkodásnak a szokásos magyar gondolatvilágtól való eltéréseivel magyarázható. A telepítésről szóló eredeti iratok közzétételével segítséget kívánunk nyújtani nemcsak a telepítés-történet alaposabb megismeréséhez, hanem a telepítési idő pontosabb meghatározásához is.

Nehezíti a kincstári adatok megbízható átvételét, hogy az egyes kertészségek megalakítási idejét nem egységes elvek alapján határozzák meg. Olykor azt az évszámot veszik a kertészség alapítási idejének, amikor a települést további fejlesztés során vagy mások miatt államigazgatási önkormányzattal ruházták fel, amikor a település községgé alakult. 1845-ös telepítésűnek tünteti fel a kincstári kimutatás Magyarfakertet

¹⁴ O. F. 1978. 113., 115. old.

¹⁵ MOL E 73. 185. cs. 16. k. 3207—1844. Banat.

¹⁶ Új Magyar Lexikon 6. S—Z kötet. 894. old.

¹⁷ A magyar nyelv értelmező szótára IV. k. 472. old.

¹⁸ Kimutatás a kincstári telepítvényekről. Pallas Részvénytársaság nyomdaja Bp. (1898. és 1899. évi adatokat tartalmaz.)

¹⁹ MOL E 73. 185. cs. 16. k. 11 490—1844. Banat.

²⁰ Csongrád Megyei Levéltár. Csanád vármegye nemesi közgyűlésének iratai IV. A. 3. Jegyzőkönyvek. 1844. 1365. sz.

²¹ Battonyai rom. kat. egyház egykorú anyakönyvei.

és Aurélházát. Fakert első bélyegzőjén 1843-as évszám van. Az 1843-as építkezést lehetővé teszi az 1843. február 4-én kelt kertészetekről szóló udvari leirat, a kertészetek első alaprendelete mindkét említett kertészség telepítését engedélyezte, a Pécskán 1843. június 7-én magyarfakertiekkel²² kötött szerződés szerint későn álltak össze, így 1843-ban dohányt nem kell termesztaniök. Szántó föld után 2 ft-ot, legelőért 1 ft-ot fizetnek 1843-ban. Megtelepedésük kétségkívül 1843-ban történt. Aurélháza telepítését a Szilas kincstári puszta ugyanakkor engedélyezték, mint Kövegyét és Fakertét. A kincstár Aurélházával a szerződést az első között kötötte meg, 1843. június 10-én,²³ Fakerttel és Kövegyel majdnem azonos időben. Bálint Sándor szerint 1843-ban települt.²⁴ Ebben a vonatkozásban osztozott Magyarfakert és Kövegy sorsában, amelyekkel együtt kapott telepítési engedélyt. Területe 1842. október hó végén került a kamarai uradalom szabad rendelkezésébe, 1843-ban rét- és legelőként adták bérbé. Ez a kertészség magyarszentmártoni kirajzás. Községi bélyegzőjükön 1845-ös évszám szerepel. Ekkor vált a telep községgé.

Van olyan eset is, amikor a kincstár által nyilvántartott települési év megegyezik a település létrejöttének idejével, Királyhegyes, Kübekháza, Csanádalberti, Újhely, Almáskamarás, Ambrózfalva esetében. A nagymajláthiak első községi bélyegzőjén az 1843-as év szerepel. Szerződésük szerint a terület használati jogát 1843. november 1-től 1858. október 31-ig, 15 évre szereztek meg.²⁵ A község lakosainak egy része azon a területen 1843-ban bérlő volt. Érdekes példája ez annak, hogy milyen nehéz egyes esetekben a kérdést eldönteni. Abban igaza van a kincstárnak, hogy a vele kötött szerződés alapján 1844-ben alakították ki a falut, és Körmendi munkájából is erre lehet következtetni.²⁶

Tekintettel arra, hogy egy kertészség létrejöttének idejét sokféleképpen határozták meg, célszerű lenne, hogy ennek elbírálása egységes elvek alapján, a magyarság által használatos gondolkodás szerint történjék, időpontjául azt fogadják el amikor a kertészet megalakulása folyamán megfelelt a település fogalmának, vagy ha településének idején államigazgatási önkormányzattal is felruházták, akkor településének és egyben községgé alakulásának idejét kellene alapul venni. Ennek megállapítására a most közltekén kívül egykorú dokumentumokat kell felhasználni. Ha ezek az egységes elvek érvényesültek volna, akkor nem lenne oly sok megbízhatatlan adat, mint ami sajnálatos módon forgalomban van, és aminek kiküszöbölése sokszor igen nagy munkát igényel.

A sokféle bánati telepítés közül a kincstár számára ez volt a legolcsóbb. A kertészek nem felépített és mindennel ellátott házat kaptak, mint a bánati németek, hanem csak üres telket, melyen saját erőből, némi anyagi támogatással kellett felépíteniük a saját tulajdonukat képező lakásukat, a továbbiakra is kincstári tulajdonban lévő telken. Nem kész faluba költöztek be, hanem önerőből maguk építették föl azt. Ezek a falvak nem örökös jobbágyfalvak voltak, hanem csak a szerződés idejére települtek. Igen kemény feltétel ez, mert ha a szerződés lejártakor a kincstár nem hajlandó újabb szerződést kötni, a nagy fáradsággal és költséggel felépített falut a szerződés értelmében s kertészeknek egy negyedév alatt a földdel egyenlővé kell tenniük. Szerencsére túlélték ezeket a válságos időket, és falu lett belőlük.

A Marostól délre eső területen főként németeket telepített Ambrózy báró. A Marostól északra leginkább magyarokat. Még itt is vigyázott a temesi jószágigazgató, hogy a bánásban a németek letelepedését a lehető legnagyobb mértékben elősegítse.

²² MOL E 148. NRA Fasc. 1874. N°. 68.

²³ MOL E 148. NRA Fasc. 1874. N°. 70.

²⁴ BALINT SANDOR: A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. Első rész. A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1974/75-2. Aurélháza románul Raut, németül Rautendorf. 149. old.

²⁵ MOL E 148. NRA Fasc. 1875. N° 17. Mai neve Nagyér.

²⁶ KÖRMENDI JÁNOS: Nagyér (Nagymajláth) története a telepítéstől az örökváltási szerződés megkötéséig. 1843—1878. Makó 1980. 43., 26—28. old.

annak ellenére, hogy az alaprendelet előírta, a jelentkezőket nemzeti és vallási hovatartozás figyelembe vétele nélkül el kell fogadni. A bánsági telepítések során kivételesen most fordult elő először, hogy a magyarok is letelepedhettek a kincstári földre, igaz, az ország népességében képviselt arányuktól messze elmaradva.

Mindezek a változások a kamarai birtokokon belül zajlottak le, de jelentőségük mégis országos rangra emelkedett, mert 20 kincstári kertészségről van szó, és ezek száma az 1848-as szabadságharc kitöréséig még fél tucattal gyarapodott is. "A tulajdonképpeni kertészségek száma 1848-ra — az állandó hullámzások ellenére is — hetvennél többre emelkedett".²⁷ Így minden harmadik kertészség kincstári tulajdonban volt. Ebből a szempontból nézve a kb. két tucatnyi kincstári kertészfalu jelentősége egészen másként ítélandó meg, különösen Csanád megyében, ahol 9 kamarai kertészség létesült, és az eddig telepítettekkel együtt 1850-ben a megye lakosságának 25 %-a élt már kertészségekben.²⁸

A kincstári területen települt első kertészségek szegediek kirajzása folytán jöttek létre Torontál vármegyében. 1712-ben Szőregen 100 család telepedett le. Ugyanekkor Deszkre, Klárafalvára és Ferencszállásra is jöttek ki szegediek, de csak szórványosan. A további kirajzások alakítják ki Torontálban a numerosos feles dohánykertészségeket, melyek jóval nagyobb kertésztelekkel (numerussal) rendelkeztek, mint a csongrádiak. Így a kertészek a dohány mellett megtermelték a számukra szükséges kenyérgabonát, állataik részére a takarmányt. Ezért megfelelő állatállománnyal, gazdasági felszereléssel, saját tulajdonukban levő épületekkel és házzal is rendelkeztek. Az első Csanád megyei kertészségek alapítói az élet által kialakított kész rendszert vették át, a torontáli mintát, mely alapvetően különbözött a Csongrád megyeitől, mert a családi és gazdasági szükségletet is megtermelte, és a kertész állandóan a kertészség területén élt. A későbbiek során a kincstár is ezt a Torontálban kialakult dohánytermelési rendszert ültette át kertészségeinek létrehozásánál.

A kincstári dohánykertészségek telepítésének 1843/44-es szakasza a Csanád megyei kertészségek kronológiájába illesztve annak harmadik nagyobb hullámát alkotja. Az első a XVIII—XIX. századfordulót követő dohánykonjunktúra, mely a kontinentális zárlat hatására jött létre és a numerosos feles dohánykertészségek Torontálban kialakult formájában terjedt Csanád megyében a földbirtokosok és azok bérlői körében. A kincstári bérlők közül Hengelmüller 1821-ben telepíti Apáczát. A dohánytermesztés és a földművelés ekkor még teljesen a kertészek kezében van, s a telepítők csak lassan kapcsolódnak be a növénytermesztésbe. 1841-ben dohánykereskedők kincstári bérleten, kifejezetten dohánytermesztési céllal létrehozott kertészségeit is külön csoportnak kell tekintenünk, és ezek alkották a második hullámot. A magánosok és a dohánykereskedők bérleteit követte azután Csanádban 1843-ban és 1844-ben a kincstári kertészségek létrehozása,²⁹ aminek eredeti dokumentumait a következőkben láthatjuk.

A telepítéssel kapcsolatos iratok német nyelvűek, mert a Magyar Kamara hivatalos nyelve a német volt, a jószágigazgatóságok és a Magyar Kamara, a Magyar Kamara és az Osztrák Általános Kamara viszonylatában. A kertészszerződések nyelve magyar, még a németek által alakított kertészségeknél is. A nyelvi nehézségek és a gótbetűs kézírás elkerülése végett jobbnak tartottuk, ha a német szövegeket magyar fordításban közöljük.

²⁷ VARGA JÁNOS: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái. Bp., 1967. 94. old.

²⁸ O. F., 1978. 95. old.

²⁹ TAKÁCS LAJOS: A dohánytermesztés Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest 1964. 100., 101. old.

A kincstári kertészségek telepítésének idején Ausztriában egyedáruság, azaz dohánymonopólium volt a dohány kizárólagos felvásárlására és forgalmazására, míg az Osztrák-Magyar Monarchián belül Magyarországon szabad volt a dohány termesztése és forgalmazása. A hazai dohánypiac jelentős szerepet játszott Európa dohányellátásában. 1839-ben rendkívüli mennyiségű dohány került a hazai piacra. Ezzel az olcsó dohánnyal kereskedőink betörték a francia piacra. A következő években a Franciaországba irányuló tételek hiányt idéztek elő a hazai piacon, és így az Appaldó dohányellátása is veszélybe került. Báró Kübeck az osztrák dohányjövedék mennyiségi és minőségi ellátásának biztosítására, a délen fekvő kamarai birtokokon a kertészségekben történő dohánytermesztést kívánta bevezetni. Ezért hívja fel br. Mednyánszky Alajosnak, a Magyar Kamara alelnökének figyelmét dr. L. A. Krausénak, a cs. kir. dohánygyári igazgatóság helyettes felügyelőjének, a pesti dohánygyár vezetőjének Promemoriájára, emlékeztető feljegyzésére. Ez a munka ismerteti az osztrák dohányjövedék különböző felvásárlási módszereit, foglalkozik a kertészségekben történő dohánytermesztéssel, majd az Appaldó felvásárlási igényeinek megfelelően a kincstári területen telepítendő kertészségek tervszámait állapítja meg. A Promemoria indítja el a kincstári kertészségek telepítését. Keretszámait a minőségi követelmény hatja át. A telepítés során viszont a mennyiségi szemlélet uralkodott. A több évre tervezett folyamatot viszonylag rövid, mintegy másfél év alatt hajtották végre a temesi kamarai jószágigazgatóság szervei br. Ambrózy irányításával.

Excellenciás³⁰ Uram!

Nagybecsű felszólításának értelmében, hogy információkkal szolgáljak a cs. és kir. Appaldó dohánylevelszükségletéről, valamint arról, javasolható-e a dohánytermesztés kiterjesztése, bátorkodom emlékezetébe idézni az elmúlt 25 esztendő eseményeit.

Talán az Appaldó igazgatóságának a magas állami hatóságok által történt átvétele óta Magyarországon Pesten, Debrecenben, Szegeden és Tolnán működtek átvevő-hivatalok, melyeknek feladata volt a dohányleveleknek megállapított áron történő átvétele, hogy ezáltal, valamint a termelőkre gyakorolt erkölcsi befolyásuk által a termelést a szükségleteknek megfelelő szinten tartsák. Ezek a hivatalok közvetlenül alá voltak rendelve a bécsi dohány Appaldónak, és olyan védettséget élveztek, mint amilyent a törvények minden magánszemélynek is biztosítanak.

A termelők számára biztosított árakat gyakran a gabonaárak alapján számították ki, a körülményektől függően azonban gyakran szükségessé vált azok emelése.

A legutóbbi években a leveleknek ilyen alapon kiszámított ára — az 1816-ban kialakult gabonaár miatt — olyan magas volt, hogy egyes spekulánsoknak lehetőség nyílt arra, hogy a leveleket a kincstári árnál sokkal olcsóbban szállítsák.

Ez a körülmény, mely párosult a több hivatalban felfedezett szabálytalanságokkal, valamint hol túlságosan nagy, hol pedig túlságosan kicsiny volt a felvásárlás, bizonyára az oka annak, hogy e hivatalokat megszüntették, és a szükségletet a szabad verseny útján fedezték.

Kezdetben a beszerzésnek ez a módja kitűnőnek látszott, amennyiben a szükségletet olcsó áron szállították, és azáltal, hogy a szállítás közvetlenül a gyárba történt,

³⁰ Excellenciás: nagyméltóságú, kegyelmes.

feleslegessé váltak a válogatásra, csomagolásra, szállításra és megőrzésre vonatkozó intézkedések. Idővel azonban egyre kedvezőtlenebb jelenségek léptek fel, és ezek végül is az Appaldó létét fenyegették.

Kitűnt ugyanis, hogy a készletek egyre fogytak, és még kedvező termés esetén sem sikerült azokat a kívánatos szintre emelni, különösképpen amikor megmagyarázhatatlan módon szinte egyidőben a különböző gyárakban nagy levélkészletek égtek el.

Akadtak azután a szállításra olyan vállalkozók, akik kötelezettségüknek nem tettek eleget, s emellett vagyonnal sem rendelkeztek, mellyel az Appaldót a szerződés nem teljesítése miatt kártalaníthaták volna, így jelentős pénzbeli veszteséget okoztak.

Előfordult az is, hogy a versenytárgyalások előtt a vállalkozók egymás között megállapodtak, és ez kedvezőtlen eredményekhez vezetett, vagy pedig túllicitálták egymást ajánlataikban, melyeknek azután csak jelentős hátránnyal voltak képesek eleget tenni, úgyhogy az 1835. évben elnézően kellett kezelni a szállítók kötelezettségeit, hogy ne kelljen tönkretenni tekintélyes bécsi kereskedő cégeket. A szabad verseny útján történő beszerzés azonban mindenekelőtt azzal a hátránnyal járt, hogy csak egy személy vásárolhatott dohányt, és ezáltal diktálhatta az árakat; ennek következtében a termelés évről-évre csökkent, úgyhogy végül is a szükségletet nem sikerült fedezni, és az Appaldó a legnagyobb zavarba került. A pillanatnyi zavaron jelentős mennyiségű külföldi dohánylevél felvásárlásával segítettek; egyúttal gátat vetettek a szállítók mesterkedéseinek, melyekkel kölcsönösen tönkretették egymást, és intézkedéseket hoztak, hogy hasonló jelenségek meg ne ismétlődhessenek.

Az 1836. esztendőben ugyanis bevezették a kézi felvásárlást mindenkitől az országban, és így minden egyes termelőnek lehetősége nyílt arra, hogy termékeit előre nyilvánosságra hozott áron az Appaldónak adja el, hacsak nem volt lehetősége arra, hogy azokat előnyösebb feltételek mellett értékesítse. Az ezzel kapcsolatban figyelembe veendő elveket az 1836-ban nyilvánosságra hozott közlemény tartalmazza, melynek egy másolatát bátorkodom mellékelni.

Mínthogy az országban uralkodó viszonyokat egyáltalán nem ismerték, és túlságosan rövid beváltási időszakot állapítottak meg olyan hónapokban, amelyekben négy ünnep is megszakítja a munkát, mégpedig függetlenül a legfontosabb vásárok időpontjától, a bizottság nem tudta volna fedezni a szükségletet, ha nem alkalmaztak volna egyidejűleg egy vállalkozót, aki a dohányleveleket begyűjtötte, raktározta, bálázta és szállította.

Ezen eljárás segítségével 1839-ig nemcsak a szükségletet sikerült fedezni, hanem három évre szóló készletet is gyűjtöttek, és ez az Appaldót képessé tette arra, hogy kivárja a kedvezőbb terméseket, és csekély termés esetén korlátozza a felvásárlást, hogy a külföld rendszeresen fedezhesse szükségletét.

Ily módon 1839 óta a szokásos, külföldre irányuló szállítások mellett jelentős tételek kerültek vétel útján Franciaországba, és ezekért jelentős összegek jöttek az országba.

Az 1836 óta tetemesen növelt dohánytermesztés ellenére úgy tűnik azonban, hogy pillanatnyilag ez a termelési ágazat megtorpant, s ehhez bizonyára hozzájárultak a következő okok is:

Először is időjárási viszonyok folytán két év óta kedvezőtlenek voltak a termések.

Másodszer: 1839-ben olyan nagy dohánykészletek álltak rendelkezésre, hogy dacára a Franciaország számára végzett felvásárlásoknak, a dohányt a beváltási időszak után olcsóbban kellett eladni, mint tavasszal.

Harmadszor pedig a Sina cég 1840-ben és 1841-ben egyidejűleg volt vállalkozó az Appaldó és Franciaország számára, ez pedig azzal járt, hogy az árakat lenyomták, és két éven át a termelést korlátozták.

Negyedszer pedig a termelők nem rendelkeznek elégséges információkkal arról, hogy a cs. és kir. beváltóbizottság rendszeresen kiszáll, jóllehet fogatosítottak erre vonatkozó intézkedéseket.

Ötödször a Sina cég a legutóbbi évek óta nem folyósít már a termelőknek olyan nagy előlegeket, mint azelőtt.

Hatodszor pedig a Magyarországon eddig termelt dohány mennyiség túlságosan kicsi ahhoz, hogy a szükségletet rendszeresen fedezze.

A fennálló áruhiány mellett és annak következtében, hogy több üzletember szigorú feltételek mellett külföldre történő szállításokra vállalt kötelezettséget, a felvásárlók között a felvásárlás során olyan heves súrlódásokra került sor, hogy ebben az esztendőben a dohánykereskedelem jelentős összegű veszteségekkel fog járni, és ez nyilvánvalóan az állam számára is hátrányos lesz.

Ha felvetjük azt a kérdést, termelnek-e Magyarországon jelenleg annyi dohányt, mint amennyire igény jelentkezik, akkor erre a beváltási bizottságok feljegyzéseiből készült, ide mellékelt kivonat ad választ.

ÁTTEKINTÉS

A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN AZ 1836. ÉVTŐL 1841-IG BEZÁRÓLAG A BEVÁLTÁSI ELJÁRÁS FOLYAMÁN FELVÁSÁROLT DOHÁNYLEVELEKRŐL

Évben	Pécs	Szeged	Debrecen	Összesen
	bécsi mázsa ³¹			
1836	60 131,13	113 894,01	104 657,40	278 682,54
1837	29 735,81	26 517,95	35 768,60	92 022,36
1838	95 087,03	268 006,51	199 478,35	562 571,89
1839	77 323,84	175 419,30	12 473,54	265 216,68
1840	28 272,82	133 236,57	42 912,20	204 421,59
1841	45 691,56	4 309,02	30 786,71	80 787,29
Végösszeg	336 242,19	721 383,36	426 076,80	1 483 702,35

³¹ Az eredeti kimutatásban font (0,56006 kg) szerepel, de a promemoria szövegéből egyértelműen kitűnik, hogy bécsi mázsáról van szó.

Az 1836 és 1841 közötti esztendőekben a Magyarországon szervezett négy bizottság összesen 1,483 702,35 mázsa³² dohánylevelet vett át, ezenkívül Sina báró a két utóbbi esztendőben még mintegy 100 000 mázsát szállított, úgyhogy a cs. és kir. Appaldó által felvásárolt mennyiség — nem számítva a finom magyar kerti leveleket és a sarjűdohányt — mintegy 1,600 000 mázsa lehet. Az évi átlag ezek szerint 266 666 mázsa.

Ezen idő alatt Torino, Nápoly, Németország és Róma dohányval történő ellátása olyan volt, mint azelőtt, 1839 óta azonban ehhez tetemes vásárlások jöttek Franciaország részére, s ezek, ha emlékezetem nem csal, 140 000 mázsára rúgnak, leszámítva azt a mennyiséget, melyet 1842-ben Wodianer szállított Franciaországba.

A cs. és kir. dohánygyárak az említett dohánylevelekből évente mintegy 220 000 mázsát használnak fel, és a felhasznált mennyiség évente kb. 6000 mázsával növekszik.

Mint hogy pedig a francia kormány legutóbbi versenykiírása szerint a jövedék évente 60—70 ezer mázsát használ fel, ha a magyar dohánylevelek beszerzése nem kerül drágábbba, mint más országokban, már jelenleg is mintegy 20—30 000 mázsás hiány mutatkozik: minthogy pedig a dohányfogyasztás az egész világon emelkedik, ez a hiány egyre növekszik majd.

Ennélfogva, ha el akarjuk érni, hogy a cs. és kir. dohányappaldó szükséglete rendszeresen fedezhető legyen, és ne kelljen lemondani arról az előnyről, melyet a királyság számára az idegen országokba történő, az utóbbi időben megemelt szállítások jelentenek, szükségképpen emelni kell a dohánytermelést, hogy az árak még kifizetődők maradjanak ugyan, de ne is emelkedjenek olyan magasra, hogy a más országokból történő beszerzés az eddigi vásárlók számára előnyösebbnek bizonyuljon. Kívánatosnak lehetne ezért tartani, hogy a dohánytermesztést a cs. és kir. Monarchia más tartományaiban is bevezessék, illetve kiterjesszék ott, ahol már folyik; ez ellen azonban több aggály is felmerül.

Egyrészt nehezen egyeztethető össze a dohánytermelés az ésszerű mezőgazdaság alapelveivel a sűrűn lakott országokban (tartományokban), melyekben nincsenek művelésbe nem vont területek. Eltekintve attól, hogy ez a növény a talajt erősen kiszorolja, utána, mint kereskedelmi növény után semmiféle maradék nem marad, melyet trágyaként ismét a földbe lehetne juttatni; dohányt ennél fogva csakis ott termelhető előnyösen, ahol nagy még műveletlen területek állnak rendelkezésre, és ahol a feltalaj olyan gazdag, hogy hosszú éveken át trágyázás nélkül is gazdag termést ad, mint ez például Magyarországon van és még sokáig lesz is, minthogy itt a nagy folyók áradásai fokozzák a föld termékenységét. Azonkívül a dohánytermesztésnek az appaldó-országokba történő kiterjesztése, illetve bevezetése szükségszerűen azzal a következménnyel jár, hogy a kész termékek eladása csökken, minthogy semmilyen eszköz nem bizonyult megfelelőnek ahhoz, hogy a termelőt visszatartsa terméke élvezetétől, amellet, hogy ezek az eszközök nyomasztóak voltak, kivitelezésükben a legnagyobb mértékben kellemetlenek, és a hatóság számára költségesek.

³² Mázsá: bécsi mázsá értendő. 1 bécsi mázsá 56,006 kg. Továbbiakban is mázsá kiíráskor bécsi mázsá értendő. A megkülönböztetés kedvéért a métermázsát vagy kiírjuk, vagy q-val jelöljük.

Ezért úgy vélem, eljött az ideje annak, hogy a magas állami vezetőségnek bővítene kellene a magyarországi dohánytermesztést, és el kellene gondolkoznia az ehhez szükséges eszközökön.

Szerintem a legfontosabb, hogy felvásároljanak minden olyan dohánylevelet, melyet nem használnak fel a tartomány maga, vagy nem adható el előnyösebb feltételek mellett külföldre, — mégpedig meghatározott áron, akár bőséges volt a termés, akár szűkös. A fentebb ecsetelt körülmények között az országban bevezetett készpénzért történő felvásárlás nem annyira a cs. és kir. Appaldó szükségletét biztosítani hivatott eljárásnak tekinthető, hanem olyan árak biztosítására szolgál, melyek a termelő termelési kedvét fenntartják. Ha bőséges termések után, melyeknek gyakran több évi rossz termésért kell a termelőt kárpótolniok, a nagyobb készletet nem veszik át kifizetődő árakon, akkor néhány magánszemély a fölösleget olyan alacsony áron fogja tudni felvásárolni, hogy a termelőnek elmegy a kedve a dohánytermesztéstől.

A felvásárló bizottságoknak rendszeresen ismétlődő tevékenysége ezen eddig is nagymértékben segített, úgyhogy a jelen pillanatban az 1839 óta felhalmozott feleslegek teljesen kimerültek, s amellet az eladók, akik hozzájuk fordultak, mégis meg voltak elégedve. Tevékenységük azonban még eredményesebb lett volna, ha a bizottságok rendszeres visszatéréséről és a felvásárlás feltételeiről az emberek tájékozottabbak lettek volna...

...E kolóniák³³ létesítését a magas állami igazgatás vállalhatja, és ez a még nem művelt földjei nagy kiterjedése mellett bizonyára kevesebb akadályba ütköznék, mint első pillanatban látszik. S létesítésük bizonyára semmiféle veszéllyel nem járna, minthogy e kolóniák létesítésére csak fokozatosan, kerül majd sor, olyan ütemben, ahogyan megfelelő telepések akadnak, s abban az esetben, ha, a várakozástól eltérően, dohányban túlságosan nagy készlet keletkeznék, az újonnan művelés alá vont földek alkalmasak lesznek minden más kultúra számára is. És bizonyára az sem ütköznék nehézségbe, hogy néhány hozzáértő tisztviselő és szolga segítségével törés és csomózás idején a termelőt hozzásegítsék ahhoz, hogy termékét a számára legkifizetődőbb módon adhassa el; ezek az új kertészetek bizonyára azt eredményeznék, hogy az ország gazdag készletet termelne könnyen eladható árukból.

Úgy gondolom, helyénvaló, hogy most nem bocsátkozom azokba a részletekbe, melyeket a telepítési és a dohánytermelési szerződések megkötésénél tekintetbe kell venni, hogy elébe ne menjek Excellenciád legjobb belátásának, és csak arra térek rá, mekkora területet kellene művelésbe vonni, ha az új kolóniáktól azt várjuk el, hogy 100 000 mázsát termeljenek.

Mithogy egy 1600 négyszögöles hold termését 12 mázsának lehet venni, ehhez 8333 kataszteri hold szükséges. Mivel pedig Excellenciádnak nem lehet az a szándéka, hogy a kertészeteket egyedül csak dohánytermesztésre korlátozza, hanem ezeknek kenyérgabonát és állati takarmányt is kell termelniök, ehhez legalább a négyszeres területre, 33 332 kat. holdra volna szükség. Minden bizonnyal azonban Excellenciádnak ennél is nagyobb területet kellene erre szánnia, hogy az új telepések el ne mulasszák elterjeszteni a Magyarországon annyira fontos, de elhanyagolt fásítást.

³³ Kolónia: telep, település; különösen idegen országban, területen.

Ha ezt a területet 12 kat. holdas parcellákra osztanánk, akkor ott kb. 2777 család telepedne le, és ugyanannyi ház jönne létre; ezekhez az építési anyagot oda kellene szállítani, ha csak nem használnak ki nem égetett téglát, melyet a telepesek maguk állítanak elő. Ezenkívül azonban minden parcellának³⁴ kapnia kellene egy szárítópajtát is a levelek szárítására, és ehhez az épületfát oda kellene szállítani.

Egyes uradalmak az új telepeseknek ezekhez az épületekhez a szükséges anyagot ingyenesen adják, mások a költségeket fokozatosan megtérítetik, ismét mások a szerződések ratifikálásánál oda hatnak, hogy ezeket a kiadásokat a szerződő fokozatos vissz-elszámolások ellenében térítse meg.

Ha e kolóniák jövőjébe vetünk egy pillantást, ez attól fog függni, milyen módon gazdálkodnak szántóikon. Ha a telepesek, amint azt több természet teszi a Bánátban, szántóik legnagyobb részét dohányjal ültetik be, akkor gyakran lesznek ugyan nagy pénzbeli bevételeik, rossz esztendőben azonban nagyfokú nincstelenségbe kerülnek, mert akkor a szükséges kenyeret drága pénzen vásárolják meg, és ezért jelentős nagyságú előlegeket kell felvenniök, és az újonnan feltört földek évről-évre kevesebb termést fognak adni, minthogy a földeket nem trágyázzák.

Ha egyidejűleg gabonát és takarmányt is termelnek, és megfelelő állatállományt tartanak, akkor a földeket váltani és trágyázni fogják tudni, különösen, ha lassanként letérnek arról a szokásukról, hogy a trágyát eltüzelik. Ebben az esetben a dohánytermesztés segítője lesz a gabonatermesztésnek, minthogy ennek során a földeket megtisztítják a gatzól, és a termelőnek akkor is biztosít pénzbeli jövedelmet, ha a gabona nem sikerül. Ilyen körülmények között ez a művelési ágazat folyamatosan fennállhatna, vagy nehézség nélkül mással volna felcserélhető, ha amint az nem valószínű, a dohánytermesztés kevésbé válnék jövedelmezővé.

A dohányappaldónak ebből mindenekelőtt az az előnye származnék, hogy szükségletének egy része fedezve volna, és nem függne egyes személyek machinációitól, akik 25 év óta nem az Appaldó érdekében dolgoztak vele együtt, és a jövőben sem egykönnyen fogják ezt tenni, minthogy a magas állami igazgatás magánszemélyekkel nagyon hosszú időtartamra nem köthet szerződéseket, és ezeknek inkább a pillanatnyi előnyre kell tekintettel lenniök, mint a maradandóra. Ezenkívül pedig a cs. és kir. Appaldó igazgatóságának ily módon lehetősége nyílik arra, hogy a dohányáraknak mind az új telepeken, mind az ország többi részében történő fokozatos emelése vagy csökkentése útján ezt a kultúrát a fogyasztásnak megfelelően oly módon szabályozza, hogy ne egykönnyen keletkezhesék hiány vagy fölösleg.

Végezetül pedig a magas állami igazgatás az igazságos és jogos alapelveken nyugvó szerződésekkel — melyeket becsületesen végre is hajtanak — hasonló eljárásra szoríthatná a többi földbirtokost, ültetvényest és üzletembert, és akkor majd a magyar dohány, a Zollverein-államokban³⁵ fennálló magas vámok ellenére, külföldön olyan keresett lesz, amilyennek minősége alapján lennie kellene; jelenleg azonban nem az, mert az áru ritkán van becsületesen csomózva és hálázva.

³⁴ Parcella: telekrész, házhely, mezőgazdaságilag értékesíthető kis földdarab. Itt a kertésztelek (numerus) fogalmával azonos.

³⁵ Zollverein: Poroszország vezetésével a német államok többségének vámszövetsége. A német szövetség hegemóniájáért küzdő Poroszország eszköze Ausztriával szemben. 1834-ben alakult. 1871-ben az egységes Németország megalakulásakor megszűnt.

Emellett a cs. és kir. kincstár bérleti díjat kapna 30-40 ezer hold föld után, mely jelenleg kihasználatlan, és tetszése szerint választhatna, hogy a bérleti díjat készpénzben óhajtja-e vagy terményben, melyet valamelyik fennálló cs. és kir. Appaldónál közvetlenül lehetne értékesíteni.

E megjegyzéseim helyessége mellett szól az a tény, hogy jelenleg több földesúr gondol arra, hogy új kertészségeket létesít, ám nehézségekbe ütköznek, mert nem rendelkeznek olyan földekkel, melyek előzetes lecsapolás stb. nélkül e célra alkalmasak volnának, és az ezzel kapcsolatos kiadásokat nem tudják fedezni.

Pest, 1842. június 15-én.

DR. L. A. KRAUSE

Őexcellenciájának báró megyesi Mednyánszky Alajos úrnak, cs. és kir. titkos tanácsos és kamarás, a kir. m. udvari kamara alelnöke, a tanulmányi bizottság és a cenzúra-kollégium elnöke, Nyitra vármegye főispánja, Trencsén vármegye adminisztrátora, stb. stb.

A dohánygyárak helyettes felügyelője

DR. L. A. KRAUSE

Promemoria a magyarországi dohánytermesztés kiterjesztéséről.

MOL E 73. 182. cs. 18. k. 41 820/48-1842. Felzetén 382/Presid feljegyzés is látható. DR. L. A. KRAUSE: Promemoria. Eredeti tisztázat. Német nyelvű.

2

A Promemoria mellékletét képező "Közlemény"-ből tájékoztatást nyerhetünk arról, hogy milyen volt az Appaldó felvásárlási rendszere, rendje, feltétele, időpontja és az 1836-os beváltási ára.

Közlemény

a magyarországi dohánylevél-beváltás megindításáról az 1836. esztendőben

A cs. és kir. Dohányjövődék igazgatósága elhatározta, hogy a kincstári gyárak magyar dohánylevél-szükségletét a jövőben előre megállapított és közzétett áron történő beváltás útján szerzi be.

A módozatokat, melyek mellett a beváltás megtörténik, valamint a beváltás alapját képező feltételeket a következőkben adjuk tudtul:

I. A beváltást nem e célból létesítendő hivatalok vagy külön e célra kijelölendő állandó tisztviselők fogják lebonyolítani, hanem e célból minden évben magas képzettségű jövődéki tisztviselőket fognak kiküldeni Pestre, valamint Szegedre, Debrecenbe és Tolnába, a termelési kerületek fő helyeire.

II. Az említett helyeken létesített minden egyes bizottsághoz a megye egy tisztviselőt küld ki a politikai hatóság képviselőjeként, s neki az a rendeltetése s az a feladata, hogy felügyeljen arra, hogy a felek olyan sorrendben nyerjenek bebocsájtást a beváltáshoz, amilyen sorrendben jelentkeztek a bizottság előtt, s hogy a mérlegelésnél

ne történjék szabálytalanság, és hogy a fizetés az átadott áru minőségének megfelelően, a jövedéki tisztviselő megítélése alapján meghatározott áron történjék; kötelessége lesz végezetül gondoskodni a rend fenntartásáról; esetleg felmerülő differenciák esetén közvetítőként kell közbelépnie.

A beváltási helyeken levő vagy ott ezután alkalmazandó kamarai fiskálisokat utasítani fogjuk, hogy a beváltási bizottságoknak a jogviszonyok megfelelő biztosítása céljából minden esetben segítségére legyenek.

III. A beváltás minden évben április hó közepe körül fog megkezdődni, és június végén fejeződik be.

IV. A levelek átvétele egyetlen egy minőségi osztály szerint történik, s ezért az évenként megállapított teljes árat fizetik ki.

A teljes beváltási ár azonban csak azért az áruért jár, mely átment az első erjedésen, egészséges, feldolgozásra alkalmas, becsületesen van csomózva, de legfőképpen nem előre megválogatott, azaz, amelyből a java levelet nem szedték ki.

Az olyan áru, melyről teljesen egységes minősége alapján megállapítható, hogy már szortírozták,³⁶ ha rendelkezik valamennyi fentebb említett tulajdonsággal, a jövedék részére csak a teljes beváltási árnál egy forinttal alacsonyabb áron vehető át.

Jégesőverte és nem kötegelt leveleket, valamint a felhasználható Rebel-t³⁷ a beváltási ár feléért veszik át. Vizes, szakadozott, korhadt, penészes vagy szárazkorhadásos leveleket nem szabad átvenni.

V. A beváltásra átadott levelek minőségének eldöntése s annak megállapítása, mennyire alkalmasak feldolgozásra, egyedül a jövedéki tisztviselők feladata, ahogy egyedül őket kell felelőssé tenni az általuk átvett anyag minőségéért is.

Abban az esetben, ha az áru minőségére vonatkozóan a vélemények nem egyeztetettek, sor kerülhet a beváltási ügylet technikai vezetőjeként kirendelt főtisztviselő ítéletének kikérésére. Ha a fél ezzel sem értene egyet, joga van arra, hogy mintakötegeket, — melyeket a félnek és a bizottságnak el kell látnia pecsétjével —, küldjön a saját (a fél) költségére Bécsbe a cs. és kir. dohánygyárak igazgatóságához, ennek joga, hogy végsőfokon döntést hozzon.

VI. Az áru ellenértékének a megállapított áron történő rendezése a következőképpen történik: A bizottság a feleknek az átvett mennyiségről háromrészes blokkból³⁸ kiutalási bolettakat³⁹ állít ki; ezeket a politikai biztosok ellenjegyzik, s ezek ellenében a kifizetés a beváltóhelyen található kamarai pénztárnál, vagy ha ilyen esetleg nem volna, az e célra kijelölt pénztárnál történik meg.

VII. Az anyagot a beváltási bizottságok a megállapított áron, az előbbi fejezetekben tartalmazott feltételek mellett mindenkitől átveszik, tekintet nélkül arra, hogy azt saját maga termelte-e, vagy a termelőtől vásárolta meg, vagy bizományba vette át.

³⁶ Szortíroz: bizonyos válogatási elvek szerint szétválogat, osztályoz. Itt arra történik utalás, hogy az átadni kívánt tételből a java leveleket már kiszedték.

³⁷ Rebel: szó szerinti jelentése sarj, sarjadék. Szövegbeli jelentése sarjűdohány.

³⁸ Blokk: üres, gyakran sorszámozott nyomtatott lapokból álló tömb.

³⁹ Boletta: itt szelvény, értékjegy, bárca.

VIII. Az 1835. évben termelt anyagra vonatkozóan az 1836-ban megnyitandó átvételnél a beváltási árakat a cs. és kir. dohányjövedék a különböző helyek szerint a következő összegekben állapítja meg:

Tolna átvevőhelyen mázsánként hat forint⁴⁰ (pengőben)

Szeged átvevőhelyen hat forint pengőben

Debrecen átvevőhelyen öt forint és negyven krajcár pengőben

A pesti raktárban a leveleket a fentebb megjelölt árakon veszik át, de a következő felárat fizetik:

a pécsi levelekre tizenkét krajcárt, a szegedi levelekre harminc krajcárt, a debreceni levelekre egy forintot.

A váci leveleket a beváltási ár tekintetében a debreceniekhez hasonlóan kell kezelni.

MOL E 73. 182. cs. 18. k. 41.820/48-1842. Banat. Promemoria melléklete, közel egykorú másolatban. Német nyelvű.

3

A Promemoria áttanulmányozása után a Magyar Kamara a délvidéki kincstári birtokok jószágigazgatóit felszólította, mérjék fel a vezetésük alatt álló területen a dohánytermesztés helyzetét, és fejték ki ezzel kapcsolatban véleményüket. 1842. augusztus 24-én írta alá az erről szóló jelentését Grosschmid János zombori jószágigazgató. Ennek bevezető részét közöljük, ebben beszámol a bácskai kamarai uradalomban a dohánytermesztés történetéről, és hangsúlyozza a kendertermesztés fontosságát.

Méltóságos Báró Úr!⁴¹

Excellenciás Uram!

Excellenciád méltóztatott ismertetni velem Őexcellenciája Karl Friedrich Kübecknek, a tekintetes császári és királyi általános udvari Kamara elnökének 1842. május 18-i magas rendelkezését, melyben további vizsgálódás és mérlegelés végett felhívja a figyelmet Dr. L. A. Krausénak, a cs. és kir. dohánygyári igazgatóság helyettes felügyelőjének újabb és nagyobb dohánykertészségek arra alkalmas magyarországi királyi birtokokon történő létesítésével kapcsolatos gondolataira — egyelőre a cs. k. dohánygyárak kellő mennyiségű és minőségű dohánnyal való ellátásának biztosítására — és hozzáfűzi, hogy e tervek további alakulása és kivitelezhetősége egyrészt az ezen birtokokon alkalmazott illetve ott a jövőben bevezetendő művelési módszertől függ, másrészt pedig az ilyen jellegű települések fejlődésével és boldogulásával kapcsolatban Magyarországon eddig szerzett tapasztalatokról.

⁴⁰ forint: Korabeli helyesírási szokás szerint kis "f" betűvel írták. Megkülönböztetésül a mai Ft-tól továbbiakban forint ill. ft-ként használjuk. A forgalomban levő ezüstpénz mellett váltó cédulákkal is lehetett fizetni. 1 ezüst forint 2,5 váltóforintot ért. Ezért a kétféle forint megkülönböztetésére, ha ezüst pénzben megállapított összegről volt szó szokás volt a pengőforint, pengő pénzben elnevezés, vagy a forint pengőben használata.

⁴¹ A címzett báró Mednyánszky Alajos, a Magyar Kamara alelnöke.

Minthogy Excellenciádtól szóbeli megbízatást kaptam arra, hogy e tárgyban, tekintve hogy e célból a gondjaimra bízott uradalmak jönnek szóba, nézetemet kifejtsem, nem késlekedem e magas utasításnak a következő vázlatban kötelességszerűen eleget tenni.

A dohánytermesztés első nyomai a bácskai kamarai uradalmakban a birtokunkban levő hivatalos akták alapján az 1796. évre vezethetők vissza, amikor is a kamarai kincstár e művelési ágazat fellendítésének szándékával és abban a reményben, hogy a várható tekintélyes nyereség megnyeri az alattvalókat is e művelési ágazatnak, Apatin kamarai mezővárosban levantei dohányjal, Macedoniából idehívott kertésszel ültetvényt létesített. Az eredmény azonban távolról sem felelt meg az elvárásnak; mert jóllehet az első 3 évben, 1796-ban, 1797-ben és 1798-ban az említett kincstári kertészség jövedelme a kiadásokat meghaladta, úgyhogy a kertészeknek a tiszta jövedelemből százalékos nyereség-részesedést lehetett biztosítani, ez a nyereség mindjárt az 1799. esztendőől kezdve, a bácsi kamarai uradalmaknak 1802-ben bekövetkezett bérheadásáig, nem jelentéktelen veszteséggé változott át, amint azt az 1808. január 22-i 10 423. számú kamarai dekrétum bizonyítja; e veszteség a bérlőtársaság kezelésében, melynek a birtokokkal együtt a dohányültetvényeket is átadták, oly mértékben megnövekedett, hogy az egész vállalkozást ismét fel kellett adni.

1815-ben Rasztina pusztán báró Redl tett 12 dohánykertésszel telepítési kísérletet, ennek azonban nem volt sikere, mert már 1820-ban a vállalkozást feladták, és az uradalom által épített házakat ismét lebontották. A dohánytermesztésnek az itteni falusi lakosság körében való elterjesztésére azonban e kísérletek a legkisebb hatással sem voltak, mivel csak néhány magyar és illír⁴² foglalkozott vele egyes községekben, a serényebb németek azonban a gabonatermesztés mellett mellékágazatként a jövedelmező, s mind a belföldi fogyasztásban, mind pedig, — különösen az utóbbi időben — a külföldre történő kivitel szempontjából rendkívül fontossá vált kendertermesztést űzik.

MOL E 73. 184. cs. 16. k. 1122/4-1843. Banat. Grosschmid János 237/P. sz. felterjesztése eredeti tisztáztatban. Német nyelvű.

4

A kincstári dohánytermesztés bevezetésére kiszemelt másik délvidéki kamarai jószágigazgatóságnak, a temesinek vezetője br. Ambrózy Alajos egy pár héttel később tette meg e tárgyban jelentését. Ebből a temesi jószágigazgatóság területén a dohánytermesztés érdekében eddig tett intézkedéseket közöljük.

⁴² Illír: szerbek korabeli elnevezése.

A magas helyen kezdeményezett szándék, mely a bánáti és az aradi kamarai birtokokon megszervezendő dohánytermesztésre irányul, s amelyre vonatkozóan Excellenciád f. év június 25-i 382 jelzésű elnöki írásában nekem több megbízatást méltóztatott adni — leghensőbb meggyőződésem szerint, azon bölcs, korszerű — és következményeiket tekintve nagy intézkedések közé tartozik, melyekhez én mind tisztségemből kifolyóan, mind hazafiként a legfelső államigazgatásnak — a kamara törekvéseinek és hazámnak — csak szerencsét kívánhatok.

Ezen intézkedéssel nemcsak a legjobb módját találják meg annak, hogy a cs. kir. dohányjövődék szükségletét első kézből a lehető legjobban és legbiztosabban fedezhesse, általa a dohánytermelő is megszabadul azoktól a nyomasztó körülményektől, melyek terhe alatt a dohánytermelés már-már elsorvadással fenyegetett, és ezeken a nagy kamarai birtokokon a gazdaságnak, és ebből kifolyólag a kultúrának és a civilizációnak, új, gazdag forrását nyitják meg.

Bármennyire örvendetesek is azonban ezek a kilátások, bármennyire is kellemes nekem azt éreznem, hogy az a szerencse ér, hogy — mint eszköz a legfelső kezekben — e nagy intézkedés megvalósításához valamiben hozzájárulhatok, leplezetlenül meg kell vallanom, ha egy futó pillantást vetek erre vonatkozólag a múltra, ez nekem a dohánykérdésben semmiképpen sem nyújt garanciát, nem nyújt bátorítást a jövőre vonatkozóan, sőt alig nyújt többet gyöngé reménynél; mert a sivár kép, melyet a múlt nyújt, e vonatkozásban eléggé világosan megmutatja, hogy minden, amit a dohánytermesztés tekintetében a kamarai birtokokon egy emberöltő óta bevezettek, legalábbis magukra a kamarai birtokokra vonatkozólag, nyomtalanul eltűntek.

A dohánytermesztés kiterjesztése és a lehető legnagyobb mértékű bővítése érdekében a legmagasabb döntés nyomán a tek. kir. magyar udvari kamara 1806. nov. 23-i 19 052. jelzéssel elrendelte: "egyelőre a vizsgálatokat annak megállapítására, lehetne-e, és milyen mértékben az itteni kamarai birtokokon is bevezetni a dohánytermesztést, telkeknek serkentő hérbeadása révén olyan alattvalók és dohánykertészek számára, akiknek megfelelő mennyiségű dohányt kellene termesztetni és méltányos áron a dohányAppaldónak átadni, vagy hogyan lehetne ezt saját termelésben vagy más módon bővíteni vagy újonnan bevezetni, milyen módzatok mellett kellene ennek történnie, és mely birtokok volnának elsősorban alkalmasak erre, a talaj minősége avagy egyéb helyi körülmények miatt." E magas rendelkezést követően a magas udvari hatóságnak 1808. február 24-én 1579. jelzéssel jelentés ment, hogy a földeket dohánytermesztésre csak a csatádi, újpécsi, csákvári, verseci és dentai kerület egyes vidékein tartjuk alkalmasnak; hogy a bánáti, főleg pedig az oláh alattvalók ezen ágazat termesztésére nem akarnak vállalkozni, minthogy ez több vesződséggel jár, és nem is jól értenek hozzá, és hogy ennek következtében ez a kultúra ily körülmények között csupán saját művelésben volna bevezethető; ennek utána a magas udvari kamara 1808. augusztus 31-i 14 842. jelzésű dekrétuma szerint legfelső határozat született arra vonatkozólag, hogy, miután a Felső legmagasabb szándéka az, hogy a dohánytermesztés a magyar kamarai birtokokon, amennyire az csak lehetséges, elterjedjen, és ezáltal a magyar mezőgazdaság e fontos ágazata fellendüljön, minden gazdasági

⁴³ A címzett br. Mednyánszky Alajos, a Magyar Kamara alelnöke.

tisztviselőnek komolyan és nyomatékosan feladatává tegyék, hogy fellendítse a dohánytermesztést, nem csak a kamarai birtokok földjén, és mindenekelőtt ott, ahol a természet erre jó feltételeket kínál és jó eredmény joggal elvárható, azáltal nem csak, hogy fáradhatatlanul munkálkodik, és elhárítja az akadályokat a dohánytermesztés útjából, hanem az alattvalókat is bátorítsa dohánytermesztésre, főleg, ha e célból saját uradalmi földeket juttat nekik, és meg kell próbálkoznia mindennel, ami a legfelsőbb szándék megvalósításához, azaz e kultúra lehető leg szélesebb elterjesztéséhez vezethet. E tekintetben azután az akkoriban itt fennállott 5 prefektorátusnál megtörténtek a szükséges utasítások, és az előbb említett módon bevezetett saját művelésű dohánytermesztés miatt — a legmagasabb döntés értelmében, az 1808. november 23-i 19 211. jelzésű magas dekrétumnak megfelelően — alkalmazást nyert egy saját dohánytermesztési felügyelő, a macedon dohánykertész, Georg András személyében, kamarai kasznár javadalmazással. E magas rendelkezést követően, mint a tárgyalások tanúsítják, csak ezután vezették be a dohánytermesztést Szt. András, Csatád, Versec, Denta, Lippa, Lugos és Bulcs területen, házi művelésben, de nem sok holdon. Minthogy azonban ez a vállalkozás nem vezetett kedvező eredményre, még 1812. március 4-én 2696. jelzéssel a felsőbb hivatalnak azt javasoltuk, hogy a saját művelésű dohánytermesztés szűnjék meg, s a jövőben ez arra alkalmas kamarai birtokok földjén, ott letelepítendő dohánykertészek útján történjék. Ugyanebben az 1812. évben ide érkezett Almási Ignác gróf Őexcellenciája, a cs. és kir. általános udvari kamara elnöke királyi udvari biztosi minőségében, s ahogy figyelme kiterjedt e tartomány minden termelési ágazatára, úgy a dohánytermesztést is különös figyelemre méltatta, ahogy ezt az 1814. március 15-i 5176. jelzésű magas udvari kamarai dekrétum bizonyítja, mely Almásy gróf itt tett körútjának alapján a dohánykertészettel kapcsolatban jelent meg.

Ennek értelmében a saját művelésű dohánytermesztést ennek kimutatott hátrányai miatt megszüntették, és elrendelték, hogy dohányt csak kertészek és teljes, erre felszólítandó községek termesztethetnek. Rögzítették az alapelveket és feltételeket, melyek szerint a dohánykertészek alkalmazhatók és letelepíthetők, és kijelölték azokat a vidékeket, melyeken dohánykertészetek telepíthetők, és dohánytermelés külön kertészek által folytatható volna. — E magas rendelkezést követően, az itteni kamarai igazgatási hivatalok előzetes megkérdezése után, az 1815. október 25-i 9472. jelzésű jelentésben az itteni dohánytermesztési viszonyokat részletesen taglaltuk, és a felsőbb hivatalnak azt tanácsoltuk, ne telepítsenek külön kertészeket a kamarai birtokokon: részben a tekintélyes letelepedési költségek miatt, részben, mert búza- és kukorica-termesztéssel jóval nagyobb bevétel remélhető; egyidejűleg kértük, legalább addig történjék halasztás, míg a magas 1814. szeptember 27-i 20 652. jelzésű rendelkezéssel elrendelt házi terménytermesztés megfelelő módon és teljes mértékben beindul, és a legmagasabb helyről annyira javasolt dohánytermesztési módszer e vidéken valósággal és teljesen ismeretes nem lesz; arra az esetre pedig, ha ez az elképzelés nem találna helyeslésre, egyidejűleg azt is javasoltuk, hogy a dohánytermesztésre kiválasztott területeket ne teljes községeknek engedjék át, hanem csupán egyes személyeknek egy vagy két holdanként a termés egy harmada ellenében, vagy pedig, mert ez számukra túlságosan körülményes volna, dupla tized, azaz a termés egyötöde ellenében, az erre megjelent 1816. január 17-i 1429. jelzésű magas udvari kamarai végzésben ismételtelen elrendelték, meg kell próbálni, nem akadnának-e dohánykertészek, akik telkeket

vennének át az 1814. március 15-i 5176. jelzésű magas dekrétumban megjelölt elvek és az ott rögzített feltételek alapján, és fel kell szólítani a dohánytermesztés céljára kiszemelt területek közelében fekvő községeket is, hajlandók-e a földeket, vagy legalábbis egy részüket, az előírt feltételek mellett dohánytermesztésre átvenni. Ezt követően az 1816. december 4. 19 282. jelzésű felterjesztésben jelentettük a magas udvari hivatalnak, hogy a dohánytermesztésre használható földeket a szomszédos községek még abban az esetben sem hajlandók átvenni, ha őket a többi felszántható külső területek bérléséből kizárják, — s minthogy időközben több dohánykertész jelentkezett, — azt a javaslatot tettük, hogy a szentandrászi kerületben a Túregyháza pusztának, valamint a dentai kerületben az Eötvös-Szállás birtoknak egy részét és az omori überlandot⁴⁴ dohánykertészekkel telepítsük be, s ugyanakkor vázoltuk azokat az akadályokat, melyek a Szilas birtokon és más überland földeken folytatandó dohánytermesztés ellen szólnak. — E javaslathoz csatlakozva a magas udvari hivatal 1817. február 19-i 5560. jelzésű dekrétumában kegyeskedett elrendelni, hogy a Túregyháza birtokból 1355 1500/1600 holdat, az Eötvös Szállás birtokból pedig az uradalmi allodiatura megsértése nélkül fennmaradó földeket, és az omori überland földeket a dohánykertészek letelepítésére használják fel, egyidejűleg megjelölték a kötelezettségeket és kedvezményeket, melyek mellett a telepítés megtörténhet, ezután Túregyházára és Eötvös-Szállásra vonatkozóan megkötötték a letelepítési szerződéseket, és felsőbb helyekről azok jóváhagyást nyertek; ily módon megalapították a jelenleg még fennálló két dohány-telepet, melyek közül az elsőnek a neve Majláthfalva,⁴⁵ a másikkal pedig Ürményháza,⁴⁶ méltó megemlékezésül és maradandó emlékeztetőként két nagyérdemű tanácsstagra, gróf Majláth akkori udvari kamarai elnök úr őexcellenciájára és Ürményi Ferenc bánati kamarai jószágigazgató úrra. Ezekon kívül az itteni kamarai birtokokon még két kertészséget telepítettek, mégpedig Németszentmihályban és Magyarszentmárton⁴⁷-ban; ezek létrejöttüket az egykori temesvári polgárnak és nagykereskedőnek, Johann Rauth-nak köszönhetik, aki az 1801. esztendőben a dohánytermesztés előkészítése végett 12 évre bérbe átengedett überland földekre Szentmihályban és Szentmártonban dohánykertészeket telepített. Minthogy nevezett az árenda fizetéssel elmaradt, és általában a bérleti feltételeknek nem tett eleget, tőle az említett földeket visszavették. Ám az idők folyamán a búzatermelés láthatóan nagyobb hasznot hozott, és azt a dohánykertészek is sokkal

⁴⁴ Überland: 1778. június 6-án Mária Terézia rendelettel visszacsatolja Magyarországhoz a Temesi Bánságot.

"A reincorporacio (visszakebelezés) előtt felmérték a temesi kerületet, termékenység és fekvés szerint osztályozták, a lakosok kívánságok szerint kaptak egy, fél, negyed, nyolcad telket (egy telek 24 hold szántóföld, 6 hold rét, 3 hold legelő, 1 hold házhely és kert: 34 hold). Ami a telken kívül maradt, ez az überland. Az überland meglehetősen nagy területet ölelt fel, s szerint, hogyan használták fel, másként nevezték." NAGY IRÉN: A magyar kamarai birtokok értékesítése a napóleoni háborúk idején. Budapest, 1930. Kir. Egyetemi Nyomda, 30. old.

Az überland földek minőségét jól jellemzi a következő idézet: "A szó, illetőleg a megjelölés a katonai határovidék jogrendszeréből került át. Itt ugyanis a belsőtelket Stammgut, a külső földeket pedig Überland néven emlegették. A kikindai kerületben a vízjárta és szikes területeket jelölték e szóval." BALINT SÁNDOR: A szögedi nemzet, a szegedi nagytáj népelete. Első rész. 182. old. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75. 2. Szeged, 1976.

Az überland kifejezést a felterjesztés Nagy Irén meghatározásában használja, de legtöbbször minősége megegyezik Bálint Sándor megállapításával.

⁴⁵ Majláthfalva: Romániában Temesvár és Arad között található. Mai neve: Mailat.

⁴⁶ Ürményháza: szerb neve Jermenovci.

⁴⁷ Magyarszentmárton: Temesvártól délnyugatra van Romániában. Mai neve Sanmartin Maghiar.

előnyösebbnek találták, mint a fáradalmas dohánytermesztést, az a buzgalom pedig, mely ezen termelési ágazat iránt a felsőbb körökben azelőtt megmutatkozott, úgy látszik teljesen elapadt, és ennek az volt a következménye, hogy a Németszentmihályon, Magyarszentmártonban és Ürményházán létesült dohánytelepeken a dohánytermesztés egyre inkább visszaszorult, és ezeket az eredetileg dohánytermesztő telepeket feladataik és kötelezettségeik tekintetében a velük megkötött mindenkori bérleti szerződésekben úgy kezelték, mint terménytermelőket, míg végezetül a velük megkötött új és legújabb, szerencsére még nem ratifikált, szerződésekben teljesen eltűnt minden nyoma annak, hogy valamikor dohánykertészek voltak. Ugyanez mondható el az apáczai⁴⁸ dohánykertészségről is, melynek részére engedélyeztek, de még nem ratifikáltak egy új, nem a dohánytermesztésen alapuló szerződést.

Ez a bánáti kamarai birtokokon folyó dohánytermesztésnek egyáltalán nem bátorító története, mely elégségesen bizonyítja, — hogy a dolog természetéből fakadó sokféle akadály mellett, melyekkel egy új, nagyszerű vállalkozásnak, ha mégoly korszerű is, mindig meg kell küzdenie —, a most tervbe vett dohánytermesztésnek csak abban az esetben jövendölhető biztos jövő, ha az jól átgondolt alapokon nyugszik, nem teszik függővé az iránta itt tanúsított kisebb vagy nagyobb fokú hajlandóságtól, hanem szilárd rendszerként tervezik meg, erőteljes felső vezetés mellett. Ha ez nem történik meg, úgy előre látható, hogy az, amit a kamarai birtokokon egy emberöltővel ezelőtt kimondhatatlan fáradozások után életre hívtak — és ami nyomtalanul eltűnt — most ismét előlről kezdődik, hogy rövid évtizedek után ismét eltűnjön.

Egy dolog egyébként megcáfolhatatlan igazságnak bizonyult ennek során, mégpedig az, hogy a dohánytermesztés ezen a vidéken, elvonatkoztatva minden felsőbb szándéktól, tisztán gazdasági szempontból igen jól kifizetődik, mert tény az, hogy a dohánytermesztés, mely legelőször a kamarai birtokokon került bevezetésre, majd oly gyorsan eltűnt, az idők folyamán a magánbirtokokon, melyek pedig a maguk előnyére a legjobban ügyelnek, kedvelt művelési ágazattá vált, és ott, gondos ápolás mellett, dohánykertészségek racionális vezetése mellett, igen hamar napról napra növekvő mértékű, rendkívüli virágzásnak örvendhetett.

Ez egyébként az egyetlen eredménye is a kamarai birtokokon egykor bevezetett dohánytermesztésnek...

MOL E 73. 182. cs. 18. k. 41.420/48-1842. Banat. Br. Ambrózy 224/Praes. sz. és 1842. szeptember 13-i keltű jelentése. Eredeti tisztázat. Német nyelvű.

5

A szakigazgatók véleményét, helyzetfelmérését a Magyar Kamara 1842. decemberében terjeszti a király elé. Az erre adandó udvari leirat 9396/P.P. számú és 1843.II.4-i keltű. Az ebben foglaltakról értesíti a Magyar Kamara br. Ambrózy temesi jószágigazgatót. Ezt az udvari leiratot úgy emlegették, mint az első kertésztelepítési alaprendeletet. Fontossága a kertészetek létrehozásában tagadhatatlan, hiszen ez

⁴⁸ Apáczai: ma Csanádapáca.

határozza meg a telepítés feltételein túl a dohánytermesztést, a kertészfalu életét, tevékenységét. Ugyanakkor engedélyt ad egyes megnevezett kertészségek létesítésére. Közli a jóváhagyott szerződési feltételeket, melyek alapján a szerződés megköthető.

a./ Báró Ambrózy temesi kir. kamarai jószágigazgatónak.

Különféle, a legmagasabb hely tudomására jutott tárgyalások alapján őfelsége kegyeskedett arra a megállapításra jutni, hogy a dohánytermesztés Magyarországon még mindig nem olyan elterjedt, mint ahogy azt az évről évre növekvő szükséglet megkövetelné. Minthogy az utóbbi időben a megnövekedett dohányfogyasztás mind Magyarországon mind a Monarchia egyéb részeiben külföldi vevők fokozott konkurenciájával párosult, Őfelsége a f. évi február 4-i 9396/P.P. számú udvari leirattal, mindazon előnyöknek legkegyesebb tekintetbe vételével, melyek a dohánytermesztés bővítéséből és gondosabb végzéséből fakadnak és a hazai ipar javára fordíthatók, a Nagyságod által e tárgyban tett, és általunk a legmagasabb helyen előterjesztett javaslatok kegyes mérlegelése után, kegyesen elhatározta a következőket:

1. A temesi kamarai jószágigazgatósági kerületben fekvő mindazon pusztákat és überland földeket, melyek fölött a földesuraság már most is szabadon rendelkezhet, vagy amelyek a jelenleg érvényben lévő bérleti szerződések lejárta után kerülnek rendelkezésére, dohánykertészeknek kell bérbe adni azzal a szándékkal, hogy azokon dohánytermesztés induljon meg, vagy pedig, hogy ezt nagyobb kiterjedésben üzzék.

Az ily módon rendelkezésre álló pusztáknak és überlandoknak általában a felét kell dohánykertészeknek történő bérbeadás céljára felhasználni. — Ha esetleg különleges körülmények tanácsossá vagy szükségessé tennék, hogy az említett bérbeadások körébe a fentebb említett mértéknél nagyobb terület vonassék be, úgy az ezen földterületek ügyében fennálló speciális körülményeket külön kell taglalni, és abban az esetben, ha az említett bérbeadási mód alkalmazását az egész földterületnek legfeljebb kétharmad részére megengedhetőnek találják, azt a magunk részéről jóváhagyhatjuk.

3. Bér nélkül olyan embereket kell kiválasztani, akik már értenek a dohánytermesztéshez, és rendelkeznek a szükséges igavonó állatokkal és földművelési szerszámokkal.

Kiválasztásukat a temesi kamarai jószágigazgatóra kell bízni, s neki e célból igénybe kell vennie azon földterületek hivatalos személyeinek a közreműködését, amely földterületeken a kertészetek létesítését tervezik. E dohánykertészek kiválasztásánál nem kell tekintettel lenni a felekezeti eltérésekre, még kevésbé szabad tőlük óvadékot megkövetelni.

4. A dohánykertészetek 30—50 kertészcsaláddal létesíthetők.

A rendelkezés azonban semmiképpen sem zárja ki azt, hogy kertészetek létesüljenek nagyobb számú kertésszel is, hanem csupán azt a legfelső akaratot fejezi ki, hogy kertészetek létesítése — ahol ez indokoltnak látszik — nem maradhat el akkor sem, ha csupán a fentebb feltüntetett legkisebb számú kertészcsaládot sikerül megnyerni valamely dohánytermesztésre alkalmas földterületre.

5. Minden egyes dohánykertésznek általában három nyomásban⁴⁹ utaljanak ki szántót, s mindegyik álljon 2-4 1600 négyszögöles holdból,⁵⁰ ahol pedig a holdak nagysága ettől eltér, a fenti nagyságú területből kell azokat kialakítani.

Amennyiben ez a nagyság egyik vagy másik helyen elégtelennek bizonyulna, úgy a temesi jószágigazgató felhatalmazást nyer majd arra, hogy az egyes nyomások nagyságát legfeljebb 5, egyenként 1600 négyszögöles holdra növelje, erről azonban majd jelentést kell tennie ezen kir. magyar udvari kamarának.

A szóban forgó három nyomás közül az egyiket mindig dohányval kell megművelni, a másik kettőn a kertész azt termeszthet, amit jónak lát.

Egyébiránt minden egyes kertésznek, aki ezt kéri, juttatni kell megfelelő házhelyet, legfeljebb egy hold kiterjedésben, továbbá rétet és legelőt, összesen legfeljebb 2-3, ezerhatszáz négyszögöles hold nagyságban.

6. Minden egyes kertésznek köteleznie kell magát, hogy a termelt dohány felét ingyen átadja az uradalomnak, a neki ezen célra juttatott dohányföld bérleti díjaként.

Évéghől a betakarított dohányleveleket gondos bálázás és az első erjedés lezajlása után, az uradalom által a kertészet területén kijelölendő helyre kell eljuttatni, ott két egyforma rakásba rakni, és az uradalomra kell bízni, a két rakás közül melyiket választja; a választást az uradalom a kincstári dohánygyárak jelen levő alkalmazottjainak véleményezése alapján fogja megejteni.

A kertész jogosult arra, hogy a birtokában maradó dohánylevél-mennyiséggel rendelkezék, ám ez utóbbi levelekre vonatkozóan az uraság fenntartja elővásárlási jogát.

Az uraság számára leadandó dohányt a cs. kir. dohányjövedék igazgatósága közvetlenül a fentebb említett leadási helyen veszi át, és a kamarai számtartóságoknak ezért az évről-évre megállapítandó megváltási árat fogja téríteni.

Külön rendelkezés intézkedik majd arról, hogyan történjék e megváltási ár megállapítása.

A dohányleveleknek mindennemű áruba bocsátása és harmadik személynek való átengedése bármilyen jogcímen vagy bármilyen ürügy alatt történjék is az, mielőtt megtörténik a fentebb említett osztozkodás az urasággal, és mielőtt ez véglegesen nyilatkozik arról, élni kíván-e a neki biztosított elővásárlási joggal vagy sem — a bérleti szerződés megszegésének tekintendő, és az erre vonatkozólag alább kifejtendő rendelkezéseknek megfelelően kezelendő.

Egyébiránt ilyen esetekben a földesuraságnak joga lesz ahhoz, hogy az ilyen szerződésszegő dohánykertészek teljes termését semmisnek nyilvánítsa és a maga számára lefoglalja.

⁴⁹ Nyomás: A falu határában levő szántóföldeket 3 egyenlő területre, ún. nyomásra osztották fel. A termelés során határkényszer volt, mert egy nyomásban egyféle növényt lehetett termeszteni. A növények a nyomásokban évente változtak. A nyomás növényi sorrendje: ugar amibe nem vetettek, pihentették a földet, hogy termőerejét a természet újítsa meg, ezt az őszi kalászosok, majd a tavasziak követték, és ezután ismét ugar következett. Ez a középkori hűbéri társadalom vetésforgója, mely Európában majdnem egy évezredig volt használatban. A kertészetek határainak kialakításánál ezeket az elveket vették át, de az ugar helyére a dohány került, megszűnt a föld pihentetése. Ezért volt szükség őszi, jó termőerőben lévő gyeppek feltöltésére a dohánytermesztő kertészetek kialakításánál.

⁵⁰ 1600 négyszögöles hold: a katasztrális hold. Területe 5755 m². Úgy is szerepel mint bánáti hold. 1 négyszögöl 3.596651 m², kerekítve 3.6 m².

7. Azt a földterületet, melyet az 5. bekezdés értelmében dohányossal kell beültetni, minden egyes kertésznek mindenkor illő gondossággal kell e művelési ágazat céljára hasznosítania, és semmiképpen sem szabad azt más célra felhasználnia.

E kötelezettség nem teljesítését a vétkessel szemben pénzbüntetéssel kell megtorolni, melyet holdanként 10 ezüstforint⁵¹ értékben kell kiszabni. Ismétlődés esetén az uraságnak joga legyen ahhoz, hogy a dohánytermelés elmulasztását vagy nem kellő folytatását szerződösszegésként kezelje.

8. A rendelkezésre bocsájtott építési telkekért, szántó-, rét- és legelőföldekért a dohánykertészeknek készpénzben megfelelő bérleti díjat kell fizetniök, ennek megállapítását Nagyságodra bízuk. Köteles lesz azonban Nagyságod az e tekintetben hozott intézkedéseiről nekünk esetről esetre haladéktalanul jelentést tenni; ha pedig alapos kifogások merülnének fel, ezeket ezen helynek a legfelső hely tudomására kell hoznia.

9. Ha valamely dohánykertészet létrehozása oly időpontban történik, mely az adott hely gazdasági viszonyai között lehetetlenné teszi az aratást ugyanabban az évben — erről a kamarai jószágigazgatónak kell döntenie —, úgy a bérletidíj-fizetés a kertészet létesítése után következő első kezelési évben kezdődjék. Ellenkező esetben a bérleti díjat a földterületek a kertészek számára történt átadásának időpontjától kezdődően kell leróni.

10. A földesuraság a kertészeknek, kérésükre, kölcsönözni fogja a szántók első megműveléséhez szükséges vetőmagot, természetbeni visszaszolgáltatás kötelezettsége mellett. Adhatók nekik kisebb előlegek is házuk felépítéséhez, azon feltétel mellett, hogy a kölcsönadott összegeket öt egyforma évi részletben visszafizetik, és azokat a teljes letudásig az adósok vagyonára bírósággal bejegyzik.

11. Azon dohánymennyiségek számlájára, melyeknek a jövedék számára történő eladására — a szerződés értelmében a földesuraságot ingyenesen megillető fél termés felül — a kertészek késznek nyilatkoznak, megfelelő előlegek adhatók nekik a dohányjövedék számlájára, az egyes dohányfajták évenként ismertetett beváltási árának harmadáig.

Hogy az ilyenfajta előlegekben való részesítés indokolt-e, s ezek folyósíthatóságának időpontját és mértékét a temesi kamarai jószágigazgató állapítja meg, a dohánygyárak igazgatójával folytatott előzetes megbeszélések után, és csakis ennek beleegyezésével, annak a dohánymennyiségnek előzetes pontos felmérése után, melyre az előleget igénybe veszik.

Minden ilyen előlegfolyósításnál a dohánykertész részesedését képező szabad dohánymennyiség zálogul fog szolgálni, s ezenfelül az egy kertészségben egyesült dohánykertészeknek "egy mindenkiért, mindenki egyért" alapon minden ingó és ingatlan vagyonukkal kezekedniök kell.

12. A dohánykertészekkel a bérleti szerződéseket 15-20 éves időre kell megkötöni. — Ezen időszak lejárta után a kamarai uradalomnak jogában áll majd, hogy a bérbeadott földeket szabad rendelkezésbe visszavegye, anélkül hogy a bérlők bármilyen igényt támaszthatnának kártalanításra — az emelt épületekért, valamint egyéb

⁵¹ Ezüstforint: jelölését szintén a váltóforint megkülönböztetésére használták. Változatai: ezüst-pénzben, ezüstben.

beruházásokért, talajjavításért, vagy bármi más jogcímen —, illetve, hogy a bérleti szerződést az addigi vagy pedig megváltozott feltételek mellett megújítsa.

13. A dohánykertészeket sohasem szabad majd kamarai alattvalóként, sem pedig összességüket zárt községként kezelni, hanem az őket, valamint a földesuraságot megillető jogokat és kötelezettségeket egyedül és kizárólag a minden egyes dohánykertésszel külön megkötendő bérleti szerződésből eredőnek kell tekinteni, ezért teljes határozottsággal vissza kell utasítani és gondosan kerülni kell mindenfajta s bármilyen célzatú utalást urbariális viszony fennállására.

14. Ha valamelyik dohánykertész a reá vonatkozó szerződéses kötelezettségeknek nem tesz eleget, akkor a földesuraságnak joga legyen ahhoz, hogy vagy azonnal felbontottnak nyilvánítsa a bérleti szerződést, a szerződésszegő bérlőt a bérleményből eltávolítsa, s a neki juttatott földterülettel szabadon rendelkezzen, a még vissza nem fizetett előlegeknek pedig a 10. és 11. bekezdésben jelzett úton biztosítsa a visszafizetést vagy szerezzen biztosítékot, vagy pedig bírói kényszerítő eszközökkel kényszerítse a szerződésszegő bérlőt kötelezettségeinek teljesítésére.

15. Minden a dohánykertészek és a földesuraság között adódó vitás ügyben ki kell kötni a szóbeli eljárást az újabb törvények értelmében, az uradalmon belüli fellebbezés és egyéb jogi eszközök kizárásával.

A dohánykertészek létesítésére vonatkozó fenti alapelveknek megfelelően kell majd megszerkeszteni az egyes dohánykertészekkel mint bérlőkkel kötendő szerződéseket.

Hogy e tekintetben biztosítható legyen a szükséges egyöntetűség, Ófelségem kegyeskedett úgy rendelkezni, hogy egyelőre Nagyságod kapjon megbízást arra, hogy a kertészekkel megkötendő szerződés mintáját megszerkessze, és azt minél hamarabb hozzánk megküldje; erről azután a királyi ügyek igazgatójával kell tanácskoznunk, majd az említett mintát az esetleges megjegyzésekkel együtt betekintés és jóváhagyás végett be kell terjesztenünk Ófelségének. Minderre a legfelső hely f. évi március 15-ét szabta meg a kir. magy. udvari kamarának határidőül.

Kegyeskedett továbbá Ófelsége ez ügyben még a következő utasításokat adni:

a. A szentandrászi kerületben fekvő Túregyháza pusztánál, Állios überlandnál és Szécsán kincstári birtoknál az eddig házi megművelésben levő allodiaturában⁵² egyelőre ne történjék változás e művelési módban,...

...b. Majláthfalva községgel az 1845. október végéig szóló szerződés lejárta után új szerződést kell kötni, dohánykertészek létesítésének feltétele mellett s a fentebb rögzített általános feltételek figyelembe vételével...

...d. A dentai kerületben Ürményháza községgel a Nagyságod által tett javaslat alapján új szerződést kell kötni; e községet 60-ról 100 házra kell nagyobbítani, minden egyes házat 16 holddal kell dotálni, s ehhez fel kell használni a szentjánosi allodiaturát is.

A szerződés érvényességi idejét 15 évben kell megállapítani, s kötelezni kell a községet, hogy 4 holdon dohányt termessen, a dohánytermés felét az uraságnak szolgáltatassa be, a termés másik felére pedig elővásárlási jogot biztosítson az uraságnak, végezetül pedig bérleti díj fejében fizessen

⁵² Allodiatura: sajátföld, majorság, nemes telek, udvarház.

a házhelyekért	24 kr-t holdanként
a legelőért	20 " "
a rétekért	36 " "
az iparosok házhelyeiért	1 ft 36 " "
a szántókért	4 "

Egyébként e szerződés megkötésénél a fentebb vázolt általános rendelkezéseket kell tekintetbe venni, amennyire azok speciális tárgyban alkalmazhatóknak bizonyulnak. ...

...h. Legmagasabb jóváhagyást nyert a kertészet létesítése Kövegy pusztán,⁵³ 100 házzal és házanként 20 pécskai hold dotációval, a fél dohánytermés leadása és holdanként 2 ft bérleti díj fizetése ellenében. ...

...l. A csatádi kerületben Szilas, Óbessenyő, Czervenamegya, Czebza, Dinyas, Oláhszentmihály és Ráczszentmárton pusztákon és überlandokon, Nagyságod javaslatának megfelelően, 700 kertész telepítendő, házanként 12 hold juttatással, a fél dohánytermés kikötésével és a többi föld után holdanként 3 ft bérleti díj fizetésével, az előrebocsajtott általános feltételek figyelembevételével, továbbá

m. a ménesi kerületben a f. évi április 24-én Zimánd pusztának⁵⁴ rendelkezésünkbe visszakerülő 500 holdas osztályán és a vele határos 300 holdas uradalmi kaszálon 50 dohánykertész, házanként 16 hold dotációval és a fél dohánytermés kikötésével, és a többi föld után holdanként 2 ft 32 kr ellenében.

n. A Maros áradásainak visszatartására Beka és Töviskes pusztákon létesítendő védőgátak ügyében szíveskedjék Nagyságod mielőbb megtenni az ígért javaslatokat.

o. Ami a szőregi uradalmat illeti, Őfelsége annak figyelembevételével, hogy ennek a szegedi sóhivatal vezetője által történő kezelése nem látszik célszerűnek, kegyeskedett úgy rendelkezni, hogy ezt az uradalmat a temesi jószágigazgatóság kezelésébe utalják, és Nagyságod kapjon megbízatást javaslat megtételére, mi módon volna ez az uradalom a dohánytermesztésre a legcélszerűbben felhasználható...

l-hez...nyomatékosan emlékeztetjük Nagyságodat, ...hogy Németszentmihály és Magyarszentmárton szerződéses községekkel, melyeknek jelenlegi szerződése 1843. október utolsó napjával lejárnak, újonnan megkötendő szerződések ügyében időben intézkedjék...

...Végezetül a szőregi uradalom tárgyában o. alatt jelzett legfelső határozatról értesítjük egyúttal Preyszlert, a szegedi sóhivatal vezetőjét, a kellő mihez tartás végett.

MOL E 73. 184. cs. 16. k. 5830/4-1843. Banat. Kamarai előadói íveken eredeti fogalmazvány. Kelte 1843. II. 15. Német nyelvű.

6

A második kertésztelepítési alaprendelet a felterjesztett szerződéstervezetet hagyta jóvá. Intézkedik a szerződéskötéssel kapcsolatban. Az udvari leiratot teljes terjedelmében közöljük.

⁵³ A kövegyi pusztán létesített kertészség neve: Mednyánszkyháza.

⁵⁴ A zimándi pusztán a magyarfarkerti kertészség alakult meg.

A külső oldal címezése:

2356/P.P.

Bécsből

Királyi Udvari Kamaránk Nagyságos és Tekintetes, és Nemes Elnökének és Tanácsosainak, kedvelt Híveinknek

Sürgős

Budán

Belső oldalakon az udvari leirat szövege:

2356/P.P.

Első Ferdinánd Isten kegyelméből Ausztria császára, apostoli királya — e néven ötödik — Magyarországnak és Csehországnak, Galiciának és Lodomériának, királya Lombardiának, Velencének és Illíriának, főhercege Ausztriának, stb.

Nagyságos és Tekintetes, Tekintetes és Nemes Kedvelt Híveink!

Minthogy a dohánytermelésnek magyarországi kamarai birtokainkon leendő előmozdítására irányuló rendelkezéseink végrehajtásával megbízott báró Ambrózy temesi kamarai jószágigazgatónak legutóbbi jelentései, melyeket Ti, kedvelt híveink Hozzánk újabb alázatos elképzelésekkel f. hó 9-i kelettel 8864/8865. sz. alatt eljuttattatok, arra engednek következtetni, hogy ha ragaszkodnánk ahhoz, hogy a bérleti szerződés ne együttesen, valamennyi, a dohánykertész-telephez tartozó kertésszel, hanem mindegyikkel külön-külön kerüljön megkötésre, erősen csökkenne a dohánytermelők körében a törekvés, hogy ezen kamarai bérleteket megpályázzák, s ez veszélyeztetné esetleg még a fontos intézkedés sikerét is; — továbbá azon célszerű intézkedések és fenntartások következtében, melyek részben a báró Ambrózy által beterjesztett szerződés-tervezetekben, részben az általatok, kedvelt híveim, tett véleményezésben szerepelnek, valamint a királyi ügyek igazgatójának jogi véleményezése folytán megszűnik minden aggodalomunk az urbarializálásra⁵⁵ vonatkozó minden konklúzió tekintetében: megengedjük hogy nevezett kamarai jószágigazgató a bérleti szerződéseket javaslatának megfelelően közösen tárgyalja meg és kösse meg a dohánykertész-telephez tartozó valamennyi kertésszel.

Egyenként az egyes kertészekkel csak abban az esetben szabad ilyen szerződést kötni, ha ez előnyökkel jár. Ami az elének terjesztett szerződés-tervezet egyes rendelkezéseit illeti, ezeket megvizsgáltuk és egynéhány változtatással jóváhagytuk, s ennek során néhány hasonló pont összevonásával és néhány magától értetődő és kevésbé fontos pont elhagyásával a pontok száma 44-ről 36-ra csökkent. Az ennek megfelelően szerkesztett szerződés-tervezetet, melyet magyar és német nyelven mellékelünk, Ti, Kedvelt Híveim, báró Ambrózy jószágigazgatónak pontos mihez tartás végett el fogjátok juttatni, s vele egyidejűleg közölni kell, hogy azokban az esetekben, amikor a szerződéseket már eddig is létezett dohánykertész-községekkel vagy egyes újabb dohánykertészekkel kell megkötni, felhatalmazzuk őt arra, hogy a szerződésben a körülményeknek megfelelő változtatásokat eszközöljön, csak azt várjuk el, hogy ez mindig nagy körültekintéssel és erre vonatkozó, múlt hó 4-i, 9396/P.P. számú leiratunk rendelkezéseinek figyelembevételével történjék, amennyiben azokat nem helyeztük hatályon kívül.

Továbbá a következőket óhajtjuk veletek, kedvelt híveim, közölni:

⁵⁵ Urbarializálás: úrbéri viszonyok kialakítására irányuló törekvések.

A betervezített szerződés-tervezetben az 1. pont előírja, hogy a bérlet időtartamát 15-20 évben határozzák meg. Ahogyan azonban már korábbi, fentebb jelzett leiratunkban rámutattunk, szándékunk most is semmiképpen nem az, hogy a bérlet időtartama ezzel az alternatívával szerepeljen a szerződésben, hanem azt akarjuk, hogy az említett kamarai jószágigazgatónak felhatalmazása legyen arra, hogy a bérleti időtartamot a helyben hagyott időtartam minimumaként 15 évben, illetve ennek maximumaként 20 évben állapítsa meg, a körülményektől függően, úgy, hogy a szerződésben a pontosan meghatározott időtartam szerepeljen.

b. A 7. ponthoz felveendő fél éves bérletidő fizetésére, tekintettel arra az időszakra, amikor a dohánykertészek a termést betakarítják, illetve értékesítik, Mihály és György napja látszik alkalmasnak, de a kamarai jószágigazgató belátására bízunk, ha különleges körülmények más időpontokat tesznek szükségessé vagy tanácsossá.

c. Olyan esetekben, amikor dohánykertészek szerződészegőkkel válnak, és a bérleményből el kell hogy távolíttassanak, a szerződéses bérleti rendszer szigorától a dohánykertészek javára annyiban szándékozunk eltérni, hogy a bérlemény tárgyának a korábbi bérlet veszélyére történő elárverezése nem kell hogy megtörténjék. A szerződés-tervezetből ilyen elárverezésre vonatkozó részek ennélfogva a szerződés ürlapokra nem kerültek rá.

d. A 14. pontban, kedvelt híveink, célszerű javaslatok hatékony és egyöntetű végrehajtásának biztosítása érdekében, hogy az új kertészek belépésükkor feleségükkel együtt írásban kötelezzék magukat az eredeti bérleti szerződés elfogadására, báró Ambrózy jószágigazgatónak egy kötelezvény vagy okmány szövegmintáját kell hozzátok betervezteni, hogy annak általános történő jóváhagyása után e tárgyban érdemben el lehessen járni.

e. A szerződés 18. pontjára vonatkozóan fontosnak tartjuk, hogy e pont rendelkezéseiből kifolyólag az érintett kamarai tisztviselők ne véljék esetleg magukat felmentve a határok pontos ellenőrzésének munkája alól, ezen kötelességre éppen ezen alkalommal is fel kell figyelmeztetnünk.

f. Az elénk terjesztett szerződés-tervezet 19. pontjának azon rendelkezése alól, hogy minden szerződés után 3/6 ezüstforint kamarai illeték fizetendő, a dohánykertészekkel megkötendő szerződéseket mentesíteni óhajtottuk, ezért ezt a rendelkezést a szerződés szövegébe nem vettük fel. Szándékunk ugyanis oda irányul, hogy azt a kérdést, ami ennek a kamarai illetéknek az alapja — érvényben van-e minden koronabirtok-igazgatóságnál vagy csak egyeseknél, s pontosan melyeknél, s hogy továbbá a jövőben ez fenntartandó-e vagy általában megszüntetendő —, kellően meg kell tárgyalni és véleményezés végett döntésünkre kell bízni, és ki kell mutatni ezen illeték évi hozamát és ennek elszámolását.

g. Abban a kérdésben — hogy tekintettel az újabb szabályokra, valamint e bérleti szerződések tulajdonképpeni rendeltetésére — nem látszik-e célszerűnek, hogy e szerződések a törvényes tanúk közreműködésével kerüljenek kiállításra, hívjátok fel, kedvelt híveim, a temesei jószágigazgató figyelmét arra, hogy mivel a szerződéskötések meggyorsítása felette kívánatos, őrre bízunk, hogy ezen ügyben saját belátása szerint járjon el.

h. Több ízben említett múlt hó. 4-i leiratunknak azon rendelkezését, amely a házak felépítéséhez, az első ültetéshez és a dohánybetakarításhoz szükséges esetleges előlegek

folyósítására vonatkozik, nem tartottuk célszerűnek a bérleti szerződésbe bevenni, tekintve, hogy ennek inkább adminisztratív, semmint a szerződésből folyó ügynek kellene lennie. Megengedjük azonban, hogy a temesi kamarai jószágigazgató abban a közleményben, amelyet ő a fokozott jelentkezések elérése céljából esetleg indokoltnak fog tartani megfelelő módon közzétgye, kilátásba helyezzen a dohánykertészeknek ilyen előlegeket, ha ezt szükségesnek tartja. A múlt hó. 4-i leiratunkban rögzített mértéket azonban túllépni nem szabad, és az előlegekkel kapcsolatos okiratokat a pontos és biztos behajtás végett a legnagyobb elővigyázattal kell megszerkeszteni.

i. A báró Ambrózy által külön felvett 2 pont kérdését, melyek a dohánykertészeknek bérbe adott földterületnek a bérleti idő alatti esetleges elajándékozására, továbbá a segélyekre és nemesei földjára⁵⁶ vonatkoznak, javaslatotoknak megfelelően ugyan nem vétettük bele a szerződésbe, ha azonban a több ízben említett jószágigazgató az általa javasolt rendelkezéseknek a mellőzését, tekintettel a Bánátban és Arad vidékén fennálló más szerződéses közösségeknél szokásos gyakorlatra, kedvezőtlennek tartaná, előzetes felhatalmazást kellene kapnia ezeknek utólagos beiktatására.

Ti, kedvelt híveim, ezért valamennyi fenti tárgyban meg fogjátok tenni a kellő intézkedéseket, és azt várjuk a Ti ügybuzgalmotoktól és temesi kamarai jószágigazgatónk ügybuzgalmától, hogy a dohánykertészek telepítése immár a lehető leggyorsabban és folyamatos fáradhatatlan tevékenységgel megvalósuljon.

Báró Ambrózynek a bevezetőben említett jelentéseit csatoltan visszaszármaztatjuk.

A mellékletben Hozzátok eljuttatott szerződés-szövegekből pedig két példány hozzánk nyomtatásba beküldendő.

Egyébiránt maradunk irántatok, kedvelt híveim, császári és királyi kegyünkkel és jóindulatunkkal.

Kiadtuk császári fő- és székvárosunkban, Bécsben, ezernyolcszáznegyvenhárom március harmincadikán.

FERDINÁND
KÜBECK

SZÉCSEN

MOL E 99. Benignae Resolutiones 1790—1848. a. iratok. 621. kötet. 1843. Martius 102. sz. 2356/P.P. számú és 1843. III. 30-án kelt udvari leirat eredeti tisztázatban. Német nyelvű.

7

Többször előfordul egy konkrét ügy elintézésekor, hogy az ügydarabot a témához tartozó, a kertészetekre vonatkozó általános intézkedésekkel egészítik ki. Az apáczei regáliák⁵⁷ bérbeadásának jóváhagyásával kapcsolatban a kertészetekben létesítendő regáliákról, azoknak bérbeadásáról és a különféle célú építkezési telkek biztosításáról történik intézkedés.

⁵⁶ Földjáraadó-taxa: földadó.

⁵⁷ Regalia: (egyes számban regále) a nemesi tulajdonnal összekötött haszonvételek, um. ital-, húsmérési, malom-, vásárjog stb.

...Minthogy nem lehet akadálya annak, hogy a regáliák minden arra alkalmas dohánykertészetben a földesúri jövedelmek érdekeit szolgálják, ezek bérbeadása a jövőben a fennálló rendelkezések értelmében csakis nyilvános árverések útján történhet. Erre az apáczai regáliákat illetően a bérleti szerződések közeli lejártára való tekintettel is ügyelni kell.

Ami a templomokat, továbbá a plébániai és iskolai épületeket illeti az ilyen dohánykertészetekben, véleményezések alapján engedélyezzük, hogy mindjárt e kertészetek létesítésekor gondoskodjanak ilyen célokra alkalmas építkezési területekről, s erre utasítani kell báró Ambrózy kamari jószágigazgatót. Ugyanez kell hogy érvényesüljön a regáliákra vonatkozóan azokon a nagyobb településeken, ahol ezek gyakorlására külön épületek létesítése majdan helyénvalónak látszik.

Végezetül biztosítunk benneteket, kedvelt híveink, császári és királyi kegyelmünkről és jóindulatunkról.

Adtuk császári fő- és székvárosunkban, Bécsben, 1843. április 11-én.

FERDINÁND
KÜBECK

BREYER

MOL E 99. Benignae Resolutiones 1790—1848. a./iratok. 622. kötet. 1843. Április 33. sz. 13 109/212 számú és 1843. IV. 11-i kelezésű udvari leirat eredeti tiszázatban. Német nyelvű.

8

1843. VII. 6-án az öt egyszerre, egy témában, a kertészségek telepítésének ügyében kiadott udvari leirat közül a legrövidebb a 25 436/420. számú. Azokat a kertészségeket sorolja fel, melyekkel a kamarai szervek elsők közt egyeztek meg a telepítés ill. az átszervezés ügyében.

Kedvelt híveink, a május 14-én kelt 20 858/20 864. számú legalázatosabb jelentések szerint a temesi kincstári jószágigazgatónak a kövegyi, a bekai, a töviskesi⁵⁸, a zimándi és a szilasi⁵⁹ telepítésekre vonatkozó, s itt még más melléklettel együtt visszaszármazó utasításokat ideiglenesen tudomásul vesszük...

MOL E 73. 184. cs. 16. k. 1843. VII. 6-i kettő és 25 436/420. sz. udvari leirat egykoru másolatban. Német nyelvű.

⁵⁸ Az udvari leirat fogalmazójának nem volt tudomása br. Ambrózy 1842. IX. 13-i jelentéséről melyben megírja, hogy Beka és Töviskes már meglévő kertészség. Sajnos a 4. sz. alatt nem tudtuk teljes terjedelmében közölni ezt az aktát, de a 10. sz. okmány első fejezetének 4. és 5. pontja is mint már fennálló kertészségeket említi. Így nem alapításról, hanem csupán átszervezésről van szó az itt közölt 5. és 6. sz. dokumentum szellemében. Alapítási idejükről lásd: O. F. 1978. 80. és 94. o.

⁵⁹ Szilas pusztán: Aurélháza települt. Magyarszentmárton lakossága alapította meg. A magyarszentmártoniak is szerződést kötöttek eredeti területükre, de dohánytermesztési kötelezettség nélkül. Aurélháza ma Romániához tartozik. Neve románul Raut, németül Rautendorf.

1843. VII. 6-i keltezéssel a kertészetek telepítésével kapcsolatban kiadott öt udvari leirat egyike. Érdekes, egy témában több kisebb rendelkezést adtak ki, ahelyett hogy összefogták volna azokat egy terjedelmesebb intézkedésben. Az 5234/P.P sz. udvari leirat két részletét közöljük. Az 1. sz. alatti jól mutatja, hogy a kamara szerveiben mily nagymérvű volt a centralizáció. Minden a bécsi Altalanos Udvari Kamara jóváhagyásától függött. A 14. sz. alattiból világosan kitűnik, hogy mily nagyra értékelték Kübeckék br. Ambróznak a telepítésben játszott szerepét.

... 1. Az ismertetett körülményekre való tekintettel megengedjük, hogy a Székegyház pusztára vonatkozóan a németszentmihályiakkal s a magyarszentmihályiakkal, báró Ambrózy temesi kamarai jószágigazgatónak általatok, kedvelt híveink, támogatott javaslata alapján bérleti szerződés köttessék...

...14. Egyébiránt a többször említett jószágigazgatótól már a folyó év végén is elvárunk egy rajtatok keresztül hozzánk intézendő részletes beszámolót az addig elért eredményekről. Ennek véleményező előterjesztése alkalmából nektek, kedvelt híveink, további lehetőségetek lesz arra, hogy kitérjetez e fontos intézkedéssel kapcsolatban tanúsított ügybuzgalmára és üdvös tevékenységére, amint azt már eddig is hangsúlyoztátok; ezt, további buzdítás céljából, már most, előre közölni kell vele...

MOL E. 73. 184. cs. 16. k. 26 704/4. 1843. Banat. 1843. VII. 6.-i keltű és 5234/P.P. számú leirat egykorú másolatban. Német nyelvű.

10

Az előbbi közlésben szereplő 5234/P.P. számú udvari leirat 14. pontja előírja br. Ambrózy temesi jószágigazgatónak, hogy a Magyar Kamarán keresztül a királyhoz intézendő részletes beszámolót készítsen az 1843. XII. 31-ig elért telepítési eredményeiről. A jelentés kelte 1843. utolsó napja, de postázására később kerülhetett sor, mert szerepel benne Almáskamarás és Ambrózfalva kertészség is. Ennek a jelentésnek hozzátételesen a fele az egyes kertészetek megalapításának történetét tartalmazza. A jelentésnek ezt a részét tesszük közzé. Zárszávában 22 kertészet megalapításáról ír, de nem települt meg Kisnógrád és Szilágy, s így valójában csak 20 kertészetet alakítottak ki. Továbbra is bérlő község maradt Pitvaros és Németszentmihály. Beterjeszti a pécskai szérűskertek és az újpaulisziak szerződését is. A két utóbbi nem kertész, hanem csak dohánytermesztési szerződés. Ezeknek a legfőbb adatait Ambrózy br. egy táblázatban foglalta össze, melyet jelentéséhez mellékel, és annak magyarra fordított változatát a jelen okmányhoz csatoljuk. A kimutatás jelentőségét a benne foglalt adatok adják meg. Érdekessége a kertészetek elnevezése, amiben rövidesen több helyen is módosulás történt.

... Ezek után hátorkodom rátérni az egyes szerződésekre.

I. fejezet

A pécskai s a ménesi kerületben létesített kertészségekről, ahol is 1100 négyszögöllel számítanak egy holdat.

1. *MEDNYÁNSZKYHÁZA* kertészség 1842. november 1-én létesült, 100 dohánykertész családdal, 5 hold feles dohánytermesztéssel, 15 év tartamra. Ez az első telep, mely Csanád megyében, a Palota kamarai helység mellett fekvő 2045 1100 négyszögöles hold kiterjedésű kövegyi pusztarészen fekszik, részben a kamarai földesurasági jobbjágyokból, részben magánkertészekből létesült; bátorkodtam e telepnek a Mednyánszkyháza nevet adni, annak a nagyszabású dohánykertész-telepítési intézkedés magasztalására, mely Őexcellenciája Megyesi Mednyánszky Alajos úrnak, a kir. magy. Udvari Kamara elnökének bölcs útmutatása és vezetése mellett létesült, s amely mindig is a kir. magy. kamarai ügyek e magas vezetője gondoskodásának örvendett, tisztelettudó nagyrabecsülésem bizonyítékául.

Ezt a pusztarészt azelőtt Palota község bérelte.

A mellékelt mérleg szerint a bérleti díj, beszámítva

a leadott gabonát, kitett

2 646 ft 40 kr-t

Az e pusztán létesített Mednyánszkyháza

dohánykertészség hozama ki fog tenni

10 683 ft 42 2/4 kr-t

tehát 8 037 ft 2 2/4 kr-ral

többet, konvenció⁶⁰ pénzben.

E kertészet létesítésével a pécskai kamarai kerületben szinte megtört a jég. A palotaiak, a régebbi olcsó bérleti díj ismeretében, nem kímélték a fáradságot, hogy az e telepre nagy számban jelentkező dohánykertészeket e lépésről lebeszéljék. És jóllehet ezt a pusztarészt, miután bérleti idejük múlt év október végével lejárt, és sem árlejtéssel, sem megállapodással újonnan nekik bérbe nem adták, űk a maguk részéről kötelezvényt állítottak ki, hogy ezeket a pusztai földeket holdanként 2 forintért bérbe szándékoznak venni, úgy gondolták, hogy az általuk egyoldalúan kiállított kötelezvény alapján jogi igényeket támaszthatnak e pusztarészre, s ennek egy kis részét önhatalmulag észrevétlenül fel is szántották és bevetették. Mindez a legfelső érdemi dohánykertész-telepítési határozat előtt történt, és csupán erre támaszkodva volt lehetséges — mindezen akadályok ellenére — a tavasz folyamán ezt a 100 házas telepet létrehozni, azokkal a palotai lakosokkal, akik százegynéhány holdat önhatalmulag bevetettek, egy évre szóló különszerződést kötni, és így minden akadályt elsimítani. E nehézséget csupán azért említem, mert az igazság kedvéért ki kell jelentenem, hogy ez a telepítés az év folyamán Putnik pécskai kamarai helyettes tisztartó önfeláldozó, kitűnő munkássága és ügyessége nélkül nem jött volna létre, és nagyon kérdéses, hogy

⁶⁰ Konvenció pénz: (Conventionsmünze) korabeli jelölése C.M. Az 1753. IX. 21-én Ausztria és Bajorország között létrejött és később más német államok által is elfogadott pénzegyezmény (Münzkonvention) értelmében bevezették az un. konvenció pénzlabat, amely a kölni márkán alapult. Az egyezmény, 1857-ig maradt érvényben. 1 kölni márká 60 ezüst huszast (20 krajcáros) tett ki, ami egyenlő 20 ezüst ft-tal. Egy ezüst forintban így 3 ezüst huszas, azaz 60 krajcár volt. MOL E 148. NRA Fasc. 1883. No 172.

ha ennél a telepnél kudarcot vallottunk volna, sikerült volna-e ebben a kerületben az év folyamán akár csak egy telepet is létesíteni.

Miután e telepen f. év május 3-án, f. évi május 4-i, 206. számú jelentésem szerint csak 43 kertész volt, a többiek pedig csak később kerültek felvételre, a legfelső határozat értelmében tőlem függött, hogy őket a dohánytermesztéstől erre az évre teljesen mentesítem-e, és szerződéses kötelezettségeik teljesítését tulajdonképpen csak november 1-jétől kívánjam tőlük meg. Minthogy azonban a május 3-a előtt már felvett 43 kertész késznek mutatkozott arra, hogy dohányföldjét beültesse, és sokan közülük még el tudták végezni a tavaszi vetést, velük erre az évre, azokra a földekre vonatkozóan, melyeket használni tudtak, külön megállapodás értelmében, — a betelepített puszták még ilyen körülmények között is — bár későn vetett dohányuk az idejéig, a dohány számára egyébként is kedvezőtlen időjárás mellett sokat szenvedett többet fog jövedelmezni a kamarai uradalom számára, mint amennyit a palotaiak azelőtt az egész pusztáért fizettek.

Miután egyébként ezek a kertészek a persze igen csekély ft-nyi, konvenciók pénzből adott előleggel, mely utasításom értelmében, a megfelelően hitelesített, megállapított egyetemességi kötelezvény ellenében került nevezetteknek a pécskai kamarai tiszttartói hivatal által kifizetésre, házaikat, néhány kivétellel, egészen rendesen felépítették, mindenképpen teljesen méltányos, hogy ne szorítsuk őket ebben az évben a szerződésben megállapított összeg megfizetésére, és azt, amit ebben az évben anyagi romlásuk nélkül nem tudnak megfizetni, a következő évi dohánytermésből fizethessék.

2. *KUNÁGOTA* település 130 dohánykertész családdal és házanként 5 hold feles dohánytermesztéssel, 1843. november 1. óta, 20 év időtartamra jött létre. A f. év február 15-i 5830 sz. magas határozattal közölt 1843. február 4-i 9396. sz. legmagasabb udvari leirattal f.-hez elrendelést nyert, hogy minden nagy aradi pusztán, ahol a bérletet vagy a bérlő elhalálása, vagy pedig fizetéseképtelensége miatt meg kell szüntetni, az ily módon a kamarai földesuraságra visszaszállott pusztákon azonnal dohánykertész-telepeket kell létesíteni.

Minthogy megszoktam, hogy a magas és legmagasabb rendelkezéseket szó szerinti értelemben vegyem, a legmagasabb udvari leirat világos értelmezésénél egy pillanatig sem kételkedhettem abban, hogy e kategóriába⁶¹ tartoznak azok a puszták is, melyeknek bérlői saját elhatározásból kívánják a bérlet alóli felmentésüket. E nézőponthól kiindulva a szolgálat érdekében állónak találtam, hogy — amikor Pécska kamarai község nálunk fekvő kérelmével felmentést kért Kunágota puszták 6.-ik osztályának⁶² további bérlete alól — a kir. kamarai jószágigazgatóság útján azt a kérdést intéztettem a helyettes pécskai tiszttartóhoz, hogy e puszták betelepítésére vannak-e alkalmas dohánykertészek. És amikor később e tiszttartóság jelentései és saját tapasztalatom alapján is meggyőződtem arról, hogy vannak e puszták betelepítésére nagyrészt gyakorlott dohánykertészek, s hogy e telepítést a kamarai uradalom jelentős haszna mellett lehet végrehajtani, ugyanezen tiszttartóság útján még egyszer megkérdeztem Pécska községet, hogy megmaradnak-e szándékuk mellett; és erről írásos nyilatkozatot kértem tőlük. Ezután minden további nélkül megkötöttem e

⁶¹ Kategória: itt csoport, (osztály, fokozat)

⁶² Puszták 6. osztálya: A meghatározott területű és sorszámozott pusztarészeket puszták osztályának nevezték.

pusztára vonatkozóan a dohánykertész-telepítési szerződést. Amikor ezt tettem, a legtávolabbról sem szándékoztam engem meg nem illető önkényeskedést gyakorolni, és ha e célból nem kértem ki felettes hatóságomnak, a tekintetes kir. magy. Udvari Kamarának a jóváhagyását, ennek az az egyetlen oka volt, hogy elégséges tapasztalatot szereztem a dohánykertész-telep létesítésénél ahhoz, hogy meg legyek győződve arról, hogy — tekintettel a parasztok ingatag egyéniségére és folyton változó véleményére — telep létrejöttében mindaddig nem lehet az ember bizonyos, míg a telepítési szerződés aláírva és hitelesítve nincs, míg a földek felvételezése és kiosztása meg nem történt, míg a telepítés ténylegesen meg nem indult. Hogy tehát ne kerüljek abba a visszás helyzetbe, mely — egyrészt egy bérlet megszűnése, másrészt a tervezett telepítésnek kertészek hiánya miatti meg nem valósulása folytán —, a kamarai jövedelmek kárára könnyen előállhatott volna, bátorkodom a mellékelt dohánykertész-szerződést az előrebocsátott magyarázat mellett, csak most alázatosan beterjeszteni, s csak emyit fűzök hozzá: csatolt mérleg tanúsága szerint ez a 2695 holdas pusztá a legutolsó ratifikált szerződés alapján

7 703 ft 12 2/4 kr

bérleti díjat jövedelmezett, míg ugyanez

a jövőbe 2702 hold 410 négyszögöl után regáliákkal

együtt

15 540 ft 56 1/4 kr-t

fog jövedelmezni, tehát

7 707 ft 43 3/4 kr-ral

többet, konvenciók pénzben.

Egyébiránt ez a szerződés már f. évi november 1-én kezdődik, miután a földek már átadásra, megművelésre és bevetésre kerültek.

3. *KIRÁLYHEGYES*, 60 kertészcsaláddal házanként 5 hold feles dohánytermesztéssel f. évi november 1-jétől kezdve 15 évre új dohánykertész-telep létesült, hasonló nevű pusztán. Ennek, az Apátfalva községnek bérbe adott pusztának hozama 1200, 1100 négyszögöles hold után évi míg

1 220 ft — kr volt,

a jövőbeli hozama a csatolt mérleg szerint

a regáliákkal együtt

6 440 ft — kr lesz,

tehát 3 520 ft kr-ral több,

konvenciók pénzben.

4. *TÖVISKES*, 10 kertészcsaláddal, házanként 5 hold feles dohánytermesztéssel, f. évi november 1-től kezdve, 15 évre. E kis település már korábban is megvolt a hasonló nevű részen mint feles dohánykertész-telep, eddig évi bérleti díjként, a fél dohánytermés beszámításával 150 hold után fizetett

541 ft 5 kr-t.

Átszámítva az előírt új dohánykertész-szerződések normájára,

a mellékelt mérleg szerint 200 hold után fizet majd

860 ft — kr-t,

tehát a régebbihez képest

318 ft 55 kr-ral

többet konvenciók pénzben.

Mínthogy e kis pusztá fekvése nem teszi lehetővé a telep nagyobbítását, a legfőbb határozat értelmében semmiképpen nem gondoltam volna arra, hogy egy csupán 10 házból álló telepet létrehozzak; mínthogy azonban a telep már megvolt,

kötelességemnek tartottam, tekintve, hogy a régebbi szerződésük már lejárt, hogy velük az előírt dohánykertész-szerződést megkössem.

5. *BEKA* 21 kertészcsaláddal, házanként 4 hold dohánytermesztéssel, f. évi november 1-től 15 évre, ugyancsak a hasonnevű tagon már fennállott feles dohánykertész-telep; jövedelmezett azelőtt

511 457/1100 holdon⁶³... 1 156 ft 47 kr-t,

a jövőben azonban, a megkötött szerződésnél fogva,
a mérleg szerint, 431 alkalmasnak talált hold utá 1 511 ft 12 kr-t,

tehát 354 ft 35 kr-ral

többet fog jövedelmezni, konvenciók pénzben.

Ez a telep idővel kb. 50-60 házzal megnagyobbodik, amint a Maros gátjai a csanádi parton mindenütt elkészülnek. Minthogy azonban az idei áradás a nyáron a Beka alatt létesített vármegyei gátakat nagyrészt elmosta, az e pusztta védelmére a kamarai uradalom által létesítendő gátak, melyek létesítését elvben már a legfelső helyen elrendelték, a célnak megfelelően csak akkor építhetők meg, ha majd az említett megyei gátak ismét megépültek, és Beka pusztta fölött, palotai földön védőgát létesült a Maros ellen, összekötve a nagylaki gátakkal.

6. *NAGYMAJLÁTH* 100 kertészcsaláddal, házanként 5 hold feles dohánytermesztéssel, f. évi november 1-től, 15 évre, Székegyháza pusztta felén létesített dohánykertész-telep.

Tótkomlós község, mely az egész, 4980 350/1100 holdas székegyházi pusztta eddig bérelte, ezért az immár a szerződéses dohánykertészeknek juttatott 2400 hold után fizetett 3 360 ft — kr-t,

viszont a feles dohánykertészek, az újonnan kötött szerződés értelmében, mérleg szerint, ugyanennyi holdért és regáliákért majd 11 350 ft — kr-t,

tehát 8 170 ft — kr-ral

többet fizetnek, konvenciók pénzben.

7. *PÉCSKA SZÉRŰSKERT* 4 kertészből álló kis telep volt (ha szabad így neveznem) a pécskai uradalmi egykori szérűskertben, sok év óta létezett szerződés nélkül ugyanabban a szérűskertben. E kertészek készpénzben semmit sem fizettek, de azelőtt is, feles termés ellenében valamennyi dohányt termesztettek. A kertészek által használt 15 672/1100 hold föld eddigi hozama 25 ft — kr volt,

a mérleg szerint pedig az általuk használt
21 768/1100 hold után a jövedelem 192 ft 33 kr-ra

tehát 167 ft 33 kr-ral

emelkedik, konvenciók pénzben.

⁶³ A holdak és négyszögölek jelölésének korabeli szokása szerint először a holdak számát írták le. A mögötte lévő tört számlálójában a négyszögölek száma, míg a nevezőben 1100 v. 1600 szerepelt aszerint, hogy a vidéken melyik hold használata volt elterjedve. Sokszor azonban a nevezőben csak a számokra utaló pontokkal találkozunk. A tört után írták ki a hold szót.

8. APÁCZA 146 dohánykertész családdal, házanként 5 hold feles dohányfölddel, f. évi november 1-től, 20 évre. A sok nehézség, melyet ez a Nagy- Apácza pusztán már régebben is fennállott bérlő-település okozott, amíg hajlandó volt elfogadni a feles dohánykertész-szerződést, a sok kérés irat miatt bizonyára ismeretese a tekintetes kir. magy. Udvari Kamara előtt. Amikor végül is késő ősszel úgy nyilatkoztak, hogy hajlandók elfogadni a szerződést, és nyomatékosan arra kértek, juttassak nekik házanként 25, 1100 négyszögöles magyar holdat, habozás nélkül éltem a legfelső határozatban nekem biztosított engedéllyel, hogy minden egyes dohánykertésznek 25 holdat juttassak — ez nagyságban megfelel 20 bányai holdnak —, és feles dohánykertész-szerződést kötöttem velük.

Ez a telep 3790 hold és a regáliák után	8 620 ft 50 kr-t
jövedelmezett évente; a megkötött szerződés	
következtében, a mellékelt mérleg értelmében	
ugyanezen terület használatáért	17 345 ft — kr-t,

jövedelmez majd, tehát	8 724 ft 10 kr-ral
többet.	

9. PITVAROS. A Csanád megyében fekvő 9915 holdas Pitvaros pusztát a legfelső hely feles dohánykertész-telepnek szánta, és én azt a legfelső parancsot kaptam, hogy a pitvarosi bérlőkkel feles dohánykertész-szerződést kössek, 1843. november 1-től. Az engedély nélkül létesített új építményekkel kapcsolatos bonyodalmak — ezeket az építményeket a kamarai uradalom ugyan nem engedélyezte, ám az akkori pécskai hivatalvezetőség befolyásával a pitvarosiak mégis felépítették azokat, s azok a kamarai uradalomnak idővel könnyen kellemetlenségeket okozhattak volna — arra ösztönöztek engem, tegyek meg minden lehetőt, ami az előírt dohánykertész-szerződés megkötéséhez, s ezáltal a kamarai földesuraság biztosításához vezethet, ha a pitvarosi bérlők, megfosztva a jelenlegi bérleménytől, esetleg reklamációkat⁶⁴ tennének. Miután azonban a pitvarosiak, akik, dacára a számos tanácsadónak, pártfogónak és cinkosnak, akiket már régebben egyrészt a megyei magisztrátus, másrészt saját ügyüket támogató ügynökök között, legfőképpen pedig saját soraikban találták, bár minden oldalról elutasításban részesültek — még mindig reménykedtek abban, hogy az egész pusztát meg fogják kapni, s ezért dohánytermesztésbe az utolsó pillanatig nem akartak belemenni; sürgős kérésükre, hogy továbbra is hagyják meg őket, mégha a pusztá kisebb részének is, a bérletében, és ez ügyben tett ismételt tiszteletteljes javaslataimra a f. évi október 25-i. 37 991. sz. magas Udvari Kamarai határozatban először az az utasítás érkezett ide, korlátozzuk a Pitvaros pusztán létesítendő dohánykertész-telepet a pusztá 2/3 részére, majd f. évi november 29-i 41 950/42 581. sz. magas Udvari Kamarai határozat az a rendelkezés, hogy az egyik, a község területével együtt 3305 holdat kitevő harmadra vonatkozólag — amelyen a bérlők telepe fekszik — a pitvarosi bérlőkkel új szerződést kössek azonnal, 12 évre. E magas és legmagasabb utasítás következtében a teljes Pitvaros pusztán 3 bérlő-telep lesz majd, mégpedig az egyik a fent említett 3305 hold kiterjedéssel, 12 éves bérleti szerződésen nyugvó, feles dohánytermesztéstől mentes bérlő-telep és két dohánykertész-telep. Egyelőre

⁶⁴ Reklamáció: itt felszólamlással, panasszal él.

bátorkodom a pitvarosi bérlőkkel a pusztta első harmadára vonatkozó, 12 évre kötött, dohányművelést meg nem kívánó, kellően hitelesített bérleti szerződést 4 példányban a magas és legmagasabb ratifikálásra tisztelettel előterjeszteni.

E szerződés megkötésénél, melyre Mattyassovszky úlnókkal, és a pécskai uradalmi és pusztai ügyésszel és Putnik Miksa helyettes pécskai tisztartóval lefolytatott előmunkálatok után, a törvényes bizonyosság társaságában személyesen utaztam el, különös figyelmet fordítottam arra, hogy ne csak a magas Udvari Kamara által megállapított bérleti díjat sikerüljön elérni — házhelyek után 4 forint, községen kívüli külterületre eső földekre 2 forint, konvenciók pénzben —, és a bérleti szerződésben a bérbe adott földek allodialitása kifejezetten megemlítsék, hanem az uradalom biztosítás végett a bérleti szerződésben az is világosan szerepeljen, hogy a pitvarosiak házaik újjáépítését az utolsó bérleti időszakban az uradalom engedélye nélkül, önhatalmúlag végezték, és hogy a jelenlegi bérleti időszak letelte után, ha a kamarai földesuraság ezt a pusztát esetleg nem óhajtja továbbra is nekik bérbe adni, vagy velük nem sikerül újabb bérleti szerződést megkötni, minden épületüket minden további nélkül, a kártérítés minden igénye nélkül, lebontani kötelesek.

Mivel úgy találtam, hogy a pitvarosi bérlők házhelyei igen különböző nagyságúak, melyek után a magas Udvari Kamara igen méltányos rendelkezése alapján — tekintve, hogy semmiképpen sem akarnak dohányt termesztetni — konvenciók pénzben 4 forintot kellene fizeniök holdanként —, méltányosnak találtam, hogy úgy rendelkezzem, hogy a legkisebb kiterjedésű házhely — 228 négyszögöl — mint házhely 4 forintot fizet konvenciók pénzben, a házhelyeknek e fölötti kiterjedését pedig a községen kívüli külterületi földekhez számítsák, melyekért évente holdanként 2 forint fizetendő konvenciók pénzben. E rendezés alapján a pitvarosi bérlők fizetnek 74 330/1100 hold után a csatolt mérleg szerint

	1 432 ft — kr-t
évente, és a pitvarosi 3305 holdas harmad, mely azelőtt	
a regáliákkal együtt	6 414 ft — kr-t
jövedelmezett, a jövőben ugyanezen regáliákkal együtt	
jövedelmezni fog	9 713 ft — kr-t

tehát az eddigi jövedelemnél	3 299 ft — kr-ral
------------------------------	-------------------

többet, ami a 12 éves bérleti idő alatt kitesz 39 588 ft-ot.

Az ugyanezen magas Udvari Kamarai határozattal nekem adott utasítás értelmében, felbecsültem egy a telep közepén fekvő házat, és e becslés alapján, melyet mindkét fél elfogadhatónak talált, kellően hitelesített okmányt állítottam ki, melyet azon alázatos megjegyzéssel terjeszték elő, hogy én ezért a házért az átengedő félnek az öt megillető 367 váltóforintot a pécskai kamarai tisztartói hivatal által kiutaltattam, és a törvényes tanú jelenlétében történő kifizetését elrendeltem.

A regálé tekintetében a tekintetes királyi magyar Udvari Kamara elrendelni kegyeskedett, hogy a pitvarosi regáliák nyilvános licitáción 3 évre bérbe adassanak. Miután azonban az ottani regáliák f. évi november 1-től már árverés alá kerültek, s az ottani italmérségi jog igen jelentékeny bérleti díjat — évi 1630 ft, konvenciók pénzben — ért el, s az erről felvett árverési jegyzőkönyv csak azért nem készült el, mert az egész pitvarosi telep jövő fennállásának a kérdése a legfelső határozat ideérkezéséig el nem dőlt, és miután a legtöbbet ígérőt megkérdeztem, megmarad-e ajánlatánál, s ő úgy

nyilatkozott, szeretné, ha a bérletet f. évi december 16-tól 1846 október végéig, a fenti évi bérleti díjért megkapná, — tekintve a jelentős többletet, melyet ennél a regálénál az előző bérleti díjhoz képest sikerült elérni, megbíztam a pécskai tiszttartót, hogy a legtöbbet ígérővel, az óradai Philippovits Jánossal kösse meg a szokásos bérleti szerződést, és azt ratifikálás végett terjessze be a kamarai igazgatóságnak.

A kamarai tiszttartó jelentésében említett malom-, bolt- és húskimérő szerződések alkalmasnak tartom a ratifikálásra, mégpedig az előbbieket 3 évi tartamra, az utóbbit pedig, mely alatta van a legutolsó szerződés összegének, egy évre, mégpedig azon okból, hogy húskimérés feltétlenül szükséges, és általában az uradalom részére kevésbé kifizetődő: egyébiránt a tekintetes kir. magy. Udvari Kamara magas utasításától fog a ratifikálásuk függni.

Végezetül bátorkodom megemlíteni, hogy a hivatalos jelentéshez mellékelve van a kimutatás, melynek alapján a pitvarosiak a szerződés alapján nekik juttatott földekben részesültek, miután azt kérték, hogy egyesek — főleg a gazdagabbak — részéről kifejtett nyomás ellen védekezhessenek, szántóikat mi jelöljük ki, és azt a szerződésekkel, valamint a tiszttartói hivatal jelentésével együtt ezennel betekintésre alázatosan betesztem.

Ezeket, a pécskai kamarai kerületben letelepített feles dohánykertész telepeken kívül — melyeknek szerződéseit ezennel alázatosan előterjesztem — van még több feles telep ugyanebben a kerületben, melyek részben véglegesen megalakultaknak tekinthetők, részben azonban még létesítés alatt vannak.

A *KISNÓGRÁDI TELEP*, Pereg pusztán, 100 kertészcsaláddal, házanként 5 hold feles dohánytermesztéssel. A Nógrád megyében fekvő Bárna urbáriális falu lakói, miután egy Heves megyei magánföldesúr rábírta őket, hogy terméketlen hazájukból vándoroljanak ki, s miután oda késve érkeztek meg, hallottak az itt folyó telepítésről, s a pécskai kamarai tiszttartói hivatalhoz, majd később énhozzám fordultak. Miután a részben telepítésre szánt Pereg pusztát a nevezett helység képviselőinek igen megtetszett, és megfelelően meggyőződtek a talaj minőségéről, valamint a szerződés feltételeiről, és ebből egy példányt magukkal vittek hazájukba, határidőt tűztünk ki számukra, melyen belül bíróságilag kellett igazolniok, át akarják-e venni ezt a pusztarészt, valamint korábbi magatartásukat, otthoni körülményeiket és megkapott elbocsátásukat. Nem késlekedtek a megszabott időpontban megjelenni kérelmükkel, melyben kérték számukra földek kijelölését a legfelső határozat értelmében, 100 házas dohány-telep létesítésére, s átadták egyúttal az úrszéki főbíró bizonyítványát, hogy sem a megyének, sem a földesuraságnak nem tartoznak semmivel, és jóra való emberek. Később még felmutatták a Nógrád megyei első alispán írását, melyben az kijelenti, hogy elköltözésüknek mi sem áll útjában; ugyanezt az alispán úr személyesen is kijelentette előttem, s hozzáfűzte, hogy miután itt egy egész község elköltözéséről van szó, erről — amint ez teljesen rendjénvaló — jelentést kell tenni a kir. magyar Helytartótanácsnak. Miután pedig elbocsátásuk időpontja a következő év március 12-re lett kitűzve, a letelepedni szándékozó bárnaiaknak nem állt módjukban már ez ősszel teljes számban lejönni, és csak az őszi vetés elvégzésére jöttek le, e munka befejeztével pedig ismét visszamentek, hogy március 12-e után az aláírás végett magukkal vitt szerződéssel végleg lejöjjenek. Ez az oka annak, miért nem nyújthatom már most be magas ratifikáció végett a szerződést e teleppel kapcsolatban, mely megalakultak tekinthető.

A *PITVAROS PUSZTA 2. OSZTÁLYÁN* letelepített 150 családból álló kertészség⁶⁵ Putnik helyettes tisztartó csatolt jelentése szerint — ritka ügybuzgalma ennek kapcsán is ismételten fényes bizonyítékot nyert — szintén megalakultnak tekinthető. Miután azonban egy rendelkezés nem tesz lehetővé számomra hosszabb várakozást a telepek miatt, megelégszem annak közlésével, hogy Pitvaros puszta e második osztálya — ahol már csak a szerződés hitelesítése van hátra — megalakultnak tekinthető.

Ugyanezen pécskai tisztartó jelenti továbbá, hogy *PITVAROS 3. OSZTÁLYÁNAK*⁶⁶ 120 családdal történő betelepítéséhez a jelentkezési listák már fel vannak fektetve, és hogy jövő tavaszig ez a telep is minden valószínűség szerint megalakul.

A tekintetes m.kir. Udvari Kamara bizonyára kegyeskedik megengedi nekem, hogy kimagasló munkássága, ügybuzgalma és okos körültekintése miatt, melyet ezen kir. kamarai helyettes tisztartó, Putnik Miksa, a feles telepeknek a pécskai kerületben történő létesítésével kapcsolatban mutatott, nyíltan kijelentsem, nem teljesíteném kötelességemet, ha ezt a férfit nem javasolnám külön jutalomra.

E hivatalvezetőnek a ténykedése, valamint folyton ismételt kijelentésem, hogy a hivatalnokoknál soha nem leszek tekintettel a személyükre, hanem csupán teljesítményükre, és azt, aki a kincstárnak valóban nagy hasznot hozott, megfelelő jutalomra is fogom javasolni, az egész telepítési ténykedésre vitathatatlanul a legnagyobb hatással volt. És ha azokra a nehézségekre gondolok, melyek csak egyetlen egy telep létesítésénél is, különösen e nagy mű kezdetén, mutatkoztak, tartozom saját becsületemnek azzal, hogy kijelentsem, hogy Putnik Miksa helyettes tisztartó — aki 19 négyzetmérföld kiterjedésű kerület ellátása és bölcs vezetése mellett rendelkezett annyi jószándékkal és ügybuzgalommal, hogy ily sok telepet létesített, és képes volt az ebből adódó hatalmas munkát ily rövid idő alatt elvégezni — különleges jutalmat érdemel.

A felső vezetés jelenlegi szakaszában, amikor a nyugalom hosszabb időszaka után a jövőben esetleg még sok nagyobb terv vár megvalósításra, melyek mind a legtevékenyebb közreműködést és a legnagyobb ügybuzgalmat követelik majd meg, a legfelső kincstár legsajátosabb érdekében áll, hogy egyes derék tisztartók megjutalmazása által, egészen a legelső kategóriáig, valamennyi tisztviselő ügybuzgalmát serkentse, és megmutassa, hogy a magas állami vezetés valódi szolgálatokat nem csak méltányol, hanem kézzelfogható módon meg is jutalmaz.

Bátorkodom ezért alázatosan javasolni, hogy Putnik Miksa pécskai helyettes tisztartó, tekintettel a feles dohánykertészetek létesítésénél a pécskai kerületben tanúsított kimagasló ténykedéséért évi egyszáz forint személyes pótlékban részesüljön, konvenciók pénzben.

⁶⁵ A pitvarosi puszta 2. osztályán letelepedett 150 családból álló kertészség Lónyai Albert koronaőr, később Ugocsa megye főispánjának a keresztnéve után az Albertháza nevet kapta. Említették még Albertfalva és Alberti néven is. Rövidsége miatt főleg ez utóbbi terjedt el és vált általánossá. A későbbiek során a hivatalos neve Csanádalberti lett, s ma is így ismeretes.

⁶⁶ Pitvaros 3. osztályának benépesítéséről ez az első értesítés. Az 1843/44-es kertésztelepülések e szakasza ennek a pusztarésznek a betelepítésével ér véget. Ez az utolsó kertészség a nevét a telepítést irányító br. Ambrózy Lajos jószágigazgatótól kapta. Az első feljegyzések szerint elnevezése Ambrózyháza. Az 1844-ben készített községi pecséten Ambrózfalva szerepel. Ambrózfalva néven vált közzismertté, és ma is így nevezik.

Van a pécskai kerületben még egy telep, melynek végleges megalakulása csupán a legfelső akaratától függ. Ez *NAGYKAMARÁS PUSZTA 2. OSZTÁLYÁN*⁶⁷ Mahler Ferenc bérlő lemondása következtében eleki németekkel hozható létre.

A tekintetes kir. magyar Udvari Kamara kegyeskedett a f. évi október 18-i, 36 233 sz. magas határozattal hozzám leküldeni Mahler Ferencnek, Nagykamarás puszta 2. osztálya bérlőjének kérését; aki teljes felmentését kéri e pusztarész bérlete alól, tekintettel a pusztákra vonatkozó f. évi június 20-i 23 700/385., valamint a f. évi február 4-i 9396. számú ide leérkezett, mégpedig a 25 053 és 5830. sz. alatt jelzett legmagasabb határozatra, jelentéstétel végett, különösképpen pedig annak eldöntése végett, alkalmas-e ez a puszta dohánytermesztésre, és mikor kellene visszavenni.

Az ez ügyben megkérdezett Putnik helyettes tisztartó és Perlaky pusztai ügyész a f. évi dec. 12-i csatolt jelentés tanúsága szerint úgy nyilatkozott, hogy ez a puszta nemcsak hogy kiválóan alkalmas dohánytermesztésre — ahogyan meg vagyok győződve arról, hogy minden Csanád megyei puszta e termelési ágra különösképpen alkalmas —, hanem a szomszédos Elek német lakosai, azon feltétel mellett, hogy az egy-egy kertésznek juttatandó holdak számát 25 magyar holdra emelik, hajlandók a mellékelt feljegyzés szerint ezt a pusztát teljes létszámban átvenni, házanként 5 hold feles dohánytermesztés mellett, s ennél fogva a csatolt mérleg szerint a pusztának ez az osztálya, mely eddig jövedelmezett
8 261 ft 16 3/4 kr-t
a jövőben jövedelmezne évente,
15 095 ft

6 833 ft 43 1/4 kr-ral

többet, mint eddig.

A jelentés tevői megjegyzik továbbá, hogy, jóllehet e szerződés megkötését esetleg akadályozza az a körülmény, hogy a kamarai uradalom be nem tartott ugar miatt nevezett bérlő ellen 4690 ft (konvenciók pénzben) megfizetésére a pécskai úriszéknél eljárást indított, e szerződés megkötése mégis igen kívánatos és annál is inkább keresztülvihető volna, mert az elekiek e pusztarészre vonatkozóan feles dohánykertész-szerződés megkötésére éppen most azért hajlandók, mert ők az említett pusztarészt jelenleg is, a termés egy része ellenében, őszi vetéssel művelték meg. Azon véleményen vannak tehát, hogy ezt a peres eljárást — melytől Mahler bérlő a puszta visszaadása útján kíván mentesülni — ad acta⁶⁸ kellene tenni, és a dohánykertész-szerződést az eleki németekkel azonnal meg kellene kötni.

Miután én — bármennyire is szívemeni feküdt e német telepnek minél előbbi és azonnali létrehozása — még ha felhatalmazásom lett volna is ezen eljárás ad acta tételére, melynek kimenetele amúgy sem egészen bizonyos, de felhatalmazásom nem volt és nincs is, a folyamodó egyszerű kérelmére mégsem támaszkodhattam, a pítvarosi szerződés megkötése végett tett utam alkalmával Pécskába rendeltém Mahler bérlőt és

⁶⁷ A nagykamarási pusztá 2. osztályán települt kertészség mai neve Almáskamarás. A község első bélyegzőjén KIR. KAM. ALMASI KERTÉSZEK 1844 felirat szerepel, A két világháború között volt a községben egy Almásy utca is. Egyes visszaemlékezők szerint az "ALMASI" név onnan ered, hogy a kétegyházi Almásy birtok jobbágyai robotban a falu akkor bozotos, bokros helyét megtisztították, hogy a kincstári mérnök a házhelyeket ki tudja jelölni. Eleinte a kincstári iratok Almási, Almási kertészség, Almásy dohánykertészség, Nagykamaráson, Kamarás-Almási kertészek, Kamarás-Almás és Almás Kamarás elnevezéssel emlegetik, még végül is Almáskamarás néven lett közismert.

⁶⁸ Ad acta: véglegesen félretesz valamit. Hivatali nyelvben az ügyiraton lévő utasítás: irattárba helyezendő.

megkérdeztem tőle, hajlandó-e kiállítani kötelezvényt arról, hogy ha a magas Udvari Kamara beleegyezik a peres eljárás ad acta tételébe, ő kötelezi magát a nevezett puszta visszaadására. Miután erre kérő iratban kötelezte magát, én ezt hátrattal⁶⁹ együtt átadtam Putnik tiszttartónak azzal, hogy miután azon kérdés eldöntése, vajon Mahler bérlőt, mentesíteni lehet-e a peres eljárástól és annak következményeitől, a tekintetes kir. magy. Udvari Kamara magas döntésétől függ, és nem az én hatáskörömbé tartozik, az elekiekkel ugyan azonnal meg lehet kötni a javasolt, és megkötni szándékozott dohánykertész-szerződést, nevezettekkel azonban a törvényes tanú jelenlétében közölni kell, hogy addig, amíg a magas Udvari Hivatal nem ratifikálja a szerződést, az egész puszta helyzete nem változik, és csupán a ratifikálás megtörténte után tekinthető a megkötött szerződés valóban létrejöttnek.

Mint hogy e szerződést, rögtön megkötése után, a magas Udvari Kamarának alázatosan be fogom terjeszteni, meg kell jegyeznem, hogy mivel e szerződés jóváhagyása vagy jóvá nem hagyása egyedül csak a tekintetes kir. magy. Udvari Kamara bölcs megítélésétől függ, nem hihetem azt, hogy a tekintetes Udvari Hivatal iránti engedelmességnek és a tőle való függőségnek határát — ez utóbbiakat mindig szem előtt tartom — megsértettem volna; másrészt pedig, tekintve az ügy sürgősségét és azt a körülményt, hogy a telepítési ügyeket még távozásom előtt⁷⁰ be szeretném fejezni, úgy gondolom, nem tehettem kevesebbet, mint amit tettem.

Egyébiránt hátkodok — még ha az elekiekkel Kamarás puszta ezen osztályára megköthető dohánykertész-szerződést esetleg valamivel később terjesztem is be — ezen alázatos jelentésemben már most kérni a tekintetes kir. magy. Udvari Kamara megfelelő magasabb utasítását arra az esetre, ha e javaslatom nem kapná meg a jóváhagyást.

A ménesi kerületben, rendelkezésre álló földek hiányában, egyelőre csak egyetlen egy feles dohánykertész telepet lehetett létesíteni. Ez a telep a zimándi pusztán létesített *FAKERT* telep, 30 dohánykertész-családdal és házanként 4 hold dohánytermesztéssel. Minden egyes kertész részesedése 20 900/1100 négyszögöles hold, 1843. november 1-től, 20 évre.

E településre eredetileg glogováci kamarai alattvalók jelentkeztek, később azonban ezek elálltak szándékuktól, és csak akkor jelentkeztek másodszor e pusztarész betelepítésére, amikor az ugyanolyan jóra való újpanáti németek már átvették az e telephez tartozó földeket, és aláírták a csatolt szerződést. Erre a glogováciak csak azt kérték tőlem, hogy Zimánd pusztának a bérleti idő lejárta után, a legfelső határozat értelmében történő betelepítésénél legyenek reájuk is tekintettel; ezt én készségesen meg is ígértem nekik, feltéve, hogy szavukat jobban állják, mint első ízben.

Ez a telep Zimánd puszta bérleti idejének lejárta után 100 házra lesz növelhető, és ha a glogováciak — amint az előre látható — nem lesznek képesek egyedül birtokba venni a 10 000 holdas zimándi pusztának a szokás szerint előírt felét, akkor kiegészül a 100 házhoz hiányzó kertészeket a legcélravezetőbben újpanátban lehet találni.

⁶⁹ Hátrát: a kérvény, az ügyirat olyan elintézési módja amikor az előadó a választ, a rendelkezést az eredeti beadvány felzetére írja, és így bocsájta azt további útjára.

⁷⁰ Br. Ambrózy közeli távozása azt jelenti, hogy az 1844. január vége felé megnyíló országgyűlésen vesz részt, mint a konzervatív párt főrendiházi tagja.

A mellékelt mérleg szerint e telep eddigi hozama	1 689 ft 58 kr
volt, a várható hozam pedig	2 920 ft — kr

tehát az évi többlethozam 1 240 ft 1 2/4 kr

E telepen kívül felmerült az úgynevezett kovaszinci Livadanak, egy 300 holdas uradalmi überlandnak a betelepítése is. Én azonban ezt az überlandot sem nagysága, sem pedig nem mindenütt jó minőségű földje miatt nem találtam dohánykertész-telep létsítésére alkalmasnak. Miután azonban a szomszédos ÚJPAULISI német kamarai alattvalók, akik mindig igen jó dohányt természetnek, nagy kedvet mutattak arra, hogy ezt az überlandot dohánytermesztésre bérbe vegyék, velük, a magasabb és legmagasabb jóváhagyás reményében, szerződést kötöttem 6 évre, melynek értelmében e földek egy részét dohányval ültetik be, és minden egyes hold után évente 2 mázsa java dohánylevelet adnak le bérleti díjként a kamarai uradalomnak, a többi föld után pedig készpénzben méltányos bért fizetnek.

Meg kell vallanom, ezt a szerződést én mind a dohánytermesztési intézkedést mind a kamarai jövedelmek szempontjából igen előnyösnek tartom, minthogy a mellékelt mérleg szerint, az a 300 hold, melyre a jövőben

dohány kerül, azelőtt	576 ft 15 kr-t
jövedelmezett, a jövőben pedig	1 068 ft — kr-t

fog jövedelmezni, tehát konvenciók pénzben 491 ft 45 kr-ral
többet az eddiginél.

II. fejezet

Érinti a Bánátban létesített azon dohánykertész-telepeket, ahol a holdakat 1600 öllel számolják.

1. **ÜRMÉNYHÁZA** a dentai kerületben. Dohánykertészek száma 100, feles dohánytermesztést folytatnak 4 holdon, 1843. novembere óta, 15 évre. Miután ez a telep teljesen az 1843. február 4-i, 9396 sz. legmagasabb határozattal jóváhagyott alázatos javaslatom szerint létesült, ezen dohánykertész-telepről egyéb megjegyezni való nincs, mint csak az, hogy e szerződés értelmében Ürményháza telep a csatolt mérleg szerint a jövőben 2726 98/1600 holdon 11 779 ft — kr-t,
tehát az ugyanennyi holdon eddig elért 5 093 ft 3 kr-ral

szemben 6 685 ft 57 kr-ral
többet fog hozni konvenciók pénzben.

Egyébként az ürményházi kertészek — mint ahogy ebben az évben mindenütt a környéken — igen sokat szenvedtek az azon a tájon fellépett fagyoktól, annál is inkább, hogy az ürményháziak, részben az elterjedt magyar szokásnak megfelelően, részben pedig azért, mert nagyrészt házaik felhúzásával voltak elfoglalva, a dohánymagot igen későn vetették el, és ezért a dohánypalántákat túlságosan későn ültették ki. Jóllehet az ebből adódó károsodást, mely érzékenyen sújtotta őket, nagyrészt saját maguknak köszönhetik, azonban szükségesnek tartom, hogy

szerződéses bérleti díjuk lefizetésére a legközelebbi dohánybetakarításig haladékokat kapjanak, annál is inkább, hogy az ürményháziak megfelelő házaik felépítéséhez semmiféle pénzbeli előleget nem kaptak, és ezenkívül e dohánykertésznek — már korábban kifejtett átfogó nézeteim értelmében teljes megerősödéséig — melyhez legalább három esztendőre van szükség — magának az intézkedésnek az érdekében kíméletre van szüksége.

2. *AURÉLHÁZA* telep. 88 kertészcsaláddal létesült házanként 3 bánáti holdon folytatandó feles dohánytermesztésre, 1843. november 1-től 20 évre, a csatádi kerületben fekvő Szilas birtokon.

A f. évi május 15-i 206. sz. alázatos jelentésomban széleskörűen tárgyaltam azokat az akadályokat, melyek dohánykertész-telepnek e birtokon történő telepítése elé tornyosulnak, és azon alázatos kérésnek adtam hangot, engedjék meg nekem, hogy abban az esetben, ha a magyarszentmártoni szerződéses bérlők hajlandók volnának a Szilas birtokon dohánykertész-telepet létesíteni, megkössöm a nevezett *MAGYARSZENTMÁRTONIAKKAL* eredeti, és ugyanebben az időpontban lejárt bérleti szerződésüket azon magyarszentmártoni földre vonatkozóan, melyen a magyarszentmártoni bérlők telepe található; ugyanígy a *NÉMETSZENTMIHÁLYIAKKAL* is — akik mindeddig dohánytermesztéshez nem akartak érteni — megkössöm a Szilas birtok egy részére vonatkozóan, melyet nevezettek korábbi bérleti periódusokban valamikor béreltek, a megfelelő bérleti szerződéseket.

Miután ezen alázatos javaslataim, valamint az is, mely a Bega két partján fekvő koronauradalmi überlandok közti jobb összeköttetés céljából létesítendő hídra vonatkozott, a f. év július 19-i, 26 704. sz. magas udvari kamarai dekrétum értelmében a legmagasabb helyen elfogadást nyert, e javaslataimnak megfelelően mindhárom szerződést megkötöttem, és bátorkodom ezeket a magas ratifikáció végett csatoltan betérjeszteni; megjegyezni valóm csupán annyi, hogy én — hogy az aurélházi telepések ügyében teljes bizonyosságban legyek — a magyarszentmártoni szerződésbe kifejezetten felvételtem, hogy abban az esetben, ha az aurélházi dohánykertésziséget valamilyen okból fel kellene oszlatni, a magyarszentmártoni szerződés is ipso facto⁷¹ felbontottnak tekintendő, s hogy én továbbá az elővásárlási jogot a magyarszentmártonban természetendő dohányt illetően is a kamarai uradalomnak tartottam fenn. Ezen elővásárlási jog a magyarszentmártonban természetendő dohányra vonatkozóan egyébként az 1845. esztendővel kezdődik, minthogy nevezett magyarszentmártoniak dohányukra vonatkozóan az 1844. esztendő végéig már régebben szerződéseket kötöttek. A magyarszentmártoni szerződés ugyancsak 20 esztendőre, a németszentmihályi pedig 6 esztendőre szól.

A csatolt tisztartói kimutatás szerint a 4449 273/1600 hold kiterjedésű Szilas pusztája az 1842. esztendőben hozott 10 549 ft 59 2/4 kr-t
tehát holdanként 2 ft 21 kr-t.

A jövőben azonos kiterjedés mellett hoz 15 199 ft 50 kr-t

tehát holdanként 3 ft 25 kr-t, vagyis holdanként

⁷¹ Ipso facto: a tényből kifolyólag, a tényből következően.

1 ft 24 kr többletet, azaz
többletet.

4 649 ft 50 2/4 kr⁷²

Miután e puszta nagy része már 1842. október végével a kamarai uradalom rendelkezésébe került, s hogy e puszta betelepítésének feladata még jobban ne bonyolódjék, ez év folyamán hosszabb időre nem volt bérbe adható, ezen pusztai osztályok a folyó évre rét- és legelőként adatnak bérbe, hogy ne minden uradalmi jövedelem essen el.

A szilasi pusztának az aurélházi telepítés és bérbeadás kapcsán a németszentihályiaknak átengedett rétjei és legelői kellő módon parcellákra vannak osztva. A facseti segédmérnök, aki a munka kezdeténél közreműködött, ottani ténykedése befejezéseként, a tisztartói hivatal egyetértése mellett éppen most választja el egymástól őket határdombokkal és barázdákkal, s utána azonnal kiírjuk őket az előírt, megfelelően nyilvánosságra hozott licitálásra.

Az építendő Bega-híddal kapcsolatos tervek és költségtervezetnek elkészítésére — minthogy a Bega-csatorna mint hajózási csatorna királyi biztos vezetése alatt áll, — egyrészt minden ellenvetést elkerülendő, másrészt pedig, hogy a hajózásra kellő figyelem fordíttassék — Krötzer építésmérnököt bízam meg, azzal, hogy az említett tervet Hieronymi begai csatornaépítési vezető mérnökkel egyetértésben készítse el. Mikor ezennel a felvonóhíd terve elkészült, tervét szíves ellenőrzés és utasítás végett alázatosan a Magas Udvari Kamarának betérjesztem, sürgetően kérem ezen udvari hivatal mielőbbi hozzájárulását, hogy a szükséges anyagok még a folyó tél folyamán előkészíthetők legyenek, és az építkezés mindjárt tavasszal megkezdődhessék.

Miután a folyó év végével lejár a németszentmihályi szerződés, a szükséges bérleti szerződésnek a megújítása az oláhszentmihályi überlandokra vonatkozóan is, amelyeken a németszentmihályi bérlő-telep áll, s amelyeket haszonbérbe bizonyos időre nekik bérbe adtunk, a nevezettekkel ezen uradalmi überlandra vonatkozóan, a fentebb említett és a legfelső helyen jóváhagyott javaslataim értelmében, újabb bérleti szerződést kötöttem 6 évre. Így van szerencsém magas ratifikáció végett alázatosan betérjeszteni:

1. Az aurélházi feles dohánykertész szerződést, továbbá
2. A magyarszentmártomi szerződést,
3. A németszentmihályi szerződést, mely Szilas puszta 688 holdjára vonatkozik, valamint
4. a megújított bérleti szerződést azon oláhszentmihályi überlandokkal kapcsolatosan, melyeken telepük áll, mindegyiket 4-4, összesen 16 példányban.

3. *ÚJHELY*, 80 kertészcsaláddal és feles dohánytermesztéssel 3 holdon, f. évi november 1-től, 20 esztendőre. Ennek a dohánykertész-telepnek a benépesítése késő ősszel történt a csatádi kerületben fekvő Pakácsi puszta felén, csupa jómódú némettel, a környező kamarai községekből.

Miután a legfelső határozat értelmében a Pakácsi pusztát felerészben telepítésre jelölték ki, és erre mindenképpen kiválóan alkalmas, kötelességemnek tartom

⁷² Az eredeti adatokat közöljük, bár a számításukban hibát észleltünk, de az egyértelműen nem javítható.

megjelölni annak okát, mi késztetett engem e telepítéssel ilyen hosszú várakozásra, hogy azt úgyszólván ezen évnek utolsó alkalmas pillanatában valósítottam meg.

Miután nagyon fontos volt számomra, hogy a Pakáczi pusztának e felén ne csak egyszerűen telep jöjjön létre, hanem olyan telep, mely mintatelepülésként szolgálhat, leghőbb vágyam volt, hogy ide senki mást ne telepítsek, hanem csak németeket. Meg kellett ezért várnom azt az időpontot, míg a gondolkodó németek arra a belátásra jutottak, hogy sokkal okosabb dolog, ha azokat az uradalmi überland földeket, melyeket eddig részben béreltek, mint dohánykertészek hosszabb időre maguk veszik bérbe, ahelyett hogy nyugodtan nézzék, mint veszik bérbe ezen telkeket dohánytermesztés céljára mások, kik szorgalomban és akarásban bizonyosan és távolról sem szárnyalják őket túl. A másik ok az a bennem igen hamar kialakult meggyőződés volt, hogy mindaddig, amíg a már telepítésre szánt überland földek nem keltek el, olyan telkeket, amelyekért az emberek előreláthatóan tülekedni fognak, a telepítést fenyegető hátrányok miatt nem szabad felkínálni. Egyébiránt csak gratulálni tudok mind a dohányjövődéknek mind a kamarai bevételeknek e németeknek a Pakáczi pusztán történt letelepítéséhez, mivel ez a telep kétségtelenül nem csak a legszebbeknek, hanem a legjobbaknak is egyike lesz.

A korábbi években a Pakáczi pusztán — csatolt áttekintés szerint — holdanként átlagban 4 ft 31 kr-t jövedelmezett, azaz összesen 11 928 ft 3 2/4 kr-t
Az ezen pusztán felére telepített dohánykertész-telep által, valamint csupán azon elhatározás következtében, hogy a házi gazdálkodás egyelőre csak egy évre megszűnik, és ezáltal lehetővé vált a pusztán felének bérbeadása, a teljes Pakáczi pusztán (2631 hold) bevételei holdanként 7 ft 49 3/4 kr-ra fognak emelkedni, azaz összesen 19 990 ft-ra,

tehát holdanként 3 ft 17 1/4 kr a többlet, a teljes pusztán után pedig

8 061 ft 56 2/4 kr

4. *KISSZENTPÉTER* 36 dohánykertész családdal és házanként 4 holdon folytatott feles dohánytermesztéssel, f. évi november 1-től 20 évre. Ez a dohánykertészet a német-szentpéteri német kamarai alattvalókból alakult Túregyháza pusztán Totina nevű részéből, mely azonban nem tartozott az allodium-birtokhoz.⁷³

Az első németek, akik feles dohánykertész-telep létesítéséhez kedvet mutattak, a kiváló szorgalmú szentpéteri kamarai alattvalók voltak, kiváltképpen az iránt mutattak kedvet, hogy a közelükben fekvő fenti nevezetű überland földeken telepedjenek le.

A legfelső határozat értelmében Túregyháza, Szécsán és Allyos allodiátúrára a telepítés nem terjedt ki; miután azonban a Totina elnevezésű pusztán rész mindig is bérbe volt adva, és csak az elmúlt évben lett fenntartva az uraság számára, a bérlők ellenszegülése miatt, akik bérleti idejük lejártán után nem voltak hajlandók beletnyugodni e földek bérleti díjának emelésébe, ezért volt egy éven át házilag megművelve. E telep létesítését illetően annál is kevésbé haboztam, mert a legfelső helyen elrendelt dohánytermesztési intézkedésekből kifolyólag mindenekelőtt arra kellett hogy gondom legyen, hogy az erre alkalmas, szorgalmas, derék németekre legyenek

⁷³ Allodium: nemesi birtok, saját föld, majorság, nemes telek, udvarház.

tekintettel, akiktől nagyon sokat remélek, és akik immár számban annyira megnövekedtek, hogy — amint a telepítésérti kedv körükben általánossá válik — be tudják népesíteni valamennyi bánáti, dohánykertész-telep létesítésére kiszemelt überlandot.

Hogy egyébiránt e telep létesítése az uradalmi jövedelmeket lényegesen gyarapítani fogja, azt mutatja a szerződésekhez mellékelt mérleg, melyből látható, hogy ez a pusztai osztály a legutolsó bérleti periódusban
2 797 ft 34 kr-t
hozott - az egyéves házi művelésben 671 ft-tal
többet, feles dohánykertész-telepként azonban
5 222 ft 30 kr-t

fog hozni, tehát a többlet
2 424 ft 56 kr
az azelőtti bérleti díjhoz képest.

Amikor e szerződést a magas ratifikációra betérjesztem, nem mulaszthatom el, hogy a szerződéshez csatolt tisztartói hivatali jelentés értelmében alázatosan arra kérjem a tekintetes Udvari Kamarát, adjon nekem engedélyt, és — tekintettel a németek egyre növekvő telep-létesítési kedvére azon a vidéken —, engedje meg nekem, hogy ez a 36 kertészcsaládból álló telep a turegyházai allodiátúra földjeivel megnagyobbíttassék — ezen megnagyobbítás érdekében a németszentpéteriek a helyszínen fordultak hozzám, és ezt kérték a tisztartói hivataltól is. Minthogy azonban a turegyházi allodiátúra-földek, melyek két testben Kétfél és Tenlak irányában terülnek el, 2600 holdnál nagyobb kiterjedésűek, és a telepítés rájuk nem vonatkozik, a kisszentpéteri telep megnagyobbítását felsőbb és legfelső engedély nélkül nem hajthatam végre, ám kötelességemnek érzem, hogy alázatos javaslatot tegyek arra, hogy a telepnek ezen kért megnagyobbítása kegyesen engedélyeztessék, egyrészt azért, mert ezáltal a visszamaradó turegyházi pusztai földek értéke lényegesen emelkedne, tekintve hogy idővel parcellánként volnának bérbeadhatók — s ez volna mindenképpen az én kívánságom —, másrészt pedig tekintettel arra, hogy egy nagyobb teleptől már csak azért is virágzóbb fellendülés várható, mert a községi kiadásokat könnyebben tudja fedezni.

Ami a tisztartói hivatal jelentésében szereplő 80 házat illeti, erről csak ezt kell megjegyezni; Véleményem szerint a 80 ház a telep számára a maximum kellene hogy legyen, mivel az, hogy e telepre éppen 80 dohánykertészt kellene telepíteni, és nem esetleg néhányval kevesebbet — ezt csak a célszerű beosztást meghatározó helyi körülmények dönthetik el —, ez most feltétlen bizonyossággal nem jelenthető ki.

5. KOVÁCSI, 30 dohánykertész családdal, feles dohánytermesztéssel házanként 3 holdon, f. évi november 1-től 20 évre, házanként 12 1/2 hold dotációval. Ez a telep a csernegyházi kamarai überland földeken szorgalmas németekkel került betelepítésre, és két év eltelte után — amikor majd a vele határos külső földterületek visszakerülnek szabad urasági rendelkezésbe — még legalább 30 házzal fog bővülni.

A bérbe adott föld csekély terjedelme — 375 hold — nagyobb dotációt nem tett lehetővé, ami viszont a bevételek növekedése szempontjából igen előnyösnek mutatkozik, mivel valamennyi dohánykertész-telep közül ez a kicsi fog a legjobban beválni.

A mellékelt mérleg szerint ez a kicsi külsőföld-terület
azelőtt
674 ft 56 kr-t
hozott, a remélhető jövőző hozama e telepnek
2 602 ft 30 kr
tehát az eddigi hozamnak majdnem négyszerese.

Mínthogy egyébként a telep földjeit egy jelentéktelen vízfolyás választja el egymástól, mely azonban az átkelést olykor akadályozza, megbíztam a szentandrászi kamarai tisztartói hivatalt — bevonva az erdőfelügyelőt és Herdt kamarai mérnököt —, hogy a Vadászerdő amúgy is kiirtásra ítélt részeiből a hídhhoz szükséges fatörzseket szállíttassa oda, és a legalkalmasabb helyen manu rustica⁷⁴ készíttessen egy kis átkelő hidat, melyet azután a kertészeknek maguknak kell fenntartaniok, és a mindenképpen szükséges vasrészek és az igénybe veendő ácssegéd munkabérének költségeit kiutalás céljából előzetesen a kamarai jószágigazgatóság elé terjessze.

6. KISTELEP, 19 dohánykertész-családdal, feles dohánytermesztéssel házanként 3 holdon, f. évi november 1-től 20 évre. E telep a kétféle uradalmi überland földeken létesült. Ezen az überlandon, mivel a vele határos földek csak két év múlva kerülnek vissza szabad földesúri rendelkezésre, amikor a telepet majd 40 házra bővítik, csupán 20 dohánykertész családnak nyújtanak elégséges helyet; ez okból a telepet 20 dohánykertész-házzal létesítettük, osztottuk be, és őszi gabonával megfelelően megműveltük. Mínthogy azonban a 20 kertész a szerződés aláírásánál nem volt jelen, a szerződés csupán 19 kertész számára készült, a huszadiktól pedig a legfelső határozatban az ilyen, egyes kertész-felvétel esetére előírt kötelezvényt fogjuk kérni addig is, míg 2 év eltelte után a határos és bérbeadott földek visszavétele után a szerződést 40 kertészre vonatkozóan fogjuk megírni és a tekintetes Magyar Udvari Kamarának ratifikálás végett ismét beterjeszteni. A telepesek valamennyien németek.

Bár a házak száma nem éri el a legfelső helyen előírt számot (30), úgy gondolom, nem hibáztam, amikor voltam bátor e telepet létrehozni annak biztos reményében, hogy azt két év eltelte után 40 házra bővíthetem, annál is inkább, mert a csatolt mérlegből kitűnően ez az eddig bérbeadott pusztai osztály

1 078 ft 30 kr-t	
hozott eddig, a jövőben pedig hozni fog	2 880 ft-t,

tehát a többlet

1 801 ft 30 kr

ezüstpénzben, tehát jelentősen többet, mint az eddiginek a kétszeresét.

III. fejezet

mely foglalkozik a temesi k. kamarai igazgatósághoz csak a közelmúltban csatolt szőregi kamarai uradalomban újonnan telepített dohánykertész-telepekkel

1. **KÜBEKHÁZA** 200 dohánykertész családdal, házanként 3 hold feles dohánytermesztéssel f. évi november 1-től 20 évre.

Ha a Pakác puszta fele területén létesített Újhely német telep minden valószínűség szerint a legszebb lesz is, a szőregi überlandon, Babujkán, Szeged közelében, két hajózható folyó, a Tisza és a Maros közt telepített 200 házas Kübekháza telep vitathatatlanul a legnagyobb, és feltétlenül az, mely a virágzás leghibiztosabb elemeivel rendelkezik.

⁷⁴ Manu rustica: paraszti kézzel, paraszti erővel. A pénzügyi utasításból ítélve paraszti robotmunkáról van szó.

Miután azt, amit a szőregi telepekkel kapcsolatban el kellene mondanom, a szőregi uradalommal foglalkozó jelentésben bővebben kifejtem, itt csupán annyit jegyzek meg, hogy ez a telep a mellékelt mérleg szerint a 3317 1419/1600 holdon, melyen létrejön, regáliák nélkül jövedelmezni fog

	20 000 ft — kr-t
míg azelőtt ugyanennyi holdért bér fejében	5 818 ft 35 kr

folyt be, következésképpen a jövőben
többet fog jövedelmezni, konvenciók pénzben.

Ezenkívül e telepen a regáliák hozama — minthogy a csatolt kérelem tanúsága szerint Ballasch nagyszentmiklósi vendéglős bérleti díjként 600 ft-t kínál konvenciók pénzben — a fenti mérleg alapján átlagban évi 800 forintra, sőt Preneszill megbízott felügyelő csatolt jelentése alapján többre is tehető, ha az itt létesítendő kocsmá majd barátságos vendégszobával rendelkeznek, ahová átutazók betérhetnének. E célból Ringer vezető építésmérnökkel elkészítettem ennek tervezetét és a költségvetést, s azt ezennel jóváhagyás végett alázatosan a magas Udvari Kamara elé terjesztem.

2. *ÓSZENTIVÁN SZIGET* 80 dohánykertész-családdal, és házanként 3 hold feles dohánytermesztéssel, f. évi november 1-től, 20 évre.

A mellékelt mérleg szerint ez a kevesebb házzal már azelőtt is fennállott dohánykertészség Vedresháza pusztával együtt évente konvenciók pénzben hozott

	6 098 ft 22 3/4 kr-t,
a jövőben viszont e megnagyobbított telep Vedresháza pusztával együtt a regáliák beszámításával hozni fog	12 675 ft — kr-t,

tehát konvenciók pénzben évente
többet, mint eddig.

3. *SZILÁGY*⁷⁵ 100 dohánykertész-családdal és házanként 3 hold feles dohánytermesztéssel, f. évi november 1-től, 20 évre.

Ez a gyálai überlandon németekkel létesült telep a kapott 1700 hold után fizet évi

	10 000 ft — kr-t,
míg a mellékelt mérleg szerint a korábbi bérleti szakaszokban ugyanezért a területért fizetett	3 530 ft 25 kr-t,

tehát konv. pénzben regáliák nélkül fizet
többet. A regáliák évi 400 ft-ra tehető konv. pénzben.

Itt vannak a feles dohánykertész-szerződészek, melyeket ez év folyamán a letelepített feles dohánykertészekkel kötöttünk, s amelyeket azon alázatos kéréssel bátorodom a tekintetes k. magy. Udvari Kamara elé ratifikálás céljából terjeszteni, hogy a magas Udvari Kamara kegyeskedjék azokat minél előbb jóindulattal ratifikálni, miután a kertészek a ratifikálás megtörténteig — joggal — nem érzik magukat teljes mértékben biztonságban, és vágyakozva tekintenek sorsuk végleges alakulása elé.

Az arra irányuló kísérletek, hogy az allodiális ugarföldök egy részét a dohánytermés egy részének ellenében dohánykertészeknek adjuk bérbe, egyáltalán nem jártak kielégítő eredménnyel, de ez az erőtlen próbálkozás is világosan megmutatja,

⁷⁵ Szilágy: megtelepülése elmaradt.

milyen előnyösen alakul a dohánytermesztés — a földművelés egyéb ágazataihoz viszonyítva — a kamarai uradalom számára.

A szentandrásai tiszttartó 681. számú csatolt jelentése azt mutatja, hogy a túregyházi allodiátúra ugar földjei, melyeket dohánytermesztés céljára, a dohánytermés egyharmadának átadása ellenében a majláthfalvai dohánykertészek vettek bérbe, a dohányt azon az áron számolva, amennyiért a majláthfalvaiak a maguk dohányját eladták, jövedelmeztek konv. pénzben 241 ft 30 kr-t, leszámítva ebből a 6 ft 15 kr konv. pénzben, a bért, azaz a 12 1/2 hold után 75 ft-ot, melyet a kukoricatermesztésre bérbevett többi ugarföldért

fizettek, kitűnik, hogy a túregyházi allodiátúrának dohánytermesztésre kiadott 12 1/2 hold ugarföldjei 166 ft 30 kr-ral többet jövedelmeztek konv. pénzben, s ez, kiváltképpen egy annyira rossz dohányévben, mint az ideí, túlszárnyal minden reményt és elvárást. Ez okból nem mulasztottam el ismét felhívni a szentandrásai tiszttartói hivatal figyelmét, próbálkozzék újabb ilyen jellegű bérbeadásokkal...

...Ami a jövő évi telepítési feladatokat illeti, ezek nem kisebb jelentőségűek, mint amilyenek az ezéviéek voltak.

A dentai kerületben két dohánykertész-telepet — az egyik a vattinai,⁷⁶ a másik a dentai⁷⁷ — a mellékelt f. év november 30-i 2082. sz. tiszttartói jelentés szerint, ez év folyamán nem sikerült létrehozni. Azok az überlandok, melyeken a telepek majd létesülnek, f. évi október végéig bérbe voltak adva, és a bérleti idő lejártá után az uradalom javára zároltattak, s hogy találunk jelentkezőket, abban én annál is bizonyosabb vagyok, mert nemrégiben Bács megyei németek ezeket az überlandokat személyesen megtekintették, és betelepítésükre késznek mutatkoztak.

Remélem, hogy Cserevena Megya-t⁷⁸ sikerül a jövő év folyamán 100 házzal betelepítenem, ha az óbessenyői bulgárok erre hajlandók, úgy övelük, ha nem, akkor németekkel vagy arra alkalmas magyarokkal. Ezen überland visszavételét és zárolását elrendelő utasítás már kiment a csatádi kamarai tiszttartói hivatalhoz, mivel addig, míg egy azelőtt egész falvagnak bérbeadott überland zárolása meg nem történik, a tudatlan tömeg még mindig táplál reményt arra, hogy ugyanezt a pusztát dohánytermesztési kötelezettség nélkül bérbe veheti.

Hogy a pécskai kerületben a jövő év folyamán hány pusztát sikerül betelepíteni, az azon esetlegességek közé tartozik, melyeket nem lehet előre látni; annyi bizonyos, hogy a tizenegy nagy pusztá⁷⁹ bérlői 17 pusztai osztályra vonatkozólag megsértették a bérleti szerződést, s miután a legfelső határozat értelmében minden szerződészegő bérlőt törvényes úton meg kell fosztani a bérleménytől, és mivel e tekintetben meg is történtek a szükséges lépések, megalapozott az a reményem, hogy ezek a puszták a jövő évben ismét az uradalom szabad rendelkezésére fognak állani; s mivel e pusztá-

⁷⁶ A vattinai überlandon nem történt település.

⁷⁷ A dentai és omori földeken Brestyc létesült.

⁷⁸ Cserevena Megya határában Bolgártelep és Keglevich-háza jött létre.

⁷⁹ Tizenegy nagy pusztá: Bodzás, Apácza, Földvár, Meggyes, Bánhegyes, Nagykamarás, Dombiratos, Kupa, Kunágota, Basarága, Szionda kamarai puszták. Említik arad-mutinai v. modenai néven is, de szerepel úgy is mint pécskai puszták.

osztályok közül 9-en már van több kertész — bár számuk nem kielégítő —, semmi kétségem sincs afelől, hogy a jövő év folyamán, a legfelső határozatnak megfelelően, mind a tizenhetet sikerül benépesíteni.

A szerződészegő bérlők tervezett és immár kezdeményezett eltávolítását illetően — nevük fel van tüntetve a csatolt tiszttartó hivatali jelentésben, Elnökségi Jegyzőkönyv 413. szám alatt — csupán két pusztai osztálynál van némi kétségem, mégpedig a kunágotai puszta 4. és 7. osztálya tekintetében, ahol is a jogosulatlanul megkötött albérleti és telepítési szerződést, melyet a puszta bérlője, Csernovics több paraszttal kötött, Rácz volt pécskai tiszttartó ratifikálta. Amennyiben azonban a tiszttartónak ez a tette a kamarai uradalom részére káros következményekkel járna, amit az uradalom — minthogy az illető erre nem volt illetékes — semmiképpen el nem ismerhet, ez az akadály elhárul azáltal, hogy így még célszerűbb alkalom nyílt Csernovics bérlőnek és a puszta más bérlőinek a bérleményből való eltávolítására...

...A Putnik jelentéséhez elnöki 2. szám alatt mellékelt kimutatás tartalmazza azokat a koncessziókat, melyeket 5 telepnek tettünk, amennyiben engedélyeztük nekik a bérleti szerződés tartamára az őrlési jogot őrlőkövenként évi 10 Ft bérleti díj ellenében, konv. pénzben; ezúton kérem ehhez a magasabb és a legmagasabb jóváhagyást.

Amikor most zárom ezévi jelentésemet, és azon előkészületekről, melyeket a telepítésre szánt Vadászerdő egy részének kiirtásával kapcsolatban tettünk, külön jelentésben fogok alázatosan beszámolni, nem mulaszthatom el, hogy visszapillantva az eddigi telepítésekre kifejezzem azon meggyőződésemet, hogy bár ezek a dohánykertész-telepek teljes befejezésükig, sőt még azután sem lesznek tökéletesek, mindenesetre megvan az a letagadhatatlan előnyük, hogy igen csekély, szinte semmi kiadással sem járnak. Az adott és még adandó előlegek elveszett kamatai, a dohánytelepek feltérképezéséhez és beosztásához alkalmazott, nem a kerülethez tartozó mérnökök napidíja és a hasznot hajtó épületek emelésének költségei — ezek az egyedüli kiadások, melyek a jelen telepítéssel kapcsolatosak; és ha a múltra visszatekintve, mérlegelés tárgyává teszem az 1786. február 9-i 2964. sz. bizottsági jegyzőkönyvet, mely szerint a 9. oldalon n alatt 7 telep létesítésére, 1270 házzal 444 043 ft 12 5/6 kr-t, továbbá a házak berendezésére, az 1612 telepes család ellátására összesen 807 371 ft 7 1/2 kr-t irányoztak elő, teljes joggal állíthatom, hogy ennyire jelentéktelen, szinte említésre sem méltó kiadásokkal a magas államigazgatás részéről soha, az osztrák monarchiának őfelsége dicsőséges jogára alá tartozó egyetlen országában sem történt soha telepítés.

Miután a pitvarosi bérlőkkel arra a harmadra vonatkozóan, amelyen telepük fekszik, a legmagasabb helyen jóváhagyott bérleti szerződést az előírt módon tető alá hoztam, és azt kellően hitelesítve bevettem e főjelentésembe, a tekintetes kir. magy. Udvari Kamarától f. évi január 3-i 835. sz. rendeletben, a legfelső határozat nyomán azt az utasítást kaptam, hogy a fentebb említett, korábbi Udvari Kamarai rendeletekben előírt bérleti díj emelés figyelmen kívül hagyásával a pitvarosi házhelyekre vonatkozóan, a pitvarosiakkal kötendő szerződésben egyöntetűen a 2 ft, konv. pénzben

bérleti díjat vegyem alapul, és engedjem meg nekik a részvételt a regáliák árlejtésében, az eddigi általános szokásoknak megfelelően.

Térdet hajtok a legfelső akarat előtt; miután azonban ez a szerződés már meg van kötve, és megfelelően hitelesítve van, kötelességemnek tartom, hogy ne csak ezt a korábban kapott utasítás alapján kötött szerződést terjesszem alázatosan a magas Udvari Hivatal elé, hanem azon legalázatosabb kérésemet is tisztelettel letegyem a legfelső trón lábai elé, hogy e szerződés legfelső ratifikálását engedélyezni kegyeskedjék.

A világosan kifejezésre juttatott legfelső akarat után aligha vagyok már abban a helyzetben, hogy megfelelő nyomatékkal mutathassak rá arra, hogy ez a már megkötött szerződés is a pitvarosiak számára egyáltalán nem terhes, hanem ellenkezőleg, méltányos, kegyes szerződésre tettek vele szert. Annak oka, hogy kötelességemnek érzem legalázatosabban kérni e megkötött szerződés legmagasabb jóváhagyását, abban van, hogy legbenső meggyőződésem szerint semmiképpen sem állhat a legfelső szolgálat érdekében, hogy ezen igazgatóság vezetője és az általa bevont tagok, akik magasabb utasítás alapján, a törvényes tanú bevonásával, a legnagyobb nyilvánosság előtt bérleti szerződést kötöttek, e szerződés visszavonásával kompromittáltassanak.

E jelenlegi időpontban, amikor annyi sok dohánykertész-szerződés kerül megkötésre, mindenképpen a lehető legrosszabb benyomást keltené az alattvalókban, ha azt látnák, hogy egy velük kötött szerződés nem esetlegesen abba belekerült hiányosságok miatt nem kerül ratifikálásra, hanem azért, mert a kamarai igazgató túlságosan sokat követelt, a hérlő község pedig túlságosan sokat kínált. Ezenkívül e speciális szerződésnél még egy körülmény érdemel különleges megfontolást, mely kívánatossá teszi a ratifikálást, mégpedig az, hogy a pitvarosiak belátták, jogellenesen jártak el, amikor engedély nélkül felépítették házaikat, és lemondtak mindennemű, bármilyen címen történő kártalanításról. — Hajlandók lesznek-e vajon a pitvarosi hérlők, ha értesülnek az ügyekben hozott legfelső határozatról, a szerződés esetleges újabb megfogalmazásánál beleegyezni ebbe a pontba? — Olyan kérdés ez, melyet előre, teljes bizonyossággal nem lehet megválaszolni, s ennek ellenére meg kell vallanom, hogy a pitvarosiakkal megkötött szerződésben én ezt a minden kártérítési igényről való lemondást feltétlenül a szerződés legjobb és legfontosabb részének tartom. Ez okból alázatosan megismétlem e szerződés jóváhagyása iránt tett kérésemet.

Amikor éppen postára szándékoztam küldeni e jelentésemet, mely már hosszabb idő óta íródott, s csak az egyre újabb, az utóbbi időben írt jelentések és dohánykertész-szerződések miatt szenvedett késedelmet, kézhez vettem az e célból Pécskába küldött gyakornok — Wettstein — révén, Putnik pécskai tiszttartónak 23. elnöki számmal csatolt jelentésével együtt a *PITVAROS PUSZTA 2. OSZTÁLYÁN* 150 dohánykertész-családdal, házanként 5 hold feles dohánytermesztésre 1843. november 1-től 20 évre kötött szerződést, melyet ezennel magam ratifikáció végett előterjesztek.

A mellékelt mérlegből kitűnik, hogy a pusztának ez az osztálya, 3200 1100 négyzetöles holddal, hozott eddig 4 800 ft-t
a jövőben pedig ugyanezen 3200 hold után jövedelmez 16 220 ft-t,

tehát a többlet

11 420 ft-t.

Tisztelettel jelentem továbbá, hogy az eleki németekkel *NAGYKAMARÁS PUSZTA 2. OSZTÁLYÁRA* megkötendő feles dohánykertész-szerződés megkötöttnek tekinthető,

miután ez a szerződés mindeddig azért nem volt megköthető — amint ezt ugyanaz a kiküldött gyakornok jelentette — mert a kerületi úriszéki bíró más hivatali teendővel volt elfoglalva, e szerződés ezért e hónap folyamán kerül előterjesztésre. S így ezen év folyamán 22 dohánykertész-telep alakult véglegesen meg, feltéve, hogy az elekiekkel létesítendő település magas és legmagasabb jóváhagyására irányuló kérelmem — mint remélem — teljesítést nyer.

Egyébiránt a telepések tele vannak bizalommal, és törik magukat letelepedési lehetőségért.

MOL E 73. 185. cs. 16. k. 3207/9. 1844. Banat. Br. Ambrózy 1843. XII. 31-én kelt jelentése. Eredeti tisztázat. Német nyelvű.

Sor- szám	A szerződés betűjele	Megye	Uradalom	A telepítés helye	A kertészség neve	A szerződés időtartama		Házak száma	Kertészség területe		Dohányföldek területe		Uradalomnak jutó fele dohányrész évenként mázsa	Előleg házépítésre		Vetési előleg búza pozsonyi mérőlőben	Eddigi jövedelem		Várható jövedelem		Többlet		Megjegyzés	
									1100	1600	egyenkint	összesen		egyen- kint ft	össze- sen ft		ft	kr	ft	kr	ft	kr		
									négyyszögöles holdakban		holdakban													
1.	A.	Csanád	Pécskai	Kövegyi Puszta	Mednyánszkyháza	1842. XI. 1.–1857. X. végéig	15 év	100	2 003 $\frac{780}{1100}$	–	5 1100 □-öles hold	500	1 500	20	2 000	–	2 646	40	10 683	42 $\frac{2}{4}$	8037	2 $\frac{2}{4}$		
2.	F.	Csanád	Pécskai	Székegyházi puszta	Nagy Mailáth	1843. XI. 1.–1858. X. végéig	15 év	100	2 400	–	5 1100 □-öles hold	500	1 500	50	5 000	–	3 360	–	11 530	–	8 170	–		
3.	B.	Csanád	Pécskai	Aradi puszta	Geöcztelek	1843. XI. 1.–1863. X. végéig	20 év	130	2 702 $\frac{413}{1100}$	–	5 1100 □-öles hold	650	1 950	20	2 540	–	7 703	12 $\frac{2}{4}$	15 410	56 $\frac{1}{4}$	7 707	43 $\frac{3}{4}$		
4.	C.	Csanád	Pécskai	Királyhegyesi puszta	Királyhegyes	1843. XI. 1.–1858. X. végéig	15 év	60	1 200	–	5 1100 □-öles hold	300	900	40	2 400	–	2 920	–	6 440	–	3 520	–		
5.	E.	Csanád	Pécskai	Bekai puszta	Beka	1843. XI. 1.–1858. X. végéig	15 év	21	431	–	4 1100 □-öles hold	84	168	–	–	–	1 156	47 $\frac{2}{4}$	1 511	12	354	24 $\frac{24}{4}$		
6.	D.	Csanád	Pécskai	Tövéskesi puszta	Tövéskes	1843. XI. 1.–1858. X. végéig	15 év	10	200	–	5 1100 □-öles hold	50	100	–	–	–	541	5	860	–	318	55		
7.	G.	Arad	Pécskai	Pécskai szérűskert	Szérűskert	1843. XI. 1.–1858. X. végéig	15 év	4	21 $\frac{768}{1100}$	–	2 $\frac{783}{1100}$ □-öles hold	10 $\frac{934}{1100}$	32	–	–	–	25	–	192	33	167	33		
8.	H.	Csanád	Pécskai	Apáczai puszta	Apácza	1843. XI. 1.–1863. XI. 1.	20 év	146	3 747	–	5 1100 □-öles hold	730	2 190	–	–	–	8 620	50	17 345	–	8 724	10		
9.	V.	Csanád	Pécskai	Pitvarosi puszta	Albertháza	1843. XI. 1.–1863. XI. 1.	20 év	150	3 200	–	5 1100 □-öles hold	750	2 250	–	–	–	4 800	–	16 220	–	11 420	–		
10.	K.	Arad	Ménesi	Zimándi puszta	Fakert (Baumgarten)	1843. XI. 1.–1863. XI. 1.	20 év	30	682 $\frac{901}{1100}$	–	4 1100 □-öles hold	120	300	80	2 400	–	1 689	58	2 920	–	1 230	2		
11.	M.	Torontál	Dentai	Korábban állt	Ürményháza	1842. XI. 1.–1857. X. végéig	15 év	100	–	1 703 $\frac{1008}{1600}$	4 1600 □-öles hold	400	2 000	–	–	–	5 093	3	11 779	6	6 686	3		
12.	N.	Torontál	Csatádi	Szilasi puszta	Aurélháza	1843. XI. 1.–1863. X. végéig	20 év	88	–	1 496	3 1600 □-öles hold	264	1 056	40	3 520	–	10 449	59 $\frac{2}{4}$	15 199	50	4 749	50 $\frac{2}{4}$		
13.	O.	Torontál	Csatádi	Pakácsi puszta	Újhely	1843. XI. 1.–1863. X. végéig	20 év	80	–	1 200	3 1600 □-öles hold	240	1 200	–	–	–	11 928	3 $\frac{2}{4}$	19 990	–	8 061	56 $\frac{2}{4}$		
14.	Z.	Temes	Szentandrás	Csermegyházi puszta	Kovácsi	1843. XI. 1.–1863. X. végéig	20 év	30	–	375	3 1600 □-öles hold	90	315	–	–	180	674	56	2 602	30	1 927	34		
15.	R.	Temes	Szentandrás	Kétféle maradványföldek	Kis telep	1843. XI. 1.–1863. X. végéig	20 év	19	–	304	4 1600 □-öles hold	76	320	–	1 700	152	1 078	30	2 880	–	1 801	30	Lásd nov. 20. 9007–1844.	
16.	P.	Temes	Szentandrás	Türegyházi maradványföldek	Kis Szent Péter	1843. XI. 1.–1863. X. végéig	20 év	36	–	585 $\frac{1000}{1600}$	4 1600 □-öles hold	144	576	–	2 998	–	2 797	34 $\frac{3}{4}$	5 222	30	2 424	55 $\frac{1}{4}$		
17.	S.	Torontál	Szóregi	Szóregi maradványföldek	Kübekháza	1843. XI. 1.–1863. X. végéig	20 év	200	–	3 200	3 1600 □-öles hold	600	3 600	–	–	–	5 818	35	20 000	–	14 181	25		
18.	T.	Torontál	Szóregi	Szóregi maradványföldek	Ószentiván Sziget	1843. XI. 1.–1863. X. végéig	20 év	80	–	1 280	3 1600 □-öles hold	240	960	–	–	–	6 098	22 $\frac{3}{4}$	12 675	–	6 576	37 $\frac{1}{4}$		
								Összesen:	1484	16 588 $\frac{662}{1100}$	11 744 $\frac{408}{1600}$		22 717	–	22 558	–	80 933	2 $\frac{2}{4}$	183 462	19 $\frac{3}{4}$	102 529	17 $\frac{1}{4}$		
A bányai 1600 négyyszögöles holdakat 1100 négyyszögöles magyar holdakra átszámítva adódik a benépesített puszták összterületének és a dohánytermelésre szánt területeknek (összege).									33 671	170 $\frac{170}{1100}$			7 118	934 $\frac{934}{1100}$										
19.	$\frac{9005}{1844}$	Arad	Pécskai	Nagykamarási puszta 2. o.	Nagy Kamarás	1843. XI. 1.–1863. X. végéig	20 év	119	2 986 $\frac{4}{1100}$	–	5 1100 □-öles hold	595	1 785	–	–	–	8 261	16 $\frac{3}{4}$	15 095	–	6 833	43 $\frac{1}{4}$		
20.	$\frac{19\ 041}{1844}$	Csanád	Pécskai	Pitvarosi puszta 3. o.	Ambrózyháza	1843. XI. 1.–1863. X. végéig	20 év	120	2 400	–	5 1100 □-öles hold	600	1 800	40	4 800	–	3 600	–	12 870	–	9 270	–		
21.	$\frac{23\ 510}{1844}$	Torontál	Csatádi	Cservena Medja	Keglevich	1844. XI. 1.–1864. X. végéig	20 év	100	–	1 600	3 1600 □-öles hold	300	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–		

DAMJANICH JÁNOSNÉ CSERNOVICS EMÍLIA ÉLETRAJZA (1819—1909)

Jeszenszky Imréné Csernovics Lara feljegyzéseit közléteszi
VARSÁNYI PÉTER ISTVÁN

BEVEZETÉS

Az az állítás, miszerint az 1849. év októberének tragédiájáról már nem lehet újat mondani, könnyűszerrel megcáfolható. Nem vitás: a tizenhárom vétanúróól, a mártír miniszterelnökökről sokan és sokat írtak; csakhogy a történelem — amint Thomas Mann is vélekedett — mélységes mély kút, amelybe érdemes még ma is alászállni. Jeszenszkyne *Csernovics Lara* (1863—1939) huszonhárom évig élt egy fedél alatt az egyik aradi vértanú özvegyével, Damjanich Jánosné, született *Csernovics Emília*val (1819—1909). A tőle hallottakat 1926-ban vetette papírra, s a család jóvoltából ez az emlékirat most kezünkbe került, publicitást kaphat.

Történelmi családról van szó, hisz a *Csernovics (Čarnojević)* név még ma is megbecsülést és tiszteletet vált ki a hazai és a határainkon túli szerbek körében. 1690-ben ugyanis mintegy kétszázezer szerb menekült érkezett Dél-Magyarországra Arsenije Čarnojević (1633—1706) ipeki érsek vezetésével. Vele jött két öccse, Djordje és Joakim is. Az utóbbi fia, Mihajlo (magyar köznévvél: Csernovics Mihály) kapta meg a magyar nemességet 1720-ban. 1742-ben adoptálta második felesége, Koványi Anna első házasságából származott fiait: Arsenijét (Arzén) és Djordjet (György). A majdani Csernovics család egyik ága *Arzén* (1716—1766), a másik *György* (1720—1759) leszármazottjaiból sarjadt. (A családi gyakorlat e két szárnyat úgy különböztette meg, hogy az előbbieket *ts*-sel, az utóbbiakat *cs*-vel írták és írják nevüket; a 19. század elejétől a nemesi előnév is jelzi a szétválást: Arzén ága a „mácsai és kisoroszi”, György ága a „mácsai” megkülönböztetést használja.)

Csernovics Arzén nyolc gyermeke közül — témánk szempontjából — kiemelést érdemel *Anna*, Gavriilo Taburović császári-királyi tábornok neje, Damjanich János anyai nagyanja, valamint *Pál* (1755—1840) királyi tanácsos, fia *Péter* (1810—1892) 1848-ban királyi biztos, temesi gróf és főispán, aki elválaszthatatlan Damjanich utolsó napjaitól, a kivégzést követő történésektől.

Ide kívánczik egy, talán nem öncélú és haszontalan kitérő. Nemeskürty István 1977-ben megjelent könyvében („Kik érted haltak szent világszabadság”) olvashattunk először Damjanich János szerb „félparaszti” származásáról; illetve arról a jelenetről, mely szerint „Vécsey jelképnek szánta kézcsókját, és az is maradt: egy magyar főnemes szövetkezett a halálban egy félparaszt szerb katonával” (413. old.). 1991. október 1-jén a Kossuth Rádió „Társalgó” című műsora mindezt megtette az „osztályhelyzet felismerésének” tételével. Említett szerzőnk jóvoltából megtudtuk, hogy Aradnak újabb „nagy tanulsága” van: a kézcsók annak bizonyítéka, miszerint a „gróf és szerb paraszt” 1848—49-ben egy ügyet szolgált. Hasonló tartalmú kommentár hangzott el a Magyar Televízió szegedi munkatársa 1991. október 6-án, Aradról küldött tudósításában is. Mint láttuk, Damjanich felmenő rokonai közt császári-királyi tábornok (a nagyapa), dúsgazdag földbirtokos (a nagyanya) található, mindezekhez tegyük hozzá az őrnagy apát! Valahogy egyik sem tekinthető tipikus paraszti (horribile dictu: jobbágyi!) foglalkozásnak.

Csernovics György dédunokája *Emília*, Damjanich tábornok neje, valamint *György* cs.kir. huszárkapitány, 1848—49-ben honvéd őrnagy. Az utóbbi első

házasságából született memoáírónk, *Lara*, kisjeszeni és megyefalvi Jeszenszky Imre neje.

Az emlékirat tulajdonképpen családi használatra íródott („Hogy az általa mesélt dolgok ne szálljanak velem sírba, leírom azt a család ifjabb tagjai számára úgy, ahogy azokat tőle hallottam”). A családtagok jóvoltából most nekünk is megadatik a lehetőség, hogy betekintsünk a Damjanich—Csernovics házaspár rövidre szabott együttélésének közérdeklődésre is számító emlékeibe. Néhány részlet ebből eddig is hozzáférhető volt, mivel Hamvay Ödön 1910-ben publikálta Damjanich leveleit nejehez. Információi jelentős részét Csernovics Emíliától kapta, így az a munka és az itt publikált emlékirat egy-két felületen érintkezik egymással.

Az országos, a köztudott eseményeket (a szabadságharc csatái, az október 6-i kivégzés) az emlékirat szerzője szerényen mellőzi, úgymond „... azt a történelem van hivatva leírni”. Október 6-a kapcsán sem Damjanich lesz közleményünk központi szereplője; a nővum, az érdekesség inkább az, hogy miként élte át a legközelebbi hozzátartozó mindazt, amire évről évre emlékezünk. Elkerülhetetlen azonban, hogy néhány történelmi személy neve ne kerüljön szóba az események pergetése során. Az uralkodóház tagjai közül Ferenc császár öccse, a protektor Főherceg (Rainer), Ferenc József neje, Erzsébet királyné; a Habsburgok nemezisének végrehajtója (Haynau); az önvédelmi harc tábornokai (Mészáros, Görgei) és vértanúi (Láhner, Woroniecki); a dualizmus korának miniszterelnökei (Andrássy Gy., Tisza K.) stb. Mivel az emlékiratot eredeti helyesírásával közöljük, ebből következően bizonyos nevek írásmódja eltér a szövegben és a jegyzetben (például: Donáth - Donát, Görgey - Görgei, Brunswick - Brunszvik, Elsler - Elssler); az azóta más hatalom alá került helyneveknél is a szerző írásmódjához ragaszkodunk: Butyin (Körösbökény, román Buteni), Simánd (román Șimand) vagy Soborsin (román Săvirșin). Néhol, érdektelenebb résznél élünk a szövegkihagyás módszerével, ilyenkor (---) jelet használjuk.

Damjanichné Csernovics Emília 1849 utáni kálváriájának egyik színhelye Makó. Megítélésünk szerint az itt leírtak mozaikok a város helytörténeti tablóján. Amikor — a többek között — Csongrád megye közönségének figyelmébe ajánljuk az emlékiratot, szeretnénk köszönetet mondani mindazoknak, akik segítették munkánkat: Csernovics Lara unokájának, Birck Ilonának; Csernovics Gábornénak, Tóth Ferenc múzeum-igazgatónak, Gilicze János levéltárosnak.

Csernovics Lara verifikáló szavait idézzük: „Az elmondott dolgokat mind úgy írtam le, amint azokat őtőle hallottam, azért teljes felelősséget vállalok”. A mi felelősségtudatunk, amivel publikációnkat útjára bocsátjuk, sem lehet kisebb.

ELŐSZÓ

23 évig éltem nagynéném, Damjanich János honvédtábornok özvegye, született Csernovics Emília közvetlen környezetében. Teljesen ő nevelt. E huszonhárom év alatt sokat mesélt el életéből. Persze nem kronológikus sorrendben, hanem ötletszerűleg, hol erről, hol arról az eseményről, Hogy mindezek az általa mesélt dolgok ne szálljanak velem sírba, leírom azt a család ifjabb tagjai számára úgy, ahogy azokat tőle hallottam, lehetőleg híven.

Ha a sorrendben esetleg hibáztam s ezt valaki, aki e sorokat olvassa, észreveszi, attól bocsánatot kérek, mert ebben tévedhettem. De azért, hogy az elmondott dolgokat mind úgy írjam le, amint azokat őtőle hallottam, azért teljes felelősséget vállalok.

Gödre, 1926. március 17.

*Özv. Kisjeszeni és megyefalvi
JESZENSZKY IMRÉNÉ, MÁCSAI CSERNOVICS LARA*

DAMJANICH JÁNOSNÉ CSERNOVICS EMÍLIA ÉLETRAJZA

Született 1819. november 16-án Aradon. Apja: mácsai Csernovics János, anyja: felsőpataki és balatoncsehi Bosnyák Josefa, az én nagyszüleim.

Nagyapám szülei ellenzik, hogy elvegye nagyanyámat. Fiuknak sokkal nagyobb partit remélnek. A család még akkor nagyon fenn van, büszke származására, és nagyon vagyonos. Nagyanyám, bár Somogy megyei nemes családból származik, apja már csak kincstári ügyész Aradon s méghozzá római katolikus, ami a szigorúan görögkeleti családnak ellenszenves volt. Sok huzavona után nagyapám nagybátyja, Csernovits Pál szánja meg őket, és a szülők ellenére megtartják a lakodalmat nála.

Nagyapám Butyinba viszi feleségét (Arad m.), ahová megváltották szolgabírónak s ott igen víg életet él. Haza a szülőkhöz persze nem mehetnek. Rengeteg vendég jár a házhoz, conventiós cigánybandát tart, s mivel nagy vadász, nagyon sok vadászat van nála. Egyáltalán nem számít és nagyon költekező. Pedig a gyermekek is jönnek egymás után.

Elsőnek születik Júlia, de ez hamar meghal. Aztán jön Jani, s ennek születése után történik némi közeledés nagyapám szülei részéről, amennyiben a gyermekágyban fekvő fiatalasszonynak egy szép és díszes Altwien leves csészét küld ajándékba anyósa. Ez a csésze még ma is megvan birtokomban. Aztán jött a többi gyerek. Sándor, Imre, Gyuri (az én apám)¹, Emília, Natalie, Pista. Nagyanyám a sok gyerek mellett nem győzi a nagy háztartást vezetni és elhozatja magának segítségül fiatal unokanővérét, Gspan

¹ Csernovics György (1818—1887) honvéd őrnagy, Cs. Emília testvérbátyja. 1837-től a 61. gyalogezred katonája, majd nemesi testőr; 1845-től főhadnagy a 9. huszárezredben. 1848 szeptemberétől vett részt a Jellačić elleni harcokban. Októberben ezredével csatlakozott a honvédsereghez, s szolgált a világosi fegyverletételig. 1849. aug. 1-jén lett őrnagy és osztályparancsnok. Hat év várfogságra ítélték, 1851-ben amnesztiával szabadult Josephstadtból. 1867—68-ban az aradi honvédegylet tagja, simándi földbirtokos.

Jozefint, ki egy bukovinai bányatanácsos leánya. A kedves, jó Pepi néni lesz aztán hű segítőtársa nagyanyámnak férjhezmenetelig. Egy Névery nevű földbirtokos veszi el, s annak halála után földelái Návay Mihály.²

Nagyapám közben betegeskedni kezd egy vadászaton szerzett meghűlés következtében, s ő, aki mindég avval dicsekedik, hogy egy szénásszekér keresztülmehetne a mellén és mégsem ártana neki, tüdővést kap. Felutaznak Pestre gyógyulást keresni, és ott lefestetik magukat Donáth nevű arcképfestővel³, de gyógyulást ott sem találnak s így ismét hazajönnek, s nagyapám meghal 1824-ben 32 éves korában. E szomorú eset teszi az első mély benyomást a kis Emília lelkébe. Apja szobájában van, mert annak imádott kedvence. Egyszerre csak kivezetik onnan, s ő a másik szobában csodálkozva lesi, hogy mi történik benn. Nyílik az ajtó, s a résen keresztül meglátja édesapja halálra vált arcát, előtte a gyóntató pappal; anyját pedig leborulva keservesen sírni.

Nagyapám halála után ki kellett költözniök a főbírói lakásból, s szegény özvegynek hét apró gyermekével nincs hova lenni, mert férje szülei még mindig távol tartják magukat tőle. Csernovits Pál szánja meg ismét őket. Simándon, amely családi birtok, belsőséget ajándékoz nekik. Egy kényelmes földszintes házat nagy kerttel, melynek végén a Szelestyóra patak folyt. Itt él eztán nagyanyám gondokkal küzdve. A fiúk hamarosan kirepülnek az iskolába. Nagyanyám megengedi, hogy választhatnak, hol akarnak tanulni, csak végezzék az iskolákat. Így kerül például az én apám pár évre Sárospatakra. Emília és Natalie otthon maradnak anyjuknál.

Egyszer meglátogatja őket Csernovics István,⁴ nagyapám fivére, s elképedve látja, hogy a 12-ik évében járó Emília úgy nő fel, mint egy kis vadóc, nem jár iskolába. Szemrehányást tesz nagyanyámnak, ki avval védekezik, hogy képtelen öt fia mellett még leányait is neveltetni. Csernovics István (Pipi bácsi) ekkor felajánlja, hogy fizet érte, s beadják Aradra egy nevelőintézetbe, melyet egy Hernaltban kiképzett nevelőnő és férje vezetnek.

Ez a német nő nagy műveltségű és igen eszes. Növendékeivel *bonne amie*-nak nevezeti magát. A kis Emília akkor még egy szót sem tud németül, a nevelőnő viszont nem beszél magyarul. Így az érintkezés eleinte nehéz, de a kisleány gyorsan tanul. (---) A gyermek nagyon megszereti nevelőnőjét s az is viszont őt. Puritán egyszerűséggel, de nagy gonddal neveli. Ozsonnára nyáron egy darab kenyeret kapnak, s tíz percre kimehetnek a kertbe, gyümölcsöt enni hozzá. (---) Az intézethől 14 éves korában ki kell jönnie, mert Pipi bácsi valamiért megaprehendált, s nem fizet tovább. Ekkor veszi magához őt még két évre keresztanyja, Török Mártonné, ki Aradon lakik s így mód van rá, hogy privát órákat vehessen.

Török Mártonné egy érdekes egyéniség. Nagy ész, erős jellem. Fiatal korában híres szépség, csak határtalan rendetlen. (---) Török Márton rossz, kikapós férj volt, s felesége elkeseredésében vígan élte világát. Egy napon — a férj éppen barátjától jött haza lóháton —, mikor gyoroki kertjük kerítése mellett lefordult a lóról és szörnyc-

² Návay Mihály (1789—1863) Csanád megye alispánja (1845). Második felesége volt az említett Gspann Jozefin.

³ Donát János (1744—1830) festő. Prágában és Bécsben tanult; kezdetben Bécsben élt, arcképeket festett. 1810-ben költözött Pestre. Jelentősebb arcképei: Kazinczy Ferenc (1812). Virág Benedek (1815).

⁴ A öt fiú közül János (1809—1855) szolgabíró lett. Sándor cs.kir. hadnagy. Imre (1812—1861) cs.kir. huszárkapitány, György honvéd őrnagy, István foglalkozása ismeretlen (szül. 1790.—elhunyt 1834. vagy 1835.).

halt. Felesége e naptól fogva letett a világi hiúságról. Soha más ruhát nem viselt többé, mint egyszerű, dísz nélküli fekete gyapjúruhát, keskeny fehér gallérral. E puritán egyszerűsége mellett ő volt Arad város társadalmi központja. Megfordult nála a város és a vidék minden számottevő egyénisége, s a háziasszony értett hozzá, hogy nála mindenki jól érezze magát. Ez az eszes nő óriási befolyást gyakorolt a gyermek lelkére. Mély vallásosságot, erős önfegyelmezést és lekötelező, kedves modort sajátított el tőle. Kora reggel kelti s küldi ki a kertbe. Eredj ki gyermekem — mondja — és imádkozz! Kinn a természetben van hozzád Isten legközelebb.

Aradról ismét visszakерült néném Simándra; s mivel anyja a gazdaság vezetésével nagyon el van foglalva, kis nővére pedig folyton beteges, szelíd őzével és zongorájával szórakozik csupán. Nagy zenei tehetség, s bár keveset tanult, szépen zongorázik. Persze inkább naturalista; amit hall, mindent lejátszik. Így van az énekkel is. Gyönyörű mezzoszoprán hangja van, csak nincs elég iskolája. Nagy gondot okoz akkor nagyanyámnak, hogy Pipi bácsi Simándra akar költözni, s szerelmes pillantásokkal követi a gyermek Emíliát. A 14-15 éves kisleány fél tőle, pedig Pipi bácsi elhalmozza ajándékokkal és egy szép kastélyt kezd építeni, amelynek közepén egy kerek terem van. Mindennek véget vet Pipi bácsi hirtelen halála. A megkezdett kastély is eladódik, a Bittó család veszi meg. Nagy esemény néném akkori életében, hogy anyja fivére, Bosnyák Károly feleségével Somogyba készül rokonokat látogatni, s elviszi magával Emíliát s másik húgát, Hollaky Nincsit, Hollaky Ferenc és Bosnyák Judit leányát.

Először Pestre utaznak s a mai Rákóczi út elején, szemben a Nemzeti Színházzal szállnak meg, ha jól emlékszem, a Fehér hattyú szállodában. Reggel 4-kor kelnek, hogy 5 órakor Bécsbe induló gőzhajót megnézzék, mert még olyat nem láttak. Aztán leutaztak Somogyba. Hogy ki mindenkit látogattak meg, nem tudom. Csak annyit hal-lottam, hogy többfelé jártak. Néném legtöbbit egy agglegény nagybátyát emlegetett. Úgy látszik, ott voltak legtöbbit Patalomban. Bosnyák Bencének hívták az öregot, s egy hosszú földszintes házban lakott. Ez után később örökölték is.

Volt Simádon abban az időben egy földbirtokos család, özvegy Házyné két gyermekével, leányával (ki később Pongráczné lett) és növendék gimnazista fiával. Ezekkel gyakran összejöttek, s a 17 éves fiú beleszeret a 15 éves Emíliába. Szünidő végére, mikor el kell ismét mennie az iskolába, a gyermek forma szerint megkéri nagyanyámtól Emíliát. Nagyanyám nevet és kérdi: mit akar Józsika, hiszen maga még iskolába jár! — Nem tesz semmit, feleli a fiú, feleségem elkísér naponta az iskoláig és eljön értem. Szegény gyermek, mikor búcsúzott, nem tudta, hogy utoljára látta imádottját. A tanév folyamán tifuszt kap és hamarosan meghal. Nővére egy kis gyűrűt csináltatott szőke hajából s elhozta Emíliának azt mondva: „...tedd el, hiszen téged szeretett legjobban a világon!“. Ez a kis gyűrű is megvan még nálam.

Mikor Emília 16 éves elmúlt, beköltözik nagyanyám Aradra, főleg azért, hogy kisebbik leányát, Nataliet, ki akkor fejlődési korban van, orvosokkal kezeltesse. A gyermek ugyanis görvénykóros.

Férje szülei akkor már nem élnek, de a családi házat nem ők örökölték (a mai fehér kereszt szálló helyén állott), így bérházba mennek, ahol Natalie csakhamar meghal. Éppen mert gyenge és beteges volt e gyermek, nagyanyám ezt szerette leg-jobban. Kimondhatatlanul szenvedett tehát annak elvesztén. A fájdalomtól szintén megrendült Emília a nyakába borul s kéri anyját, hogy most szeresse őt Natalie helyett

is. A lesújtott anya fájdmájában kegyetlen s azt feleli: igen, ha megérdemled. Ez a felelet fájó sebet ütött a fiatal lány szívében, ami talán sohasem gyógyult be egészen.

Lakni ezentúl is Aradon maradnak, csak nyáron mennek ki Simándra. Nagyanyámnak két barátnője van, kikkel sűrűn érintkezik. Atzélné és gr. Forrayné Brunswick Júlia grófnő.⁵ Az utóbbi egyszer, mikor Emíliának maláriája van, kiviszi magához Soborsinba, mert az egészséges, hegyes vidék, s úgy megszereti a fiatal leányt, hogy attól kezdve többször elkéri nagyanyámtól, ha otthon van, hetekre magához. Itt találkozik néném Brunswick Terézszel,⁶ ki akkor már a kisednevelés lelkes apostola, s valószínű, hogy ez adta neki az eszmét özvegységében, hogy éppen az elhagyott gyermekek védangyala legyen.

Aradon élénk társadalmi életet élnek. Sokat vannak Csernovits Péteréknél (Péter Csernovits Pál fia), kik fényes, nyílt házat visznek. Emília egyik barátnője, Lovász Anna szüleinél (apja állami jószágigazgató) is sok része van mulatságban Ötvenesen. Kiknek fényes báljain nem csak a közismert ananászt, de még narancsot is szervíroznak. Ez a Lovász Anna később Zselenszkyné lett.

Néném nem szeret magán semmi feltűnőt. Jó izléssel, de mindég egyszerűen jár. Aradon közbeszéd tárgya, hogy a mama mindég jobban kiöltözik, mint leánya. Jó étvágyáról is közismert volt nagyanyám. Állítólag képes volt egy délután három helyen megozsonnázni. Pedig akkor még nem teát adtak, hanem jó tejsűrűs kávét.

Damjanichcsal néném 1844-ben, Csernovits Pál temetésén ismerkedik meg,⁷ kinek Csernovits Pál anyai nagybátyja volt, s ki őt majdnem jobban szerette saját fiánál. Rövidesen megszeretik egymást Emíliával, de nagyanyám ellenzi a házasságot. Damjanich igen könnyen költekező, fess fiatal katonatiszt, kinek számos kalandjáról beszélnek. (Egy időben a híres Elsler Fanny ballerina⁸ is barátnője volt.) Vagyona nem volt, de eddig Csernovits Pál tömte pénzzel. Most a forrás kiapadt, s még kauciója sem volt. Nagyanyám panaszkodik barátnőinek, hogy nem érti leányát, miért akar éppen ehhez menni. Amint mondta, már látja előre mint penzionált katonatisztnét tengődni. Damjanich csupa optimizmus, s biztatja nagyanyámat: meglátja, édes néném, én leszek nemsokára Arad vár parancsnoka, s csak azon búsul, hogy Emíliát nem Csernovits Pál életében ismerte meg, mert akkor az anyagi dolgok nem képezték volna kérdés tárgyát, az elintéztet volna mindent.

Az Olaszországból való áthelyezés is sok akadályba ütközött. Ezrede ugyanis Bresciában feküdt,⁹ s nagyanyám nem akarja odaengedni egyetlen leányát. Sok huza-vona után sikerült Damjanichnak Temesvárra helyezettetni magát, s a kauciót pedig

⁵ Forray András br. felesége Brunsvik Júlia B. Teréz unokahúga; főudvarmesterné. Elhunyt 1866. júl. 27.

⁶ Brunsvik Teréz (1775–1861) a magyarországi óvodaiügy úttörője: 1836-ban alapította meg a Kiseddóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesületet; a Brunsvik család szoros barátságban állt Beethovennel.

⁷ Az évszámot itt helyesbíteni kell. Csernovits Pál táblabíró, kir. tanácsos 1840-ben hunyt el.

⁸ Elsler Fanny (1810–1884) balerina. 1844. jún. 2.: egyetlen fellépése a Nemzeti Színházban, amely felbolygatta a kedélyeket (a táncát, pénzéhségét, egoizmusát kifogásolták). Irod.: P. JÓZSEF: A némajáték és színtánc művészeti becséről = *Életképek*, 1844. júl. 10.; NÉY FERENC: Elsler Fanny és Pest = *Életképek*, 1844. febr. 12.

⁹ Az ezredek 3. zászlóaljja általában a kiegészítő parancsnokság székhelyén szolgált, az 1. és 2. zászlóaljja járta a birodalom területét. Damjanich János ezrede, a 61. „Rukawina” gyalogezred a temesvári főhadparancsnoksághoz tartozott. A 3. zászlóalj Temesvárott állomásozott.

nagyanyám ménesi szöllőjére kebelezik be, mert a simándi birtok ősi vagyon s így a fiúké.

Végre 1847 augusztus havában megtörténik az esküvő. Nagybátyám kocsin viszi haza feleségét Temesvárra.

Csodálatos, hogy a katonai határőrvidéken szerb szülőktől született Damjanich milyen magyar érzelmű volt. Abban az időben magyarul csak a paraszttal és a cseléddel beszéltek. A társadalmi és szalonnnyelv német volt, s különösen a nők teljesen német nevelést kaptak. Damjanich már vőlegény korában figyelmezteti Emíliát: „Miért beszél maga mindég németül? Hiszen ez Magyarország, s mi magyarok vagyunk.” Néném ekkor kezd ezen gondolkodni s iparkodik, ahol lehet, magyarul beszélni, sőt, az akkor tömegesen keletkező új magyar szavakat előszeretettel alkalmazza, s ezét ismerősei sokszor megcsodálják. Úgy vélik, hogy gyönyörűen beszél magyarul. Mikor aztán házastársak lesznek, Damjanich behozza, hogy otthon, egymás közt, mindig magyarul beszélnek.

Mivel Damjanich nagyon szereti a társaságot, hamarosan összeismerkednek többekkel, persze elsősorban a tisztai családokkal. Sokat van náluk is társaság. Haynau,¹⁰ mint Damjanich parancsnoka, szintén többször megfordul náluk. Nagy mulatságot okoz nagybátyámnak, hogy egy bálon, egy újonnan érkezett tiszt, beszélgetve vele, megjegyzi: „Hallatlan, mennyi csúnya asszony! Nézd, az az egy van csinos köztük, abban a rózsaszín ruhában.” Az a rózsaszín ruhás pedig éppen nagynéném volt, így nagyon meg volt elégedve Damjanich a kritikával.

Nyolc hónapi boldog házasság után egy kellemetlen incidens zavarja meg nyugalmaikat. 1848 tavaszán ugyanis, amikor a forradalmi mozgalmak híre Temesvárra is eljutott, Haynau tiszt körben élesen kikel ellene, s egyben gyalázóan nyilatkozik a magyarokról. Damjanich erre felpattan és kikéri magának. Ő is magyar, s nem tűri, hogy hazájáról így beszéljenek. Erre persze heves válasz következett, s a dolog vége az volt, hogy Haynau ezt mondta: „Ich verstehe eigentlich nicht, warum Sie hier sind und nicht bei ihrem Regiment. In 24 Stunden verlassen Sie Temesvár, und reisen nach Italien!”¹¹ Itt nem volt más mit tenni, mint azonnal engedelmessé válni. Néném kétségbe volt esve, arról szó sem lehetett, hogy ő is rögtön vele utazzon, annál is inkább, mert éppen beteg volt. Férje biztatta, hogy ne búsuljon. Amint egy év eltelt, úgy most is kiviszi, hogy hazajöhessen. Megvan hozzá a protekciója. Ugyanis egy év előtt is Rainer főherceg¹² eszközölte ki hazajövetelét, ki őt nagyon szerette s kit ő tanított meg vívni. Tehát csak pár hónapról van szó, addig várjon türelemmel.

Vissza is került nemsokára, de másképp, mint gondolta. Mészáros hadügy-miniszter¹³ hívta vissza, egyenesen a harctérre.

¹⁰ Haynau, Julius von, br. (1786—1853) cs. kir. tábornok, a magyarországi osztrák hadsereg főparancsnoka. Magyarország és Erdély teljhatalmú katonai és polgári kormányzója. 1850 júliusában leválták. 1848 tavaszáig volt hadosztályparancsnok Temesvárott.

¹¹ „Egyszerűen nem értem, miért itt van Ön, s nem a regimentjénél. 24 órán belül elhagyja Temesvárt és Itáliába utazik.” (ném.)

¹² Rainer József (1783—1853) főherceg, a lombard-velencei királyság alkirálya. II. Lipót császár és király tizennegyedik fia. 1818-tól Milánóban élt, rokoni kapcsolatba került a szárd királyi házzal (felesége Erzsébet hercegnő a Savoya-carignani házból).

¹³ Mészáros Lázár (1796—1858) a cs. kir. 5. huszárezred ezredese. a MTA levelező tagja, a bajai kerület országgyűlési képviselője. 1848—49-ben honvéd vezérőrnagy, majd altábornagy, a trónfosztásig hadügyminiszter, később átmenetileg fővezér. Emigrált, Angliában hunyt el: 1991. márc. 15-től Baján van eltemetve.

Damjanich nem engedi, hogy felesége a harctéren vele legyen, hanem mindig oda küldi, ahol a legbiztosabbnak véli életét. Így lakik egy ideig Szegeden, Temesvárt, Békésgyulán, ahol Wenckheim József¹⁴ és felesége, Jankovich Stefánival bensős barátságba kerülnek.

Egy nap megérkezik a szomorú hír, hogy Damjanich lábát törte, s hozzák le Pestre gyógyítani. Néném Szolnokig kocsin utazik, onnan külön vonattal Pestre (100 forintba került). Pesten a városligeti fasorban vesznek lakást. Ott kezelik az orvosok a törött lábat, amely azért gyógyul oly nehezen, mert Damjanich a megvadult lovak által vonzott kocsiból kiugorva törte el lábát, s mint erős akarátú ember, felállt, s a fájdalom dacára pár lépést tett. A bokájában eltört lábón a csontok átfúródtak s csúnya seb támadt.

Sokan látogatták őket pesti otthonukban. Így például Görgey Arthur¹⁵ is eljött, kit nagybátyám akkor rajongva bámult és szeretett, továbbá Woroniecky herceg,¹⁶ ki egy alkalommal díszes kardkötőt ajándékozott Damjanichnak (Diodor bátyám kapta meg.). Miután nem volt reá kilátás, hogy nagybátyám lába hamarosan meggyógyuljon, kinevezik őt Arad várparancsnokának.

Egy gabonaszállító hajón utaznak le a Dunán, majd a Tiszán és Maroson, melyet a betegre való tekintettel lehetőleg kényelmesen rendeznek be ez alkalomra. Útjuk valóságos diadalmenet volt. Legmelegebben mégis Makó ünnepelte őket. De nem sok öröme telt benne szegény betegnek, mert a nagy hőségtől sokat szenved, dacára a vele utazó dr. Lumniczer¹⁷ későbbi híres sebésztanár gondos kezelésének, seblázak gyötrik s vadhús nő a seb nyílásán.

Hogy Arad várában eleinte hogy éltek, arról nem tudok csak arról az időről beszélni, mikor Görgey le készült rakni a fegyvert Világosnál az oroszok előtt. Damjanich határtalan elkeseredéssel hanykolódik ágyában. Panaszkodott folyton nejjének: „Nem értem Görgeyt, hogy lehet akkora sereggel megadni magát. Miért nem vonul Erdélybe, hiszen ez egy természetalkotta vár, ott még védheti magát és mindenestre előnyösebb feltételeket szabhat.” Damjanich izen is neki ez értelemben, mire Görgey levélben felel, hogy ő így tartja legokosabbnak megoldani a veszített ügyet s ajánlja neki is, hogy adja fel a várat. Egyáltalán nem érti különben is, hogy Damjanich miért teszi ki magát a magyar ügyért, hiszen nem magyar, hanem szerb származású.¹⁸ Damjanich erre izen Görgeynek, hogy látogassa meg, okvetlen akar vele beszélni. Görgey visszaizent, nem jöhet, nincs ideje.

Határtalan izgalom lepte meg erre szegény beteget. Lázban égő szemei szikráztak. Feleségének csak ennyit mondott: „Nem mert eljönni a nyomorult, félt!” . A menekülő

¹⁴ Wenckheim József gr. (1809–1869) gyulai földbirtokos.

¹⁵ Görgei Artúr (1818–1916) volt nemesi testőr, főhadnagy, egyetemi tanársegéd, 1848–49-ben honvéd tábornok, főparancsnok. 1849. máj.: a dédesi kerület orsz.gy. képviselője, a Szemere-kormány hadügyminisztere, internálták Klagenfurtba.

¹⁶ Woroniecki, Mieczyslaw hg. (1825–1849) honvéd alezredes. 1847-től a 39. gyalog-, 1848. jan.-tól hadnagy az 1. dragonyos ezrednél Eszéken. Aug-ban önkéntes vadászcsapatot szervez Pesten, annak parancsnokaként vesz részt a délvidéki harcokban. 1848. okt. 19-től őrnagyként a szegedi lovas nemzetőrség parancsnoka. 1849. apr.: alezredes. Halálra ítélték és kivégezték.

¹⁷ Lumniczer Sándor (1821–1892) sebész, egyetemi tanár; Balassa János tanársegéde (1843–45); Bécsben műtőnövendék (1845–47). 1848-ban Pesten a tábori sebészet előadója, majd törzsorvos Görgei mellett. 1849-ben a hadügyminisztérium egészségügyi osztályának főnöke. 1849 után közkeletben beosztásban büntetésből sorozták be. 1868-ban magán-, 1872-ben rendkívüli tanár, 1880–1892: nyilvános rendes tanár, 1885-től főrendiházi tag.

¹⁸ E levelezéssel kapcsolatban l. bővebben HAMVAY ÖDÖN: Damjanich levelei nejjéhez. Bp. 1910. 140–147.

Kossuthnak ő kölcsönözte oda a négyes fogatát, az vitte Orsováig.¹⁹ Ez a kocsi lovastól, kocsisostól eltűnt. Sohasem került többé vissza.

Szomorú idő következett azután. Nagybátyám avval a gondolattal foglalkozott, hogy nem adja át a várat, inkább légberöpíti. Elő is készítette erre nénémet. „Tudod fiam — mondta — mi itt ülünk együtt s egyszerre csak megsemmisülünk”. A pincékben ugyanis rengeteg lőpor volt. Azt akarta felrobbantani. E tervet tisztjei akadályozták meg, kik között erősen terjedt a demoralisatio. Azt mondták: „Haljon meg a tábornok úr, ha akar, mi élni akarunk!”.

Így aztán nem maradt egyéb hátra szegény beteg embernek, mint feladni a várat.

Az oroszok először Gyulára szállították őket, ott adták át az osztrákoknak, kik ismét visszavitték Arad várába, ahova azonban már asszonyt nem engedtek be. Néném a városban szállt meg anyjánál.

Ami ezután következett, azt a történelem van hivatva leírni, én csak azokat a tényeket említem, ami talán kevésbé ismeretes.

A foglyokat meglátogatni az asszonyoknak nagyon nehéz volt, nagy utánjárásba került egy rövid látogatást kieszközölni. Nagy meglepetést keltett tehát 1849. október 5-én, hogy kérés nélkül kapott minden fogoly felesége engedélyt lakására küldve.

Az asszonyok férjeiket már a siralomházban találták, s szegény áldozatoknak maguknak kellett elmondani, hogy halálra vannak ítélve.

Azt a kétségbeesést, ami ezután következett, leírni nem lehet.

Damjanich vigasztalja nejét. „Gyermekem — mondja — fájdalmadat az idő enyhíteni fogja, s ha megnyugodtál, menj ismét férjhez, nem való egy fiatal asszonynak minden támasz nélkül élni”. „Esküszöm, soha!” — volt reá a felelet, s aztán elbúcsúztak szívtépő fájdalommal.

Amint mesélte néném, az azután következő napokra alig emlékszik. Isten kegyelme elvette hosszú időre eszméletét és gondolkodó képességét.

Ahogy lehetett a viszonyok miatt, megjött Aradra az áldott lelkű Návay Miska bácsi és felesége. Összepakolták a két gyámoltalan asszonyt és elvitték magukhoz Földeákra. Itt kezd aztán feleszmélni szegény szerencsétlen fiatal özvegy. Miska bácsi mindent elkövet, hogy figyelmét máshová terelje. Kiviszi magával a gazdaságba, elviszi a nádasok közé, amelyek akkor még igen nagyok voltak a Tisza-Maros szögén s megmutatja neki a vizi szárnyasok csodás világát. Este sakkoznak s Miska bácsi, ha veszt, mérgében a földre szórja a figurákat. Persze az a vége, hogy neki kell azt ismét össze is szedni. Fél évig maradtak Návayék kedves hajlékában, ekkor aztán találtak Makón egy kiadó házat, s oda költözik a két szomorú asszony.²⁰

Makó város megható módon mutatta meg kegyeletét néném iránt. Nem fogadott el tőle adót, azt mondva: „Adózott már ez a szegény asszony eleget a hazájának ügyis!”.²¹

¹⁹ Ezt a megállapítást is módosítanunk kell. Kossuth 1849 augusztusában Csernovits Péter kocsióján hagyta el az országot.

²⁰ Návay Mihály makói háza a mai Teleki u. 13. sz. helyén állt. Ő maga Pesten lakott, így engedhette át azt Damjanich és Láhner özvegyeinek. Návay a házat 1863-ban adta el, ma már nem áll; a Szép utca Széchenyi tér felé nyitáskor bontották le. (*Gilicze János* levéltáros közlése).

²¹ A „Makó Városában Házatlan zsellérek 1855/6. évi Országos Közérő összeírása I-ső könyv” bejegyzése szerint: „Özv. Csernovicsné özvegy felmentetik”. Csongrád Megyei Levéltár Makói Fiók-levéltára, Közmunkalajstrom V. 142. j. 16.

Első évben igen sok kellemetlenségnek voltak kitéve. Minduntalan házkutatást tartottak, keresték a koronát, s kompromittáló írásokat sejtettek náluk. Egy ilyen házkutatás alkalmával vitték el Görgey fentemlített levelét is, ami pedig most valószínűleg érdekes dokumentum volna.

1850. október 6-án néném gyászmisét akar mondatni Aradon férjéért, s ezért oda akart utazni. E szándékáért hadbírótság elé idézték lázítás címén és eltiltották neki, hogy misét mondhasson. Menekült is fordult meg minduntalan házuknál. Esti órákban be-beállított hozzájuk valaki. „Kérem, én egy szerencsétlen menekült vagyok...”. Nevét nem kérdezték, adtak neki vacsorát és éjjeli szállást. Hajnalban aztán az illető tovább ment. Persze a rendőrségtől folyton félni kellett, s néném mindegyiknek megmutatta a kert felé nyíló folyosóablakot, amerre könnyebb volt menekülni.

Egyszer katonai beszállásolás volt Makón, nagyanyám és néném házában is lefoglaltak egy szobát egy osztrák tiszt számára. A szobát elkészítették. Néném meghagyta a szobalánynak, hogy a tiszt minden kívánságát lehetőleg teljesítse. A két asszony persze nem mutatkozott.

Másnap délután éppen a nappaliban ültek vendégekkel, mikor a tiszt megérkezett. Hangos beszéd, türelmetlen szóváltás hallatszott be hozzájuk. Egyszerre csak felpattan az ajtó, belép a tiszt s ingerülten kérdi: „Wo ist die Hausfrau?” Néném elébe megy, mereven ránéz s feleli: „Ich bin es, was wünschen Sie?” A tiszt zavarba jön néném fellépésétől és a sok hölgyvendégtől, s motyog valamit, hogy nem kapott elég gyertyát. „Ihr Wunsch wird erfüllt”,²² feleli néném és sarkon fordulva ott hagyja.

Ez a tiszt este a Casinóban elpanaszolta, hogy neki milyen barátságtalan háziasszonya van. Mire valaki a magyar urak közül megkérdezte tőle, tudja-e, ki az ő háziasszonya? „Was weiss ich” — volt reá a felelet. Erre az illető megmagyarázta neki, hogy kivel van dolga. Dícséretére legyen az osztrák tisztnek mondván, másnap korán reggel elköltözött onnan.

Egy nagy eseménye volt még makói életüknek, hogy egyszer rablók jártak náluk. Nagyanyám éppen megkapta a fél évi bért birtoka után, de még aznap elkérte tőle egy rokona kölcsön majdnem az egész összeget. Éjjel a mellettük lévő szobaleány-szobában lármát hallanak, s valaki erős kézzel megkopogtatja az ajtót: „Nyissák ki, mert betöröm!”. Nagyanyám felkel és kinyitja, belép három kormozott arcú férfi puskával: „Aki mozdul, halál fia!”. Egyik az ajtóban marad, a másik néném elé áll, a harmadik nagyanyámat veszi elő: „Ide a pénzzel!”

Szegény öregasszony odaadta, amiye volt, de keveselték: „Hol a többi?”. Azt persze mesének tartották, hogy a többit kölcsön adta, s elkezdtek nagyanyámat fojtoztatni. Néném ezt látva megszólalt, hogy neki van pénze a nappali szobában. Volt ott ugyanis egy antik trumeau szekrény, s annak fiókjában egy csomó régi huszas. Erre két rabló bekísérte nénémet a harmadik szobába, mely a nappali volt. Egyikük ügyetlenségből kiütötte a másik kezéből a gyertyát, s korom sötétben maradtak. Néném az ablak közelében állt, s egy hirtelen mozdulattal felrántotta azt és kiugrott az utcára egy ölnyi magashól. Rögtön a szomszéd házhoz futott, s megrántotta a csengőt.

Volt akkor Makón egy csendes őrült, ki éjjel rótt az utcákat, s minden útjába eső kapun becsengetett. Ez lehetett az oka, hogy a csengetésre nem jött ki senki. Ezután

²² „Hol van a háziasszony?” „Én vagyok az, mit kíván Ön?” „Kívánsága teljesülni fog.” (ném.)

rohant néném a másik házhoz, és ott is csengetett. Erre kinyílt a kapu melletti ablak, s a ház ura, egy öreg, nőtlen Nyéky kikiáltott, ki az? „Hamar jöjjenek — kiáltja néném — Csernovicséknál rablók vannak!”. Erre az öregúr kihajol, s akkor látja, hogy néném ott áll egy ingben, mezitláb. „Jézus Mária!” — kiáltja az öreg, s becsapja az ablakot. De pár perc múlva jött a cselédje, kihozva nénémnek egy pár papucsot, egy szoknyát és egy ágyterítőt, hogy magára vegye. Erre már az öregúr is jött az öccsével, s mentek együtt vissza nagyanyámhoz. A rablókat azonban már hiában keresték. Azalatt már elmenekültek. Szegény nagyanyám még napokig feküdt után a fojtogatástól kék-fekete nyakkal, és betegen az ijedségtől.

Sohasem derült ki, kik voltak a rablók. Mindenesetre volt köztük olyan, aki ismerte a viszonyokat. Sokan Rózsa Sándorra gyanakodtak, mert akkor az grasszált ott a vidéken. De én nem hiszem, hogy Rózsa Sándor rabolni ment volna Damjanich János özvegye házához.²³

Láhner honvédtábornok²⁴ özvegye, kinek — olasz asszony lévén²⁵ — nem volt senkije Magyarországon, eljött egy időre nénémhez, kislányával. A látogatásból másfél évi ottidőzés lett, mert Láhnerné ott maradt mindaddig, míg egy rokona Olaszországból el nem jött értük.²⁶

A kis Láhner Alexandrine rajongó szeretettel csüngött nénémén. Emilie mamananak hívja, s ragaszkodása nem szűnt meg soha. Néném haláláig leveleztek. Alexandrine egy Sardi nevű milánói bankár felesége lett.

Nagyanyám kezd erősen köszvényes lenni, s emiatt nyáron felmegy pár hétre Pestre a sáros fürdőt használni, ami csoda jót tesz neki. Návay Miska, kinek kezd már terhes lenni a gazdálkodás, kiadja birtokát hérbe, és felköltözik Pestre. Ezek az indokok, melyekhez még más, lelki ok is járul, arra készítetik nénémet, hogy költözzenek ők is Pestre. Ami aztán 1855-ben meg is történik.

Először a Cukor utcában vesznek lakást, amely ma a Gróf Károlyi utca. De egy év múlva átköltöznek a mai Veres Pálné, akkor Zöldfa utca és a Papnövelde utca sarkán lévő Dlanchy-házba (ahol a gyógyszertár van). Itt az első emeleten vesznek ki egy négyszobás lakást, s itt aztán 21 évig, nagyanyám haláláig maradnak.

Néném nem tudja feledni Makó város iránta tanúsított jóságát és szeretetét. Hálája jeléül a templom számára díszes menyezetet hímez, s azt elküldi az akkori

²³ Rózsa Sándor (1813–1878) alföldi betyár. 1848. okt.: az OHB-tól kegyelmet kap, de tevékenysége nem igazolta szabadsapatának megtérését. 1857-ben elfogták, életfogytiglani börtönre ítélték; 1868-ban amnesztiával szabadult. 1869-ben Ráday Gedeon ismét elfogtatja, a börtönben halt meg. Rózsa Sándor és Damjanich 1848-as kapcsolatához — adalékként — lásd: VARSÁNYI PETER ISTVAN: Kossuth Lajos Hódmezővásárhelyen. In: A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium Évkönyve. 1978. 22–36.

²⁴ Láhner György (1795–1849) őrnagy a cs. kir. 33. gyalogezredben, a szab. harc során honvéd tábornok, hadfelszerelési és fegyverkezési főfelügyelő. 1849. okt. 6-án végezték ki Aradon. Azonos sirban nyugodott Damjanichsal Mácsán (Macea) 1849–1974 között.

²⁵ Láhnerné Conchetti Lucia (1821–1895), a fentebb említett tábornok, aradi vértanu özvegye.

²⁶ Idézet Nábráczky Antal megyefőnök jelentéséből (1851. okt. 22.). Makó): „Láhnerné és Damjanitsné Makón laknak, az első a napokban érkezett ide. Návay Mihály házában laknak, de mint értesültem a megyeháza szomszédságában lévő Blaskovits-féle házba fognak költözni. Návay Mihályt, ki egyébiránt sedatus embernek látszatik lenni, ma hozzám hivatam, s felhívtam, hogy mondaná meg magányos körben a nevezett asszonyoknak, hogy csendesen viseljék magokat, legkisebb olyantól, mi demonstratio színét viselhetné, óvakodjanak, mert maguknak tulajdonítsák a különben bizonyosan bekövetkező kellemetlenséget. Igérte, hogy komolyan meg fogja mondani, mindenesetre szemmel tartatom őket”. Csongrád Megye Évszázadai. Történelmi Olvasókönyv 2. Szeged, 1987. 17.

plébánosnak, kinek nevére nem emlékszem, pedig többször hallottam. Úgy rémlik, Oltványinak hívták,²⁷ de nem merem birtosan állítani.

Nos, ez a plébános úr egy ékes levélben megköszönte a küldött ajándékot, de a levelet Csernovics Emíliaának címezte. Néném ezen szörnyen megütközött, és írt neki, kérdőre vonva, miért tette ezt. A jó plébános felelt reá, hogy ő ezt csak gyöngédségből tette, nem akarva a meggyalázott nevet a levél címére írni. Mélységes keserűség töltötte el szegény néném szívét, valahányszor e dologról megemlékezett. Meg is írta a papnak a maga feleletét, amelyben többek között ez állott: „Jegyezze meg magának a plébános úr, hogy én erre a meggyalázott névre olyan büszke vagyok, mint a király koronájára. Aki tehát ezt a nevet mellőzi, engem vérig sért stb.”.

1860-ben meghal a jó Návay Miska bácsi. Néném segít feleségének ápolni, s a kétségbeesett özvegyet odahozzák magukhoz, s nagyanyámmal együtt, ki az általam is szeretve tisztelt Pepi nénit testvéreként szereti iparkodnak elviselhetővé tenni fájalmát. Ott is marad náluk majdnem fél évig.

Ezalatt ismerős körök is bővül. Hajós Józsefné Madarassy Erzsébet és Wierzbiczky Longinné Rötth Emíliával barátokozik össze néném. Wenckheim Józsiék is felköltöznek Budára. A telet a várban levő kis palotájukban töltik. Ez utóbbiakkal többször utazik együtt néném. Beutazzák együtt Felső-Magyarországot Wenckheimék fogatán, egyszer pedig Páris és Londonban járnak együtt. Később Rónaynéval és Szilágyinéval tesznek egy utat Németországban és Svájcban. Hogy merre jártak mindenütt, nem tudom. Néném Drezdát és Münchent emlegette. Svájcban pedig Genfét, ahol majdnem rosszul jártak. Ott találkoztak ugyanis két száműzött magyar úrral: Puky Miklóssal²⁸ és Dessewffy Dénessel,²⁹ kik aztán megmutogatták nekik Genf nevezetességeit. Délutánra csónak-partiet terveztek, s ki is evezett velük a két úr gyönyörű időben. Mikor már messze benn voltak, jött egy vihar, s igen nagy és nehéz küzdelem után tudtak csak partrajutni. Akik látták a küzdő csónakot, mind azt mondták, hogy elveszteknek látszott.

Járt még lenn néném Fiumében is Návay Lászlókkal, kik fiúkat, Návay Kálmánt³⁰ látogatták meg a fiumei tengerészeti akadémián, gondolom 1860-ban. Mikor Emília néni Budapestre került, belépett a Pesti Jótékony Nőegyletbe, amelynek Bohusné Szőgyényi Antónia³¹ volt az elnöknője, kit ő Aradról jól ismert. Ez az egyesület szegényeket és nyomorultakat istápol. Néném mindig befizette tagsági díját, de akkor maradt el az akciótól, mikor Bohusné fia elvette Görgey Arthur csodaszép leányát.³² A gyűlések ugyanis Bohusné lakásán voltak, és ő nem ment el olyan házhoz,

²⁷ Oltványi Pál 1854. nov. 1-től 1871-ig Földeákon volt plébános, ahonnan Szegedre helyezték. Feltételezhető, hogy róla van szó a visszaemlékezésben.

²⁸ Puky Miklós (1806–1887) liberális ellenzéki politikus. 1848-ban képviselő, kormánybiztos (Heves megye, Komárom). A világosi fegyverletétel után emigrált, 1855-ben Genfben telepedett le. Ő adta ki Horváth Mihály történeti munkáit. 1867-ben amnesztiával tért haza Magyarországra.

²⁹ Dessewffy Dénes (1828–1898) honvédtiszt, emigrációs politikus. 1846: a Palatinus huszárezred hadnagya. 1848-ban Prágából hazaszökött, honvédőrnagy lett. Branyiszkónál és Csornánál tüntette ki magát. Genfben telepedett le, ahol óragyárat alapított. 1867-ben hazatért, visszavonultan élt.

³⁰ Návay László (1797–1879) országgyűlési követ (1833–36); neje Török Cecília. Kálmán fiúk 1840-ben született.

³¹ Bohus Jánosné Szőgyény Antónia (1803–1890) a közjótékonság, a nőnevelés, az irodalom és művészetek lelkes támogatója az 1840-es években. Világosi kastélyában írta alá Görgei a fegyverletételi megállapodást az oroszokkal. A szab. harc. után a börtönök foglyait támogatta. Férje, B. János (1801–1883) világosi földbirtokos, ellenzéki politikus.

³² Görgei Artúr lánya az anyakönyv szerint 1850. aug. 5-én született; teljes neve: Görgei Berta Mária Terézia (Gnesau, Évang. Pfarramt, Buch 4., Nr. 33.)

ahol Görgeyvel találkozhatott volna. Meg is izente Bohusnénak, hogy miért maradt el, s hozzátette: „Mondjátok meg neki, hogy az a gyönyörű teremtés, akit ő most szeretettel fogad leányának, fogja neki a legnagyobb bánatot okozni”. Állítólag akkor, mikor a szép fiatalasszony otthagya férjét és két pici leányát, hogy kövesse azt, akit szeretett, sokszor emlegette Bohusné sírva, hogy hát bizony igaza volt Damjanichnénak, mikor megmondta előre, mi fog történni.

Vidats János országgyűlési képviselő³³ nevével, Csernyus Jozefával is összebarátkozik néném, ki minden hazafias ügy lelkes pártolója. Ők gyűjtik össze közadakozásból a pénzt és állítják fel kerepesi temetőben pesti 48-as vértanúk emlékoszlopát és Böszörményi László³⁴ síremlékét is.

A 60-as évek elején, gróf Batthyány Lajos miniszterelnök özvegye³⁵ és néném vezetésével egy egyesület alakul, melynek az volt a titkos célja, hogy az elesett honvédek nyomorgó családjain enyhítsenek. Eleinte a nemzet gazdaasszonyai, majd a Magyar Gazdaasszonyok Országos Egylete a címe. A gazdaasszony címet azért használják, hogy kevésbé legyen gyanús az egész mozgalom a szemfüles hatóság előtt, kik a két vezető kompromittált neve miatt úgyis igen bizalmatlanul nézik őket.

Az 1863-ban aszály által sújtott alföld felsegélyezésére bazárt rendeznek. Néném ül a kasszánál s egy forint a belépődíj. De alig akad ember, aki ennyit fizetne. Őt forint, tíz forint, egy arany a legkevesebb, amit adnak. Némelyek persze sokkal többet, úgy hogy az első nap 80 ezer forinttal zárják a belépő kasszáját, s a három nap alatt, amíg tart, 150 ezer forintot vesz be a néném. Hallatlan nagy összeg volt ez abban az időben, szemet is szúrt Pálffy kormányzónak,³⁶ ki elküld valakit avval a megbízással, hogy mondja meg az asszonyoknak, a pénzt haladéktalanul szolgáltatassák be. Batthyány Lajosné azonban visszaüzen: „Mondja meg a grófnak, hogy a pénz nálam van, az én palotámban. Ha úgy akarja, karhatalommal elvitetheti, de önként nem adjuk azt oda soha!”. Nos, a kormányzó úr ezt — úgy látszik — mégsem merete megtenni, mert a pénz náluk maradt. Ki is osztották azt személyesen a nyomorgó nép között.

Az egyesület később egy árvaházat állított fel, eleinte szintén a honvédek árvái számára, de persze később már ilyen nem volt s akkor bevettek minden keresztyén árva leányt, akit méltónak találtak a gyámolításra, annyit, amennyit anyagi erejük megbírt.

1871. év nyarán szegény boldogult anyám³⁷ súlyos beteg lett. Szeptemberben felvitte apám gyógykezeltetni. Persze anyja- és nővérénél helyezi el. Állapota rohamosan rosszabbodik úgy, hogy apám maga is felment, magával víve engem és nővéremet

³³ Vidats János (1826—1873) mezőgazdasági gépgyáros, jogi és bölcséleti tanulmányokat folytatott. 1848. márc. 15.: Jókai, Petőfi és Vasvári társaságában harcolt a sajtószabadságért: a szab. harcot végigküzdötte; 1851-ben előbb halálra, majd több évi várfogságra ítélték. 1855-ben ismét letartóztatták. 1861-től Pesten szenátor, a mzg-i gépgyár vezetője, 48-as párti egy-i képviselő. A honvéd menház alapításának egyik kezdeményezője.

³⁴ Böszörményi László (1824—1869) függetlenségi politikus. Részt vett a szab. harcban; 1861-ben Szabolcs vm. főjegyzője, a kiegyezés ellenzője. Kossuth Deákhoz intézett, kiegyezésellenes nyílt levelének közlése miatt egy évi börtönrre ítélték. Ott halt meg.

³⁵ Batthyány Lajosné gr. Zichy Antónia (1816—1888), gr. Zichy Caroline (gr. Károlyi Györgyné) testvére. A szövegben előfordul még Szlavy Józsefné, Szlavy József (1818—1900) politikus, 48-as kormánybiztos, miniszter és miniszterelnök (1872—74) felesége neve is.

³⁶ Pálffy Mórész gr. (1812—1897) cs. kir. altábornagy, aulikus politikus, Magyarország helytartója (1861—65), Schmerling hű kiszolgálója. A kiegyezést kereső politikusokkal szemben is tanúsított elutasító magatartás jellemezte.

³⁷ Csernovics Lara édesanyja, Cs. György első felesége, mezőbándi Bihari Júlia.

novemberben. Nővérem 17, én 8 éves voltam. 1872 januárjában anyánk meghal, s mi ketten nagynéném védelme alatt maradtunk.

Ez az esemény nagy változást idéz elő eddigi életében. A jótékonyaságon kívüli idejét eddigi baráti körében töltötte, most pedig, mivel a jótékony akciót nem akarja elejteni, barátaí rovására szenteli nekünk idejét. Különösen velem, ki nagyon gyenge, beteges gyermek voltam, vesződik sokat. Éjjeleket tölt ágyam mellett, ápol, gondoz, nevel. Nagy önmegtágadásába kerül, hogy a gyász leteltével Roxane nővéremet, ki gyönyörű szép fiatal leány, társaságba kell vinnie. De ebben is hűségesen teljesíti az anyai kötelességeket.³⁸

A 70-es évek derekán egyszer nénémnek Haynald Lajos bíboros, kalocsai érsekkel³⁹ volt egy kis szóváltása. Haynald nővére, Stockinger Tamásné, szintén tagja volt a magyar gazdaasszonyok egyesületének. Néném nagyon megszerette a nagyműveltségű szellemes asszonyt, s többször látogatták egymást. Baráti viszony fejlődött köztük. Egyszer, mikor éppen ott volt látogatóban, odajött a háziasszony fivére, Haynald bíboros. Néném beszéd közben, mikor az árvaházról jött szó, felszólította Haynaldot, hogy járuljon hozzá ő is valamivel a jótékony célhoz. A bíboros végtelen kedves, lekötelező modorban, de teljes határozottsággal megtagadta a kérést azt mondva, hogy ő csak olyan gyermeknevelési akciót mozdít elő, amely kizárólag római katolikus, s melyet apácák vezetnek. Néném erre azt felelte: „Akkor hát igaza van Eminenciádnak, ha nem ad, mert mi ezt az árvaházat teljesen csak keresztyén szeretetre alapítottuk”. Haynald nem felelt, de ettől fogva kerülté nénémét. Ebben az időben már 60 árva leány nevelődött teljesen ingyen az árvaházban, mely a hosszabbított, vagy külső Dob utcában volt, amelyet a város, néném tiszteletére Damjanich utcának nevez el.

Valamikor a 60-as évek végén Erzsébet királyné⁴⁰ Budapesten lévén, meglátogatott néhány jótékony intézményt, s fel volt véve a magyar gazdasszonyok árvaháza is a programba. Az alelnök, a titkár és a választmány lelkes fogadtatásban részesítették, de gr. Batthyány Lajosné és nagynéném hiányzott élükéről.

Másodszor 79 vagy 80-ban látogatta meg az árvaházat Erzsébet királyné, amikor pár nappal előbb eljött nénémhez egy úr a belügyminisztériumból és bejelentette, hogy melyik napra tűzték ki a látogatást. Néném azt felelte, hogy intézkedni fog, hogy méltóan fogadják, mire az illető úr rosszalólag kérdezte: „És méltóságod nem lesz ott?” Néném tagadólag felelt, mire az illető úr elkedvetlenül távozott. A látogatás azonban megtörtént, s akik ott voltak, elragadtatva beszéltek róla. A királyné nagyon kegyes és barátságos volt mindenkire.

Az 1877-ik év tavaszán nagyanyám meghal 88 éves korában. Néném nyolc napi betegsége alatt el nem mozdul ágya mellől, s őszintén megsiratja. Ezután költözik el a Papnövelde utcai lakásból a Múzeum utcába. De ott sem marad soká, s ezután gyakran változtat lakást. Különösen élete utolsó éveiben mindnyájunkat kétségbe ejt, mert örökké költözködni akar, nincs sehol maradása.

³⁸ Csernovics Roxane (sz. 1854), tassi Végh József m. kir. kúriai bíró későbbi neje.

³⁹ Haynald Lajos (1816—1891) kalocsai érsek, bíboros, A MTA t. tagja. 1839-ben szentelték pappá. 1849-ben, mint a primási irodaigazgató szembekerült a Szemere-kormány intézkedéseivel. 1852-ben erdélyi püspök. 1867-ben kalocsai érsek. 1879-ben bíboros.

⁴⁰ Erzsébet (1837—1898) császárné és magyar királyné. 1854-ben házasodott Ferenc József császárral; 1867-től magyar királyné.

Mikor 1867-ben megalakul ismét a magyar minisztérium, néném többek biztatására bead egy kérvényt. Ő ugyanis nagyanyámtól férjhezmenetelekor 1847-ben óriási nagy és értékes kelengyét kapott, amit 49-ben, férje halála után kiszórtak az osztrák katonáknak prédául. Többen akadtak a rokonságból, akik készek voltak eskü alatt bizonyítani, hogy az többet ért tízezer forintnál. Azt kérvényezte tehát, hogy térítse meg neki a magyar kormány a tízezer forintot, annál is inkább, hogy bizony elég szerény anyagi helyzetben volt.

A kérvény éppen akkor érkezett be, mikor az első miniszterelnök, gróf Andrassy Gyula⁴¹ elmenőben volt. A kérvényre egy magánlevélben felelt. Hogy ő a napokban átadja a miniszteri tárcát; így nincs módjában a kérést teljesíteni. De meg van róla győződve, hogy utóda kedvezően fogja azt elintézni. De bizony csak nem intéződött el a dolog, dacára, hogy néném még kétszer megpróbálta.

Egyszer a 80-as években szó jött erről a kérdésről Ivánka Imre⁴² és felesége, néném barátnője, Németh Mária előtt. Ivánka bízatta, adja be újra a kérvényt. Akkor Tisza Kálmán⁴³ volt a miniszterelnök, Ivánka jóbarátja. Mintha most történt volna, oly élenken emlékszem, hogy egyszer elmentünk pár hónappal ezután Ivánkához vizitbe Budára. Nővéremet és engem Ivánkáné ültetett le a szalonban, míg Ivánka, karját nyújtva nénémnek, a szalon túlsó végébe vezette, s ott elmondta neki, hogy kérését nem teljesíthetik azért, mert — amint Tisza mondja — ily nagyszegű segélyre nincs alap. Erős felindulással felelt reá néném: „Hát persze, arra nincs alap, hogy egy szegény asszony veszteségét megtérítsék, s 10 ezer forintot adjanak, de arra van, hogy a hazaáruló Görgeynek évi 8 ezer forint kegydíjat utaljanak ki”. Ivánka roppant zavarba jött, mert ez akkor nagy titokban történt, s alig tudott róla valaki. Kiesve szerepéből azt kérde: „Hát ezt honnan tudja?!” „Ne kérdeje — feleli néném — elég az, hogy tudom”. „Tudja mit — mondja erre Ivánka —, menjen fel a királyhoz audienciára. (Amint ő mondta) ein Kniefall,⁴⁴ és biztosítom, megkapja”. Néném erre nem is felelt, csak odajött hozzánk, közömbös dolgokról beszélgetni.

Egy megfigyelésemről akarok még említést tenni, bár erről soha nem beszélt néném, sem énelöttem, sem más előtt.

Ambrozovitsné Meszlényi Ilona, Kossuth Lajos unokahúga, többször járt kinn Turinban, bátyját meglátogatni. Többször hozott üzenetet Kossuthtól nénémnek, ki mindenkor megköszönte a megemlékezést, de sohasem üzent vissza tudtommal semmit. Egy fotográfiát is hozott egy alkalommal Ambrozovitsné Kossuthtól, amelyre ez volt írva: „A hős Damjanich tábornok özvegyének, ki hazám női közt tiszteletben legmagasabban áll, emlékül”.

Egyszer aztán avval jött hozzánk Ambrozovitsné, hogy „Lajos bácsi izeni neked, jöjj ki egyszer hozzá Turinba, mert mielőtt meghalna, beszélni szeretne veled”. Néném kitérő választ adott neki, hogy ha csak lehet, elmegy, de mostanában, fájdalom, nincs pénze hozzá stb. Kossuth meghalt, mi pedig nem voltunk Olaszországban. De 1895-

⁴¹ Andrassy Gyula gr. (1823—1890) politikus. 1867—1871 között miniszterelnök.

⁴² Ivánka Imre (1818—1896) a cs. kir. 12. huszárezred főhadnagya; a szab. harcban honvéd ezredes, dandárparancsnok; 1818 októberében Windischgrätz hadikövetként letartóztatja, várfogságot szenved. 1861 után egy-iki képviselő, főrendiházi tag.

⁴³ Tisza Kálmán (1830—1902) politikus, földbirtokos, a MTA tagja. 1875—1890 között miniszterelnök.

⁴⁴ „Térdhajtás” (ném.)

ben néném maga proponálta, hogy utazzunk most oda. Végeredményben nem mentünk el, de ezt a körülmények okozták. Szeptemberben akartunk indulni, s szeptember 4-én menyasszony lettem. Így maradt abba az egész.

Mikor Kossuth Lajos holttestét hazahozták, a vasútról egyenesen a Nemzeti Múzeumba vitték, mert ott akarták felravatalozni. Este jött meg a koporsó, s az üres teremben, ahová letették, egy feketeruhás öreg nő jelent meg. Idegent nem eresztettek a múzeum tájékára, s a kert minden kapujánál őr állott. Friedwalszky múzeumi őr és családja állt a Sándor utcai mellékkapu közelében, s az őrt álló rendőrnek azt az utasítást adták, hogy az érkező két gyászruhás nőt, kiket ők ismernek, be kell ereszteni. Meg is jelent néném nemsokára. Friedwalszkyék saját lakásukon keresztül vezették be a múzeum belsejébe. Így jutott a koporsóhoz.

Néhány percig mozdulatlanul állt mellette magába mélyedve. Vajjon mit mondhatott gondolatban a halottnak, s az vajjon válaszolt-e neki? Ki tudna az emberi szív mélyében olvasni?

Az 1900-as években már erősen hanyatlik szellemileg néném. Már csak árvaházának él, s csak nyáron megy el fürdőre és pár hétre hozzám. 1906-ban súlyos beteg lesz, miből ugyan felépül, de teljesen gyermek lesz belőle.

Kedves, jó, szelíd gyermek.

Meghalt 1909. november 30-án.

2. Damjanich Jánosné Csernovics Emília (fénykép)

1. Csernovics Lara, az emlékirat szerzője (fénykép)

NYELVJÁRÁSI SZÖVEGEK A SZEGEDI KIRAJZÁSÚ VAJDASÁGI TEMESKÖZBŐL

A magyar nyelvjáráskutatás, amely a múlt század végén megközelítően még európai színvonalon állott, századunk első harmadában olyan hanyatló korszakba jutott, hogy az akkor bekövetkezett lemaradását teljesen behozni mind a mai napig sem tudta. Így pl. a magyar dialektológia elhanyagolt területei közé lehet sorolni — mint ismeretes — a szöveggyűjtést is. A könyvnyi terjedelmű szövegközlések száma a kezdetektől napjainkig mindössze hét, s ezek közül három egyetemi segédkönyv, másik három majdnem fél évszázaddal ezelőtt látott napvilágot, egy pedig egyetlen község nyelvjárási anyagát foglalja magában. Mivel a különböző nyelvjárási jelenségek a köznyelv hatására napjainkban egyre inkább háttérbe szorúlnak, leletmentő értékű, ha a pusztulófélben lévő sajátosságokból minél többet megmentünk a jövőbeni kutatások számára. Ezért sürgős és fontos feladat bármelyik magyar nyelvjárásterületen (beleértve a szomszédos országok magyarlakta vidékeit is) nagy terjedelmű szövegfölvételek gyűjtése, lejegyzése és lehetőség szerinti közzététele is. Ha tekintetbe vesszük, hogy általában a szomszédos országokban is utánpótlásgondok nehezítik az ottani dialektológiai kutatásokat, akkor érthető, hogy viszonylag kevés energia jutott például nagy terjedelmű nyelvjárási szövegfölvételek készítésére és azoknak sok időt igénylő lejegyzésére. Ezért is gondoltunk arra, hogy a szegedi kirajzású vajdasági Temesközben gyűjtött szövegfölvételekkel hozzá tudnánk járulni az említett hiány csökkentéséhez.

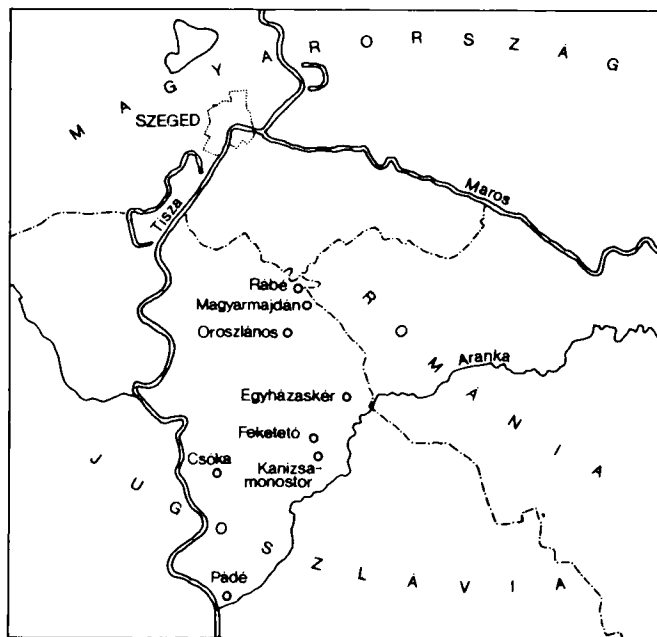
A fentiekben vázolt feladat elvégzéséhez azt tűztük ki célul, hogy azon települések nyelvjárárásában készítsünk szövegfölvételeket, amelyekből még egyáltalán nem jelent meg nyelvjárási közlemény, vagy pedig viszonylag csekély terjedelmű közlés látott napvilágot. A gyűjtés során arra törekedtünk, hogy a helybeli születésű adatközlőkkel készülő szövegfölvételek a néprajztudomány szempontjából is hasznosíthatók legyenek, vagyis a gyűjtések témája a népelet anyagi és szellemi kultúrájára egyaránt kiterjedjen, különös tekintettel a még föllelhető archaikus sajátosságokra.

A kutatópontok kiválasztásában — a megfelelő nyelvészeti szakirodalom mellett — főképpen a témakörbe vágó néprajzi és történettudományi kutatások tanulságait vettük figyelembe, mégpedig elsősorban *Bálint Sándor*, *Kálmány Lajos* és *Kováts Zoltán* vizsgálódásainak azon eredményeit, amelyek a vajdasági Temesköz szegedi kirajzású településeire irányultak. *Bálint Sándor* kutatásaiból tudjuk, hogy *Kálmány Lajos* volt az, aki „először dokumentálta, tudatosította és vitte bele a tudományos köztudatba, hogy a Temesköz magyar népe közvetlenül vagy közvetve, majdnem egészében Szegedről rajzott ki” (A szegedi nemzet I. Szeged, 1976. 135.). Mivel a Temesköz benépesítése nagyjából 1779 és 1848 között zajlott le (vö. BÁLINT SÁNDOR i. m.

135), ez az időbeli távlat — a nyelv konzervatív jellege miatt — megfelelő ahhoz, hogy a szóban forgó temesközi településeken olyan nyelvjárási és néprajzi értékű anyagot gyűjthessünk, amelynek kellő bizonyító ereje van annak megállapításában, hogy valóban szegedi kirajzásról van-e szó. Ezért nemcsak szövegfelvételeket igyekeztünk készíteni, hanem célirányos kérdőíves gyűjtést is végeztünk, mégpedig olyan fogalmi körökben, amelyek a szegedi és a Szeged környéki nyelvjárások szókészletének archaikus rétegét is felszínre hozhatják.

A vajdasági Temesköz szegedi kirajzású településeit főképpen *Bálint Sándor* „A szegedi nemzet” című munkája alapján választottuk ki, de a kutatópontok kijelöléséhez *Kováts Zoltán* kutatási eredményeit is felhasználtuk (A népességfejlődés folyamata, tényezői. In: Szeged története 2. Szerk.: *Farkas József*. Szeged, 1985. 139). Eredeti tervünk az volt, hogy a határ menti falvaktól (pl. Rábé, Magyarmajdán) kezdve egészen a Nagybecskerek (Zrenjanin) környéki községekig megközelítőleg harminc településen folytatunk nyelvjárási anyaggyűjtést. Erről azonban — részben a volt Jugoszláviában kialakult helyzet miatt, részben a Szegedért Alapítványtól kapott támogatás mértékét figyelembe véve — le kellett mondanunk. Ezzel függ össze, hogy munkánkat a vajdasági Temesköz északi részén fekvő falvaiban végeztük, a legdélebbi kutatópontunk Magyarpadé volt.

A gyűjtésre végül is a következő helységeket választottuk ki: 1. Csóka (Čoka), 2. Egyházaskér, Vërbica (Vrbica), 3. Feketető, Černabara (Crna Bara), 4. Kanizsamonostor, Monostor (Banatski Monoštor), 5. Magyarmajdán, Majdán (Majdan), 6. Magyarpadé, Pađe (Padej, Srpski Padej), 7. Oroszlámos (Banatske Arandjelovo) és 8. Rábé (Rabe).

A gyűjtésre kiválasztott jugoszláviai kutatópontok

A helyszíni adatgyűjtést 1992 tavaszán kezdtük el, és még ugyanezen év nyarán be is fejeztük. A későbbiekben derült ki, hogy mennyire hasznos volt a gyűjtőmunka viszonylag gyors elvégzése, hiszen az időközben bevezetett különböző intézkedések miatt egyre nehezebbé vált volna a helyszíni adatfölvételek elkészítése. Bár majdnem mindegyik községben idegenként jártunk, adatközlőink túlnyomó többségének bizalmát sikerült mégis megnyernünk. Ritka kivételként azonban az is előfordult, hogy nagyon nehezen találtunk olyan embereket, akik beleegyeztek a velük folytatott beszélgetés magnetofonszalagra való rögzítésébe. Természetesen ezt is megértéssel vettük tudomásul, hiszen a kezdeti bizalmatlanságukat az ott kialakult helyzet és esetleges korábbi rossz tapasztalatuk is kiválthatta. Mindezt azért említjük meg, mert — mint ismeretes — a gyűjtés különböző körülményei hatással lehetnek s gyakran hatnak is a szövegfölvételek nyelvi megformálására, hangzására is. — A magnetofonfölvételek lejegyzését, elemzését — a kérdőíves anyaggal együtt — 1992 őszén és telén végeztük el.

A nyelvjárási szövegfölvételek készítése mellett — amint már említettük — kérdőíves adatgyűjtést is folytattunk mindegyik kutatóponton. Kérdőívünk szerkesztéséhez nagy haszonnal forgattuk azt a két kérdőfüzetet, melyeknek segítségével a magyar dialektológia egyik legjelentősebb vállalkozása és eredménye, A magyar nyelvjárások atlaszának hat kötete elkészült, ezenkívül hasznosnak bizonyult SZABÓ GÉZA „Szókészleti kérdőfüzet”-ének és KIRÁLY LAJOS „Kérdőív a Délnyugat-Dunántúl mikrotájainak népryelvi kutatásához” c. munkájának a felhasználása is. A kérdőív anyagának célirányos összeállításához elsősorban BÁLINT SÁNDOR kétkötetes „Szegedi Szótár”-a volt a forrásunk, és hasznosítani tudtuk a szegedi születésű SZ. BOZÓKI MARGIT nyelvi-nyelvjárási kompetenciáját is. Minthogy szegedi kirajzású települések nemcsak a vajdasági Temesközben találhatóak, hanem a magyar nyelvterület más tájegységein is, ezért arra gondoltunk, hogy — az esetleges későbbi, hasonló célú vizsgálódások számára — hasznos lehet kérdőívünk közzététele is.

KÉRDŐÍV

1. *ágyalódik* Mit csinál az ember olyankor, ha lefekvés előtt a párnát, paplant stb. az ágyon elrendezi?
2. *bordó* Mi a neve az üres növényszárnak (pl. a vöröshagyma megvastagodott üres szárának)?
3. *bönge* Hogyan nevezik a szüreteléskor a tőkén felejtett szőlőfürtöt?
4. *bürge* Mi a neve a községben más szóval a juhoknak (birkáknak)?
5. *büszke* Hogyan nevezik azt a gyümölcsöt, amelyet sokfelé *egresnek* hívnak?
6. *cékla* Hogyan nevezik a községben a *takarmányrépát* más szóval?
7. *cicvara* Mi a neve annak a frissen sütött ételnek, amelyet tojás, tejföl és kevés liszt összekeveréséből készítenek?

8. *cimöt* Mi a neve annak az ételízesítőnek, melyet másutt *fahéj*nek neveznek?
9. *cincár* Hogyan nevezik azt a hentest, aki a birkák levágásával foglalkozik?
10. *coco* Hogyan nevezik a lovat, ha a kisgyerekek beszélnek róla? Nézd csak, itt jön egy
11. *copák* Mi a neve a hús inas részének, melyet sokfelé *mócsing*nak neveznek?
12. *csërpák* Mi a neve annak a félgömbalakú, nyélre szerelt vasedénynek, amellyel meregetni szoktak?
13. *csicskara* Hogyan nevezik azt a bogáncsfajtát, amely könnyen ruhára tapad?
14. *csipöd* Mit csinál az, aki a megszáradt paprikahüvelyt a csutkáról letépi?
15. *csorbacsík* Hogyan nevezik a hiányos vagy törött fogú gyermeket?
16. *csőrege* Mi a neve a forgács alakúra csavart, zsírban kisütött omlós süteménynek?
17. *csumiszol* Mit csinál az, aki gyümölcsöt (főleg szőlőt) kádban bunkósvégű doronggal zúz?
18. *digó* Hogyan szokták az olasz származásúakat más szóval megnevezni?
19. *dinkatök* Mi a neve annak a sárga bélű töknek, amelyet télen szoktak sütvé fogyasztani?
20. *gyuggat* Hogyan mondhatjuk más szóval azt, hogy palántát ültet?
21. *égzöngés* Mi hallható nyári zápor vagy zivatar idején?
22. *fölröz* Hogy mondhatjuk más szóval, hogy valaki az álomból fölébred?
23. *főpipícskődik* Mit csinál az, aki magasan lévő tárgyat szeretne elérni?
24. *fika* Mi kellemetlenkedik a náthás ember orrában?
25. *finc-fanc* Hogyan nevezik kissé gúnyosan a különleges, de haszontalan dolgot, ételt?
26. *Különös, mint a fokhajmamártás.* Mihez hasonlítják a különc embert vagy a különleges dolgokat?
27. *fölleg* Eső előtt mi borítja be az eget?
28. *kufa* Mi az állandó piaci árus neve?
29. *gádzsér* Hogyan nevezik a hím kacsát?
30. *garaholy(j)* Mi a neve annak az egyfülű, nagyobb méretű kosárnak, amelyet rendszerint bevásárláskor visznek magukkal az asszonyok (pl. a piacra)?
31. *gebeszkődik* Mit csinál az, aki nagy igyekezettel próbál egy magasan lévő tárgyat elérni?

32. *gűgyű* Hogyan nevezték régen a házasságközvetítő asszonyt?
33. *gyöplü* Hogyan hívják a lószerszám azon tartozékát, amellyel a kocsis a hajtást szabályozza?
34. *gyüszméköl* Mit csinál az, aki sok ide-oda járkálással tesz-vesz valamit (pl. a szobában, udvaron)?
35. *hencsörög* Mit csinál pl. a nyári melegben gazdája előtt hízelgő kutya vagy macska? A játszadozó gyerekek is szoktak a fűben
36. *kiherül* Mit csinál az állatorvos a kan malaccal, amikor ivartalanítja?
37. *hurka* Mi a neve régiesen a disznó azon részének, amelyet ki szoktak tisztítani, s aztán pl. kolbászt töltenek bele?
38. *Sz. Oda van ípt-riumba* Hol van az a tárgy vagy az az ember, ami vagy aki elkeveredett messzire, de nem tudjuk, hogy hová?
39. *kácsa* Mi a neve a hápogó háziállatnak?
40. *kinyér* Mi a neve a búzalisztból süített egyik legfontosabb élelmiszernek?
41. *kilisz* Hogyan nevezik a Tisza iszapjában kifejlődő kis állatot, amely később a víz fölött röpköd néhány napig?
42. *kúdús* Hogyan nevezik azt az embert, aki az utcán másoktól pénzt kéreget?
43. *kolē* Mi a neve annak a nagyobb ládafélének, amelyet a paprikapalánták számára készítenek?
44. *köcsög* Mi a neve annak a 6-8 literes, egyfülű bádogedénynek, melyet tej- vagy vízhordásra használnak általában?
45. *kötő* Hogyan nevezik azt a ruhadarabot, amelyet (pl. főzéskor) a ruha (szoknya) fölé kötnek az asszonyok?
46. *kumhátas* Hogyan nevezik az akaratos, makacs, magánakvaló embert más szóval?
47. *kúpászkodik* Mit csinál az, aki hosszan keresgél valamit?
48. *kubiz* Hogyan nevezik a torkos macskát vagy ritkábban a titokban nyalakodni szerető embert?
49. *lajha* Milyennek mondják a kissé meleg vizet?
50. *ludáj* Mi a neve más szóval a főzőtöknek?
51. *nyaska* Hogyan nevezik az édességet kedvelő, minden ételbe előre belekóstogató embert (főként gyereket)?
52. *ortájoz* Mit csinál az, aki a másik emberrel hangosan, zajosan pörlekedik, veszekszik?
53. *ökög-bakog* Mit mondanak a nehezen, akadozva beszélő emberre? Nehezen fejezi ki magát, csak
54. *összeszutyul* Mit csinál az, aki mindenfélét összetör, összekever egymással?

55. *pallat* Mi a neve más szóval a mennyezetnek?
56. *paszúr* Hogyan nevezik a *babot* más szóval?
57. *Sz. Mén(mögy) töknek-paszúrnak* Aki körültekintés nélkül, árkon-bokron keresztül megy, arra azt mondják, hogy
58. *pilis - pilis-kenyér* Mi a neve a kenyér megszegésekor levágott résznek, kis szeletnek?
59. *píszik* Mít mondanak arra, aki nagyon vágyakozik valamire, akit úz-hajt a vére?
60. *poszmat* Mi a neve a trágyarakásnak más szóval?
61. *rica - tányérica* Minek nevezik a napraforgót más szóval?
62. *szák* Mi a neve annak a merítőhálónak, amellyel a bárkából a halat kifogdossák?
63. *szárma* Mi a neve más szóval a töltött káposztának?
64. *szétdíbol* Mít csinál az, aki mindent szétkuszál, széttúr?
65. *szöszmöt* Mi a neve (pl. a fonál, cérnadarab, kóc stb.) apró hulladékának?
66. *tatar* Hogyan nevezték a rongyból összecsavart mécsbelet, illetőleg a gyárilag készített lámpabelet?
67. *töndzsöre* Mi a neve a nagyobb cserépbögrének régiesen?
68. *tüsök* Mi a neve az akácfa (és egy-két egyéb fajta) ágain található szúrós részének?
69. *vajalja* Mi a neve a kisütött vajnak, amelyhez piritott lisztet vegyítenek?
70. *véralma* Hogyan nevezik azt a téli almafajtát, amely apró szemű, savanykás ízű és sötétvörös színű?

A fenti kérdőív címszavaival kapcsolatban szeretnénk megemlíteni, hogy ezeknek hangalakját nem köznyelviesítettük, azaz olyan formában vannak föltüntetve, ahogy Szeged népnyelvében élnek (pl. 14. *csipöd*; 21. *égzöngés*; 28. *kufa*; 39. *kácsa*; 40. *kinyér*; 42. *kúdús*; stb.). Tisztában vagyunk azzal, hogy kérdőívünk anyaga jellegénél és mennyiségénél fogva részletes vizsgálódásra nem alkalmas, hiszen például alaktani célú címszókat egyáltalán nem tartalmaz, arra azonban megfelelő, hogy a Szeged vidéki nyelvjárástípus jó néhány jellegzetes alaki és valódi tájszavának a szóban forgó vajdasági községekben való meglétére vagy hiányára általa fény derüljön. A nyolc kutatópontra gyűjtött szövegfölvételek viszont lehetővé teszik, hogy a bennük megfigyelhető nyelvjárási jelenségeket — legalábbis hangtani, alaktani és szókészlet szempontból — nagyon vázlatosan áttekintsük és a szegedi népnyelv sajátosságaival némiképpen összevehetjük. Ehhez az összehasonlításhoz legfontosabb forrásunk IMRE SAMU azon összefoglalása volt, amelyet A Magyar Nyelvjárások Atlasza alapján a Szeged vidéki nyelvjárástípus hangtani és alaktani jelenségeiről „A mai magyar magyar nyelvjárások rendszere” című monográfiájában összegzett (Bp., 1971. 343). Szeretnénk továbbá azt is megjegyezni, hogy a nyolc vajdasági község

nyelvjárási sajátosságainak vázlatos áttekintését és a szegedi népnyelvvel való összevetését — részben a gyűjtött anyag mennyisége, részben a szóban forgó falvak nyelvjárásának nagyfokú hasonlósága miatt — nem kutatópontonként, hanem együttesen, mindegyikükre vonatkoztatva végezzük el.

A nyolc község nyelvjárásának legjellegzetesebb jelensége a labiális *ö*-zés, amely minden hangtani helyzetben megfigyelhető (pl. *böllér, mökpermetöz, mönyem, röndös, szöd, szödörinda, szömek, egrös, embör, gyerök, kemönce, lisztöt, szártzéköt, szüretöl, viccöl, vetöget*; stb.). Több szövegfeldvétele van azonban arra is példa, hogy az *ö*-zö morféimák mellett — kétségtelenül jóval ritkábban — illabiális *ë*-zö szóalakok is előfordulnak (pl. *ëlég, fëlnéz, mëkszúr, mëgvan, szëdëget, télën*, stb.). A labiális *ö*-zés kisebb mértékü bomlását jelzi véleményünk szerint az a jelenség, amelyet több falu tájnyelvében is tapasztaltunk, s ezt a közölt szöveganyag is jól mutatja, hogy a labiális *ö*-zö és az illabiális *ë*-zö szóalakok közötti átmeneti (fonetikai) változatok (az *ö* és *ë*) is viszonylag gyakran fölbukkannak (pl. *ëlës, igën, készitëtt, lëhetëtt, mëgin, mëkkel, mëkszitäl; köllött, lögyön, mönt, öleg, szönni, terttötték*; stb.). Fölvetödik a kérdés, hogy vajon mivel magyarázható ez a jelenség. A labiális *ö*-zés kisebb fokú visszaszorulásának okát abban látjuk, hogy a vizsgált községek nyelvjárására a különböző közismert tényezök (pl. az olvasottság, az iskoláztatás stb.) mellett nagyon jelentös hatást gyakorol az a körülmény, hogy nagyon sokan nézik, illetöleg hallgatják a televízió és a rádió magyar nyelvü adásait. Ennek következtében joggal beszélhetünk itt is a köznyelv megnövekedett hatásáról, amely nyilvánvalóan közrejátszik az *ö*-zés bizonyos mértékü háttérbe szorulásában. — A zárt *ë* — a szegedi nyelvjáráshoz hasonlóan — nagyon ritkán fordul elő, mégpedig föképpen egyszótagü és vegyes hangrendü morféimákban (pl. *lë, së, të; árënda, dëreka, dëszka, ëgymást, szërszám, ugyë, vërandá* stb.), valamint újabb keletü idegen szavakban jelentkezik (pl. *krëdit, spënot, vidëo* stb.). — Idõtartam szempontjából az jellemzö, hogy a fölsö nyelvállásü rövid magánhangzök helyén — elsösorban hangsúlyos helyzetben — hosszúak tünnek föl (pl. *húszán, mutat, ütäl; füvet, tükör; csüpa, dicsër, stimul* stb.), néhány szövegfeldvétele azonban a köznyelvi *ü*-val szemben — legalábbis változatként — rövid *u*-s megoldást figyelhetünk meg (*buza* és *rud*), a hosszú *ü* és *í* helyén előforduló rövid *ü*-re és *i*-re viszont egyetlenegy adatunk sincs. — Az *l*, *r* és *j* nyújtó hatása — a Szeged környéki nyelvjárásokhoz hasonlóan — eléggé gyakori, mégpedig föképpen félhosszú magánhangzós realizációval (pl. *tälp, ültet; disznótörkö, körü, sirattam; büjt, hëjbü, nevëjje* stb.), de a hosszú magánhangzós megoldás is megfigyelhető (pl. *älsö, gazdakör, mörzsa*). — A zárt *í*-zés szórványosan jelentkezik (pl. *ëvígez* 'elvégez', *kikkü* 'kékkö; rézgálic', *küntelen* 'kénytelen', *kízzë* 'kézzel', *möktörtint* 'megtörtént', *rigebben, típtük*; stb.), a szegedi népnyelv *í*-zéséhez viszonyítva azonban valamivel gyakoribb. — A köznyelvi *ó* és *ö* helyén tapasztalható *ü*-zás és *ü*-zés előfordulási aránya megegyezik a Szeged vidéki nyelvjárásokéval (pl. *azüta, fürü, türü; бүr, kü, lü* stb.). A rövid zárt *u*-zás és *ü*-zés — a szegedi népnyelvhez ugyancsak hasonlóan — viszont valamelyest ritkábban fordul elő (pl. *mustoha, ustor; gyükër, lügdös, tüve* stb.). — A mássalhangzök kiesése közül — a többi magyar nyelvjáráshoz hasonlóan — az *l* pótlónyúlásos elmaradása a leggyakoribb (pl. *csikövä, ëtötték, föddë, kezëni, náddä, nyóc, ötö* 'oltó', *póc, röggë, szögäl, tötelék, ütöttök* stb.), az *r* és *j* kiesése ezzel szemben ritkábban figyelhető meg (pl. *akkö, háromszö, këccö; ëfélkö, nyút, nyútöfa*; stb.). — A depalatális

l-ezés nagyon ritka (pl. *luk, mëllick* 'melyik'), a palatális *gy*-zésre is alig van adat (pl. *gyuggat, térgyemet*), a palatális *ny*-ezés azonban valamivel gyakoribb jelenség (pl. *bekenyi, fateknyõ, idegõny, nyõl, sifony* 'ruhásszekrény', *szappany, szénvonyó, vagony*; stb.). Fõltûnõ, hogy Kanizsamonostor és Padé nyelvjárásában — amint ezt az ott készített magnetofonfõlvételek is igazolják — még a fõnévi igenévképzõnek is van *-nyi* változata egy-két esetben (*kapányi, kevernyi és mondányi*). — Hasonulások jelenségek nem jellemzõk a szóban forgó nyelvjárásokra, csupán az *rl* és *gyt* hangkapcsolatok hasonulására találunk egy-két szórványos adatot (*pallag, talló; hatta, nattata*). — Passzív megfigyelés során tapasztaltuk, hogy a magánhangzókõzi hosszú mássalhangzók helyett olykor rövidек jelentkeznek. Erre a jelenségre egy-két példa szövegfõlvételeinken is elõfordul (pl. *iten* 'itten'; *ülteték* 'ültették'; stb.). Az a fõltételezésünk, hogy a rövid mássalhangzóval ejtett szóalakok nagy valószínûséggel szerb nyelvi hatásra kerültek a vizsgált községek nyelvjárásába. — Az alaktani jelenségek — a hangtaniakhoz hasonlóan — nagyfokú hasonlóságot mutatnak a Szeged környéki nyelvjárásokkal. Így például a köznyelvi *-hoz, -hez, -höz* helyén a kétalakú *-hon, -hõn* változatok tipikusak (pl. *ahhon, ajtóhon, karácsonfáhon; ehõn, fêrhõn, fõthõn, géphõn*; stb.), nagyon ritkán azonban a *-ho, -hõ* és a *-hol, -hõl* ragpárok is fõlbukkannak (pl. *asszonho, másikhõl; körõszthõl, sûtêshõ*; stb.). — Mindegyik településen töretlen gyakorisággal élnek a *vári, várítok, várík*-féle igealakok, amint ezt a szövegfõlvételek is tanúsítják (pl. *hagyi, hajíti, kidolgozi, mögboronálni, mögláti*; stb.). Ugyanezt állapíthatjuk meg a *taníjja* típusú igeformák elõfordulásáról is (pl. *fordíjjuk, porhanyósíjjuk, ritkíjjuk*; stb.). — A *-t* végû igékre jellemzõ, hogy ezeknek tárgyias ragozású felszólító módú alakjait kijelentõ értelemben használják (pl. *belemárcsuk, elvessük, fõlõncsük, möglássa, mökszárccsuk*; stb.). — Némely igének a köznyelvtõl eltérõ tõváltozata használatos (*beletõgyük* 'beletõssük' és *elmõnyünk* 'elmeigyünk').

A kérdõíves anyag és a szövegfõlvételek szóképzleti szempontú elemzése egyaránt azt mutatta, hogy a szegedi népnyelv jellegzetes alaki tájszavai (ilyenek pl. a *gyõplû, kesere, kinyér, kúdús, kufa, savanya* stb.) és valódi tájnyelvi elemei (pl. *büszeke* 'egres', *csicskara* 'bogáncsfajta', *égzõngés* 'mennydörgés', *fõlleg* 'felhõ', *gûgyû* 'házasságközvetítõ <asszony>', *ludáj* 'fõzõtök', *pallat* 'mennyezet', *paszúr* 'bab'; stb.) még napjainkban is ismeretesek és használatosak a vajdasági Temesköz északi részén. A kérdõív anyagában csupán öt olyan tájszó fordul elõ, ezek a 4. *bürge*, 43. *kolë*, 48. *kubiz*, 60. *poszmat* és 62. *szák*, amely az ott lakók szókincsének passzív rétegébe szorult vissza. Az is egészen természetes, hogy a szerb lakossággal való több mint másfél-két évszázados együttélés elsõsorban a nyelv legváltozékonyabb részlegére, a szóképzletre nyomta rá bélyegét. Ennek egy-két nyelvi nyoma szövegfõlvételeinken is tükrõzõdik (*dájte mênì* 'adjátok nekem', *nafta* 'olaj' és *obavezno* 'kötelezõ').

Bár a nyolc észak temeskõzi községben végzett nyelvjárásai gyûjtésünk anyaga részletekre kiterjedõ, alapos vizsgálódásra nem alkalmas, ahhoz kétségtelenül csekély terjedelmû, arra mégis megfelelõ, hogy — a nyelv konzervatív jellege következtében — az ott megõrzõtt tájnyelvi sajátságok alapján bátran megállapíthatassuk: mindegyik vizsgált település (Csókától Rábáig) nyelvében-nyelvjárásában mindmáig markánsan szegedi gyökérzetû maradt, a kibocsátó szegedi népnyelv színeit, ízeit a több mint

másfél-két évszázados kizakadás után is szívósan megtartotta. Ezért úgy véljük, hogy ezen községekre is érvényes mindaz, amit BÁLINT SÁNDOR a szegedi nagytáj összes helységére vonatkozóan a következőképpen fogalmazott meg: „Az ő-ző tájszólás, a katolikus gyökérzetű szellemi hagyomány és tárgyi világ találó egyezése, a családi kapcsolatok elevensége, származásuk tudata mégis virtuális szegedi egységbe foglalja valamennyiüket” (A szegedi nemzet I. Szeged, 1976. 140).

A szövegfölvételek és a kérdőíves anyag elemzése csak megerősítette azon benyomásunkat, melyet a gyűjtés során faluról falura járva, az ott lakókkal beszélgetve gyakran tapasztaltunk: azt az érzést, mintha Alsóvároson járnánk, mintha még ma is eleven volna a kapcsolat e Szegedről kisarjadt községekkel.

NYELVJÁRÁSI SZÖVEGEK

Az itt következő, magnetofonnal készített szövegfölvételeket a nyelvjárási adatközlésben szokásos fonetikus átírásban tesszük közzé. A fölvétel helyét és idejét, valamint az adatközlő nevét és életkorát az egyes szövegek végén tüntetjük föl.

1. CSÓKA (CSOKA)

A LAKODALMI SZOKÁSOKRÓL

(Hogyan készültek, Erzsi néni, a lakodalomra?)

— Hát nagyon szépen készűt, mer mikó összegyűtt ez a sok nép, és akkó ittem majnem ëty hétik csináták a sütemént. Űnékik mindég az vót a fontos, hogy miné többet ... Ez a lakás it tele vót mint süteménnyē. Az asztalok mind it körű vótag berakva. És akkó asztám mire esztet ëvégeszték azok, akik id dolgosztak, annak minnek csirkéket váktunk, mire esztet mindet lëcsinátuk, akkó nem győsztem főzni, mög énnéköm a lábom ē vót törve akkor, oszt űnenik köllött vóna segíteni a mõnyemnek is ëty kicsit, de hát űneki ... Mancika, add ide esztet, Mancika, hozd ide amaszt, hát űneki ez vót a dóga, hogy aggyon ide amaszt, de mama gyűjjöm maga ide, magára van szükség. Akkó hát persze mõntem, sántítottam, dagat vót a lábom, akkó oszt hád gyünnek az ölk, akik ölték a disznót. Akkó mikó azokat is, oda is edény köllött, oda is köllött a ruha, ez-az, hogy a böllérnek mindön fontos vót, hogy odaanni. Mikó ezöket összeszöttem, akkor hát néha aszonták, űjjöm maga lë mos mán, maga mán nē mászkájjon. Akkó zsírsütëshö is az emböröket összeszöttem. Mondom, hád gyertök, hát rokonok vattok, hát nē haggyátok, hogy mindönt idegönök csinájjanak, hënem gyűjjön össze a rokonság, fogjanak össze. No akkó | hát vót, aki odasímút, de vót, aki úty hát szeretött izs dógozni mög nem is szeretött, mer vannak ijenök. Aszongya, hogy ëroncsam, oszt maj nem jó lössz, aszt akkó mit mondanak. No oszt akkó persze hát ém mök hát azé hajtottam némejiket, mer úgy vagyok vele, hoty ha valaki valamit ëfog, vaty följákozok ära a valamire, akkó aszt végezze be, nē várja, hogy még más äjjon oda mellé, hoty hát asztám mög ësíműjjon onnan. Oszt mondom hogy nekik, hogy mikó mám beát a mulaccság, mindön, hogy a szakácsnékat, hogy mi lössz. Aszongya, nézze mama, énnéköm ē kő mõnnöm haza — knëzsëváciak

vótak a szakácsok —, neki ē !.5 mönni haza, mert valami ügye-baja vót. Aszongya, maga ájjon oda, oszt maga őrizze a paprikást. Mondom a testvérömnek, mondom, Julisom hát én nem állok oda, de nézd mög, mindönt neköm köl ľefojtatni. No akkó odaát a testvéröm, akkó asz hľlészte, a szakácsné mög észököt haza. Oszt, de úgy ěggyesűtek mög a Mancikávā, hogy lögyön röggeli is mikó ez, aki id dógozik ugyē az mindēgyik ögyön | ebédre is, akkó ém mán én fogattam asszont, hād gyűjjon ide, hotyha mán a szakácsné is ěmeneködēt, hát akkó űket, ha ěmőntek, mönnyenek, nem várhassuk űrájuk. Hēnem | no osztán at ki neki a testvéröm, mög akkó itt a szomszédasszony. Hát a rokonság mint hun ebbe fogod bele, hun amabba, mer ennyi szeméjnek ... háromszáz valahán szeméj vót, rengeteg nép vót, oszt mire össze lőttek szödögetve, mindönt ěröndösztek, aszongyák, hogy birtam ki. Útyhoty sokat ökrőttem, mire hērevergödőt a kerékvágászba mindön. No osztám mikó | no vacsora van, mer ojankó is mikó csírkevágás van, akkó van vacsora. Vagy disznóhúszbú főznek paprikást, vagy baromfid darabónak még ľē, vaty többet vágnak ľē, hogy mék paprikás lögyön este. No akkó ez is hát ěgyütt, mindön, ē lőt az a nap röndözve, de nám mikó némejik jólakott, akkó möneködőt. Vót it zene mög mindön, őbégatás.

(Hány nappal előbb kezdenek készülni a lakodalomra?)

Ěty héttē, ěty héttē. Mög van, aki ... De ěty héttē, ěty hēné töb vót, de ěty hetet, ez bisztos, hogy ěgy hét. No oszt mikó mire mindönt az embör ěröndözöt, akkó a vejem az vákta ľē a disznót mög ěgy másik sógorunk. Lēdarabóták aszt mint finomra, össze-vissza darabóták a húst, hogy a szakácsnéknak nē kőjjon hozzányúni, csak a láboszba vagy az űszdbe rakni. Aszongya a szakácsné, hogy űnekik darabójjanak oan kis kockákra össze húst. Oszt há ěccő csak ěhun odaálít ěgy edénnyē a hölléreknek. Hát oszt összedarabóták a disznó ľulibú, a disznó körmibú, a disznó farkábú, útyhogy ebbú fősztek a hölléroknek valami gyors paprikást. Vaty sűve hoszták, me én nem láttam csak, hēnem | szégyöték a höllérok, hogy | hoty kitótak velük a szakácsnék, mögviccöték.

(Még mit szoktak készíteni lakodalom előtt?)

— Lakodalomra? Hát van sog baromfileves, mök csinának fasírtot, mök csinának paprikást, két fajta | disznóhús mög birkapaprikás, de van, ahun csak | nem szeretik a birkát, hēnem marhapörköltet csinának. Aszt mögvöszik itt a gyárba, oszt marhapörkölt van mög disznóhús, mer van, aki asz sē szereti a marhát, hanem a birkát.

(Hogyan történt a vendéghívás régebben?)

— Hát a vőfényē. Vőfény | mer ez a koma is, akiné mos vótak, az vőfény vót. Ěs | hát ez mönt házra, mind be vótak írva, ki mi, mejik ház, és akkó esz sorba | járt a vőfēm mög a gazda. Evvē möntek, és mikó be löt hívogatva, akkó jótartották a vőfényt, akkó ěty hétig nyugot vót a vőfēj. Asztán útyhogy a koszorúslányok ezök ěröndösztek a vőfényt, a vőfény mög a koszorúslányokat. Útyhogy a vőfény a koszorúslányokat űdbaigazította, hogy mit köl nekik mondani, mikor mönnek, mielőtt

ē nem mōnnek az esküvőre. Akkó ēmōntek a koszorúslányok a vőlegényhöz, és vitték a bokkrétát, ot fölköszöntötték a két koszorúslány, és asztán onnan visszagyüttek, átatták a bokkrétát a vőlegénnek, mög a vőfény | ezök mōntek ēggyütt. Asztán visszagyüttek, akkó mingyá kezdődött az esküvő. Szóvā mōnnek az esküvőre, a mōnetre.

(A meghívottak szoktak-e ajándékot vinni a lakodalmas házhoz?)

— Igen, igen, visznek, mindég visznek. Mindönki, aki mög van híva, az mind visz. Ki mit akar. Nincs kiadva, hoty ki mit vigyön, henem mindēggyik vōsz, amit akar. De lisztöt is, cukrot is mōk csokoládét, no ami így ijen süteményhöz is köll, aszt mindōnnē mögajándékozik aszt a házat, ahová mōnnek a lakodalomba. No mos mikó visszagyüttek a koszorúslányok mög a vőfény, akkó asztám mán itt a mōnyasszony kész vót, és akkó állította a vőfény a sort, hoty az mōnt a vőfény legelőre, mög elsőbb ēbúcsúszattaa szüleitől mög a barátndjeitű, kolégákttű mintű ēbúcsúszattaa a vőfény, és asztám mōgindút a mōnet, a koszorúslányok mōntek a koszorúslegényök, akkó mōnt a szülei a mōnyasszonnynak, vaty pedig a vőlegény szülei a vőlegény után, és asztán no attű függött, hoty no most ēggyik vót | a vőlegény szemmi klōsi vót, a mienk mōk csókai. Akkó hát rēttentően sokan vótak. Vidőora vannak fővéve hosszan, egész Szemmi klōstű egész Csókáiig vannak a templomig, de bent a templomba is ahogy esküttek úgy, ahogy gyüttek ki, mög mōntek izs be, mind a vidőo mindet aszt mutattya, mer a vejünknek mögvan. Oszt hát mit mongyak, ez mint szép vót, mög jó is vót, mög nagyon szép is vót, mindön nagyon szépen ēmút. Hát most nem is tudom, nem is tudom, mit mongyak.

(Milyen zenekar szokott lenni régebhen?)

— Hát ēgy nagybdgős mōk hárman-nēgyen szoktak lönni. A katonabanda az öten vótak mindég. Mōk hát azē most is még jobban öten vannak. Mer van ēty hermonikás mög van kis prímás mōk hegedűs mög mit tudom én. Hát mindig négyen-öten vannak. De nagyon jó zene van, mer mit mongyak, eszt most ha a vidőot látnánk, akkó, akkó látnā az embör mög jobban, mer má azē én is a hetvenēggy év mán nagyon sokat rām tött.

(Hogyan zajlott le általában a lakodalmi vacsora?)

— Nagyon szép vót. Mikó beköszöntötte a vőfény a vacsorát... Hát ugyē ez ēmōnta az üvét, mer van ēggy | nem tom, hány legény, aki utánna van, hoty tē ez, tē emez vagy. Oszt akkó hát az mög mindet lēsorójjā az a vőfény. Oszt mikó ēmút a vacsora, mindön, akkó hát behorták a tortákat, me itten csinānak, mindēggyik visz ēty tortát. És akkó | hát űk úgy vannak vele, hoty akkó akikē mögmarad, az nem haggya ott a gazdānak, hēnem az viszi is vissza hāza. Mer hát itt annyī sütemény vót — mög mindönkinē van, nēm csak it vót —, hoty hát mit csinājjon vele itt a gazda. Még a gazda inkāp pakót mindēggyiknek csomagot, a Mancika, hoty mindönkinēk lögyön. Zenészöknek oba veznu, a szakácsnéknak is minnek köllöt csomagot adni.

(Szoktak-e tréfálkozni a lakodalmi vacsora idején?)

— De ez, ez mikó ja vőfény bevezeti esztet az öt-hat fujatalembört, akkor mond ijenöket-ojanokat, de ém má aszt nem is tudom egy részre, hogy mi vót, mer azé, hogy nem is vótam ott, mer másut vót neköm mindég a dógom. Esztet tréfákosztak persze, mer mondom, annak az öt-hatnak, má az elsőnek, másodíknak minnek vót neve.

(Hogyan zajlik le általában az újmenyecske-tánc?)

— Hát az męgin hosszú az, mer ugyë hosszan zenéznek is nekik, mök táncol is, no attúl függ, hogy a vőlegény meddik hagyí táncóni, mer a péz ot mögy. Mögy a péz, annyi péz vót, hogy nę aggy Isten. Rakták rá a márkákat, tűzgéték a ruhájára, mög mindönfelé rakták a márkát. Hátú nem is látta egy része a márkát a mönyasszony, hoty hun van. Rakták rájuk, összeszöttek sok pésztt itten, mikó mönyecske-tánc van is, mög mikó mönyasszony-tánc is van, hát | mögrakik a mönyasszont mög az újasszont. Itt az a divat. Itt hosszam mönnek az uccán, oan hosszam mönnek is, mikó mönnek az esküvőre, hogy egy része még ithon van a sátorba, másik része mög má majněm a templom előt van.

(Amikor a tánc zajlik, a vőlegény valamit tart a kezében? Tányért vagy mást?)

— Nem, az a vőfény dóga mög a násznagyé. Ugyë a tányér a násznagy előt van. Két tányér. Eggyiket avvá borítí lę az eggyikkę, amíg rakig bele a pésztt, hogy az enyim a mönyasszony, vagy most ezé a mönyasszony. Akkó a pésztt aszt lętoszi, a vőfém mög ál mellette, oszt hírdeti, hogy kérem szépen, hogy ezé a mönyasszon. Hát ijen ügyletök vannak. Hát nem tudom ...

(Mikor szokott lenni a kontyolás?)

— Hát ojan, ojan éfél után. Éfél után, akkó asztán mikó mán lęszödik a mönyasszonyi gúnyát rúla, akkó járják a mönyecske-táncot. Me akkó mán át van kötve a feje, mög mit tudom én, pirozsba van, oszt asztán így, így fojik.

Elmondta: *Ábrahám Jánosné Pece Erzsébet*, 71 éves.
Csóka, 1992 májusában
A magnetofonfölvételt *Szabó József* készítette.

A KENYÉRSÜTÉSRŐL

(Hogyan készülődtek a kenyérsütéshöz?)

— Hát először is a lisztöt lęhoszták a padlásrúl, mer ot tartották, mększítáták, ekészítötték ety szakajtóba. Asztán — vód bótí élesztő — csinátak kovázd belőle. Aszt hatták ety-két óra hosszágig, háromik kelni. Mikor a kovász jó mękkelt, asztán odakészítötték a sőt, és akkó asztat összekeverték vízzę, útyhogy a keze elájja. A keze

hőmérségletihön atták aszt a vizet. Körübelü tutta, hogy étý szakajtó liszthő mennyi víz köll, mennyi só köll. Étý fé maroknyi sőt töttek, asz tutta, hoty kis fé marékkā az éppen étý kenyérhön való. Asz körülbelü äggy öt-hat kilós kenyér vót. És asztám mikor a kovász mökkelt, összekeverték abba a fateknyőbe, mer az vót régebbe fateknyő, abba összekeverték, jó kidógoszták. Akkor aszt hagyni | hatyták kelni. Hát vót ojan ház, ahun kicsit hidegeb vót, ot továp két. Ahum melegeb vót ... De töbnyire vagy az ágyba hejősztége bele, vagy vótak azok a banyakemőncék, oszt akkó oda a patkára. Akkó ot létakarta, jó kidógoszta, kigyúrta az asszony. Hát fél óráig nem, nem bírta kigyúrni, hotyha két-három kenyeret sütött. No oszt mikor asz kész vót, létakarta, akkó várt. Azideig bekészítötték a tűzrevalót, vagyis a fűtenivalót. Hát ki köllött elsőbb a pörnyét szőnni. Vót ojan falapát, kinek vaslapát | szép lapos. Kihúzgáták a pörnyét, asztán szalmacsóvát csináltak, akkor ráraktak szárizéköt, akinek vót szőllővenyigéje, asztat, vaty hát ami, ami kerüt, szalma, repceszalma vagy bármi na, ami ékhető. Na mikor asztat nészte, hogy ... Vót étý piszkafa, úty híjták. Mőkpiszkáta jaz ajját. Ha nagyon szikráddzott az ajja, akkor az má jó vót, akkó be löhetöt tőnni a kenyeret. Akkor kiszaggatta, és a szakajtóba ruhát terfított. Akkor az ottan | szépen hatyta még addik kelni, még étý két-három lángost möksütött a gazdaasszony a családnak. Mikor asz kész vót, akkor aszt szépen lapátra tötték, oszt akkor ráborította ja szakajtóból a kenyért, aszt akkor be sorba a kemőncébe. Ki hármat, ki négyet, ki mennyi családdā vót. Na akkó mögnészte az asszony az órát. Két óra hossza köllött, hogy möksűjjon a kenyér.

(Mit tettek a kemence szája elé?)

— Hát vót az az elöte. Vót, vót, akinek vazshúl vót, vót, akinek még úty szűtek vesszöt, és akkó azd betapasztották jó sárral, és akkó azd betámasztották. Osz akkó nem bántották két óra hosszáig a kenyered benn. Mikor a két óra hossza lételt, akkor benézött a gazdaasszony, akkor mán úgy átak a kenyereg bent, hogy alik tutta osztán kiszőnni a kemőnce száján. Kiszőtte, és akkor az vót a szokás | nem hogy mingyá pócra, nem tom mi, hanem vótak azok a régi fajta | mink úgy montuk, csalánzsák. Leterfítottük a földre, mer akkor nem vót padlós szoba. Földre, oszt akkor szépen oda ráraktuk a kenyeret. Az a jó szag, ami abbú úgy illatozott! Kiszőtte onnan, oda az a jó szaga vót. Akkor oszt | hosztunk vizet. Vót, aki a kezivē mozdatta mög. Vót, akinek vót kefe vaty tolsöprű, ki hogy. Akkó ojan szép fényössek vótak a tetejei. Hát akkor oszt osztán lehetőtt a családnak hozzálátni a jó parasztkenyérhön, házikenyérhön.

(Hogyan készült a lángos?)

— Lángos? Az mikó mökköt a tészta, mikó kiszaggatta a gazdaasszony a kenyeret, belerakta szakajtóba, dirékt vótak szakajtóruhák, akkó csinát gan kis cipőfélét, nyútófavā ényútotta, rátotta āra ja sütőlapátra, aszt úgy a láng elött, ott a lángon, ott a fenékön — nem tepszibe —, ot möksüt, oszt úty főhőjagzott, ojam magos, hogy | oszt finom. Mikor asz kész vót, kivőtte, mögzsíroszták, möksőstták, az äggy elsőrendű eledel vót.

(Mivel szokták a parazsat a kemencéből kiszedni?)

— Hát | hogy mongyam | avval a lapáttal is, de mielőtt még a kenyered betötte, vót ojan | szénevonyónak monták aszt. Kinek vazsbú, kinek fábú. Azér job vót a fa, mer az nem tötte tönkre ja kemönce ajját. Mer nem téglábú vót a röndös kemönce aija, hanem agyagbú. Ez úty ki vót verve, hogy az ojan fényös vót. És akkor azon úty csúszott a lapát, ha betötte a kenyeret, ha ja pörnyét szötte, az mindönfélekép nagyon | praktikus vót így.

(Minek nevezték a kisebb kenyeret?)

— Cipó. És még akkó abba az időbe szokás vót, hogy natypéntökön az asszonyok süssenek kenyeret. De akkor | nem mondom, hogy ép mindön asszony, de nagyon sokan tartották aszt, hoty sütnék oan kissep cipót, mer ha valaki belefullad a vízbe, és aszt kitartotta egész évbe, ha aszt úty beledopta a vízbe, és az a hót nem gyüt föl azelőtt, aki belefullatt, az a cipó odamönt, ahun az a belefullatt embör vót, aszt az ot forgott a tetejin, és úgy vötték ki az embört.

(Milyen részei vannak a kenyérnek? Például hogyan nevezik azt a részét, amit megszegnek?)

— Pilis, pilis vót. Pilisse vót neki.

(És azt a részét, amely fölmagaslik?)

Púpja. Púpos kenyereket ... Az nem is vót asszonynak nézve, aki nem tudott | szép púpos kenyereket. Úgy átak ot bent, majd elrepűtek!

(Körülbelül mióta nem sütnék háznál kenyeret?)

— Hát nem is tudom hirtelem mög, mögmondani. Hát | nem tudom pontosan mēgmondani, de ojan, ojan negyvennyóc, kilenc, esetleg ötven. Azúta én nem sötök.

(Maga hogyan tanult meg kenyeret sütni?)

— Én? Az én édösapámtúl, nem az anyámtúl, mer az anyám tizenkét éves koromba mökhalt. És az apám ojan nagyon jól tudot kenyeret sütni, hogy | rá vót útalva, és az ojan kenyeret süttöt, hogy nagyon sok asszony nem süttöt ojat. És rá vótunk útalva, hogy möktanultuk. Fialatok vótunk, gyerökök vótunk, kicsik, árvák, oszt hát möktanútuk az apánk túl. Má tizennyóc éves koromba férhő möntem, és tuttam kenyeret sütni. Abba az időbe asz monták, hogy nem, aki nem tut kenyeret sütni, az nem möhet férhön. De most nem számít, most van a pékné!

(Csak búzalisztból szoktak kenyeret sütni?)

— Hát hogy mongyam? Csag búzalisztbű. Vót egy alkalom, hoty kukoricábúl is lèhet kenyeret sütni, csak az messze jár a búzakenyértű. Mök korpás lizdbűl. Szép fehér búzalisztnek nincs párja!

(És rozsból szoktak-e sütni?)

— Ém még nem sütöttem. Hallani hallottam, hoty sütöttek, de ém még nem sütöttem, én csag buzábúl. Még én nem vótam úgy, hogy rá löttem vóna ára ùtalva, pedig — asz mongyák — a roskenyér nagyon finom. De ém még nem is öttem belüle, én nem is, hát nem sütöttem, mit mongyak.

(Szoktak-e a kenyértésztából a következõ sütésre félretenni?)

Van, aki tősz fère. Vót, aki töt fère. De vót, akik csináták, úgy monták, párélesztő, aszt kukoricalizdbű csináták. Oszt akkó asztat szépen ijen kis cipóalakokra kirakták. Vót ojam párszárító, naty területe vót neki, és oszt szépen rárakták, oszt mikó máskó akart sütni kenyeret, akkorára a kemönce tetejim mökszáratt, mög asztán, ha nyár vót, kint. Akkó asz tutta, hogy ety kenyérre két ojan kis | cipócskát odatősz, akkó az éleg vót. Hát vót élesztő, ha nem, az attú mökkelt | ojan vót. És attú más fze vót a kenyérnek, nem ijen pékízű vót, mint amit a pékők sütnek, hanem igazi parasztkenyér.

(Tarhonyát szoktak-e, Margit néni, készíteni?)

— Szoktunk, szoktunk, hogynë. Lisztöt előkészítünk. Ety kiló liszthön szoktunk tőnni három-néty tojást, ahogy mögengettük. Møg ety két-három deci vizet, aszt jó kikeverjük ety kis sóval, és akkó asztat fő | ahogy aszt kezgyük csináni, akkó úgy belemárcsuk a kezünket, oszt akkó úgy szórjuk rá, úgy szépen. Akkó mikó asztad dörgöli, dörgöli abba a vajlingba. Mikor láti, hogy mán asztat fölitta, akkó mögim belemártom a kezem, oszt mögin csak | tovább addig, amíg az a lisztmennyiség fő nem issza aszt a nedvességöt, aminek szükségös. Na mikor asz készen van, akkó mék kézzel külön | mögdörgöjjük, hogy asz kerekök lögyenek, formás lögyön. És asztám mikor má láccig benne, hogy most má szépen nész ki, akkó az égyyik a nagyobb rostál, a másik azon áddörgöli az egészet, asztán a másikat, az apróbbat. Útyhogy ojan egész picí, finomra mökcsinájjuk. Akkó még ami mögmarad, akkó mögin csak asztat még, még dörgöli, mög erőtessük azon a rostán, hogy az ott | morzsójjá szét, hogy az | hát szép lögyön, hogy ojasmi lögyön, mint a többi. És akkor asztán | mikor ez mög van csináva, akkó kétfelé oszta kitögyük az asztalt az udvarra, oszt mökszáríccsuk. Hát van, aki egész télön van neki mit ögyön abbú, nem kő szaladozni az asszonnak. Me nagyon finom a tarhonya, pirítva is mök paprikázszba is. Ha az embör aszt akarja, hoty fényös lögyön, akkó jól kidolgozi. És mikó készen van, akkó még, mék tör fő tojást, és akkó bekenyi a kezít, de csak a sárgáját, és akkó megdörgöli

a kezit, oszt az asztalom még ęty kicsit möggöngyöľti, hogy asz szép fęnyősnek maraggyon.

Elmondta: *Oláh Györgynę Sili Margit*, 70 éves.
Csóka, 1992 májusában
A magnetofonfölvételt *Szabó József* készítette.

2. EGYHÁZASKÉR, VĚRBICA (VRBICA)

A SZÖLÖMŰVELĚSRÖL

(Hogyan történt a szöľő telepítése?)

— A szöľő telepítése úty történt, hogy a vesszöket elsőb beletöttek úty földbe, hogy azok tüvesöggyenek ki. És asztán fölasták méjre a földet, és asztán vótak ojan fűrűk, és avvā beletöttek a vesszöt, és avvā beletöttek a földbe. És utána mindęgyikhön töttek ęty kis homokot, hogy asz szorújjom mög. És akkó az mikó készen vót, akkó kapával betakarták úgy, kis halmokat csinátak rá a szöľőre. És akkó mikor asz kihajtott | tavasszal, akkó ęty kicsit kibontották. Akkor abba az évbe az úgy maratt. Majd ősszel akkó męgim betakarták, és akkó tavasszal kinyitották. Úgy monták: kinyitották, kitakarták a szöľöt. És akkó mikó mán kezdöt nyőni a szöľő, akkó vagy | lęmeccöttek, hatytak rajta néty csapat. És akkor mikó mán kezdöt nyőni a szöľő, a levelek mög a hajtása, akkó gyűtt a válogatás. Lęválogatták úgy, hoty hát csak négy vagy öt vesszö marat rajta. És akkó ~~ę~~ ahogy nyött, akkó szépen összekötözték. És akkó mikó má odaért az az idő, akkó mökpermetözték. Kékküvet ásztattak régebben. A kékküvet mésszel össze csinálták, és avval ásztatták, és permetözték mög a szöľöt. Akkó utána mikó má męgént nyöttek azok a sok ágak mög mindön, a vesszörűl akkó szépen aszt mind lęszöttek, hoty csak az a termövesszö maraggyom maga, nevęjje a szöľöt. És akkó utána mindęg ojan tizennégy nabba vaty tizenhat nabba, akkó permetözték. De ha sűrűn vót eső, akkó sűrűbben köllöt permetözni is. És akkó a kapálás is, ugyę asztat is sűrűm mök köllött, hoty kapáni, és akkó onnat a szöľő tüvitűl, a tőkétűl elhűzni a földet, hoty ha lęér a fűrt, akkor nęhogy mögrohaggyon. És akkó mikó mám beér a szöľő majd gondóták, akkor készűlöttek a szűretölésre. A hordókat takarították ki főró vízzel, mög vót az a kęnrűd, avval kikęnöszték. És akkó vót ojam prés, daráló. Elsőbb a darálóval mögdarálták. Vótak szűretőni, összegyűttek a rokonok, lęszűretöttek, és akkó othom mög a fęrfiak má csináták, darálták. És akkó kiprésölte, és akkó a mustot rakták a hordógba. És akkó az ott a hordógba az ot vót addig, még jó csípős vót. És akkó asztán lęfejtöttek, másık hordóba átfęjtöttek, és asztán így lött | belđle a bor.

(Még milyen munka volt ősszel a szőlőben?)

— Hát ősszel asztám mikó má kész vót a szüretölés, akkor újbúl ugye mökkapáták, hogy szép tiszta lögyön, és akkó asztám betakarták télire. Möntek. Vót, aki lóval húszták az ekét. A ló húszta az ekét, és akkó úgy összedopta ja földet, és akkó utána mög möntek, és kapávā még beigazították. Asztám mikor kész vót a szüretölés, és véletlenül maratt el szöllő, akkó gyüttek szüretőni vagy böngészni, akinek nem vót szöllője. És akkó asztat lészötték, és elvitték. De vótak rajta ojan kis régi, ojan — hogy is mongyam —, aki későbben gyüt ki, és akkó az má nem vót jó. Asztat monták, hogy egrős. És akkó asztat othatyták rajta a szöllőtőkén, és akkó az ottan ékorhódott.

Elmondta: *Piri Mária*, 69 éves.

Egyházaskér, 1992 májusában

A magnetofonfelvételt *Szabó József* készítette.

AZ ARATÁSRÓL

(Hogyan készülődtek az aratáshoz?)

— Elsőbb | mikó kezdődött, hogy majd lëssz az aratás, akkor ithon az embörök kalapáták a kaszát, készítették a szërszámokat. Az asszonyok készítették ëty kis jobb önnivalót. Akkor a sarlót, akkó a vizet. Egy nagy balomba vizet vittünk, és asztán kocsival vagy vót úgy, hogy gyalog möntünk, mer nem vót, amivë mönnyünk, gyalog möntünk. Hátunkra vöttük a kaszát, gerebjét, a férfiak, az asszonyok mög a kosztot, és asztán, mikó kiértünk — nagyon korán főkëtünk —, kimöntünk két órakó mán. Akkó íty típtük föl a búzát, és abbú csinátuk a kötelet.

(Hogyan történt a kötél csinálása?)

— Egy marékkal fővöttünk, íty kettőbe vöttük, és asztán összetöttük, és így összekötöttük csomóra. És akkor asztán itten nálunk vót mindég oan kissep kislány vaty kisfiú, azok terfítotték el a kötelet. És asztán a nők vagy az asszonyok azok mög rakták | bele a markot. Akkó a második kaszás | gyütt utánna, és asztán a második marokverő aszt töt mék hozzá. És akkó vót egy embör, aki asztad bekötötte. Mikó esz készen vót mindönféle, akkó még elsőbb vót ebéd is. Mikó odaért az ebédidő, akkó mögebédöltünk szépen. Mőkiphentünk ëty kicsit, akkó | még akkó vót vágnivaló. Akkó estefele, mikó má kezdött a nap úgy lëmönni, akkó összehortuk szépen úty sorba a kévéket, és asztán a férfiak, az embörök azok rakták össze körözbe.

(Az hogyan történt?)

— Úgy, hogy alú töttek ëty kévét, utánna kettőt ërű, kettőt äru. Útyhoty tizennyóc kéve mönd bele, a tetejire mönt egy | a tizennyócadik, az vót a papkéve. És asztán lëkötöszték, hogy në vigye el a szél. És asztán fölkaparták. Vótak ojan nagy gereblék. És fölkaparták azok az asszonyok mög | mink szépen összeszöttük asztat a kaparékat.

Asztat is bekötötték az embörök, és akkó aszt is odatöttük a köröszthöl. És asztám mikó majd mán etypár hétig is vót úgy, hoty kint vót, hoty száraggyon, akkó gyüttek a kocsiival, és akkó behorták. Ithon az udvarba kazalba rakták, és asztán gyüttek a cséplőgépek, régebben ami vótak azok a gőzgépek vagy minek is monták, nem tudom. Vót ojan nagy dob, és avvan csépöltek. És mikó az ē vót csépőve, a búza ē vót csépőve, a búzát a padlásra rakták. A szalmát, pojvát külön-külön szépen összerakták, és így mönt. Asztán amejik szép vót a búza, asztat etötték magnak. Amejik nem vót szemetes, nem vót piszkos, asztat etötték magnak, és akkó asztán ősszel asztat újbú vetötték.

(Az aratásra visszatérve, mit szoktak főzni ebédre?)

— Mit szoktunk főzni ebédre? Szoktunk főzni csirkepaprikást mög levest is | belölle. Akkó sütöttünk palacsintát — tuggya, mi az —, palacsintát mög akkó kalácsot is, tejberizsát, mög mit tudom én, ijesmiket. Akkó nem vót ijen nagyon sok hús, akkó nem övöt mindönki mindön nap húst. És akkó utána mög nem vót ital sē, bor mög mit tudom én, ijesmī nem vót, hanem vót víz. Vittünk | ki vizet, és oda töttük a hűvösre, és mindék hidegen vót a víz, útyhogy löhetőtt ... Aki mökszomjazott, az odamönt, és akkor ivott.

(Hogyan történt a kasza kalapálása, azt el tudná mondani?)

— A kaszkalapálás úty történt, hogy már idehaza aratás elött vót ojan üld, annak montuk. És azon vót ety kis vas. És lēütek a földre, asztad beleverték a földbe, és akkó ēkeszték szépen kalapácsā az élit verni | szépen sorba. Mikó asz készen vót, akkó visszatötték a nyelire, és akkó vót kaszakū, és akkó avvā mökfonték még, és akkó így vitték ki a földbe, és kint ottan a földbe mögint mikó mán kimönt az éle, akkor mögint ottan kint a földbe, kint vót hozzávaló mindönféle, és akkor mögint újbú kalapálták. Ha nem vót élēs mán a kasza, akkor vót kaszakū a tokmányba. Ide fő vót kötve a nadrákszójáhon az embörnek, és akkó elövvötte a kaszaküvet, és akkó mökfonte a kaszát, akkor ety kicsit jobban fogott. Akkó még vót, aki viccölödött is, hoty hát: fenny és pihenny! Hoty hát fenye a kaszát, és addig is pihen. Ijesmit mást nem tudok.

(Milyen volt az aratóknak a ruházata?)

— Hát az aratóknak a ruházatát ... Etyszērű ingőbe vótak az embörök, mer ugyē meleg vót. Vót, aki alsónadrágba csak, oan kis rövid gatyába, vót, aki mög rōndös nadrágba vót. A nők is hát ȝan kis vékony ruhágba vótunk, mög a lábunkon vöd bocskor. Bocskornak monták akkor. Mög vót, akinek nem is vót a lábán, mer szögénység vót, akkor mezítláb. És a talló kiszúrkáta a lábat, mög vót szödörinda benne, és akkó az a szödörinda ideakatt így, oszt itten végikhúszta a lábunkat, és akkó kihalígatta. Este mikó hazagyüttünk, mosakottunk, fūrdöttünk, jaj úgy ötte, hoty csak csudaság, a víz. Nehéz munka vót az aratás, nagyon nehéz vót, de az embörök is nagyon kifárattek ugyē, mer kézzel köllött úty kaszálni. Az én édösapám is tizennyöc láncot is lēvágott, és édösanyám szötte markot utána. Mink mök családok vótunk

négyen, és akkó mink is segítettünk, amit tuttunk. És mikó vége vót az aratásnak, akkor azé mindöm parasztházná vót éty kis ebét csináva, éty kis finomabb | kalács súve. És akkor készen vót az aratás, asztán várták, hoty hát maj jön a behordás.

Elmonda: *Piri Mária*, 69 éves.
Egyházaskér, 1992 májusában
A magnetofonfölvételt *Szabó József* készítette.

A PAPRIKATERMESZTÉS RŐL

— Hát igen. Sok mógyya van a paprikának. Mink legalábbis úty szoktuk, amikó a paprikamagot akarjuk berakni — gondolom — ásztatni, csírásztatni, akkó előzőleg jó fóró vízbe beletögyük nejlonharisnyába, utánna oszt jó foró vízbe úgy öccő-haccó is úgy jó belemárcsuk. Utánna vastagab ruhába belecsavarjuk, akkó van csirkekellető gépünk, az be van igencsak kapsóva, téhát aszt má február dërëka körü kezgyük mög. Útyhogy március első napjaiba, vagyis február véginn akkó mán a paprikamak ki van csírázva. Akkorára a melekházat fóliábú mökcsinájjuk, utánna következik az, hogy vessüg bele a magot. Akkó van ojam méterös körübelú a léc, amivē a földet ēhúzzuk, akkó utánna rászórjuk a magot, akkó csak úty kézzē aszt a finom földet rászórjuk, akkó utánna újra mögent. Útyhoty hát nekünk szok lönni mindég ojan három palántaházunk. Van, amikó másfé hold, két holt paprikánk van, mikó hoty sikerül a palánta. Valamejik évbe a férjem azé ēcsináta, nem akarta, hoty sokad gyomlájjunk. Akkó úgy gondóta magába, vannak ezök a gyomírtók, majd ú avvā mökpermetőzi a főggyt. Hát örütem is neki, hogy nem köll ojan sokat ottan guksóni, me nagyon nehéz a palántaházba gyomláni, dëszkán köl tulajdonképpen | aszt a műveletöt csináni. Maj csak mikó lássuk, hogy a paprika nem ojan, mint ahoty köllene, összegöröcsödött a levele. Majd asztán számolgatta ú ki, hogy dupla dózis adott | neki. Téhát abba az évbe nem sikerüt úgy a paprika, de azé mégiscsak lött éty holt paprikánk. De amikó jó sikerül a palánta, hát az idén, hát nē mongyam, gyönyörü palánták löttek. Kettesivē szoktuk ültetni, asszonyokká, nem géppē, me nálunk a föld ez nem valami paprikának való föld. Gondolom, hogy géppē nem lehet aszt ültetni. Nem puha föld, hanem inkább az a fekete, nem is székes, hanem ojan szurkossas inkább a föld. Hát má mostan kéccő mög van locsóva, kezd mos má bimbó nyőni rajta, indul szépen. Hát vártuk vóna az esőt, de nem akar esni.

(Milyen fajtát termelnek legszívesebben?)

— Hát a mienk ez mék szögedi fajta. Ot vannak nekünk rokonaink, oszt előp csak étypár szömet kaptunk túllük, utánna aszt ēszaporídgattuk, útyhogy mos má holdakat ültetünk vele. Gyönyörü! Hát a sógornóm Szögedön dógozott a paprikagyárba, a Klauzél Gyuláné | mind adminisztrátor, én úgy gondolom. És akkó | hát mink évente szoktunk vinni nekik őrot paprikát. Na asz mongyák, hogy nagyon szép a mi paprikánk, hogy mit csinálunk vele. És a Bözsike bevitte Szögedön, ott, ahun dógozott, hát a kolléganőjeji is hát ē vótak ragattatva vele, hogy de gyönyörü

paprikánk van. Hogy mit csinálunk. Hát aszt mind eggyesivē csipköggyük lē a szárát. És akkó valamikó keltettünk csirkéket, és mögvannak azok az inkubátorok, és azogba száríttjuk mög villannyā. Útyhogy az nem ég mög, me | hát van azogba az a hőszabájozó.

(És régön hol szárították?)

— Hát korábban, hát mink ojan nagyon nem... kemöncébe, akik it falun élnek, de mink inkább ... Vót eggy ojam mellékhejiségünk, ojan kissebb, és oda raktung be eggy olajkájhat | kőrü póccā, és azokra ja pócokra raktuk rá ja paprikát.

(Szegedön fölfűzve szárítják a ház falánál a napos oldalon.)

— Nem, nem. Mink eszt így jónak tanátuk, nagyon jónak tanátuk. Jó is vót ez, de mivēhogy most ijen olajszūke van, akkó inkább a villarra möntünk rá, az inkubátorokat használjuk.

(Csipödni az egész család összegyűlik?)

— Az egész család mög a szomszédok is, aki | csak ojan, hogy — gondolom — kint nem nagyon tud dógozni, akkó hát ádgynnek, segítenek eggy-ēty kicsit. Asztán az én uram mög aszt traktorra visszasegíti vagy valahogy vagy valamennyicske kis órabért adunk neki, me hát vannak mindig ojan rászorulóok, akik | hogy az is elég neki.

(Utána mit kell még vele tenni?)

— Hát elárúsítani, ami a legnehezebb.

(De őrölni, darálni ...)

— Persze, őröni. Eszt mind mink csinájjuk.

(Ithon?)

— Ithon, ithon. Tavaj tizenhat mázsa őrt paprikánk lött. Aszt mind a férjem őrte mög.

(Egész télön?)

— Hát majnem egész télön. Útyhogy mán, mán belenyút januárba, mire készek löttünk vele. Csak most ugyē hogy ijen | változatos a hejzet, hát nagyon nehéz elanni.

(Szerződésük nincs valamilyen vállalattal?)

— Hát nincsen. Most mindön áll, pang. Nincsen. Hát vótak ojan | vizsonteladók, akik hogy | hád gyüttek érte, de | mit tudom én azé én keveseltem, amennyit attak érte. Többet kölletöt vóna. Rēngeteg órabérēket kifizetünk, akig gyünnek űtetni. De má most én is hatvan éves vagyok, az uram hatvannégy, má mostam mink nem gyōzzük. Fijam mög a mõnyem ezōk segitēneg be, de hát annak is három csalággya van űtyhoty kintelenōk vagyunk, hoty fogaggyunk.

(De azért mög lõhet ělni belõle?)

— Hát mit mongyak? Elék szerényen. Fokhagyma az inkáb jobban sikerūt | tavaj.

(Nagy területõn termelnek fokhagymát is?)

— Hát mostan van ojan kilencszász szōgõl. Tavaj nem vót. Tavaj ojan fél holdnyi, még annyi sē vót. De ém mögõlégõttēem vele. Ezērēnētyszász márkát kaptunk | mink is mög a fijamék is ugyanannyit. Kétezernyōcszász márkát azon a területõn, me felezünk mindõnt. Hát mit tudom én. Őlék szūkecskén vagyunk vele. Mũtrágyát aszt nem izs birtunk ěggyáltalán võnni, me nincsen. Tavajtũ maratt annyi, hogy vetemērre, hagymára, paprikára.

(Fũszerpaprika mellett más fajtát is termelnek?)

— Hát más fajtát nem, nem. Eszt a soroksárit termelünk, de csak — gondolom — a mi részũnkre. De az is onnan a magyaroktũ származik.

Elmondta: *Kiss Antalné Võrõs Mária*, 60 éves.
Egyházaskér, 1992 májusában
A magnetofonfõlvételt *Sz. Bozõki Margit* készítette.

3. FEKETETÕ, CĚRNABARA (CRNA BARA)

A LÕTARTÁSRÕL

(Hogyan szerette meg, Mátýás bácsi, a lovakat?)

— A lovakat űty szerettem mög, hogy apámnak vót ěgy lova, Jucinak híjták, oszt nállunk ellõt hetet. Oszt a csikõvā a gyerõk el van foglalva, mán a Jucit én nyergētem hatēves koromba. Hétēves koromba mög rá tuttam má űni a hátára magam, ojan gyerõk vótam. A Tisza vize ot fojt a falu alatt, lējártam mosatni, oszt akkõ ott ahogy mosadgattam a lovat, rászoktak āra, hogy | vótak ott õregeb gyerõkõk, nemigõn engettēg be Tiszára, de ěnnēkõm összekõtõttek három lovat, ěs ráũtem mög hemõntem

úgy, hogy úsztak a lovak a vízbe, a Tiszába. Oszt akkor így mögüsmertek, hogy a ló | kedvelő vótam, szerettem a lovakat, hogy mögüsmertek, akkor ém montem a szomszédba, lakott ott a gazdálkodó, annak vót három nagy lova, összekötötte. Ém bemöntem a Tiszába, bemöntem ojan hejre, ahun úsztak, útyhogy a lovak elmöntek, csak a fejük vót kinn, ém mög a kötőfékön — hétéves koromba — tartottam magamat, úty húsztak. Oszt akkó úty húzott a ló, akin útem. Mikó láttam, hoty kigyün a vízbű annyira, hoty kijjebb ért a földre, úgy rá tutta érne a lába, peig nagy ló vót, akkó rámasztam. Csak asztán, azúta gondolom má én is, hogy mi mindön történhetöt vóna, három ló össze vót kötve, oszt húsztak. Úneki vót éty fia, öregeb vót, a gazdálkodónak. Öregeb vót égy évvē, mind én, de nem mert ráúni, az apja éngöm útetöt fő. No ez vót a | gyerökkori emlék, de van | még ijen. Vót apámnak égy lova, Dajkának híjták. Oszt a Tiszába, ahogy mögmosattam, gyüttem főfele a Tiszaparton, aszt ot vót égy gödör. A gödör vót körülélü néty métēr szélēs, oszt én úgy gondótam, hogy majd a ló lēmén velem, de ojan ígyes kis ló vót, hogy ahogy útem rajta, vaty hat métért ugrot velem, körösztúugrotta a gödröt. Igén. Oszt ojan, ojan, ojan gyerök vótam, aki akart íjesmiket mēktönni. Akkó kesztem kijárni lovat vezetni a Lédérrē. Az embörök — sokan vótak — szerették, ahogy vezettem a lovat. Nagyon sokszó történt az, hogy | fölemēt a fejjē, a fejiné fogva. Útyhogy | fordútunk mög, oszt | hát nagy lovak, erös lovak vótak, fölemēt a fejjē, ém mök foktam a kötőféket, oszt lóktam a levegőbe. De vezettették azér velem. Útyhoty hát annyira mökszerettem a lovakat | később | majd idővel kijártam napszámba, akkó az intéző is má több oda a lovakhon, lórēvá lórésztam velük, othun is vót apámnak lova. Vót, hogy vót három darab is, mer feles földē dógozott osztán. Hát a lovakat úgy mökszerettem. No asztad be tudom majd bizonyítani később, hogy | hoty hogy is vót az, hogy | én is oda ējutottam azér, hogy vót lovaim nagyon jók.

(Hogyan kellett a lovat gondozni, ápolni?)

— A lovakat úgy köllöd gondozni, hogy apám oda vót a háborúba, éty tizenhárom évezs bátyám, ém mög lőhettem akkor tizenhárom, kilenc évvē vót éntülem — asz hiszöm — öregebb, hát ém még nagyon kjs legén vótam. Oszt mindig főkötöt röggē. Ha mást nem, a lovak mög a tehenek elū szőtem a szárizéköt, má mikö akkora gyerök vótam. Oszt úgy mökszoktam aszt, három ló vód bent. Nagyon sokszó möktörtént az, hogy még ott aluttam a lábukná. Lēfeküttem ott, oszt akkó elaluttam. Jucinak híjták. Hát | mikö elaluttam, mikö fölēbrettem, az vigyázot rám, pedig ojan vót a Juci, hotyha begyüt valaki az ístállóba, farát āra fordította, úgy rügott oda, csak úgy durrogott. De minket, akik körülötte jártunk, minket nem bántott, nem. Hét csikója vót neki | nálunk, de az má ojan öreg vót, mögöregödött, tizenkét-tizenhárom éves vót, mikö elatta apám, de majnem sírattam. Magam fölútem, azon tanútam mög lovagóni. Ojan vót má, hogy úty kidógoszta magát. Nagyon sokszó möktörtént az, hogy valahun dógozott apám, oszt valakinek köllöt segícscék kihúzatni, hoty húzatta vele, aszt akkorát fogott, hogy nem bírta a lábára, ahoty köllöt vóna, aszt az üdőbe, oszt futtattak vele. Én Jucin útem, osztán nyüggel | hajtottam, hogy gyorsabban mönnyön, de nem bírtam ēkerúni aszt, aki gyalogót, me a ló mán sántított. Na nem ez az égy ló vót, vót másik is.

(Mivel szokták etetni, hogyha vemhes volt?)

— Mivē? Hát kijárt a ménösre legēni, a falu alat nagyon jó legelő vót | a Tisza szélin, mög vót, hogy vót kettő-három, ű mindék szabadon legeltette nyáron, télöm mög attunk neki a pojvát, szárat, mindönfélét, amit tuttuk, hogy hát ... Abrakot kaptak, mikó vót, mikó nem vót, akkó még as sē kaptak, de azé kjscsikót nevétek, mög, mög, mögvótak úgy. Hogy mondva? Mind akkori időbe, vót nálunk, hogy vót három-négy darab. Vót csikó, két ló mök csikók vótak, tehén vót, birka is vót néha mög ijen jószág. Útyhogy anyám föntartod bennünket, nyócan vótunk testvérök. Föntartod bennünket, útyhogy abba az üdőbe nemcsak hoty föntartot nyócunkat, hanem még | péze vót neki, útyhogy elláta a házat. Igen. Nehezen éltünk.

(Hogyan történt a csikó szekérbe fogása, betanítása?)

— A csikónak a befogása. Hát aszt lektöpször úgy, hogy odakötöttük lóggórúl, oszt rátöttük a hámot, oszt hajtottuk a ló mellett. Mikó má ojan vót, fölérte ésszē, hogy űneki nyomni köll a hámot, akkó nekidút, oszt húszta a kocsit. Asztán ojan lovak lötteg belüle, hoty képes vót mökszakadni. Nálunk ojan ló nem vót, minálunk, aki nem mönt vóna. De az én apám szabó mestör vót, és ű nem tutta a lovakat kezēni, de ming gyerökök, mink tuttuk, különösen a bátyám mög én, az öcsém — hárman vótunk testvérök —, az öcsém ű nem nagyon szerette a lovat. Ű szeretöt vóna ijen iparosféle lönni.

(Hogyan történt a ló ápolása?)

— A lónak az ápolása úty történt, hogy amikor idehosztam asztán ojam bizonytalan volt, akkor elkesztem ötetni. Asztán kituttam asztat, hogy meddig möhetök hozzá, mög | mök hoty fokhatom mög, mēg minden. Aszt a ló annyira kipártolt engöm, hoty ha begyütt az istállóba ēggy idegöny embör, rukta mind a fene. Rugott abba az irámba, amőre mönt. Ém mög | hát odamöntem, aszt möksímogattam, asztám mökfoktam a lábát, fölemeltem mög mindönt möktöttem vele, attam neki abrakot, útyhogy mögjavitottam a lovat nagyon szépen. Akkor mikor nálam vót ēggy évig, hajtottam kocsival, vót vele baj, néha nem indított. De ha nem indított, ojanok mindik kifoktam, mer vót lovam. Oszt akko | csikót nevé. Mikor eltelt ēggy év, mer én földösztettem föl. Mikó fölnevelte a csikót, a régi gazdája mökhallotta, hogy én hajtom a lovat, ēgyün Mukrimbú. Mikor ēgyütt, de nēm űtet, hanēm ēkütte a testvérit. Az ēgyütt, a ló má annyira ki vót képelve, hoty szépem mönt a kocsiba, a jégen is tudot mönni. Mög ojan lábai vót, hoty hogy Noviszádra is ēhajtottam a lovat innen. Nēmcsak űtet magát, ketten vótak, mind a kettő szép sárga ló vót. Mikor elhajtottam Noviszádra, hazagyüttem | másnap fölút ēggy embēr a kocsira, aszongya, tē tēnnap Noviszádrú gyütté haza, mondom: onnan. Ezökön a lovakon — aszongya — nem is láccik, ojjan erőbe vótak. Nem vót több akkor hét-nyóc évesné a ló, csikót neveltettem vele. Aszt mög úgy neveltettem, hogy | fölföldösztettem én. Osztán ēgyütt a gazdája Mukrimbú, hogy mögnēzi a lovat, ha má én hajtom, únála eltörte a rúdat, összeszagatgot mindönt, kiverték útyhogy | hoty kutyának való vót csak. Ém mök

szépen bántam vele, szép szerszámom vót, am máma is mögvan, akar mög is mutathatom. De a ló | mikor én hajtottam, akkor ötettem is. No együtt a ... Montam, hogy mikó a vejem mögnészte, asztán akkor mögnészte a lovat, a ló möglátta, főthön vákta magát. De mikor Mukrimbú elgyütt az a másik embör, nem hitte el, hogy mi van. Ém mög mán akkó annyira kiképeztem a lovat, hoty ha aszontam, gyere ide, rátöttem a kötőféket az üstállóba, kiátam oda az udvar közepire. Gyere ide, Vihar! Gyüt kj hozzám, főleméte a fejit. Micsoda! Át elébem, mögát. Hát aszongya: ez nem létözik. Micsoda! Hēre, Vihar! Bemönt. Mikor bemönt, aszongya: próbád, hít ki! Akkó szótam neki, öccör vissza, ki mög be. Mikó hazamönt, monta a testvérinek, hogy a ló ... Asz képēs vót, tizenkét kilométert együgy gyalog, hogy mögnézze a lovat. Csakhogy én akkó nem vótam ithon. Akkó mán szép csikó vót alatta, csödör csikója vót néki. Asztat má időnapelött éggy | fene canádi mögvötte a csikót, má előre aggyam neki ē. Hát az a Vihar ojan lét, hogy nagyon-nagyon jó ló lött. Akkor ez a másik, akit montam, hogy | kezētem a lábát, kimönt hējbū. Ez ... Mék az uccán, éggy embör, gazdag embör vót, vót neki három lova, de egybe vót legaláp hat-hét mázsa, erős ló vót. Kimönt a lába hējbū. Mikor kimönt a lába hējbū, űk összekötözték, aszitték, mög van törve, aszt azér. De nēm bírt, a lába törve, alig bírta létönni a földre. Mikor létötte a földre, akkó főkapta a lábát. Ém möntem āra. Mondom ... Nēm ojan nagyon akartam beleavatkozni. De tuttam; hogy mázs bajja van. Mondom: Jánozs bácsi, mi baja annak a lónak. Aszongya: mēg vam pattanva a lába. Bácskai vót, oam bácskaiasam beszét. Dehoty pattanva van, mázs baj van itt! — Há micsoda? — Mög birik fogni? — Hát fogják mög, majd ém mögmondom, hogy mi. Fővöttem vele a lovat, be vót kötve, dēsška éggyik ódalrú, másik ódalrú. Ém mög lévőtetem a dēsškát, mökfogtam a lónak a lábát. Fogd mög erősen, mer nincs kizárva, hogy a ló nem rúg ē bennünket, mer kövér vót, nagy ló vót. Mikó mökhusztam, éggyet roppant, aszt hēreugrott a lába, ki vót mönve a lába.

(Hogyan gyógyított más lóbetegségeket, Mátyás bácsi?)

— Másik lovat aszt szintén. Émöntem ēty hászho lovat vönni. Aszonták, ott eladó a ló. Hát a ló | fekütt. Főkötötték. Hát láttam, hogy valami baj van, de gondótam, sog baja nem löhet, mer amúty szímbe vót a ló. Hát mögvöttem, ócsó pénzē vöttem mög, mögmondom úgy, ahogy van. Amennyit kértek érte, aszt mögattam, aszt akkó ēvezettem haza. Avval szintén úgy jártam, főfödösztettem, ben tartottam az ístállóba — mögmondom — aszt is. Én ötettem, mindön. Éccö kerestem csödört, főfödösztettem, aszt hasas lött. Éccö lēfekütt, de hánkolódik! Hát az annya mindönit, valami baja csak van. De hát nincsen így — látom — baja más, mint nem ál vissza a szöre, hanem valami belső baja. Oszt éggy nyövēs vót a gyomrába, észrevöttem. Én ēfakítottam, kifojt túle az a valami, oszt asztán a csikót mögellötte, osztán elattam a lovat nagyon drágán. Ez éggy vén ló vót. Hogy is akarom mondani? Mezdöhögyösi csikó vót.

Elmondta: *Kalmár Mátyás*, 82 éves.

Feketető, 1992 májusában

A magnetofonfölvételt *Szabó József* készítette.

— Hát ém mék tizenkét éves vótam, mikor elkesztem a dohámmunkát. De nagyon is szerettem, de nagyon is igyesen tuttam csináni. De nem is engettem, hogy valaki többet csinájjon, mind én. Mindég az vót, ha mindön újjamat lédarabótam, akkor sē engettem, hogy a másík többet csinájjon. És úgy mökszerettek a népek is, hogy amikor a mijenk kész vót, akkó mindég gyüttek az édösapámhoz, hogy a Rozikát aggya ide napszámba. Pedig még nagyon fijatal vótam, oszt annak én úgy örütem, hogy ott is úgy sijtettem, hogy el nē haggyanak a többiek. És úgy möktanútam, hoty hát mám mikó āra kerūt a sor, hoty csapadba dógosztunk, én háromszor annyit mökcsinátam, mint a többiek, akik nem tutták.

(Mivel kezdődött a dohány munkája?)

— A dohánymunka elkezdődöt még márciuzsba, elvetöttük a palántát. Legelősző kicsírásztattuk a magot, utánna csinátunk melegágyat, és szépen abba ēvetöttük. Akkó gondosztuk, májuzsba ültettük ki a földbe, és nagyon köllöt szorgalmaskonni ám, sokat köllöd dógozni, de nagyon szerettük, mer mi gyerökkorungra aszt csinátuk. Abbú éltek a szüleink is, mink is, és aszt tartottuk legjövédelmesebnek.

(Sorba vetötték a palántákat?)

— A palántát csak szórtuk kézzel így az ágyba, és osztán trágyát rá, tetejire. Akkó mikó láttuk, hoty száraz, akkó mindég möglocsótuk. És akkor asz hat-nyóc hét alat mögnyött, akkó vittük a földbe kifelé és ültettük. Csak mikor ijen rossz idők jártak, mind az idénn is, szárazság | nagyon, nagyon, nagyom bizontalan vót. Most is az idén a lányomnak is van, és el is ülteté. Mos mán jobb azé a munkája neki, me gépesítve van, útyhogy má ültetni izs gép ülteti, nem kő csomózni, de még az én idömbe akkor mék csomózni köllött, és egész télöm mindék fölkeltünk két órakó, háromkó és este kilencig, hogy ot tálpon álva elaluttunk az asztalná. De azér mögérte, mer mökfizették. De mostam mög nagyon veszéjbe vannak azér, mer száraz a föld, és nem tuggyág beállítani.

(Sokat köllött kapálni, amíg mögnőt?)

— Elejibe sokat köllött, mer körözbe köllött a parcellát ültetni, és mint kézzē köllöt mökkapáni. De utánna rágyüttek a gazdák is, hogy jop hosszára a sorokat, és lóvā ekészük, és akkó sokkō könnyeb vót. És a gyerőkeim kicsik vótak, és ki köllöt vinni a föld végire. Azok ottan jáccottak, mög mindönt csinátak, még vissza nem értünk a másík végirū. Telehánták a vizet földē, útyhogy mi nem izs birtunk asztán inni. De hát azé ē köllöt túrni mindönt | a mögélhetőségē. Majd asztán azé rágyüttünk | útyhogy hát nagyon kényelmessem mögélünk abbú a földüngbū, mög mindég dohánnyal dógosztunk mindég, asztat soha nem attuk fő, csak mostam má tíz éve az uram kapod betekségöt, hál Istennek kigyógyúd belüle, útyhogy hát fōm bir lönni, oszt van ithon a házná ez a lánc föld, oszt esztet munkálgassuk, oszt most ebbül

élünk, csak — sajnos — beattuk a földünket nyugdíjba, csak nagyon keveset adnak utánna. Útyhogy ebbű nagyon kicsire jut most, amijen nagy drágaság van.

(Mikor volt a dohányszüret?)

— A szüret? Hát legjobban vót az ideje agusztuzsba, agusztuzsba. Mán vót úgy, hogy júliuzsba alúrú két-három levelet lészöttünk, aszt nevesztük sűttajjnak. És asztán agusztuzsba az egész hónap ára vót szánva, és azé szerettük csináni, mer röggē korán főketünk, kimöntünk, és hűvössen lészöttük, bent a pajtába mög a jó hējt főlocsótuk mög mindön, ott a hűvösöm mők főfűstük. Mink úty tuttunk fűzni, mög az én csalágyaim is, mind a gép. Nektünk sēmmi sē vót ēty kocsi dohányt főfűzni.

(És hol szárították?)

— Ebbe a rosz pajtába, ami it van az udvarba ē, ebbe szárítottuk. Csak má most azúta tönkrevót. Kőrű vót ez kerítve náddā szépem mindön ugyē.

(Mennyi idő alatt száradt meg?)

— Hát köllött ahon ... Az is az időjárastú függ. Mikó jó üdő van ugyē, akkó mökszárad annyira, hogy össze bírtuk verni, be bírtuk mindet rakni, és majd | izé hogy is mongyam magának no... novembērbe mög decembērbe mög januárba, mikó kerūt a sor, mer be vannak osztva a kösségök, hoty ki mikó szállít, és mikó rákerūt a sor, akkó vót a szállítás. De mindég előre attak előlegöt, mindég, hoty hát má ütetéskő attak ēty kis pész, hoty hát tuggyon a nép ēty kicsit élni belüle. Útyhoty kifizető vót mindig vele dőgozni.

(Hogyan kellett szállítani, leadni a dohányt, milyen formában?)

— Ojan formába, hoty hát mink má ithom mikor fűzzük, akkor mán az apraját mög a sűttet kirakjug belüle. Aszt külön kötélre fűzzük. Mikor batyuzzuk, szinte külöm batyuba tögyük. Akkó űk od bent megingt úty szoltírozzák, és úty fizetik ugyē amijem minőségű. Külön-külön ára vam minnek.

(És hány minőség van?)

— Hat. Hat minőség.

(Melyek ezek?)

Első, második, harmadik, negyedik, ötödik, hatodik.

(S mi különbözteti meg őket?)

— Naty külömbség van köszte. Útyhogy az elsőnek a ... öccör ojan ára vaty haccor is, mind az ötödiknek mög a hatodiknak.

(Az nagyobb levelű?)

— Nagyobb és szöbb, szöBB, mint a lelke a dohánnak, ugyë aszt mám mĭnk is tuggyuk, mám mikó a tőkérű vögyük is lë, de még mikó mög rakjug be má akkó má lássuk mĭnk is, hogy ez jó, de emez roz benne. De aki vöszi át, há annak mög az a szakmája, az mög még jobban tuggya ugyë, hogy mejik a jó, mejik nem.

(Ma is van még dohányföldjük?)

— Mostan van csak a lányomnak. És oda szoktam még azé minden évbe emönni segíteni fűzni. Nagyon szeretök a Druzsdróba dógozni, és még mindég azon igyekszök, hoty fűzzek annyit, mind a többi.

(Biztos sikerül is még?)

— Hát igen. Mos mög jobb, me nem is köll csomózni. Jobb az átadása.

Elmondta: *Kalmár Mátyásné Lukácsi Rozália*, 72 éves.
Feketető, 1992 májusában
A magnetofonfölvételt Sz. *Bozóki Margit* készítette.

4. KANIZSAMONOSTOR, MONOSTOR (BANATSKI MONOŠTOR)

A DISZNÓLÉSRŐL

(Hogyan készülöttek a disznóléshöz?)

— Elötte nap mökpucóttuk a fokhagymát, vöröshagymát, mökhívtuk a sógor-komát, úty készütünk rá. Majd | persze pálinkát is készítettünk, hónap röggëre gyütt a sógor-koma. Ęlék korán gyüttek majd másnap röggel sógor-koma, pálinkásztunk, mögbesztük, gyerünk mos má lészürni a disznót. Mëkfoktuk és kihúsztuk a karámbúl. Igencsak jop fele, jop fele szoktuk a disznót fektetni, mer igencsak én szúrtam lë a disznót. Hát tuttam szürni, hamar, nem sokat kínlódott. Persze az asszonyok a vért fölvötték, bevitték. Mĭnk asztán a disznót fektettük hasra, úty szoktuk pörkölni szalmával. Asztán sógor-koma vëllávā, kiné söprü vót, pörkütük. Vëgzött ëty sorjával, asztán lësöpröttük, és mëkkapartuk késsel. Nā akkor sógor vaty koma, gyerünk újbú,

szúrjad a vellára, már akkor a vellára köllöt szúrni, és úty körű-körű pörkdgettük. Ęggy a söprűvel ott át, ahun akart kisűlni a bőr, lęcsapta a söprűvel. Nęzögettük, na męk köll ęty sorjával. Mikor majd a háta kész lött a disznónak, akkor mőkfordítottuk hanyatt. Töttünk két tęglat két felű, most má a hasaajját pörkdjjük. Az is hamar, hamar kész lött, persze ott a bőr vékonyabb, mint a hátán. Mękkapargattuk, no mos má jó lössz, jóváhattuk. Mos má, komám igyunk ęty kicsit, sógor. Öntöt pálnkát feleség vagy másik asszony. Iszogattunk, mos má hoszták az asszonyok a vizet, meleg vizet | is, körűfoktuk és mosogattuk a disznót. Persze akkor a disznó oldalt fekűtt. Mikó ęgyik ődala kész lött, ajtót töttünk alá, és ráfordítottuk, no mos má gyerünk. De eközbe męgin ęty kis pálnkát iszogattunk. Na mikor | a disznó kézzel mög löt mosva, most má boncsuk a disznót. Hát ki? Hát igencsak asz monta a koma vaty sógor, hoty hát tę komám, tę, tę vaty sógor, boncsat tę. Persze akkor a disznót fektettük, akkor bontották hátárú. Lęszöttük a sonkákot kinn, akkor disznót mőkfordítottuk hasra. Akkor a fejit it mőköröszttük natykésel, lęvöttük a fejit, akkor bevitték | az asszonyok, és abbűl szelték lę a frustokra való pecsenyét vaty tőpörtöt mongyuk. És asztám bontottam hátárú. Mer akkor van orja, mikor hátárú bontik a disznót. Elsűbb is az orját kibontottam, akkó aszt kiváktam, bevitték, no most mán ott a bęl. Hoszták az asszonyok a teknyót vagy vájlingot, és kivettük a belet. Aszt szépen kimostuk a vérd belűle, kettéváktuk. Akkor bevittük ęggy ojan hejjségbe, ahun hej vót, és az asztalon dolgoztunk asztán.

(Hogyan történt a bęl tisztítása?)

— A bęl tisztítása az úty történt ... Persze az asszonyok azt | kimosták, kiűrtötték a csunyasáktűl. Két asszony kimönt a dudvára, és ot kiűrtötték, és asztán a hurkabęl külön löt tęve a kolbázbęltű. Mikor ez mőkörtörtnt, akkor az asszonyog bevitték. Persze átmosták langyos vízzel męgint, asztán külöm mögmosták. Ęggy asszony mosta a hurkabelet, a másik asszony mők kaparta ęty síma tetjű székön a kés fokával, kębzellöm. Ez a kolbázbęl vót. És | há nekűnk iparkonni köllött emböröknek mos má a kolbásszā külöm bānni. Má ęggy embör daráta is. Møg vöd daráva, ez a kolbászhus lössz. Na ugyę szöggyük össze a hurkába való, gyorsam bele az abálóba. Tűdű, ijen | aki a hurkába való vót. Vaty ha akartunk tőtteni májashurkát vagy varslit, ahogy mongyuk, régebbsen annak monták, mind bele abba az abálóba. Akkór tűzēt ęggy asszony alá. Közben a szalonnát elröndöszttük, mőkhattuk, hogy mekkora darabot vaty hogy lögyön mindönféle. Ęggy embör a fejet mögbontotta. Avvā vót legtöbb baj, mögnyűsztuk, mert asztán a fejcsontot izs betöttük az abálóba, hogy abbű lössz a májashurkába vagy a varsliba, mindęggy. Ez ē vót látva. Most má ęggy embör daráta a húst, asztán a fokhagymát utānna. A vöröshagyma persze az asszonyok köllött a paprikāshom mög asztán röggē sűtni. Mink aszt asztán ... Møg vöd daráva a hűs, beletöttük a fokhagymát kellőkęppen, amennyi köll. Töröt paprika, bors, keménmag, akkor így összegyűrtam. Na gazduram, gazdasszony, kóstójják mög, mijen sava lössz a kolbászknak! Hát jó van, jó lösz komám vaty sógor, jó lössz így. Na akkorára a bęl mán, a kolbázbęl körűbelű kész vót. Akkor kihosztuk a komrābűl a | gyomornyomónak montuk valamikor mög vam most is, hát avval. Vót, amejik koma úty kibabrát a másikkal, beletött abba ęgy darab rongyot. Beletötte hússal. Na, komám

nyomjad! Igön ám, de nem mönt az a rongy, mer ugyë ēfokta a | spriclinek, hogy nem birt mönni. Akkó neveccség vót. Na ēre igyunk mos má azér is, mer hát komámmā kibabráatunk. Persze kivöttég belüle a rongyot, akkor aszt hát mönt az asztán. Ojan hama, hama kész lött ez. Möglött.

(Hogyan történt a töltés?)

— Töltés? Hát az a | kolbázbél benne vót langyos vízbe. Úty persze jobban csúszott āra a spriclire. Na most akart az a gazda, hogy vastak kolbász is lögyön ... Persze hogy megenn ám hurkabélbül a sımábbikat ... Na most mikor ráhúzták āra a spriclire aszt a kolbázbélt, akkor ēggy embör engette persze. Igën ez gyomornyomós vót, de ha | mikó húszdarálórú beszélünk, aszt ugyë hajtani köllött. Igën. Na ottan, ottan ity tőtöttük a kolbászt. De a hurkát legjobban gyomornyomóvā. Aszongyák, hogy akkor nem nyomja össze a rizsát annyira | a gyomornyomó. Na avval tőtöttük persze. Az is vót neköm mög emez is, gyomornyomós is, avval tőtöttük a kolbászt szépen. Mire ez möglött, ē löt vígezve, akkorára az abálót mök köllöt nézni, hogy most má mökfött | benne például varsliba való vagy a májzszba való. Akkó mán szötték ki az asszonyok, aszt tötték fére, hūt. Akkor ēggy embör aszt, ārú a csontú aszt a főt húst lészotte szépen. A csontot persze majt kidopták asztán. Ity következött asztán a varslinak a tötéléke úgy lött összedarabolva késsel. Bőr, asztán kis hús, ēty kis szalonnás valami, ijen. Na aszt is mikor majt kevernyi keszte ēggy embör, oda is köllöd bors, oda má persze nem köllöt kemémmag, csag bors és fokhagyma, ēty kis paprika. Mökhatytuk a savát, tehát jól így, oszt möktötöttük. Vót kis varslí is. Montuk, kispálannya vagy nagy varslí. Így vót akkoriba. Ezután következött, igöm mikor asz kiabálódot persze, az akkor lē löt présölve, lē löt présölve. Szóval úty szép vót, mikor má kihūlt, lapos, vágni is jó. Na majd asztám mėgin ebbül a válogatott húsogbül, ebbül löt választva, mongyuk rá a májashurkának való vagy ehön hasonló. Mėgin az is úgy lött, má az is gyomornyomóval azér, mer nē lögyöm majzos az a főt hús, avval tőtöttük. Utóljára persze majd össze löd darabóva a zsírnak való szalonna. Mikor ki lött abálva, akkor főtötték az asszonyok aszt lészűrték, na most má gyerünk abálni a hurkát mög a májast. Aszt is ki köllött abálni, bőr nyers vót, aszt muszáj is vót csinálni, mögabálni.

(Mit szoktak főzni ebédre disznóléskor?)

— Na most még it hattam el a früstököt, vaty sajnos elsiettük. A vért möksütik az asszonyok. Persze mellé van, löhet a májbú is szelni, aszt szeressük nagyon, mög asztán töpörtöt | mongyuk má parasztosan, töpörtöt, abbül ojan húsos töpörtű. Vam mellé asztán zölt papri... savanya paprika vaty savanya káposzta, jó az a hús mellé persze. Na az ebéd majd mi lösz mán? Ott ēggy embör, ahogy dolgoasztunk, az mán dopta fére, hogy ez a paprikászba való. Ęty ki húsos, zsíros | aszt a paprikászba való külön. Hát ēty kis... Má az asszonyok tutták, hogy az ēlég lössz-ē, vagy űk szapták ki, most vagyunk tízen vaty tizenöten, mennyit főzzenek. Na a paprikás ez mökfött, hát az ebéd az igēncsak két óra fele vót, mire ēkészűtünk. Majd asztám mikor ez möktörtént, zsírsütés, mindönféle, most má estefe az idő majd | hát most má készűjünk a

vacsoráho. Hát szokás vót akkoriba még, má most nem annyira, ha tehén vót, vót túrús rétes vaty tökös rétes, lékváros kifli. Há igéncsak ijenek. Akkor hát szárma is köllött. De vót ojan hej, ahum majd | tyúkot vártak levesnek ugyë, levesnek. De vót sült hurka vacsorára, szárma. Hát az vót. Útyhogy majd | persze kolbász, hurka is vót sülvé. Útyhogy majd vacsora után iszogattunk | hát it má nótára kezdött a vendég, mer jó vót mindön, jóízű vót, jóízűen ēfogyasztottuk. Hát asztám mikor möntek haza majd a sógor, koma, szokás pakóni | a segítcségnek. Ity történt ez idáig. Na majt persze aszt a húst a gazda lēsósztá, a sonkákát, szalonnát, amit mökhattunk. Hát naty szózóteknýőnek montuk aszt valamikor. Naty szózóteknýőnek montuk. Abba lēsósztuk. A gazdának a dóga vót, vaty ha a koma értöt hozzá, csináta, vagy a sógor. És asztán ebbel a disznóvágás ... Majt persze az a sonka át — a szalonna is — abba a szózóteknýőbe. Igéncsak úty szoktuk, hogy négy-öt hétig, hatig, hatig ez így vót. És asztán | majd mikor aszt kivöttük persze ... Akkor mék szabadkéményök vótak, így monták, ugyë tuttuk, és | hát oda fölakasztottuk a sunkákat is, asztán a szalonnákat is. Mer persze vót, aki a májast is füstöte, de nem mindönki szerette aszt. A kolbászt is, persze a kolbászt aszt mék hamaráb löt füstöve, mer ugyë asztán köllött lēsózni a szózóba. Ity történt mög. Na oszt abba a füstölézsbe, ott abba a szabatkémembe | hát hogy most hán napig, még az nem vót jó, az a sonka vaty szalonna. Vót valamikor a | körösztcsont fő vót füstöve, ódalas, lapockák ugyë, eszt is főfüstöték, és nem úgy, mint most, ugyë vam méjhűtő, akkor nem vót, hanem a rúdon vót. És senki nem vód beteg a füstölt hústúl, sē a szalonnátú, sē a sonkátúl, sē sēmmitű sē. Nem a méjhűtő, me a méjhűtői hús akkor még | hun álmottunk | jaj valamikor méjhűtőt. De egésségöseb vót az, mind most ez a mai méjhűtő.

Elmonda: *Keszék Simon*, 71 éves.
Kanizsamonostor, 1992 májusában
A magnetofontólvételet *Szabó József* készítette.

BABONÁS TÖRTÉNETEK

(Vica néni, milyen történetet tudna mondani rontással kapcsoltban?)

— Hát ojat tudok mondanyi, hogy van, hogy emén ēggy asszony ahon a másík asszonhon, és akkó ojant tud, hogy mögronti a tehenet, elviszi a hasznát. Akkó mid birnak csináni ezök az asszonyok, emönnek ijén, ijém babonás asszonhon, és akkó mongyák neki, hoty csinájja vissza valahogy. Akkor mökcsinájja az az asszony. Akkó | na majd mostam mökcsinátam, majd möglássá, mikó fej, mer elvitte a hasznát a tehénnek, mikó fej, majd odamögy az, aki mögrontotta a maga tehenit. És oda is mögy. Én vótam ... ēggy eset möktörtént velem, hogy elmöntem ēggy asszonnyá, mög vót a tehenük rontva, és aszt monta az a babonás asszony, hogy mennyön haza, adot valami csomagot neki, és az éccaka gyúcsa mög éfélkó, és akkó majd mögláttya, hogy odamén az vagy nyúl ardzba vagy macska ardzba | ez a valaki, aki mögrontotta a tehenüket. Na kimönt az embör, ész gyútot tüzet ottan, nézgelődött, hát nem gyün, hát nem gyün. ēgy vasvälla vót nála, hogy gyútotta a tüzet, mer a tehén mindég

bőgött, hogy mög vót rontva, ē vót a haszna víve. És akkó láti éccő az embör, hogy ehun gyüm macska arcába valaki, és fogja a vasvöllát, és amekkorát csag birt, akkorát rávágott a macskára. Útyhogy odaszát a dudvára a macska. Hát mikó másnap átmögy, hát a fia fekszik az ágyba. És a fia vót neki, és aszt akarta ű mögrontani, nem a tehenet, hanem a mustohaannyát akarta mögrontani. Másnap átmönt az apja, hát fekszik | a fia ott az ágyba. Ojam beteg, me nagyom mögverte ja az apja éccaka.

(Boszorkányok nem voltak a községben régen?)

— Hát valamikő azok is vótak, boszorkányok is. Így este vót, amikő így vót ojan asszony is, aki hát majd most mögijeszti a lányokat, hotyha gyűnnek ki onnan attú a hásztú. Szépen fehér lepédőt magára terített, bekötötte a fejit fehér kendőv: ahun gyün a boszorkány a! Fokták a lányok magukat, ész gyerünk, mer ahun gyün a boszorkány a! Mögzavarta űket. És akkó másnap ez az asszony nagyon nevetött, hogy most ű becsapta a lányokat az este, me hát ugyē azd beszéték a lányok. Nem is mertek asztám mönni | másik este sēhova sē mán. Hát.

(Hogyan állapították meg, hogy boszorkány-e valaki?)

— Hát úgy alapították mē, hogy | akik monták, hogy boszorkány, a Lucátú egészen az éféli miséik csinátak kisszéköket. Vagy a kisszék lábát, vagy mit tudom én, és akkó összeálította, és akkó ēvite az éféli misére, és āra át fő. Csak nem várta ki, hogy a misének vége lögyön, hanem ű hamarabb ... Akkó fokta a hóna alá a kisszéköt, és mönt, elszalatt onnan. De valaki mögbabonázott | vele. Mög ojam boszorkány is vót, aki bemönt valakinek az istállójába. Na most ēviszi a tehénnek a hasznát. És észrevötte az embör, mönt az istállóba, ugrot vóna ki, és lēvákta a sarkát. Hát másnap möglátta az embör, hogy lē van az asszonynak vágva a sarka. És ērű gondóta, hogy no ez boszorkány bisztos. Eszt nem is engedti be többet a házába sē, mer ez boszorkány vót | bisztos, el akarta vinni a tehénnek a hasznát. De ijen sok történt! Régebben nagyon sok történt ijen. Ijen ardzba bemöntek, ēggyik nyúl ardzba, másik macska ardzba, mög mit tudom én, hoty hocs csináták aszt a boszorkányságot. Csag bemöntek valahova, és akkó ēviszi a tejhasznót. Mög ēmönt tejé, aggyá ēgy litēr tejet, és akkó el is vitte annak az asszonynak a hasznát.

(Hát gyógyító asszonyok voltak-e a községben?)

— Hát nálunk nem nagyon vótak, hanem úgy vidékre ēmöntünk. Vótak, vótak. Émöntünk, és akkó mökcsinátattuk, hogy gyűjön vissza a tehénnek a haszna. És mēg is csináták. Akkó monta az a boszorkány asszony, aki mökcsináta, vagy mi vót, hogy mönnyünk haza, és csinájjuk eszt mög esz mög, akkó maj möglássuk, hogy visszgyün a haszna a tehénnek. És vissza is gyütt. Vótak ojan eseték is, hogy a lány akarta a legényt, hogy ēvögye feleségű. Akkó képes vót vele mögitatni ojanokat | ojan vakcsirkét mēg, mēg mit tudom én, iejenket mögitattak mēg, mēg nem is meröm mondani, hogy mit. Mikor rajta vót a baja aszt a | mögitatta a legénnyē, hogy ēvögye

feleségű. Hát vót ojan is, aki | a legény szerette vóna a lányt, akkó az valamit |
emönt eggy ijen babonás asszonhom mökcsinátatni, hogy az az ú felesége lögyön.

Elmonda: *Keszék Viktória*, 69 éves.
Kanizsamonostor, 1992 májusában
A magnetofonfölvételt *Szabó József* készítette.

A SZAPPANFŐZÉSRŐL

(Hogyan készülődtek a szappanfőzészhez?)

— Hád disznótörkő összeszögyük a hájzsírt még ottan aszt a bélzsírt, avazs zsírok vannak, töpörtő van. Mindönt összeszödünk ijen zsiradékokat, és akkó | na majd most hónap főzzük a szappant. Akkó szépen főtögyük a naty kaszrót, beletöszünk | öt kiló zsiradékhon köll ety kiló zsírszóda. És akkó beletögyük a zsírszódát, fölolvasszuk, és akkó asztán lévőgyük annak felit, akkó beletögyük a zsiradékot. És akkó aszt főzzük, főzzük | körülbelü eggy óra hosszáik főzzük. És akkó mikó az | mán lássuk, hoty főbuggyant szépen, mint a | szappany lösz mos mán belüle, akkó lévőgyük a kaszrót. És akkó leszögyük, akkó fölöncsük a másik szódát, akit leszöttünk, és akkó | fölöncsük újra ja szappannak valót és főzzük. Aszt má nem kő oan soká főzni, mind az elsőt. Főzzük aszt is addig, mindaddig, mék föl nem buggyan a lúg. Na akkó nézzük tollā, jó-ē, elég erős-ē. Akkó mégim mögnézzük, ölég erős-ē. Akkó | ha ölég erős, akkó nem töszüng bele szódát, ha pedig nem elég erős, akkó töszüng bele szódát. Aszt főzzük eggy óra hossza | nem köll annak mán, akkó lássuk, most jó. Akkó csinálunk neki ety hejjet | téglábú, töszünk rá egy ruhát, és akkó beleszögyük, beleszögyük a szappant. Akkó kész. Töszüng bele vizet asztán a kaszróba, a lúgot pedig beleszögyük így edembe szépen, és akkó aszt ē szoktug dobní a lúgot, vagy van, mikó fővögyük, és mosunk vele ojan hitványabb ruhákat. És akkó az majd áll eggy | körülbelü egy napig az a szappany, és akkó kidarabójjuk, amekkorára akarjuk. És evvē nagyon szeretünk mosni, mer máma mán nem nagyon lehet kapni eszt a mosóport, és nagyon jó mosni evvel a szappannyā.

Elmonda: *Keszék Viktória*, 69 éves.
Kanizsamonostor, 1992 májusában
A magnetofonfölvételt *Szabó József* készítette.

A HÚSVÉTI ÜNNEPKÖRRŐL

Aranyosom, mink ... az én szüleim āra tanított, hogy minidig natyszérdát, hamvazószérdát mök köllött, hogy bűjtöjjük. Nagyon szögényök vótunk, naty család vótunk, tizenketten vótunk testvérök | az anyámnak hat lány és hat fiú. De ojan szögényök vótunk, de a böjtöt mök köllött, hoty tarcsuk. Az édósanyám natypéntökön sovánt sütött. Befűtött a kemöncébe, és esztet mökcsináta, mink ennek nagyon

örültünk. Becsomagóta éty szép fehér abrozba, ez mikó mökpuhút, eszt tördéte össze a családnak, és mink esz öttük akkó nap.

(És süteményféle volt?)

— Nem vót, aranyos. Sëmmi sütemény, csak pattogatott kukorica, és aszt a sovánt öttük. Útyhoty sëmmi sütemény. Mék húsvétra is az anyám csag guráblit sütött, az a cukorogácsa, mer az akkori szülők nem tuttak ojan pircöm-porcómot sütni, és mink ennek nagyon örültünk | a cukorogácsának, az vót az ünnepi sütemény. Akkó a natypéntökön csak a soványt öttük, mög a pattogatott kukorica vót. Akkó édosanyám akkó mán főszte a sonkát, és festötte a tojást, na de nem festékkë, hanem hagymahajjá. Mer ojan szögénység vót, hogy nem telt festëkre, mög nem is vót tán, útyhogy a hagymahajat | aszonta: na család, lányaim mönnyetök, szöggyetök annyi hagymahajat, hogy mökfessem a tojást. Akkó mink összeszöttük, és az anyám mökfestötte, akkó így mökzsíroszta a tenyerét, éty kicsit möggömböjítötte, ez atta a fényt mög a tojás hajának, de nagyon örültünk. Akkó gyütt az a szép natyszombat. Kerepötek. Má natycsütörtökön tíz órakör ékesztek kerepöni, a harangok nem szótak, és csak a kereplést halgattuk, ming gyerökök ugrátunk, ojan szép vót hallani a kerepölés hangját, és a natyszombatot alig vártuk, hogy a templomba a föltámadásra émönnyünk. El is möntünk, de szögényök vótunk, énnéköm cipöm nem vót. Súrótam a lábom, mezítláb möntem a templomba. Anyám éty sejömkendöt rám kötött, és úgy átam a templomba, és vártam aszt a gyönyörü szép föltámadást, és mikor möktörtént, alig vártuk, hoty hazaérjünk, mer akkó szabad vót mökkezdeni a húsvéti | önnivalóhoz hozzáülni. Akkó tötte az édosanyám az aszatra a sonkát, tojást, törmát, akkó sütött fonyot kalácsot, és ez ojan nagyon jó vót, hoty felejthetetlen. Gyütt az a szép húsvétvasárnap, aszt is alig vártuk, mert möntünk a templomba. Mindig elöi áltam az oltárná, mer nagyon szeretök templomba jární gyerökkoromtú kezdve, még máma is szeretök, és hiszök az Istembe, mer nagyon szépen tudok éneköni, útyhogy nagyon szeretöm az Istent.

(Mi volt utána a mise után? Ünnepi ebéd húsvét vasárnapján?)

— Hát mise után akkó vasárnap csak a sonka, tojás vót fötálalva. Édosanyám akkó nap nem főzött, csak másnap főzött. Ekkó csak aszt a | húsvéti tojás, sonka vót fötálalva, eszt öttük. Maj másnapján főzött. De én is úty tartom aszt a szokást, hogy első napján sosë, és az én csalággymra is aszt hagyom, hogy eszt amit mink a szülöktü tanúntunk, hogy nekik is az maraggyon mög emlégbe, hogy úty szokják mög, oszt úgy is csinájják. Viszont karácsonykor is első napján nem főzünk, csak másnapján. Újéfkör szintén.

(Mi volt a másnapi ebéd?)

— Hát másnap akkó mán váktak tyúkot vagy valamit akkó mán készit az embör húslevest, eszt-aszt, amit csinál mellé.

(Szokás volt a locsolkodás?)

— Igen, szokás vót, nagyon is vártuk a locsózkodókat. De akkó mék pénszt nem attak, csak ek kis rozmaringot vagy jácintot tűsztek, vaty tojást attak. Még én ējártam gyerōkkoromba — a szerbeknek is akkó vót a hűsvét, mikor a magyaroknak régōn, és eccōre vót valamikō annak idejin —, és ējártam a temetōbe, mer űnálluk mōg az a szokás, hogy ötetik a halottakat. Akkó én rām vōttem apámnak a legnagyobb kabáttját, amiknek legméjeb zsebje vót, kislán vótam, jó léért a zseb, mind ety tarisznya, ojan zsebje vót, oszt akkó űk mōg mindōn tojást mōkfōstének, náluk az a szokás, oszt akkó kērogettünk. Átunk körű a sírná, oszt montuk, hogy dájte méni, dájte méni, és teleraktam a zsebōt tojássá. űnálluk az a szokás vót, hogy lágyra fōszték. Bizom mire hazaértem, sok tojás összefakatt a zsebōmbe. Űtyhoty tiszta tojás vót, de szōgény anyám aszonta: jaj, lányom, ha apád eszt mōgláti, agyonver a kabáttját. Akkó szōgény takarította a zsebōt ki, mer másképp apám nagyon szigorú volt, biztos mōgvert vóna. Igy is nagylán koromba is kaptam pofont a sēnmiségē. Amit ēmesélōk, de lēhet, hogy ē sē hiszik, pedig ez ojan igaz, mind az Isten az égbe, hogy van, mer abba hiszōk. Mán a mōgboldogút férjem udvarót, nagylán vótam, arattunk, rēszibű arattunk, mer szōgények vōtunk. Apám fōfogott a rétōn hat lándz buzát. Kimōntünk aratni, hát nem vót rōggelire kenyér, ēdōsanyám kinyeret sūtōtt, majt hozi a rōggelit. Hát ém mint fijatal nagylánka, hát nagyon ēhōs vótam. Hát alig vártam, ēdōsanyám kiért, mōkterfōtt, mikō kipakōjja, aszt a szép házi cipót kitōtte, úgy mōkcsapott a szaga. Jaj — mondom — ēdōsanyám, ojan ēhōs vagyok, tám mōgōszōm az egész cipót. Avvā apám mōkfogta a kezit, oszt lēbaszott egy naty pofont, és ēszáltam a körōszt tūvihōn. Ékesztem ríni. Aszonta, az anyád istenit, ide gyere, oszt ōgyé! Nem akart lēmōnni a falat. Hát azē kaptam ety pofont, amē nagyon ēhōs vótam, me ojan szōgény világ vót, tényleg azd gondōta szōgény apám, tám mōgōszōm az egész cipót, pedig nem öttem vóna mōg útysē. De oszt asztám mék kevesebbēd bírtam ōnni, mind amijen ēhōs vótam, mer itt akadozott a torkomon. De aszonta: ha nem ōszō, kapsz még ēggyet. Ez nagylán koromba vót, oszt mikō ēmesétem az ém mōgbōdogút férjem udvarót nekōm: gyere je tē ēnvelem — aszongya —, hogy nē űssōm máskō apád rád.

(Visszatérve a locsolkodáshoz, vízzel vagy kölnivel locsolkodtak?)

— Vizzē, dehogy vót, aranyos, kölni akkō! Csak tiszta vízzel mōg a vōdōrbū rām öntōttek, mōg mōglocskōtak, vagy a markunkat tartottuk. Öntōttek ety kis vizet, kölnit nem is láttunk még a szōmūnkē sē. Dehogy vót kölni, még véletlen sē. Akkó még divat vót, asztám mām mikō fölnōtteb vótam, hogy másnapján a fiúg gyűttek, harmadik napján mōg mink mōntünk. Akkó mink is összeszōdelōckōttünk lányok, oszt mōntünk a fiúkat .. oszt mink is jó a vōdōrrē mōglōcsōtuk űket, űtyhoty cirkuszōtunk tényleg lē-fōl a faluba.

(Kinn az udvaron?)

— Kint az udvaron, oszt akkō nevetés vót, cihogás is, és íty csinátuk. Igy mūt ez az űnnep el. Nagyon szēp vót, felejtethetlen ez mind.

— Hát, aranyosom, mikó a húsvét emúlik, asztám mán a kerdbé kezdök szorgoskonni. Húsvét előtt a kiskerbe mán a virágokā legislegelősző, mer virákhét vót. Akkó a virágmagot, a virágokat eröndözöm a rózsafákat, asztám pedig vetögetök a kerbe. Akkó ety kis palántás ágyat szoktam készíteni, akkó abba vetök ety kis paprika, paradicsom, hogy as sē köjjön vönni. Mer ha emék egy vározszba, vöszöm aszt a palántát, a is sok péndzbe kerül. Ity pedig | én főnevelöm aszt a kicsit, oszt neköm mög az én csalággymainak elég. Akkó én el is ütötöm az enyimet is. Akkó vetök ety kis zöccség, sárgarépa, ety kis hagymát rakok, kis fokhagymát, ami köll itt a közeli, hogy it lögyön az udvarba, hejbe. Akkó nem kő szaladni sēhova, hoty hiányzik valami. Akkó ugyanúgy emék | a gyerökeim is it vannak a faluba, ugyanúgy azokná is ity segítök. Nem is kő, hogy mongyák, én sorba vetök mindönbü: ety pár sor zöccség, ety kis retök, ety kis spénót, hát mindönbü | zödbabot, később az uborkát, kis főzelétköt, ami fontos mindönbü ety kicsi, hogy lögyön. Útyhoty hát segítök az én gyerökeimnek. Van egy aranyos fiam, ety kedves mönyem, mer én nagyon magányos vagyok. Oszt úty szeretöm úket, hogy jobban, mind bárkit a világon. Oszt mindig azoknak segítöközök. Útyhogy nevelöm a jószágot is a részükre, és így múlnak el ezek a szomorú napok rajtam.

Elmondta: *Barna Józsefné Szabó Erzsébet*, 56 éves.
Kanizsamonostor, 1992 májusában
A magnetofonfölvételt *Sz. Bozóki Margit* készítette.

TARTALOM

TANULMÁNYOK.....	5
<i>Magyar László</i> : Szabadka és környéke közép- és török kori kézművességéről.....	7
<i>Barta László</i> : Szentes igazgatása az 1848/49-es forradalomban.....	21
<i>Glück Jenő</i> : Újabb adatok az 1848—49-es forradalom bánsági eseményeihez.....	45
A Csanádi egyházmegye 1848/49-ben. Írta: <i>Juhász Kálmán</i> , a kéziratot sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta <i>Lotz Antal</i>	63
<i>Baranyai Kálmán</i> : Községi közigazgatás a 20. sz. elején.....	79
<i>Balázs György</i> : Szentes önkormányzata közigazgatása a II. világháború éviben (1939—1944).....	101
<i>Ruszoly József</i> : Nemzeti bizottságok és önkormányzatok Csanád—Arad—Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék intézménytörténetéhez (1944. szeptember — 1945. május).....	117
<i>Sebestyén István</i> : Csongrád város levéltárának története.....	185
FORRÁSKÖZLÉS.....	205
Válogatott részletek a kincstári dohánykertészségek 1843—44-es telepítésének eredeti dokumentumaiból. Közzéteszi, bevezetővel és magyarázatokkal ellátta <i>Dáczér Károly</i>	207
Damjanich Jánosné Csernovics Emília életrajza (1819—1909) Csernovics Lara feljegyzéseit közzéteszi <i>Varsányi Péter István</i>	257
<i>Sz. Bozóki Margit—Szabó József</i> : Nyelvjárási szövegek a szegedi kirajzású vajdasági Temesközből.....	275

Felelős kiadó:

Blazovich László

A szövegszerkesztést *Pipiczné Szabadvári Tünde* végezte
Word 5.0 szövegszerkesztő programmal.

Agapé Ferencs Nyomda és Könyvkiadó, Szeged

Felelős vezető:

dr. Harmath Károly

A kézirat nyomdába érkezett: 1994. — Megjelent: 1994
Terjedelem: 27,48 A/5 ív + 2 melléklet. Példányszám: 500

